

Sociaal en Cultureel Planbureau

De sociale staat van Nederland

2013

De sociale staat van Nederland 2013

De sociale staat van Nederland 2013

Redactie:
Rob Bijl
Jeroen Boelhouwer
Evert Pommer
Nathalie Sonck

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, december 2013

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het SCP verricht deze taken in het bijzonder bij problemen die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het SCP te voeren beleid. Over de hoofdzaken hiervan heeft hij/zij overleg met de minister van Algemene Zaken; van Veiligheid en Justitie; van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties; van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap; van Financiën; van Infrastructuur en Milieu; van Economische Zaken; en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2013

SCP-publicatie 2013-30

Zet- en binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Figuren: Mantext, Moerkapelle

Omslagontwerp: bureau StijlZorg, Utrecht

Illustratie omslag en deeltitels: © Ien van Laanen, Geldermalsen

ISBN 978 90 377 0685 7

ISSN 1570-3606

NUR 740

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.repro-recht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Sociaal en Cultureel Planbureau

Rijnstraat 50

2515 XP Den Haag

(070) 340 70 00

www.scp.nl

info@scp.nl

De auteurs van SCP-publicaties zijn per e-mail te benaderen via de website. Daar kunt u zich ook kosteloos abonneren op elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

Voorwoord	9
1 Hoe vergaat het de Nederlandse bevolking? <i>Rob Bijl</i>	13
1.1 Feitelijke situatie én subjectieve waardering	14
1.2 Waardoor wordt de leefsituatie van mensen bepaald?	14
1.3 De centrale thema's in dit rapport	19
Literatuur	20
2 Bevolking, economie en tijd: het maatschappelijk speelveld nader afgebakend <i>Evert Pommer en Ab van der Torre</i>	23
2.1 De leefsituatie in het maatschappelijk speelveld	23
2.2 Ontwikkelingen in de bevolking	23
2.3 Ontwikkelingen in de economie	33
2.4 Ontwikkelingen in de tijdsbesteding	47
2.5 Slotbeschouwing	50
Noten	51
Literatuur	51
3 Publieke opinie <i>Josje den Ridder en Peggy Schyns</i>	55
3.1 Vijf jaar crisis	55
3.2 Welvaart en de financiële crisis	56
3.3 Vertrouwen en opvattingen over democratie en politiek	62
3.4 Urgentie van economische problemen toegenomen	67
3.5 Politieke en maatschappelijke kwesties	69
3.6 Nederlanders positief in vergelijking met andere Europeanen	75
3.7 Somberheid in de toekomst?	77
Noten	78
Literatuur	79
4 Onderwijs <i>Ria Vogels en Monique Turkenburg</i>	83
4.1 Kwaliteit van het onderwijs moet nog beter	83
4.2 Opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking	84
4.3 Van goed naar excellent	87
4.4 Toegankelijkheid van het onderwijs	94
4.5 Ouders over voorzieningen en beleid	97

4.6	Slotbeschouwing	98
	Noten	99
	Literatuur	99
5	Inkomen en sociale zekerheid	105
	<i>Stella Hoff, Jean Marie Wildeboer Schut en Arjan Soede</i>	
5.1	Het besteedbare inkomen	106
5.2	De inkomens van ouderen	112
5.3	Voorzieningen op het terrein van inkomen en werk	113
5.4	Oordelen van de bevolking over inkomen en uitkeringen	118
5.5	Conclusie: economische crisis is voor een aantal groepen voelbaar geworden	123
	Noten	123
	Literatuur	124
6	Betaald werk en zorgtaken	129
	<i>Patricia van Echtelt en Mariëlle Cloin</i>	
6.1	Ontwikkelingen in betaald werk en zorgtaken	129
6.2	Arbeidsmarktontwikkelingen	130
6.3	Arbeid, zorg en kinderopvang	135
6.4	Flexibilisering van de arbeid	140
6.5	Beleving van het werk en tevredenheid	143
6.6	Slotbeschouwing	147
	Literatuur	149
7	Gezondheid en zorg	155
	<i>Maartje Harbers (RIVM), Peter Achterberg (RIVM), Nancy Hoeymans (RIVM), Sjoerd Kooiker (SCP), Cretien van Campen (SCP)</i>	
7.1	Beleidsdoelstellingen	156
7.2	Gezondheid en ziekte	157
7.3	Determinanten van gezondheid en ziekte	164
7.4	Preventie en zorggebruik	167
7.5	Maatschappelijke participatie en gezondheid	170
7.6	Opvattingen over de zorg	172
7.7	Slotbeschouwing	173
	Noten	174
	Literatuur	175
8	Maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid	181
	<i>Hanneke Posthumus, Pepijn van Houwelingen en Paul Dekker</i>	
8.1	Participatie in crisistijd	181
8.2	Nederland in Europa	182
8.3	Ontwikkelingen in de aanhang van maatschappelijke organisaties	183
8.4	Ontwikkelingen in het geefgedrag	186

8.5	Ontwikkelingen in vrijwilligerswerk en informele hulp	188
8.6	Politieke betrokkenheid en participatie	194
8.7	Slot	198
	Noten	198
	Literatuur	199
9	Vrijtijdsbesteding	203
	<i>Mariëlle Cloin, Andries van den Broek, Nathalie Sonck en Annet Tiessen-Raaphorst</i>	
9.1	In en over de vrije tijd	203
9.2	Een stabiele hoeveelheid vrije tijd	204
9.3	Meer tijd voor mediagebruik, minder voor sociale contacten	208
9.4	Recreatie, toerisme en ontspanning	212
9.5	Cultuur in tijden van crisis en consumentensoevereiniteit	214
9.6	Sport	216
9.7	Tijdsdruk en ambities in de vrije tijd	219
9.8	Tijd voor vrije tijd	220
	Noten	221
	Literatuur	222
10	Sociale veiligheid	227
	<i>Lonneke van Noije</i>	
10.1	Budget voor veiligheid niet langer gespaard	227
10.2	Omvang en ontwikkeling van de criminaliteit	228
10.3	Enkele aandachtsgebieden van politie en justitie uitgelicht	231
10.4	Verdachten steeds minder vaak minderjarig	236
10.5	Minder slachtoffers in 2012	237
10.6	De bestrijding van de criminaliteit	239
10.7	Slachtoffers vaker tevreden over bejegening dan over optreden van instanties	244
10.8	Minder verloedering en sociale overlast in de buurt waargenomen	245
10.9	Nog geen spoor van de crisis	248
	Noten	249
	Literatuur	249
11	Wonen	255
	<i>Jeanet Kullberg en Michiel Ras</i>	
11.1	Recent woonbeleid	255
11.2	Hoe woont de bevolking?	258
11.3	Tevredenheid met de woning	265
11.4	Betaalbaar wonen	266
11.5	Effecten van de crisis	269
11.6	Slotbeschouwing	272
	Noten	273
	Literatuur	275

12	Kwaliteit van leven: leefsituatie en geluk <i>Jeroen Boelhouwer</i>	279
12.1	Bruto nationaal geluk?	279
12.2	De leefsituatie is de afgelopen twee jaar minder goed geworden	282
12.3	Verschillen in leefsituatie tussen kwetsbare en niet-kwetsbare burgers zijn toegenomen	284
12.4	Na inkomen en opleiding is zelfredzaamheid een belangrijke factor voor de leefsituatie	287
12.5	Sociaal netwerk van belang voor de leefsituatie: gemeenten, wijken en binding	289
12.6	Nederlanders zijn over het algemeen gelukkig en tevreden met hun persoonlijk leven	291
12.7	In vergelijking met andere landen is de kwaliteit van leven in Nederland hoog	295
12.8	Duurzame ontwikkeling: zorgen over de toekomstige kwaliteit van leven	299
12.9	Slotbeschouwing: werk maken van bruto nationaal geluk	300
	Noten	301
	Literatuur	302
13	Conclusie en nabeschouwing: Zorgen over kwetsbare burgers <i>Rob Bijl</i>	307
13.1	Economisch is het nog altijd niet rooskleurig	307
13.2	De stemming in het land: niet in de put, wel bezorgd	309
13.3	Welke gevolgen van de crisis zijn merkbaar?	311
13.4	Wat brengt de toekomst voor kwetsbare burgers: naast de economische crisis ook ingrijpende veranderingen in het sociale domein	320
	Literatuur	327
	Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau	329

Voorwoord

In De sociale staat van Nederland (SSN) beschrijft en analyseert het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) tweejaarlijks de leefsituatie van de Nederlandse bevolking en van verschillende groepen daarin aan de hand van kerncijfers over zaken als onderwijs, arbeid, inkomen, gezondheid, vrijetijdsbesteding, maatschappelijke participatie, veiligheid en huisvesting. Ook het oordeel van de burgers brengen we in kaart. Hoe waarderen zij hun bestaan, hoe tevreden zijn zij met hun leven en met hoe het in ons land gaat? Welke ontwikkelingen zien we in de publieke opinie, waar maken de burgers zich zorgen om, hoeveel vertrouwen hebben zij nog in elkaar en in de overheid? Om de huidige sociale situatie in perspectief te zetten, worden vergelijkingen gemaakt met de ontwikkelingen in de afgelopen tien jaar en met de landen om ons heen.

De sociale staat van Nederland 2013 is inmiddels de zevende aflevering van het rapport, dat op verzoek van de Tweede Kamer wordt opgesteld.

De SSN past in een lange en internationale traditie van onderzoek waarin door gebruik te maken van sociale indicatoren getracht wordt op een eenduidige manier veranderingen van levensomstandigheden door de tijd heen te volgen. De beschikbaarheid – en omvattendheid – van statistische gegevens neemt toe, en daarmee de mogelijkheid maatschappelijke ontwikkelingen in de totale bevolking en bij specifieke groepen in beeld te brengen. We zijn steeds beter in staat de ontwikkelingslijnen door de jaren heen te zien. En we kunnen steeds vaker een Europees perspectief inbrengen in onze analyses. Dat levert waardevolle inzichten en bruikbare analyses voor beleid en politiek op.

Het SCP bestaat nu 40 jaar. In die 40 jaar, sinds 1973, is het bedrijven van wetenschap aanzienlijk veranderd. Ook is de verhouding tussen samenleving en wetenschap veranderd. Steeds meer wordt van de wetenschap verwacht dat zij meehelpt tijdig relevante ontwikkelingen te signaleren en ook – liefst binnen niet al te lange tijd – antwoorden te vinden op grote maatschappelijke vragen en problemen. Het SCP vervult als planbureau daarbij een belangrijke functie. Het is opgericht juist met het doel kennis te leveren aan beleidsmakers; op een wetenschappelijk verantwoorde wijze levert het SCP kennis, informatie en verdiepende analyses die ‘er toe doen’ voor het beleid.

De afgelopen decennia is de vraag naar ‘harde’ cijfers om de maatschappelijke ontwikkelingen te kunnen duiden, sterk gegroeid. Niet alleen bij politici en beleidsmakers, maar ook bij de media, maatschappelijke organisaties én het grote publiek, is er een toenemende behoefte aan feiten. Soms om een mening te kunnen vormen, soms om een mening te kunnen schragen. De SSN is in zijn breedte van onderwerpen een dankbare bron van kennis voor veel uiteenlopende groepen gebruikers.

In de vorige editie van de SSN constateerden we dat de economische crisis – die toen zo’n tweeënhalf jaar daarvoor was uitgebroken – op dat moment nog weinig zichtbare invloed had gehad op de leefsituatie van de meeste burgers. Economische veranderingen werken vertraagd door in de leefsituatie van mensen. Eerst krijgen bedrijven te maken met de gevolgen van een economische neergang (minder omzet en winst), vervolgens

komt de overheid aan de beurt (minder inkomsten, hogere lasten) en daarna pas de burger (via bezuinigingen). In deze editie van de ssn kijken we daarom uiteraard met bijzondere aandacht naar de periode sinds 2008. Zijn de gevolgen van de crisis voelbaar, en bij wie in het bijzonder?

Prof. dr. Kim Putters
Directeur Sociaal en Cultureel Planbureau

1

Hoe vergaat het de Nederlandse bevolking?

1 Hoe vergaat het de Nederlandse bevolking?

Rob Bijl

In *De sociale staat van Nederland* (ssn) beschrijven we hoe de kwaliteit van leven van de inwoners van Nederland zich door de jaren heen heeft ontwikkeld. We analyseren voor belangrijke levensgebieden hoe Nederland en de Nederlanders er nu voor staan en welke veranderingen in de leefsituatie zich de afgelopen tien jaar hebben voorgedaan. Deze editie verschijnt op een moment waarop de economische crisis in Europa nog altijd van ongekende omvang is. Deze crisis is in de loop van 2008 ontstaan en het einde lijkt nog niet in zicht. De direct zichtbare en voelbare gevolgen voor de leefsituatie van de meeste burgers zijn met enkele jaren vertraging nu zichtbaar geworden. In de vorige editie (Bijl et al. 2011), in 2011, bleek dat de crisis nog weinig invloed had op de leefsituatie van de meeste burgers. Dat was ook wel verklaarbaar. Economische veranderingen werken immers vertraagd door in de leefsituatie van mensen. Over het algemeen krijgen eerst bedrijven te maken met de gevolgen van een economische neergang (minder omzet en winst), vervolgens komt de overheid aan de beurt (minder inkomsten, hogere lasten), en daarna pas de burger (via bezuinigingen). En dan nog, wie zijn baan verliest of gekort wordt in salaris of uitkering stopt meestal niet direct met allerlei dagelijkse activiteiten, liefhebberijen of vrijwilligerswerk, en wordt ook niet direct uit zijn huis gezet. Inmiddels zijn de gevolgen van de bezuinigingsmaatregelen van de laatste kabinetten voor de burgers wel merkbaar. Constateerden we in de ssn van 2011 dat er donkere wolken boven ons land hingen, nu kunnen we stellen dat Nederland in slecht weer zit. Vooral de stapeling van maatregelen kan bepaalde groepen burgers flink raken. Nederland heeft de eerste jaren de crisis goed doorstaan, beter zelfs dan de meeste andere Europese landen. Dat dreigt echter te gaan veranderen. De rode lijn in dit rapport is dan ook de vraag in hoeverre en bij wie in het bijzonder de crisis de kwaliteit van leven heeft beïnvloed.

De ssn beschrijft de ontwikkelingen op vele maatschappelijke domeinen: onderwijs, publieke opinie, inkomen en werk, gezondheid, preventie en zorg, maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid, vrijetijdsbesteding, mobiliteit, sociale veiligheid, en wonen en woonomgeving. Door deze uiteenlopende thema's in samenhang te beschrijven, door ze te plaatsen in de economische en demografische ontwikkelingen in de samenleving en door de trends in de afgelopen tien jaar weer te geven, komen we tot een breed overzicht van de leefsituatie van de Nederlandse bevolking. Waar dat van belang is besteden we ook aandacht aan afzonderlijke groepen. De mogelijkheden, kansen en preferenties die mensen hebben voor de inrichting van hun leven verschillen immers en zijn gerelateerd aan hun leeftijd, geslacht, opleidingsniveau, mate van (in) validiteit, etnische herkomst en financiële positie. Ook in deze editie van de ssn hebben we gekeken naar mogelijke kwetsbare groepen die minder dan anderen delen in welvaart en welzijn.

De ssn beoogt de sociale werkelijkheid in Nederland te beschrijven en is niet opgezet als een beleidsevaluatie. Wel kunnen wij, op grond van registratiegegevens en

onderzoeksresultaten, voor de verschillende maatschappelijke terreinen vaststellen of de daar geformuleerde beleidsdoelstellingen gehaald zijn of naar alle waarschijnlijkheid gehaald kunnen worden. Of het overheidsbeleid daarbij ook een bepalende rol heeft gespeeld, in positieve of negatieve zin, kunnen wij lang niet altijd vaststellen. Daarvoor is een andere onderzoeksaanpak vereist. In de diverse hoofdstukken geven we voor het betreffende maatschappelijke terrein de plannen en voornemens – voor zover aanwezig – uit het Regeerakkoord van het huidige vvd-PvdA-kabinet aan. Veel maatregelen die in het Regeerakkoord worden genoemd hebben – als zij worden geïmplementeerd – consequenties voor de leefsituatie van (groepen) burgers. En omdat veel overheidsbeleid tegenwoordig Europees beleid is, geven we bij diverse thema's aan hoe Nederland scoort in vergelijking met zijn Europese burens.

1.1 Feitelijke situatie én subjectieve waardering

Onder 'de leefsituatie' verstaan wij: de kwaliteit van leven, uitgedrukt in termen van welvaart en welzijn. De kwaliteit van leven verwijst in eerste instantie naar de objectieerbare levensstandaard en komt tot uitdrukking in de wijze waarop mensen wonen, werken, recreëren, sociaal participeren, consumeren en zich verplaatsen. Zij is niet alleen afhankelijk van algemene maatschappelijke, economische en demografische ontwikkelingen, maar ook van de hulpbronnen waarover de burger zelf beschikt, zoals opleiding, inkomen en sociaal netwerk. De kwaliteit van leven heeft ook een subjectieve kant: het oordeel van mensen over hun leven, hun tevredenheid daarover in het algemeen of over specifieke aspecten. Hoe waarderen zij hun gezondheid, hun werk, hun vriendenkring? Hoe prettig voelen zij zich in de samenleving? Vaak zullen de objectieve situatie en de subjectieve waardering parallel lopen: een goede opleiding, een daarbij passende baan en een goed inkomen dragen bij aan een als positief ervaren leven. Ondanks de positieve aspecten kunnen als negatief ervaren omstandigheden de algemene waardering echter doen dalen. Tot dergelijke omstandigheden behoren de angst dat het economisch slechter zal gaan of, zoals bij ouderen en migranten en hun kinderen wel geconstateerd wordt, het gevoel dat men niet echt (meer) bij de Nederlandse samenleving hoort of erdoor geaccepteerd wordt. Dergelijke percepties en ervaringen kunnen de kwaliteit van leven van burgers doen verslechteren.

1.2 Waardoor wordt de leefsituatie van mensen bepaald?

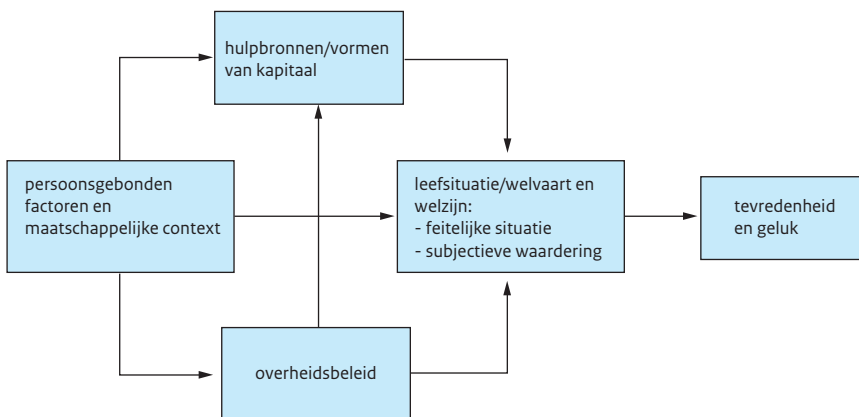
De leefsituatie van mensen is uiteraard geen statisch gegeven, en voor onderzoekers en beleidsmakers zijn juist de veranderingen interessant. De leefsituatie is de resultante van de wijze waarop mensen hun plek in de samenleving weten te realiseren. De leefsituatie verwijst naar het willen en kunnen deelnemen aan maatschappelijke activiteiten. Dit laatste is relevant voor drie maatschappelijke domeinen: het politieke, het sociaaleconomische en het sociaalculturele. In het politieke domein wordt de leefsituatie bepaald door zeggenschap en politieke invloed van burgers, en door hun vertrouwen in de overheid en maatschappelijke instituties als politie, justitie en de media. In het sociaaleconomische domein kunnen we denken aan het participeren op

de arbeidsmarkt, het verwerven van een inkomen, het verkrijgen van goede woonruimte en het beschikken over voldoende financiële ruimte om prettig te kunnen leven. In het sociaalculturele domein ten slotte wordt de leefsituatie beïnvloed door zaken als het volgen en succesvol afronden van onderwijs, het deelnemen aan culturele of sportactiviteiten, het (willen) accepteren en respecteren van normen en waarden, en het aangaan en onderhouden van sociale contacten.

In hoeverre individuen en groepen erin slagen sociaaleconomisch, sociaalcultureel en politiek te participeren wordt bepaald door een ingewikkeld samenspel van individuele en maatschappelijke factoren, die elkaar kunnen versterken of tegenwerken (zie figuur 1.1). Ook kunnen er grote verschillen zijn in de snelheid waarmee verschillende groepen burgers erin slagen hun leefsituatie op een van de domeinen te verbeteren. Die verschillen kunnen te maken hebben met exogene factoren, zoals ongunstige macro-economische ontwikkelingen, maar ook met individuele omstandigheden en gedragingen (bv. niet afgemaakte opleiding, drugs- en drankgebruik) die mede bepalen of de leefsituatie verbetert of verslechtert.

Figuur 1.1

Maatschappelijke factoren en processen die relevant zijn voor de leefsituatie van burgers, in hun onderlinge samenhang

Persoonsgebonden factoren en maatschappelijke context

Persoonsgebonden factoren bepalen in sterke mate de leefsituatie van mensen. Het zijn aangeboren eigenschappen en omstandigheden die stabiel of weinig veranderlijk zijn. Dergelijke predisponerende factoren kunnen van groot direct belang zijn voor de ontwikkeling van iemands leefsituatie en de kansen en mogelijkheden die hij of zij in het leven krijgt. Hun invloed kan ook indirect zijn: zij kunnen er bijvoorbeeld voor zorgen dat bepaalde hulpbronnen niet of moeilijk toegankelijk zijn (denk aan leeftijdsdiscriminatie op de arbeidsmarkt). Zo worden alloctonen nauwelijks toegelaten in

bepaalde sociale netwerken en kunnen gehandicapten niet gemakkelijk een opleiding vinden die in overeenstemming is met hun capaciteiten.

Als belangrijke persoonsgebonden factoren noemen we leeftijd, sekse, seksuele voorkeur, sociale status van de ouders, etnisch-culturele achtergrond en (aangeboren of vroeg verworven) lichamelijke, psychische en verstandelijke eigenschappen en beperkingen. Aan sommige van deze persoonsgebonden factoren kunnen we geen aandacht schenken, omdat er geen gegevens beschikbaar zijn. We rapporteren over de meest gangbare factoren als leeftijd, sekse, etnische herkomst en huishoudensamenstelling. Leeftijd is uiteraard wel veranderlijk – we worden vanzelf ouder – maar iedere levensfase brengt specifieke mogelijkheden en beperkingen om de eigen leefsituatie te vormen. Jongvolwassenen die aan het begin van hun werkzame leven staan kiezen een andere invulling van hun leven dan 75-jarigen. Voor de samenstelling van het huishouden geldt iets soortgelijks. Mensen die alleen wonen hebben andere mogelijkheden om hun leven in te richten dan mensen die een gezin met kinderen hebben.

Hetzelfde kan gezegd worden van de persoonlijkheid en de uiterlijke verschijning van mensen. Bepaalde persoonlijkheidskenmerken, uiterlijke kenmerken en zelfbeeld helpen mensen bij het realiseren van een goede leefsituatie en geluk of staan hen daarbij juist in de weg (Walburg 2008). Helaas ontbreken over dit type kenmerken empirische gegevens.

Met een zwakke gezondheid of met beperkte intellectuele en cognitieve vaardigheden is het moeilijker te participeren in de samenleving en een goed leven op te bouwen. Daarbij moet opgemerkt worden dat (on)gezondheid niet alleen een predisponerende factor is, maar ook deel uitmaakt van iemands leefsituatie en kwaliteit van leven. Het is dus zowel een verklarende factor als een uitkomst.

Onder de *maatschappelijke context* verstaan we relevante ontwikkelingen op het niveau van de samenleving: economische cycli, demografische veranderingen en de publieke opinie. Dit zijn fenomenen die zich bijna autonoom voordoen en niet of nauwelijks direct beleidsmatig zijn te beïnvloeden.

De *macro-economische ontwikkelingen* zijn van grote invloed op zowel het leven van individuele burgers als de ontwikkelings- en investeringsmogelijkheden van de samenleving als geheel of van de overheid als representant van die samenleving. Een economische recessie leidt tot werkloosheid, beperking in de financiële mogelijkheden van veel mensen en een groeiende aanslag op de collectieve middelen. De kredietcrisis en de economische crisis die daarop volgde, tonen dit weer zonneklaar aan.

Ook *demografische ontwikkelingen* spelen direct of indirect een rol in de leefsituatie van de burgers. Vergrijzing, ontgroening en verkleuring van de samenleving zijn, naast veranderingen in de omvang van de bevolking, het gemiddelde aantal kinderen per gezin en de gemiddelde leeftijd waarop vrouwen hun kinderen krijgen, processen die doorwerken in de arbeidsmarkt, het onderwijs, de huisvesting en het stelsel van sociale zekerheid.

De *publieke opinie*, ten slotte, is de som van waarderingen en percepties van burgers ten aanzien van de samenleving, groepen medeburgers, en de overheid en de politiek. De publieke opinie en het opinieklimaat, dat wil zeggen de waargenomen publieke

opinie, zijn van invloed op de kwaliteit van leven. Overigens is het niet onaannemelijk dat de omgekeerde relatie zich eveneens voordoet: door veranderingen in de leefsituatie van mensen kan de publieke opinie veranderen. Zo blijkt uit meerdere studies dat als de economie aantrekt en er meer werkgelegenheid ontstaat, de opvattingen over etnische minderheden positiever zijn dan in economisch slechte tijden. Dit komt doordat in economisch zwaar weer meer gevreesd wordt voor verlies van de eigen werkzekerheid en het eigen welbevinden; gaat het economisch goed dan zwakt dit negatieve oordeel over etnische minderheden af.

Hulpbronnen en overheidsbeleid

Bij het maken van keuzes in het leven maken mensen gebruik van diverse soorten *hulpbronnen*. Dit zijn de verschillende vormen van kapitaal waarover mensen beschikken en die zij in de loop van hun leven hebben opgebouwd. Binnen de maatschappelijke context van economische en demografische omstandigheden en de publieke opinie, zoals hiervoor geschetst, kunnen mensen nog altijd zeer uiteenlopende keuzes maken in hun leven door het voor hen beschikbare kapitaal te benutten. Ons uitgangspunt is dat het kunnen, willen en mogen beschikken over uiteenlopende hulpbronnen een flink deel van de verklaring biedt voor het gedrag van mensen en voor de mate waarin zij succesvol zijn op belangrijke levensgebieden. Toegang hebben tot en gebruik kunnen maken van de verschillende vormen van kapitaal is bepalend voor hun kwaliteit van leven.

Bij ‘kapitaal’ denken we natuurlijk allereerst aan *financieel kapitaal* – dat uiteraard een prijs is, maar geen noodzakelijke voorwaarde voor een goede kwaliteit van leven. Hoewel een minimale financiële basis nodig is om goed te kunnen leven en een tekort daaraan de kwaliteit van leven fundamenteel aantast, is het omgekeerd niet zo dat het bezitten van steeds meer geld automatisch samengaat met een steeds hogere kwaliteit van leven. Te weinig geld maakt ongelukkig; steeds meer geld maakt niet per se gelukkiger. In dit rapport laten we zien in hoeverre er verschillen in leefsituatie zijn tussen bevolkingsgroepen met verschillende inkomensniveaus.

Menselijk kapitaal, ofwel de kennis en vaardigheden van mensen, is een vorm van kapitaal die vooral afhankelijk is van opleiding en onderwijs. De veronderstelling luidt dat hoe meer individuele kennis en vaardigheden mensen bezitten, des te groter de kans is dat zij succesvol zijn in allerlei domeinen van de samenleving. Daarnaast bestaat relevant menselijk kapitaal ook uit wat mensen meebrengen aan persoonlijke eigenschappen, zoals emotionele en sociale intelligentie.

Opleidingsniveau blijkt een sterke voorspeller te zijn van (verschillen in) de leefsituatie van mensen. Dat geldt voor zowel de hardere sectoren in de maatschappij (zoals arbeidsmarktpositie en woonsituatie) als de belevings- en opiniekant (vertrouwen, geluk e.d.). In deze editie besteden we, meer dan in voorgaande jaren, aandacht aan ongelijkheid tussen burgers met verschillende opleidingsniveaus wat betreft hun kwaliteit van leven en leefsituatie.

De notie van *sociaal kapitaal* wordt gebruikt om te benadrukken dat de aan- of afwezigheid van sociale netwerken voor een belangrijk deel kan verklaren waarom er verschillen zijn in economische en maatschappelijke ontwikkeling tussen (groepen) mensen. Het centrale idee is dat sociale netwerken waarde hebben, maar ook in waarde kunnen

verschillen. Interactie in familieverbanden, werkrelaties, verenigingsleven, vrijwilligersorganisaties enzovoort maakt het mensen mogelijk een samenleving op te bouwen, zich met elkaar te verbinden en bij elkaar betrokken te voelen. Een belangrijke gedachte bij het begrip 'sociaal kapitaal' is dat mensen op de korte of lange termijn veel voordeel kunnen hebben van het gevoel erbij te horen en te kunnen rekenen op vertrouwen en tolerantie (Field 2003; Portes 1998). Door gebruik te maken van en te kunnen vertrouwen op het eigen sociale netwerk en daarin actief te investeren kunnen mensen doelen in het leven bereiken die zij anders niet bereikt hadden.

Met *cultureel kapitaal* bedoelen we de kennis en de vaardigheden om het eigen leven in te richten op een sociaal acceptabele manier. Hiertoe behoort het besef van 'hoe het hoort' in de omgang met andere mensen, zoals buurtgenoten en collega's. Ook het ontwikkelen van culturele bagage door zich het culturele erfgoed van een samenleving eigen te maken is er onderdeel van. In hoofdstuk 9 over vrijetijdsbesteding komt deze invulling van cultureel kapitaal volop aan de orde. Onder 'cultureel kapitaal' wordt tevens verstaan iemands levensvisie of religie en de bijbehorende normen en waarden.

Ons uitgangspunt dat het beschikken over hulpbronnen (vormen van kapitaal) belangrijk is om een goede leefsituatie te realiseren, behoeft nog enige toevoeging. Voor veel mensen is een gezin, een aantrekkelijke baan of een interessant netwerk van kennissen en vrienden op zich al belangrijk. Deze hulpbronnen zijn dus voor velen al een waarde op zich, nog afgezien van het feit dat ze kunnen bijdragen aan een betere leefsituatie qua gezondheid, woonsituatie of veiligheid. Het onderscheid tussen hulpbronnen en leefsituatie is dus niet altijd scherp en wordt in dit rapport vooral om analytische redenen gemaakt.

De *overheid* speelt voor de burgers een belangrijke rol bij het verbeteren van hun leefsituatie. Via allerlei collectieve voorzieningen vergroot zij niet alleen de totale hoeveelheid van de vormen van kapitaal, zij beoogt ook dat kapitaal goed te spreiden over de bevolkingsgroepen. Het onderwijs is hiervan een duidelijk voorbeeld. De overheid zorgt voor een onderwijssysteem, waardoor burgers zich kunnen ontwikkelen en kennis en vaardigheden opdoen (*menselijk kapitaal*), waarmee zij vervolgens een plek op de arbeidsmarkt kunnen verwerven. Door een toegankelijk onderwijssysteem in stand te houden zorgt de overheid ervoor dat de totale hoeveelheid *menselijk kapitaal* in de samenleving groter wordt en garandeert zij spreiding van het kapitaal: het onderwijsstelsel is zo ingericht dat in principe ieder kind er zonder veel belemmeringen gebruik van kan maken. Er zijn ook vele financiële regelingen en subsidies die tot doel hebben burgers te ondersteunen op het gebied van wonen, zorg en gezondheid. Dergelijke voorzieningen hebben als functie de burgers (beter) toe te rusten voor een volwaardige participatie in de samenleving. Bovendien is het ook in het belang van de samenleving als geheel dat de burgers in goede gezondheid verkeren, aangenaam wonen en financiële armlag hebben.

1.3 De centrale thema's in dit rapport

De ssN past in een lange en internationale traditie van onderzoek waarin, door gebruik te maken van sociale indicatoren, getracht wordt op een eenduidige manier de levensomstandigheden en de kwaliteit van leven van burgers door de tijd te volgen heen en de ontwikkelingen daarin te duiden. De beschikbaarheid en omvang van statistische gegevens nemen toe, en daarmee de mogelijkheid om maatschappelijke ontwikkelingen in de totale bevolking in beeld te brengen. In diverse Europese landen heeft de overheid sociaal beleid geformuleerd, onder meer op het gebied van armoede en sociale uitsluiting, levensomstandigheden, sociale zekerheid en gelijke kansen voor mannen en vrouwen. De ontwikkelingen hierin worden nauwlettend gevolgd. In de statistische informatiesystemen in de diverse Europese landen en in die van internationale en supranationale organisaties als de Europese Unie en de Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) is *social reporting* inmiddels een vanzelfsprekende activiteit. Er zijn in Europa niet veel landen meer zonder een of andere vorm van regelmatige sociale monitoring op nationaal niveau. Enkele van de meest bekende rapportages zoals de Britse *Social trends*, de Italiaanse *Rapporti sulla situazione sociale del Paese*, de Franse *Données sociales*, het Europese *Report on the social situation* en het Nederlandse *Sociaal en Cultureel Rapport*, worden al vele jaren gepubliceerd. Van meer recente datum zijn omvattende sociale rapporten in landen als Duitsland, Polen, Hongarije, Spanje en Zwitserland.

De keuze van maatschappelijke terreinen en indicatoren in deze ssN is in hoge mate gebaseerd op eerder verricht empirisch onderzoek. In dat onderzoek speelden bij de selectie van onderwerpen en indicatoren overigens ook beleidsmatige overwegingen een rol. De taak van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) – het onderkennen en monitoren van maatschappelijke ontwikkelingen die relevant zijn voor het welzijn van de Nederlandse bevolking – is terug te vinden in de onderwerpkeuze van het onderzoek. Thema's op het gebied van sociale participatie en sociale cohesie, die door diverse kabinetten zijn opgepakt, vormen sinds jaar en dag een belangrijk onderdeel van het SCP-onderzoek.

De maatschappelijke terreinen die in dit rapport aan bod komen, zijn: gezondheid en zorg, maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid, de relatie tussen werk en zorgtaken, vrijetijdsbesteding, sociale veiligheid, wonen, onderwijs, werk, inkomen en sociale zekerheid.

Zo mogelijk beschrijven we in alle hoofdstukken hoe Nederland presteert in vergelijking met andere Europese landen. In ieder hoofdstuk staan de trendmatige ontwikkelingen in het afgelopen decennium centraal. Waar relevant en mogelijk hebben we een uitsplitsing gemaakt naar kenmerken als huishoudenssamenstelling, inkomensklasse of leeftijdsgroep. Ook in deze editie besteden we aandacht aan ongelijkheid in kwaliteit van leven tussen burgers met verschillende opleidingsniveaus. We kijken daarbij met bijzondere aandacht naar de periode sinds 2008, het begin van de crisis. Zijn de gevolgen van de crisis voelbaar, en bij wie in het bijzonder?

Voorafgaand aan deze rapportages per domein wordt de maatschappelijke context op macroniveau geschetst. In hoofdstuk 2 beschrijven we het maatschappelijk speelveld: de demografische, economische en beleidsmatige ontwikkelingen in het afgelopen decennium, en in hoofdstuk 3 komt het opinieklimaat aan bod.

Hoofdstuk 12 behandelt de ontwikkeling van de leefsituatie op geaggregeerd niveau, aan de hand van de leefsituatie-index. Deze index integreert acht indicatoren van de leefsituatie: gezondheid, wonen, sociale participatie, sportbeoefening, bezit van duurzame consumptiegoederen, mobiliteit, vrijetijdsactiviteiten en vakantie. Met behulp van deze index is in één getal het niveau van de leefsituatie weer te geven en kan getoond worden welke bevolkingsgroepen er de laatste jaren op vooruit of achteruit zijn gegaan. Daarnaast geeft dit hoofdstuk analyses van de door de Nederlandse bevolking ervaren tevredenheid en geluk.

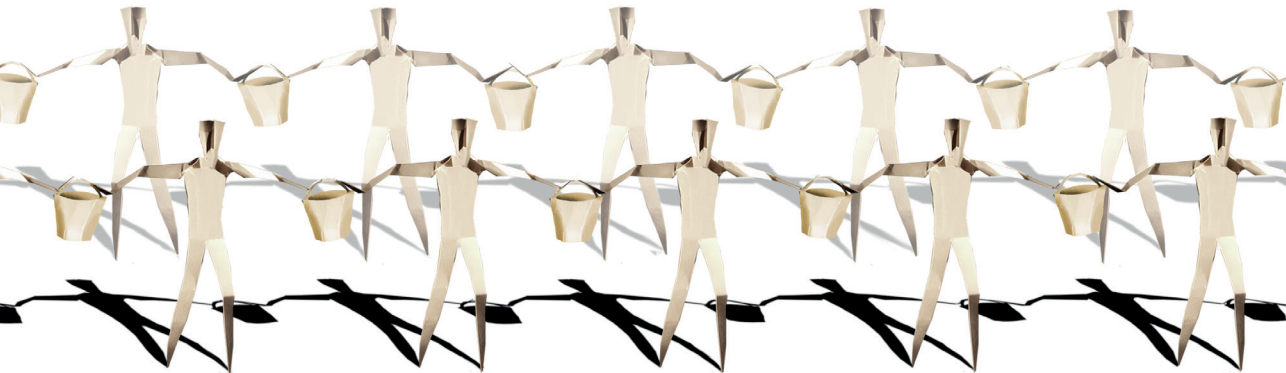
In het beschouwende slothoofdstuk vindt een kanteling van perspectief plaats. Behalve op de belangrijkste en meest in het oog springende ontwikkelingen in de samenleving richten wij ons daar op de zaken die goed of slecht blijken te gaan en kijken we alvast naar de toekomst. Welke kant gaat het op met de kwaliteit van leven in Nederland?

Literatuur

- Bijl, R., J. Boelhouwer, M. Cloin, E. Pommer (red.) (2011). *De sociale staat van Nederland 2013*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Field, J. (2003). *Social capital*. Londen: Routledge.
- Portes, A. (1998). Social capital: its origins and applications in modern sociology. In: *Annual Review of Sociology*, jg. 24, p. 1-24.
- Walburg, J.A. (2008). *Mentaal vermogen. Investeren in geluk*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers.

2

Bevolking, economie en tijd:
het maatschappelijk speelveld nader afgebakend

2 Bevolking, economie en tijd: het maatschappelijk speelveld nader afgebakend

Evert Pommer en Ab van der Torre

2.1 De leefsituatie in het maatschappelijk speelveld

De leefsituatie van de burger wordt mede bepaald door omstandigheden die buiten zijn directe invloedssfeer liggen. Demografische, sociale en economische ontwikkelingen in Nederland en de omliggende landen bepalen het speelveld van de leefsituatie van burgers. Demografische ontwikkelingen als vergrijzing en verkleuring van de bevolking en verdunning van huishoudens hebben gevolgen voor de leefsituatie in de domeinen gezondheid, participatie, recreatie, mobiliteit en wonen. Ontwikkelingen in de economie hebben grote invloed op de werkgelegenheid en de koopkracht van huishoudens. Veranderingen in de koopkracht van personen en huishoudens werken door in verschillende aspecten van de leefsituatie, zoals op vakantie gaan, een woning kopen of huren, reizen per trein of auto, sport beoefenen en culturele voorstellingen bijwonen. Ook de overheid bepaalt de ruimte waarbinnen mensen hun leefsituatie kunnen inrichten. Zo bepalen de uitgaven voor kinderopvang, kunst en cultuur, hoger onderwijs, openbaar vervoer, thuiszorg en sociale uitkeringen mede de kwaliteit van de leefsituatie van burgers. Ten slotte hebben mensen maar een beperkte hoeveelheid tijd beschikbaar om aan het maatschappelijk leven deel te nemen. Veranderingen in de besteding van deze tijd bepalen de ruimte die voor verschillende activiteiten beschikbaar is. Kortom, dit hoofdstuk laat zien hoe het geld- en tijdbudget van burgers beïnvloed wordt door demografische en economische veranderingen.

2.2 Ontwikkelingen in de bevolking

Gestage groei van een steeds meer vergrijzende bevolking

In 2013 telde Nederland 16,8 miljoen inwoners, circa 0,7 miljoen meer dan in 2001. De bevolkingsgroei is niet regelmatig geweest (figuur 2.1). De oorzaak van de iets vlakere groei in het midden van de waargenomen periode hangt samen met een sterke afname van de immigratie van niet-westerse migranten en een lichte toename van de emigratie van dezelfde bevolkingsgroep in de periode 2004-2008. Nederland kent, mede door de vergrijzing, een sterke toename van het aantal alleenstaanden, gemiddeld 1,6% per jaar. Daardoor neemt het aantal huishoudens (met gemiddeld 0,7% per jaar) sneller toe dan het aantal personen (met gemiddeld 0,4% per jaar). Het aantal kinderen per vrouw is de afgelopen jaren weinig veranderd en beweegt zich iets onder het niveau om de bevolking in stand te houden. Wel lijkt het gemiddelde kindertal de laatste jaren iets toe te nemen. Bezien we de periode 2001-2012, dan blijkt het gemiddeld kindertal per vrouw uit te komen op 1,74 en de reproductiefactor op 2,07 kinderen per vrouw (CBS StatLine, bevolking). Voor de periode 2001-2007 komt het

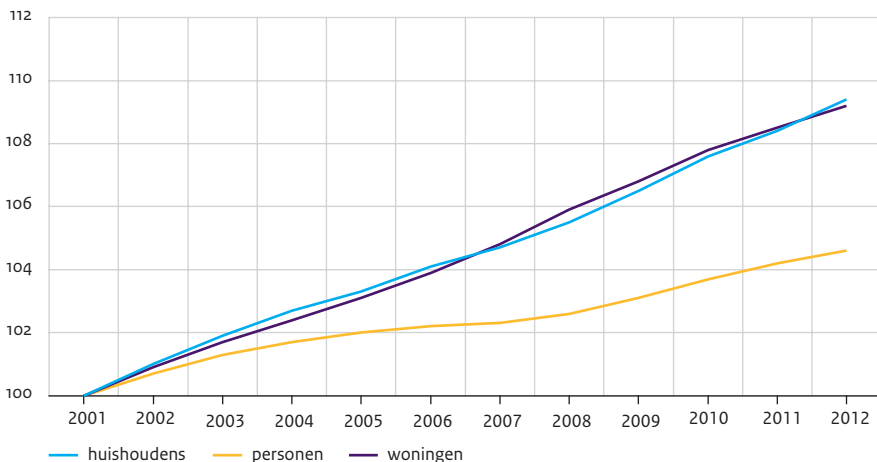
gemiddeld kindertal uit op 1,72 en voor 2008-2012 op 1,77. Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) gaat er echter van uit dat dit tijdelijke schommelingen zijn en veronderstelt in zijn bevolkingsprognose dat het kindertal per vrouw constant zal blijven op het niveau van 1,75 (CBS 2012).

Opmerkelijk in figuur 2.1 is dat de groei van het aantal woningen de laatste jaren iets achterblijft bij de groei van het aantal huishoudens, terwijl dit de jaren daarvoor juist meer toenam dan het aantal huishoudens. Dit spoort globaal met het aantal nieuwbouwwoningen dat aan de bestaande woningvoorraad is toegevoegd. In de periode 2001-2005 betrof dit gemiddeld 66.000 woningen per jaar, in 2006-2009 is dit opgevoerd naar 79.000 woningen per jaar, maar daarna is het teruggezakt naar 57.000 woningen per jaar (CBS StatLine, bouwen en wonen).

Figuur 2.1

Bevolking groeit gestaag

Groei van de bevolking, 2001-2012 (in procenten)

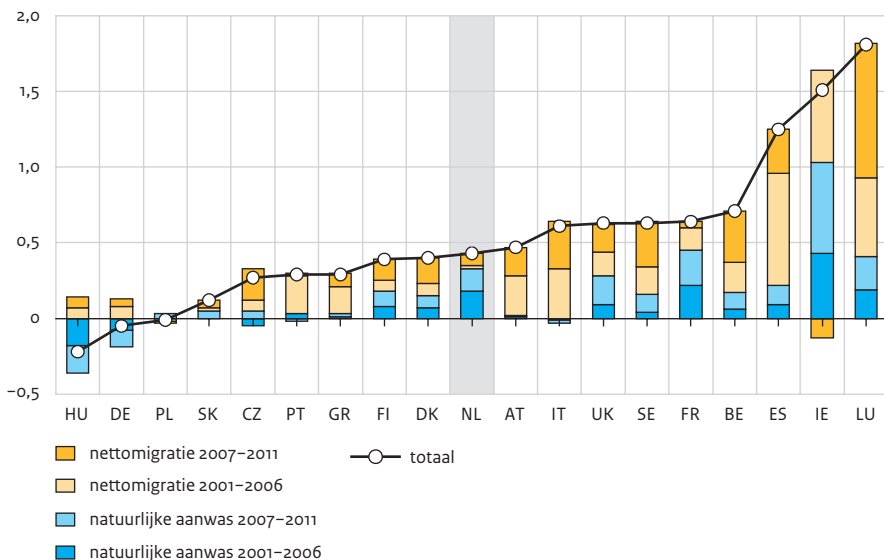
Bron: CBS (StatLine, bevolkingsstatistiek)

De Nederlandse bevolking kent in internationaal verband een gemiddelde groei (figuur 2.2). Bovendien komt deze groei voornamelijk (voor ruim driekwart) door interne aanwas tot stand. Alleen de laatste jaren draagt ook de nettomigratie iets bij aan de bevolkingsgroei. Bij de overige landen speelt migratie een veel grotere rol, vooral bij de mediterrane landen maar ook in België, Oostenrijk, Zweden en Ierland. Nederland vormt met Frankrijk een van de weinige landen waar de bevolkingsgroei nog in belangrijke mate door interne aanwas tot stand komt. In Duitsland is de bevolkingsgroei tot staan gebracht en zorgt migratie er nog voor dat de bevolking niet krimpt. In Hongarije lukt dat al niet meer en krimpt de bevolking.

Figuur 2.2

Gemiddelde jaarlijkse groei van de bevolking verschilt sterk per land, 2001-2011 (in procenten)

Bron: Europese Commissie (Eurostat)

De leefsituatie van de bevolking is mede afhankelijk van de leeftijdsverdeling. Leeftijd is na inkomen en opleiding de derde factor in de verklaring van verschillen in leefsituatie tussen burgers (zie hoofdstuk 12). Leeftijd is niet alleen direct van invloed maar ook indirect via de vraag naar publieke voorzieningen. Jongeren gebruiken vooral onderwijs en gezinsuitkeringen, ouderen vooral zorg en pensioenuitkeringen. Deze voorzieningen leggen een groot beslag op de publieke uitgaven. De groene en grijze druk, uitgedrukt als de verhouding tussen het aantal 0-14-jarigen respectievelijk 65-plussers ten opzichte van de potentiële beroepsbevolking (15-64-jarigen), vormen dus een belangrijke indicator voor het beroep op publieke voorzieningen.

Nederland heeft vergeleken met andere landen een iets hogere groene en iets lagere grijze druk (figuur 2.3). Van de negentien landen in de grafiek hebben slechts vier een hogere groene druk en eveneens vier een lagere grijze druk. Er zijn geen landen waarin zowel de groene als grijze druk hoog is, maar wel landen waarin vooral de groene druk hoog is (Ierland) of juist de grijze druk (Duitsland en Italië). De groene druk is in de afgelopen tien jaar het snelst gestegen in Spanje en het sterkst gedaald in Polen. Nederland neemt met een daling van 0,5% een middenpositie in. Bij de grijze druk behoort Nederland met een stijging van 1,8% per jaar daarentegen bij de kopgroep, die met 2,2% per jaar wordt aangevoerd door Duitsland. Ook Finland, Portugal en Griekenland kunnen worden gerekend tot de sterk vergrijzende landen.

Figuur 2.3

Groene en grijze druk in Nederland gemiddeld

Aandeel 0-14-jarigen en 65-plussers als percentage van de 15-64 jarigen, 2012

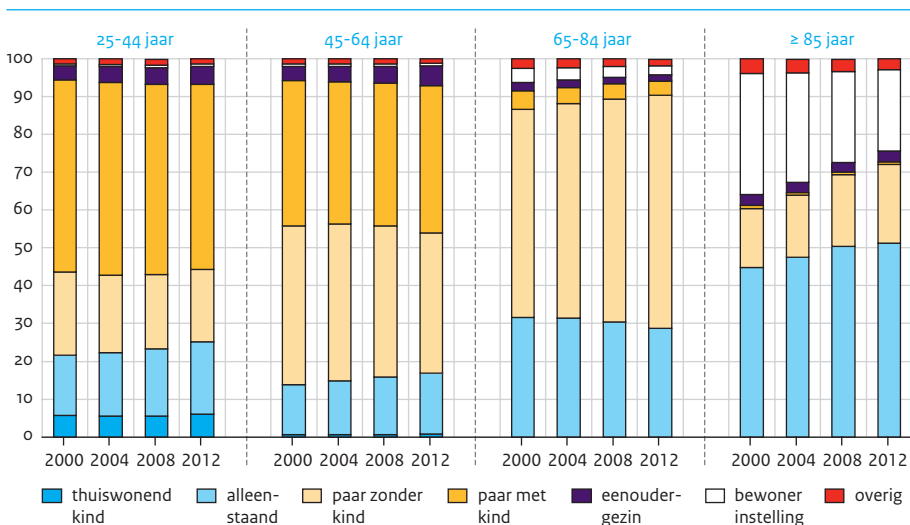
Bron: Europese Commissie (Eurostat)

Ouderen langer thuis

De huishoudenssamenstelling heeft eveneens invloed op de leefsituatie van burgers. Vooral eenoudergezinnen en alleenstaanden scoren matig op de leefsituatie-index (Bijl et al. 2011: 311). Dit zijn bevolkingsgroepen die in de loop van de tijd een steeds groter aandeel hebben gekregen, zij het niet in alle leeftijdsgroepen (figuur 2.4). Het aandeel alleenstaanden is de afgelopen tien jaar toegenomen van ruim 18 naar ruim 20%, maar deze stijging zien we door de gestegen levensverwachting niet bij de 65-84-jarigen maar vooral bij de 85-plussers. Het aandeel eenoudergezinnen stijgt vooral in de lagere leeftijdsgroepen. Verder zien we een voortgaande daling van het aandeel gezinnen en – door de extramuralisering van de zorg – van het aandeel bewoners van instellingen.

Figuur 2.4

Ouderen meer thuis: verdeling van personen over huishoudtypen, 2000-2012 (in procenten)

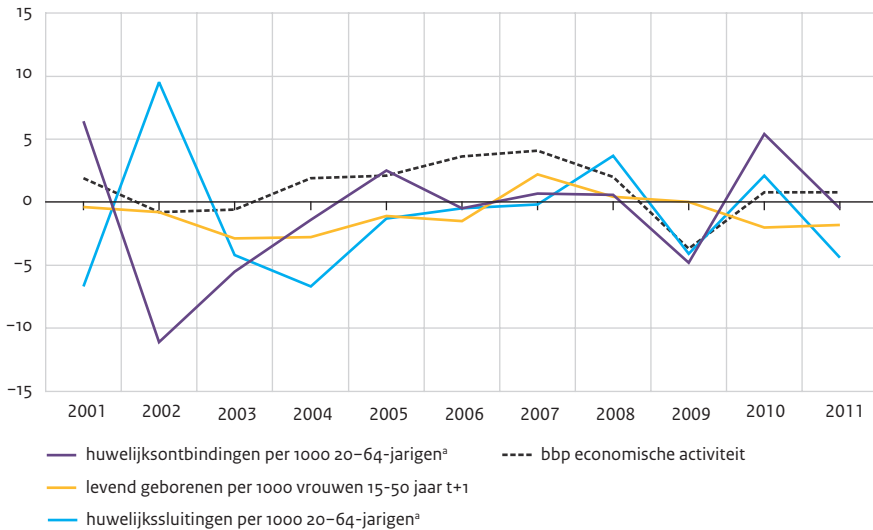
Bron: cbs (StatLine, bevolkingsstatistiek)

Weinig invloed van economische ontwikkeling op demografische transitie

De onderzoeksliteratuur maakt gewag van een relatie tussen economische en demografische ontwikkelingen. Met name trouwen, een kind krijgen en scheiden zouden samenhang vertonen met economische ontwikkelingen (De Beer 2012). Dat zou komen door de kosten die met deze levensgebeurtenissen samengaan. Op lange termijn levert een huwelijk schaalvoordelen op als de partners uit een situatie van alleen zijn komen (circa 30% ieder) maar op korte termijn gaat een huwelijk gepaard met hoge kosten, met name door de bruiloft en de (inrichting van de) woning. Ook kinderen kosten geld (circa 15% per kind voor een paar) en scheiding levert op termijn schaalnadelen op en op korte termijn ook scheidingskosten, zeker bij een woningmarkt die op slot zit.

Figuur 2.5

Relatie tussen economische groei en demografische transitie is zwak, 2000-2011
(in procentuele veranderingen)

a Huwelijkssluiting is inclusief samenlevingscontracten; huwelijksontbinding betreft uitsluitend echtscheiding.

Bron: CBS (StatLine, bevolkingsstatistiek) SCP-bewerking

De relatie tussen economische groei en demografische transitie is moeilijk een op een in beeld te brengen. Beslissingen die met demografische gebeurtenissen samengaan kunnen al in eerdere jaren hebben plaatsgevonden, waardoor een vertraagde relatie ontstaat. Dit zal zeker het geval zijn met het krijgen van kinderen. Wanneer we een relatie leggen tussen veranderingen in de economische groei en demografische transitie in het afgelopen decennium, blijken alleen veranderingen in echtscheidingen sterk samen te hangen met veranderingen in economische groei (figuur 2.5). Dit ligt ook voor de hand omdat met een echtscheiding doorgaans grote financiële belangen zijn gemoeid. Er is slechts een zwakke relatie tussen geboorten en economische groei en nauwelijks een verband tussen huwelijkssluiting en economische groei. Blijkbaar spelen hier vooral niet-economische factoren een rol. Leggen we de tijdshorizon verder terug, dan wordt het verband tussen economische groei en echtscheiding veel minder sterk en wordt het verband met de andere demografische transitie iets sterker. Kijken we naar de laatste drie economische crises (1989-1993, 2000-2003, vanaf 2008), dan blijkt dat alleen het aantal geboorten eveneens een dalend verloop kent. Al met al kunnen we concluderen dat er een matig tot zwakke relatie is tussen demografische transitie en economische groei.

Niet-westerse migranten voor 60% verantwoordelijk voor aanwas bevolking

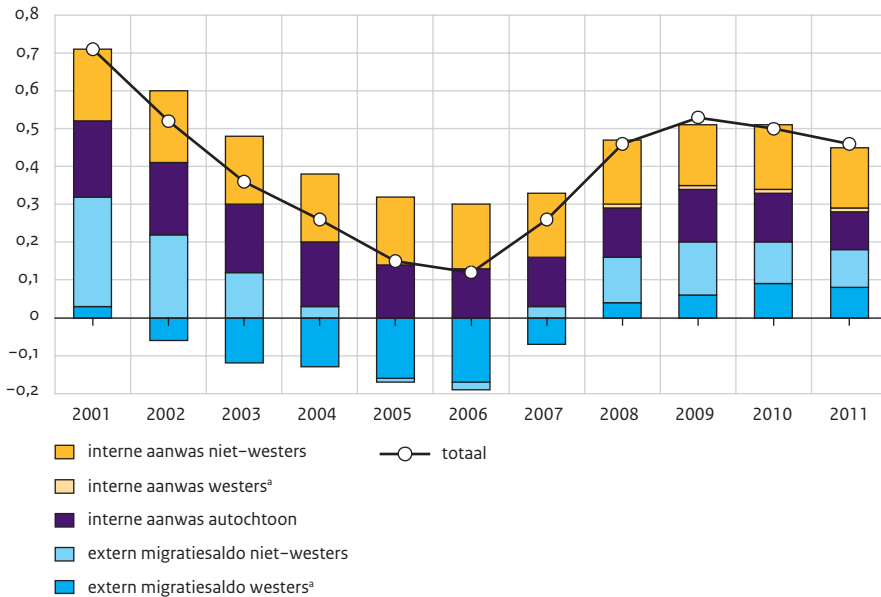
De leefsituatie van migranten, met name van niet-westerse herkomst, is doorgaans slechter dan van de gemiddelde Nederlander. Het aandeel migranten in de Nederlandse bevolking van zowel de eerste als tweede generatie is toegenomen van 18% in 2001 tot 21% in 2013 (CBS StatLine, bevolking). Deze stijging wordt vooral veroorzaakt door niet-westerse migranten (van 9,3% naar 11,7%), maar ook door migranten uit het voormalige Oostblok (van 1,0% naar 2,0%). Niet-westerse migranten vormen onder de 65-plussers met een aandeel van 3% nog een duidelijke minderheid, maar dit aandeel is wel verdubbeld in de periode 2001-2013. Van de traditionele landen van de Europese Unie (EU) hebben Oostenrijk (16%), België, Ierland, Zweden (elk 15%) en Spanje (14%) veel in het buitenland geboren migranten in hun bevolking van zowel westerse als niet-westerse afkomst (Eurostat, Database statistics, population). Relatief lage aantallen in het buitenland geboren migranten treffen we aan in Finland (4%) en Portugal (8%). Nederland neemt met ruim 11% een middenpositie in.

De jaarlijkse bevolkingsaanwas bestaat uit twee componenten: groei van buiten (externe migratie) en groei van binnen (interne aanwas). De interne aanwas is in Nederland door de jaren heen betrekkelijk stabiel, zowel voor autochtonen als migranten (zie figuur 2.6). De drie bovenste balkjes in de figuur geven de interne aanwas van autochtonen, westerse en niet-westerse migranten weer. De onderste twee balken geven het externe migratiesaldo van westerse en niet-westerse migranten weer. In de periode 2001-2011 is de bevolking gemiddeld met 0,4% per jaar gegroeid, waarvan circa 20% door externe migratie en circa 80% door interne aanwas. In beide componenten spelen niet-westerse migranten een belangrijke rol. De externe migratie nemen zij nagenoeg geheel voor hun rekening (het saldo voor westerse migranten is zelfs negatief) en de interne aanwas nemen zij voor circa de helft voor hun rekening. Dit betekent dat de totale bevolkingsaanwas in de beschouwde periode voor circa 70% voor rekening is gekomen van niet-westerse migranten. Voor de periode 2007-2011 valt dit aandeel met 60% iets lager uit. De interne aanwas van de niet-westerse migranten neemt af. De hoge bijdrage van niet-westerse migranten aan de interne aanwas komt doordat niet-westerse vrouwen een hogere vruchtbaarheid hebben dan autochtone vrouwen, maar deze vruchtbaarheid daalt en komt steeds meer in de buurt te liggen van die van autochtone vrouwen.

Figuur 2.6

Grote schommelingen in jaarlijkse aanwas van de bevolking als gevolg van migratie

Externe migratie en interne aanwas als percentage van de bevolking naar geboorteland, 2001-2011

a Westers is inclusief autochtoon.

Bron: CBS (StatLine, bevolkingsstatistiek) scp-bewerking

In 2001 kende Nederland een extern migratieoverschot van vooral niet-westerse migranten dat circa 0,3% bedroeg van de totale bevolkingsomvang. Door het aangescherpte immigratiebeleid is het aantal niet-westerse immigranten daarna snel afgenomen tot vrijwel nihil in 2005, waarna vanaf 2005 weer een overschot van circa 0,15% wordt gerealiseerd. De totale aanwas van de bevolking daalt aanvankelijk van 0,75% in 2001 naar 0,1% in 2006, waarna het weer stijgt naar een niveau van 0,5% per jaar.

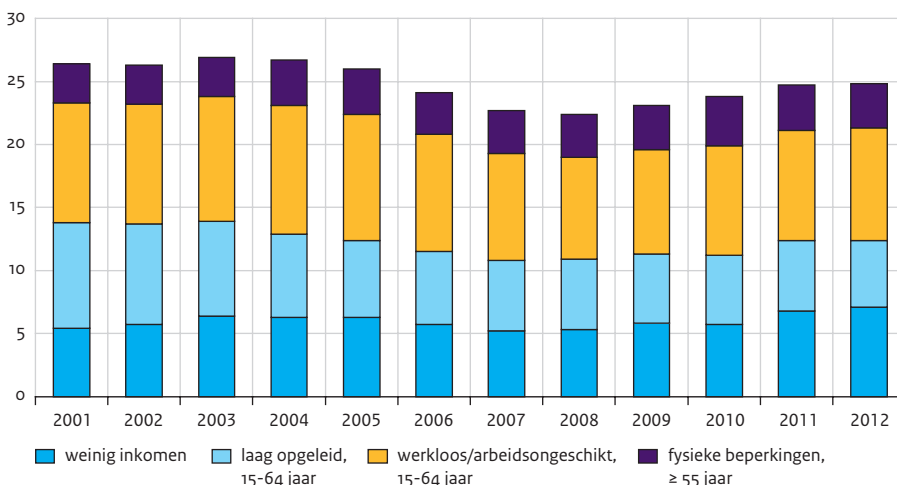
Kwetsbare groepen nemen weer toe

In een tijd van economische crisis vraagt vooral de positie van kwetsbare groepen aandacht. In het Regeerakkoord van het kabinet-Rutte II staat dat 'kwetsbare groepen op de overheid moeten kunnen rekenen'. Onder kwetsbare groepen verstaan wij personen die in de zin van het hier gebruikte leefsituatiemodel over beperkte individuele hulpbronnen beschikken. Het gaat om kenmerken als weinig inkomen, lage opleiding, geen werk en slechte gezondheid. Een bijzonder kwetsbare categorie zijn daklozen (personen die slapen in de open lucht, in overdekte openbare ruimten of speciaal daarvoor ingerichte verblijven). Hierover zijn echter geen jaarcijfers bekend. Het CBS (StatLine, bevolking) heeft de omvang van deze groep in 2009 becijferd op circa 18.000 personen, overwegend

mannen, met een oververtegenwoordiging van niet-westerse migranten (36%) en 'verblijvend' in een van de vier grote steden (37%). Er zijn wel cijfers beschikbaar over het aantal personen dat gebruik maakt van een voedselbank (continu gestegen van vrijwel nihil in 2001 naar bijna 74.000 personen in 2013), maar dit gebruik weerspiegelt eerder de groeifase waarin deze voorziening verkeert dan de onderliggende kwetsbare posities. Huishoudens hebben weinig inkomen als dat volgens een SCP-criterium 'niet veel maar wel toereikend' is. In slechte gezondheid verkeren wordt hier gemeten door functiebeperkingen bij algemene levensverrichtingen als lopen, zitten en gaan slapen. Het aantal personen met een kwetsbaar kenmerk lag in de periode 2001-2005 tussen de 26% en 27%, waarna het daalde naar ruim 22% in 2008. Daarna liep dit weer geleidelijk op naar bijna 25% in 2012 (figuur 2.7). Aan dit verloop liggen verschillende bewegingen ten grondslag. Het aantal personen in een huishouden met weinig inkomen en het aantal personen met een arbeidsmarktgerelateerde uitkering beweegt mee met de economische conjunctuur, die vooral rond 2003 en vanaf 2009 een minder gunstig verloop had. Het aantal personen met een lage opleiding daalt aanvankelijk sterk van 8,4% in 2001 naar 5,6% in 2007, waarna het stabiliseert. Het aantal personen met een fysieke beperking schommelt tussen de 3% en 4% en vertoont ondanks de vergrijzing geen tijdafhankelijke ontwikkeling. Blijkbaar leven ouderen in steeds betere fysieke gezondheid (zie hoofdstuk 7 en figuur 7.1).¹

Figuur 2.7

Aantal kwetsbare personen is recent weer stijgend (als percentage van de bevolking)^a

- a Laag inkomen: minder dan het criterium 'niet veel maar wel toereikend'; laagopgeleid: niet meer dan basisonderwijs afgerond; fysieke beperkingen: moeite met dagelijkse levensverrichtingen (aan- en uitkleden, zitten en opstaan, traplopen, enz.). Met overlap tussen groepen is geen rekening gehouden.

Bron: SCP/CBS (Armoedesignalement (laag inkomen)); CBS StatLine (sociale zekerheid, onderwijs en gezondheid)

Dit alles betekent dat de algemene trend van kwetsbaarheid vooral wordt bepaald door de economische conjunctuur en daarvan afgeleide hulpbronnen als inkomen en arbeidsmarktpositie.

Kwetsbaarheid komt vaak op meerdere gebieden tegelijk voor, en doorgaans meer dan men op grond van toeval zou verwachten. Zo gaat een lage opleiding vaak gepaard met een laag inkomen, net als uitkeringsafhankelijkheid. Er vindt dus vaak een stapeling van kwetsbaarheden plaats. Om deze stapeling in beeld te brengen zijn de betreffende kenmerken op het niveau van huishoudens bij elkaar gebracht. Het gaat er dan om dat er in het huishouden een persoon aanwezig is, zijnde geen inwonend kind, dat een van de genoemde kwetsbaarheden bezit. Studentenhuishoudens (huishoudens met als belangrijkste inkomensbron studiefinanciering) zijn buiten beeld gelaten. Bij de bepaling van het opleidingsniveau is verondersteld dat een huishouden niet kwetsbaar is als een van de leden meer dan basisonderwijs heeft genoten. Een vergelijkbare redenering geldt bij uitkeringsafhankelijkheid, waar alleen kwetsbaarheid wordt verondersteld als de hoofdkostwinner afhankelijk is van een arbeidsmarktgerelateerde uitkering.

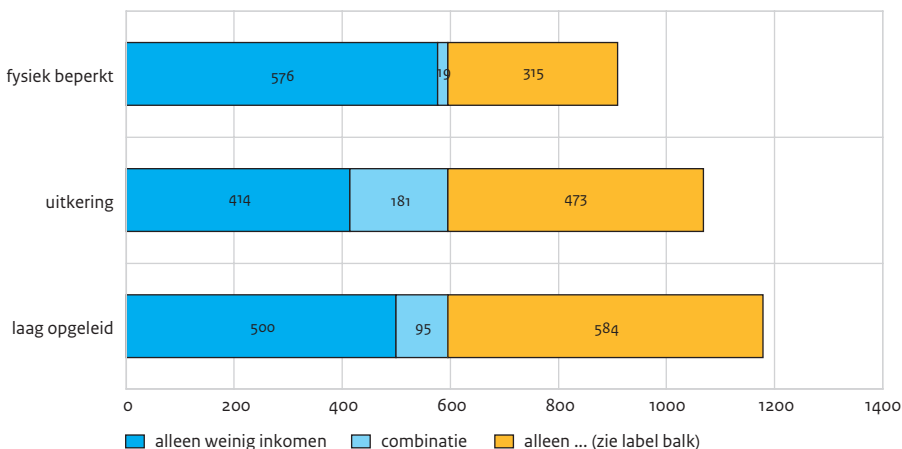
Met deze uitgangspunten kan driekwart van de huishoudens in 2012 (76,1%) als niet-kwetsbaar worden aangemerkt. Van de 23,9% kwetsbare huishoudens heeft 18,2 procentpunt slechts te maken met één kwetsbare factor, 4,5 procentpunt met twee kwetsbare factoren, 1,2 procentpunt met drie kwetsbare factoren en vrijwel niemand met vier kwetsbare factoren.

De vraag is nu welke combinaties van kwetsbare factoren het meest voorkomen.

We kijken daarbij naar combinaties van lage inkomens met andere kwetsbaarheden (figuur 2.8). Huishoudens met weinig inkomen zijn weergegeven in de twee linkerbalken, huishoudens met het betreffende kwetsbare kenmerk in de twee rechterbalken; de middelste balk geeft de overlap. Op basis van het hier gebruikte gegevensbestand en de gekozen inkomensgrens komen we voor 2012 uit op 595.000 huishoudens met weinig inkomen. Kijken we naar de eerste balk, dan blijkt dat vooral uitkeringsontvangers weinig inkomen hebben: 28% (181.000 van de 654.000) tegenover 8% die men op louter toeval zou verwachten. Veel minder overlap is er tussen een laag inkomen met fysieke beperkingen (6%) en met een lage opleiding (14%). Bij fysieke beperkingen is de overlap zelfs minder dan men op grond van toeval zou verwachten. Dit komt doordat armoede, afgemeten aan het weinige inkomen waarover iemand beschikt, bij ouderen minder dan gemiddeld voorkomt.

Figuur 2.8

Veel uitkeringsontvangers hebben weinig inkomen

Aantal huishoudens met weinig inkomen en nog een kwetsbare kenmerk, 2012 (in aantallen x 1000)^a

a Volgens het criterium 'niet veel maar wel toereikend'.

Bron: CBS (WoOn'12) SCP-bewerking

Uit tabel 12.1 in hoofdstuk 12 blijkt dat de leefsituatie van 65-plussers, alleenstaanden, eenoudergezinnen en niet-westerse migranten slechter is dan gemiddeld. Men kan zich afvragen of dit ook groepen zijn die over weinig hulpbronnen beschikken en derhalve kwetsbaar zijn. Uit een nadere analyse blijkt dat huishoudens van 65-plussers juist minder kwetsbaar zijn: 18% heeft tenminste één kwetsbaar kenmerk tegenover 24% gemiddeld. Het meest kwetsbaar zijn eenoudergezinnen (43%), gevolgd door niet-westerse migranten (41%) en alleenstaanden (31%).

2.3 Ontwikkelingen in de economie

Het inkomen van huishoudens bepaalt in belangrijke mate de kwaliteit van de leefsituatie. De ontwikkeling van dit inkomen is niet alleen afhankelijk van de kwaliteiten en prestaties van betrokkenen zelf, maar ook van de economische groei. Deze groei wordt doorgaans afgemeten aan de volumeontwikkeling van het bruto binnenlands product (bbp). De Nederlandse economie is volgens deze maatstaf in de periode 2001-2008 met gemiddeld 2,0% per jaar gegroeid, maar door de crisis in 2009 met 3,7% gedaald. Na een kleine opleving in 2010 en 2011 (met gemiddeld 1,2% per jaar) is de omvang van het bbp in 2012 weer gedaald (met 1,2%) en tekent zich in 2013 volgens het Centraal Planbureau (CPB) ook weer een volumedaling af (van 1,25%). De Nederlandse economie heeft de crisis in verhouding tot veel andere Europese landen aanvankelijk goed doorstaan,

maar is in de jaren daarna in de subtop van minder goed presterende landen terecht gekomen.

Dalende economische prestaties en inkomens van huishoudens

Als we het bbp corrigeren voor de (primaire) inkomensstromen uit en naar het buitenland en voor de afschrijvingen, krijgen we de geldelijke tegenwaarde ervan: het netto nationaal inkomen. Dit inkomen is, gecorrigeerd voor de inflatie, in de periode 2001-2012 gemiddeld met 0,8% per jaar gestegen. In figuur 2.9 wordt de ontwikkeling hiervan sinds 2001 weergegeven in indexcijfers. De scherpe dalingen van het nationale inkomen in de jaren 2008, 2009 en 2012 (met resp. 3,0%, 6,1% en 2,9%) laten duidelijk het effect van de crisis zien. Van het totale nationale inkomen kwam in 2012 twee derde in handen van huishoudens. Daarbij zijn de pensioenrendementen niet meegerekend.

Huishoudens betalen uit het verdiende inkomen premies en belastingen, maar ontvangen ook sociale uitkeringen en pensioenuitkeringen. Als we bij het netto nationaal inkomen de per saldo (relatief geringe) uit het buitenland ontvangen inkomensoverdrachten tellen en de premies belastingen en uitkeringen hiermee verrekenen, resulteert het beschikbare inkomen.² Dat kunnen we opsplitsen naar huishoudens, bedrijven, overheid en een restcategorie, die voornamelijk bestaat uit pensioenrendementen. Het beschikbare inkomen van huishoudens beslaat momenteel bijna de helft (48%) van het netto nationaal inkomen. Tellen we hierbij de pensioenrendementen op, dan komen we uit op iets meer dan de helft (52%). In figuur 2.9 valt op dat de ontwikkelingen van het netto nationaal inkomen (dat niet sterk verschilt van het totale beschikbare inkomen) en het beschikbare inkomen van huishoudens uit elkaar lopen. Het eerste stijgt in de periode 2001-2012, het tweede blijft nagenoeg constant. Dat betekent dat het aandeel van de huishoudens in het totale beschikbare inkomen in die periode is gedaald. Deze conclusie, die het SCP al in eerdere edities van *De sociale staat van Nederland* trok, onderschreef ook de Nederlandse Bank in juli 2013 (DNB 2013).

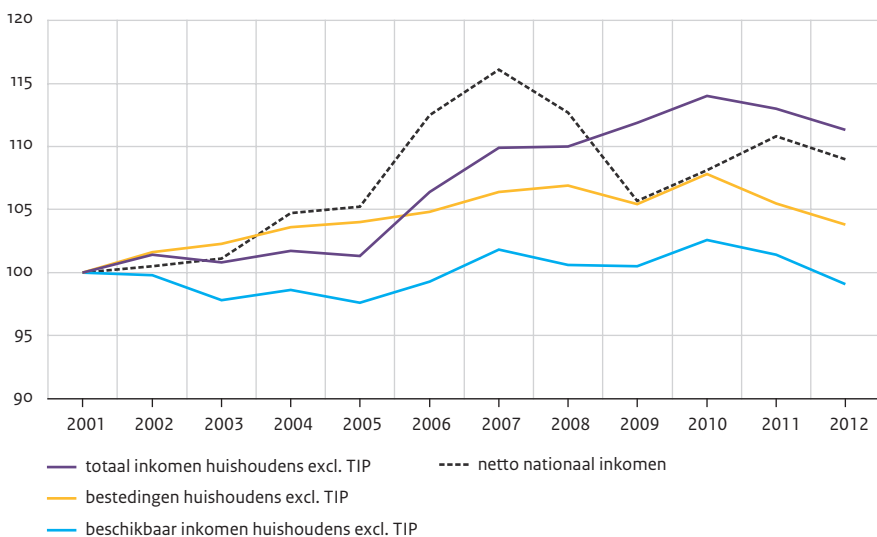
Het reële (in constante prijzen) beschikbare inkomen van huishoudens geeft geen volledig beeld van de welvaart van huishoudens, omdat zij ook nog overheidsdiensten afnemen zoals zorg, onderwijs, cultuur, vervoer en wonen. Deze diensten leiden tot 'profijt van de overheid'. Tellen we dit door huishoudens genoten profijt op bij hun beschikbare inkomen, dan krijgen we het totaal inkomen van huishoudens. Dit inkomen geeft beter de welvaartspositie van huishoudens weer.

Figuur 2.9 laat ook zien dat de ontwikkeling van het totaal inkomen van huishoudens meer lijkt op die van het netto nationaal inkomen dan op die van het beschikbare inkomen van huishoudens. De afstand tussen het totaal inkomen van huishoudens en het beschikbaar inkomen van huishoudens wordt in de loop van deze periode steeds groter. Met andere woorden, het aan huishoudens toegerekende profijt van de overheid vormt in deze periode een steeds groter aandeel van het totaal beschikbare inkomen van huishoudens. De toename van het aandeel vond vooral plaats in de jaren 2002, 2006 en 2009. In 2002 kwam dat door kosten van extra beleid in het basisonderwijs (klassenverkleining) en de zorg (wegwerken wachtlijsten), in 2006 door de introductie van de Zorgverzekeringswet en in 2009 door de afname van het beschikbare inkomen van huishoudens

in combinatie met het op peil blijven van de aan huishoudens toegerekende overheidsuitgaven. In 2012 legt het totale inkomen van huishoudens beslag op ruim 68% van het netto nationaal inkomen. Uit figuur 2.9 blijkt ook dat de bestedingen van huishoudens tot en met 2012 redelijk in de pas lopen met het beschikbaar inkomen.

Figuur 2.9

De ontwikkeling van inkomens vanaf 2008 stagneert, 2001-2012 (in indexcijfers, 2001 = 100)

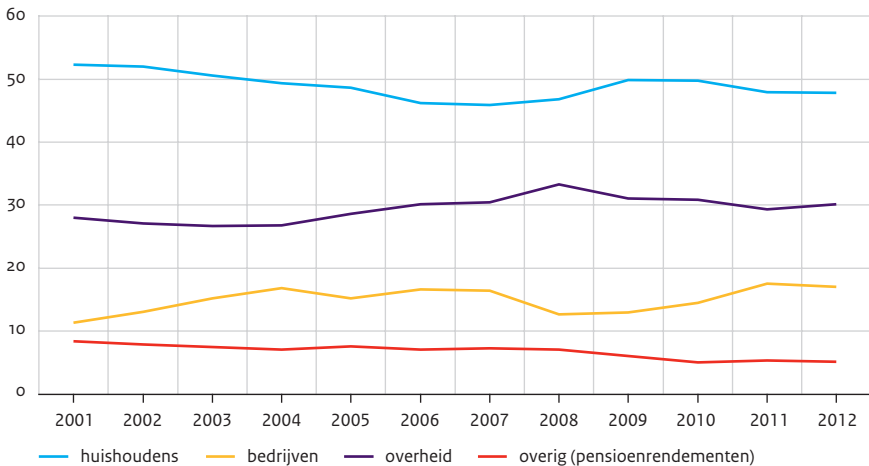
Bron: CBS (StatLine, Nationale rekeningen); exclusief toegerekende rendementen van pensioenverzoeken (TIP)

Het aandeel van huishoudens in het beschikbare inkomen zakt van 52% in 2001 naar 48% in 2012 (figuur 2.10). Daarbij zijn de toegerekende rendementen van pensioenverzoeken tot de categorie 'overig' gerekend. Deze zijn eveneens gedaald.

Figuur 2.10 geeft ook aan dat in dezelfde periode het aandeel van bedrijven toeneemt van ruim 11% naar 17%, terwijl het aandeel van de overheid slechts 2 procentpunt stijgt: van 28% naar 30%. De afname van het aandeel van huishoudens wordt gedeeltelijk, maar niet geheel gecompenseerd door een toename van het aan huishoudens toe te rekenen profijt van de overheid.

Figuur 2.10

Aandeel in beschikbaar inkomen van huishoudens in nationaal inkomen gedaald, 2001-2012

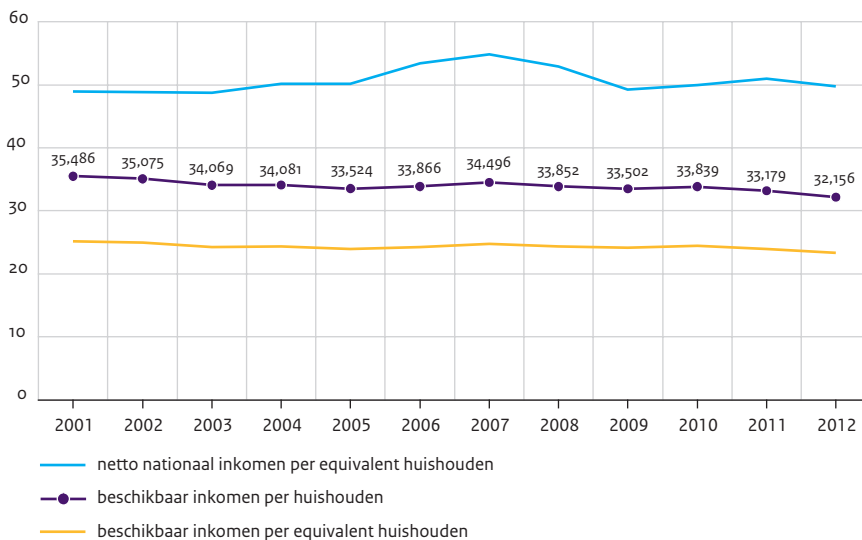

Bron: CBS (StatLine, Nationale rekeningen)

Het beschikbare inkomen per huishouden is in de periode 2001-2012 gedaald van 35.486 euro in 2001 naar 32.156 euro in 2012, een daling van gemiddeld 0,9% per jaar (figuur 2.11). Door de bevolkingsgroei en de huishoudensgroei wordt de spoeling van het beschikbare inkomen dunner. De bevolking is in de periode 2001-2012 met 0,4% per jaar gegroeid en het aantal huishoudensequivalenten³ met 0,6% per jaar. Dit betekent dat van de jaarlijkse 'groei' van het reële beschikbare inkomen van huishoudens 0,4 procentpunt opgaat aan de bevolkingsgroei en nog eens 0,2 procentpunt extra aan de huishoudensverdunding (voornamelijk meer alleenstaanden).

Figuur 2.11

Reële inkomens van huishoudens gedaald, 2001-2012 (in prijzen van 2012 x 1000 euro)

Bron: CBS (StatLine, Nationale rekeningen); exclusief toegerekende rendementen van pensioen-voorzieningen

Om te zien hoe het huishoudens financieel is vergaan in de laatste crisisjaren vat tabel 2.1 de uitkomsten voor de periode 2007-2012 nog eens samen. Daarbij zijn de verschillende inkomens en bestedingen per equivalent huishouden berekend.

Tabel 2.1

Ontwikkeling inkomens en bestedingen van huishoudens, 2007-2012 (per equivalent huishouden, 2007 = 100)

	2007	2008	2009	2010	2011	2012
primair inkomen totaal Nederland	100,0	96,5	89,9	91,2	92,9	90,7
primair inkomen huishoudens	100,0	100,6	97,0	95,6	95,2	92,9
beschikbaar inkomen huishoudens	100,0	98,3	97,5	98,7	96,9	94,1
beschikbaar inkomen huishoudens plus profijt	100,0	99,6	100,4	101,5	100,0	97,8
bestedingen huishoudens	100,0	99,9	97,8	99,3	96,5	94,3

Bron: CBS (StatLine, Nationale rekeningen); exclusief toegerekende rendementen van pensioenvoorzieningen

Tabel 2.1 laat zien dat huishoudens vanaf 2007 circa 7% minder primair inkomen hebben ontvangen en dat het beschikbaar inkomen met circa 6% is gedaald. De bestedingen lopen hiermee nauwgezet in de pas. Huishoudens zijn dus naar rato van het beschikbaar inkomen minder gaan besteden. Wel hebben zij bijna 4% extra aan profijt van de overheid ontvangen, in de vorm van zorg, onderwijs, toeslagen en andere voorzieningen. Hierin zijn de sociale uitkeringen niet begrepen; deze maken onderdeel uit van het beschikbaar inkomen.

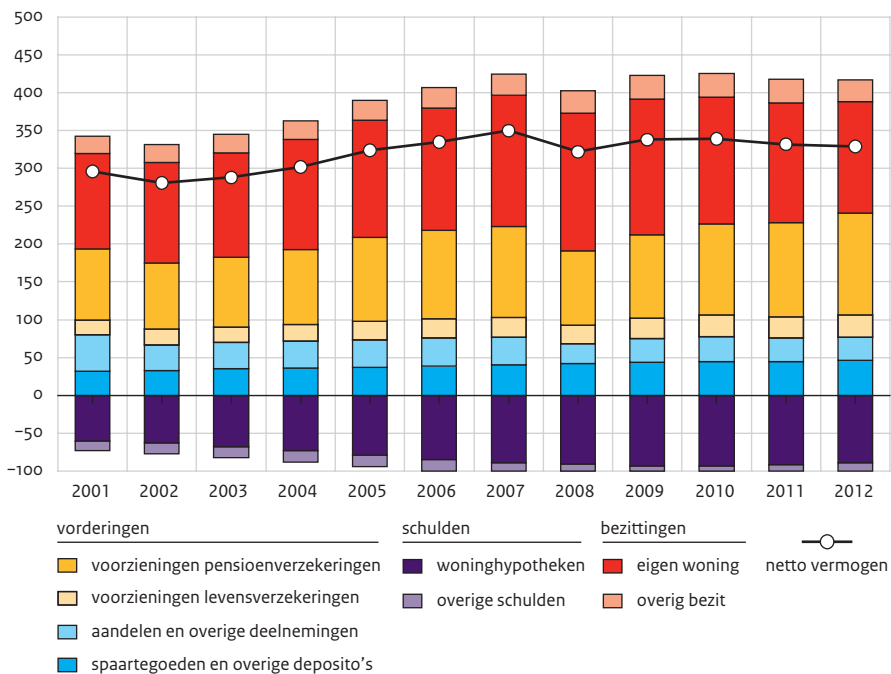
Vermogens niet gedaald dankzij pensioenvoorzieningen

Voor de financiële positie van huishoudens is niet alleen het jaarlijkse inkomen van belang maar ook het vermogen waarop ze, nu of in de toekomst, kunnen terugvallen. Het vermogen bestaat uit het geheel van bezittingen, tegoeden en schulden van huishoudens. Tot de bezittingen behoren onder meer de eigen woning en andere zaken waarover huishoudens beschikken en de tegoeden. Tegoeden zijn bijvoorbeeld spaargelden, aandelen, deelnemingen in bedrijven en opgebouwde pensioenaanspraken. Schulden zijn uitstaande leningen, waaronder de hypotheek op de woning. Een gemiddeld huishouden beschikte in 2012 over 176.000 euro aan roerende en onroerende goederen, waarvan 147.000 euro in de vorm van een eigen huis, en voor 264.000 euro aan tegoeden, waarvan 135.000 euro aan pensioenvoorzieningen (figuur 2.12). Daar stond in 2012 een bedrag van 111.000 euro aan schulden tegenover, waarvan 89.000 euro hypotheekschuld. Per huishouden resulteert dan een nettovermogen van 329.000 euro. Ondanks de economische crisis hebben Nederlandse huishoudens een vermogen opgebouwd dat na een hoogtepunt in 2007 (350.000 euro) de daarop volgende jaren redelijk op peil is gebleven. Wel is de sterke daling van de waarde van het eigenwoningbezit vanaf 2009 (met 19%) grosso modo gecompenseerd door een sterke stijging van het pensioenvermogen (met 38%).

De pensioenvoorzieningen vormen het grootste tegoed van huishoudens: 51% van alle tegoeden in 2012. Door de grote omvang van de pensioenvoorzieningen dragen deze in sterke mate bij aan de vermogenspositie van huishoudens: van 94.000 euro in 2001 naar 135.000 euro in 2012. Salderen we de waarde van de eigen woning met de hypotheekschuld die hierop rust, dan zien we een daling van het vermogen uit de eigen woning van 66.000 euro per huishouden in 2001 naar 58.000 euro in 2012. Met uitzondering van aandelen en overige deelnemingen nemen de reële tegoeden van huishoudens in de periode 2001-2012 toe, zelfs ten opzichte van 2007, het jaar vóór de crisis. Dat betreft met name de spaartegoeden, die in de periode 2001-2012 gemiddeld met ruim 4% per jaar zijn gestegen. De drie overige tegoeden van huishoudens kennen in 2008 een inzinking.

Figuur 2.12

Reële vermogens van huishoudens vanaf 2007 betrekkelijk stabiel (in prijzen van 2012 en per huishouden, x 1000)^a

a Bezittingen van 2000-2005 en in 2012 zijn bijgeschat.

Bron: CBS (StatLine, Nationale rekeningen) SCP-bewerking

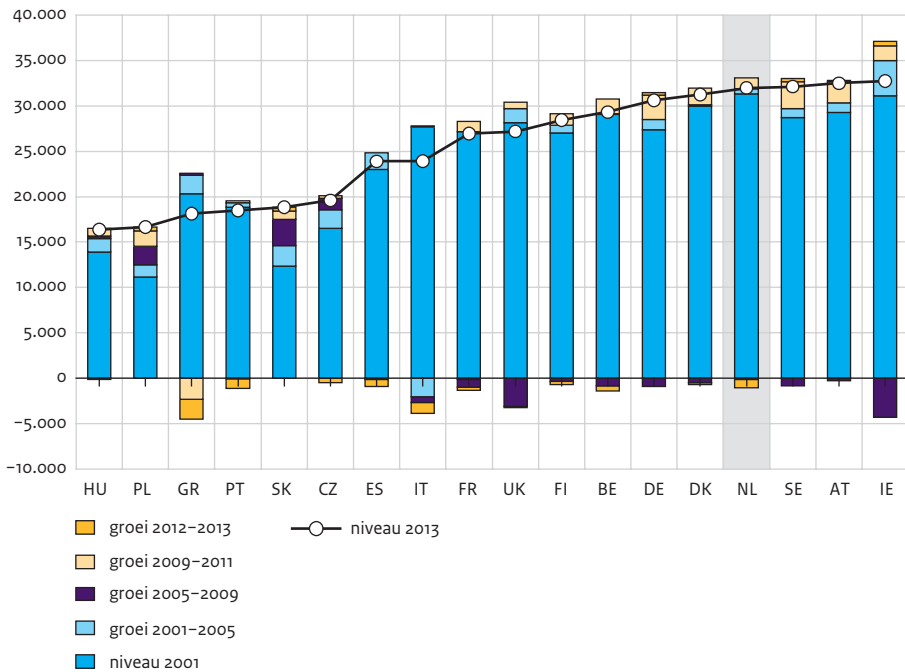
Economische prestaties Nederland verslechterd

Nederland scoort in Europees verband op economisch gebied betrekkelijk goed, hoewel de prestaties de laatste jaren sterk onder druk zijn komen te staan (figuur 2.13). Nederland is overgegaan van de beter presterende naar de minder presterende landen. Zo hoort Nederland met een daling van het inkomen per capita van 3% gedurende de jaren 2012 en 2013 bij de vijf slechtst presterende landen. Alleen Spanje (daling van 3%), Italië (5%), Portugal (5%) en Griekenland (11%) deden het slechter in deze periode.

Figuur 2.13

Groei van het bruto binnenlands product (bbp) per inwoner in Nederland blijft achter, 2001-2013 (in euro en constante koopkracht)

Bron: Eurostat (SCP-bewerking)

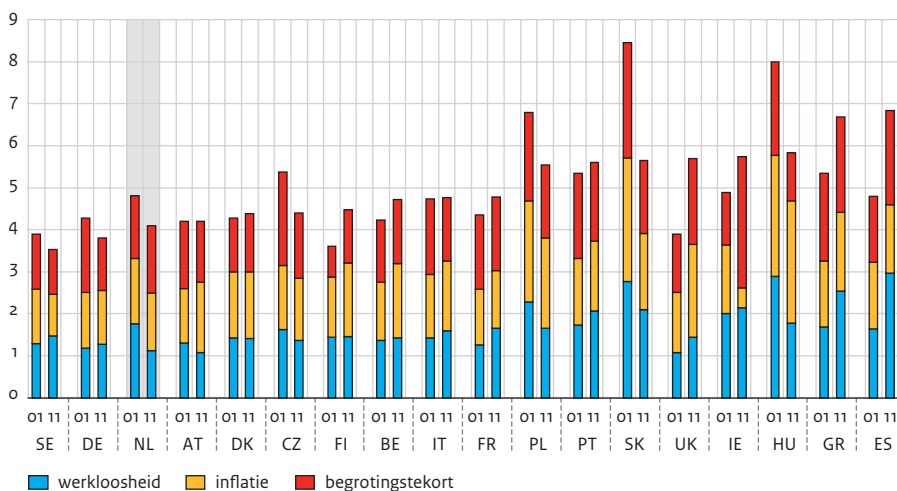
In 2001 lag het bbp per inwoner in de Noord- en Midden-Europese landen tussen de 27.100 (Finland) en 31.300 euro (Nederland). Van de Zuid-Europese landen kon alleen Italië het Noord- en Midden-Europese spoor volgen. In de periode 2001-2011 hebben de meeste landen een gunstige economische ontwikkeling doorgemaakt, met Italië (min 9%) en Engeland (min 3%) als duidelijke uitzonderingen. De Oost-Europese landen hebben in deze periode bijzonder goed gepresteerd (20%-50% groei), gevolgd door het trio Duitsland, Oostenrijk en Zweden met een groei van circa 10%. Nederland heeft in deze periode minder goed gepresteerd, maar heeft zijn koppositie behouden omdat de andere goed presterende landen (Denemarken, Ierland) in deze periode ook een matig resultaat hebben behaald. In 2013 raakt Nederland door zijn relatief slechte economische prestaties in 2012 en 2013 (min 3%) zijn koppositie kwijt aan landen als Ierland, Oostenrijk en Zweden en is daarmee afgedaald naar de subtop. Landen die vóór de crisis betrekkelijk goed presteerden (Spanje en Griekenland) blijken de crisis slecht te hebben doorstaan, terwijl landen die voordien matig presteerden (Duitsland, Zweden) in de jaren daarna juist veel betere economische prestaties laten zien.

Behalve aan de groei van de productie kan de welvaart van een land ook worden afge-
meten aan de mate waarin het erin slaagt de werkloosheid, de geldontwaarding en het
begrotingstekort van de overheid binnen de perken te houden. Deze indicatoren kun-
nen worden opgeteld tot een 'misère-index', met een gemiddeld rapportcijfer van 5 op
een schaal van 0-10 (figuur 2.14). Hoe hoger het rapportcijfer, hoe slechter de prestaties.
Omdat deze cijfers jaarlijks sterk kunnen fluctueren is steeds het driejarig gemiddelde
genomen (2001: 2000 t/m 2002; 2011: 2010 t/m 2012).

Figuur 2.14

Nederland is gedaald op de misère-index

Het niveau van enkele belangrijke economische indicatoren rond 2001 en 2011

Bron: © ECD (Economic outlook 2012)

In 2011 waren er weinig verschillen in de misère-index tussen de West- en Noord-Europese landen, met Duitsland en Zweden als meest gunstig scorende landen en België en Frankrijk als meest ongunstig. Ook hier is Nederland een goede middenmoter. De Angelsaksische en Zuid- en Oost-Europese landen scoren in het algemeen aanzienlijk ongunstiger, met uitzondering van Italië en Tsjechië. Daarvoor zijn verschillende oorzaken aan te wijzen, waaronder hoge werkloosheid (Spanje, Griekenland), hoge inflatie (het Verenigd Koninkrijk, Hongarije, Polen) en omvangrijke begrotingstekorten (Ierland). Omdat de misère-index uitsluitend betrekking heeft op relatieve posities, geeft hij alleen relatieve verschuivingen in de tijd aan. In dat opzicht heeft Nederland zich iets verbeterd. Sterk gestegen op de misère-index zijn Spanje, Griekenland en het Verenigd Koninkrijk en sterk gedaald zijn de Oost-Europese landen.

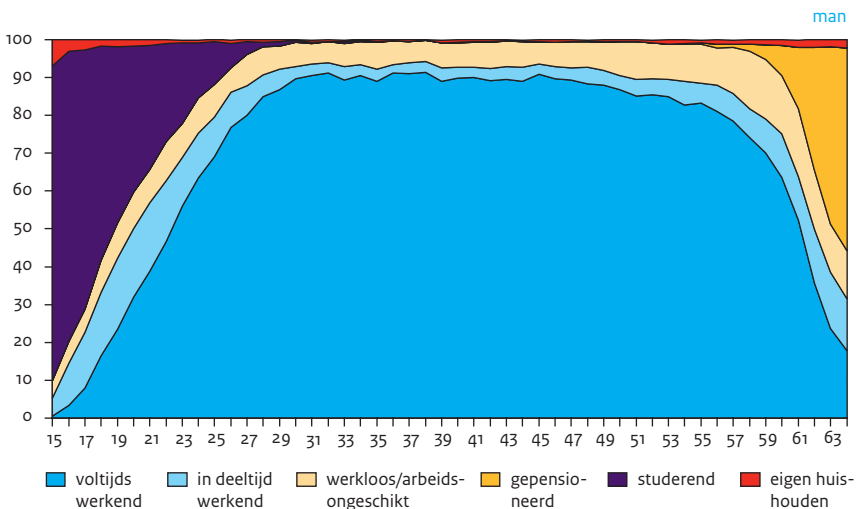
Sterke groei arbeidsdeelname vrouwen en tweeverdieners

Gedurende de levensloop verandert het patroon van dagelijkse bezigheden sterk. Dit heeft te maken met gebeurtenissen die nu eenmaal eigen zijn aan het menselijk leven. Sommige vinden vooral plaats aan het begin (studeren, uit huis gaan, samenwonen, gaan werken), andere in het midden van de levensloop (gezin stichten, scheiden) of juist aan het eind (pensionering, verlies partner). Niet iedereen maakt dezelfde levensgebeurtenissen mee en ook niet iedereen maakt vergelijkbare gebeurtenissen in dezelfde levensfase mee. We brengen het gemiddelde levensloopprofiel naar sociaal-economische activiteit voor mannen en vrouwen in beeld. Deze levensloopprofielen zijn opgesteld op basis van de uitspraak van respondenten op een vraag in de Enquête beroepsbevolking (EBB) naar de sociaaleconomische categorie waartoe zij zich rekenen. Zij konden kiezen uit werkend, werkloos, arbeidsongeschikt, gepensioneerd, studerend of werkzaam in eigen huishouden. Het gaat steeds om gemiddelde profielen. Individuele levenslopen kunnen uiteraard sterk afwijken van het beeld van de gemiddelde levensloop dat hier wordt gepresenteerd.

Figuur 2.15

Mannen werken vooral

Het levensloopprofiel van mannen naar leeftijd en belangrijkste activiteit, 2011 (in procenten)

Bron: CBS (EBB '11) SCP-bewerking

De verschillen tussen mannen en vrouwen in activiteitenprofiel zijn groot. Mannen betreden al vrij vroeg na hun opleiding de arbeidsmarkt (figuur 2.15). Op 24-jarige leeftijd was in 2011 al bijna driekwart van de mannen beroepsmatig werkzaam, en dat aandeel komt op 32-jarige leeftijd tot een maximum van ruim 93%. Dit hoge aandeel wordt lang volgehouden, hoewel werkloosheid en arbeidsongeschiktheid langzaam maar zeker aan

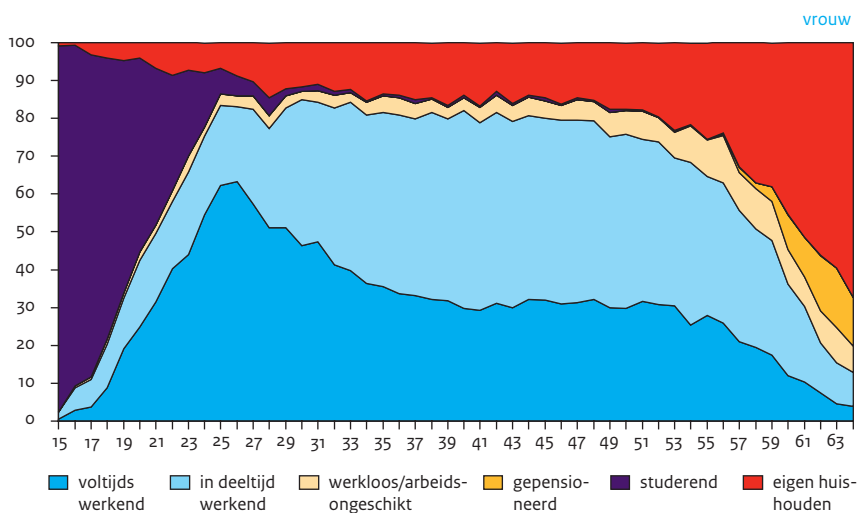
het beroepsmatig bestaan gaan knagen. Deze vorm van ongewenste arbeidsloosheid steeg in 2011 van circa 6% op 40-jarige via 10% op 50-jarige naar ruim 16% op 60-jarige leeftijd. Maar op die leeftijd verlaten mannen vooral via pensionering de arbeidsmarkt. Ondanks dit uittredingsproces is op 60-jarige leeftijd nog altijd een kleine driekwart van de mannen werkzaam. Tien jaar daarvoor, in 2001, betrof dit nog maar een derde van alle 60-jarige mannen.

Op 24-jarige leeftijd had in 2011 twee derde van de vrouwen een positie op de arbeidsmarkt verworven, hetgeen oploopt naar circa driekwart op 26-jarige leeftijd. Vervolgens zet tot de leeftijd van 35 jaar een lichte daling in van het totaal aantal werkende vrouwen tot een niveau van 60% en daalt het aantal voltijd werkende vrouwen betrekkelijk scherp van ruim 60% op 25-jarige leeftijd naar 30% op 40-jarige leeftijd (figuur 2.16). Vervolgens zien we dat het uittredingsproces net als bij de mannen begint rond de 50 jaar, waarbij de arbeidsdeelname daalt van ruim 60% naar circa 25% op 60-jarige leeftijd.

Figuur 2.16

Vrouwen werken vooral in deeltijd en doen ook veel in het huishouden

Het levensloopprofiel van vrouwen naar leeftijd en belangrijkste activiteit, 2011 (in procenten)

Bron: CBS (EBB'11) SCP-bewerking

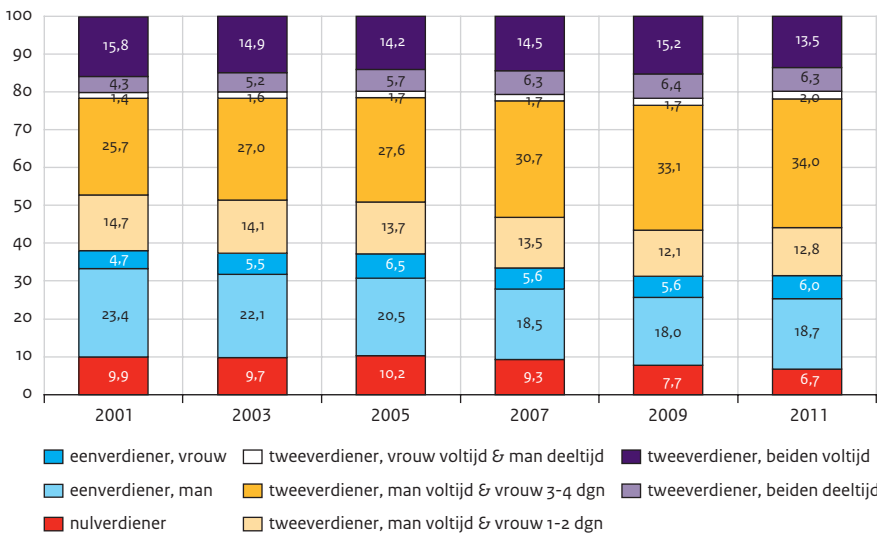
Wanneer we naar de afgelopen tien jaar kijken valt bij vrouwen vooral de toename van betaald werk in de vorm van deeltijdwerk op. In 2001 was 70% van de vrouwen op 25-jarige leeftijd werkzaam, slechts 5 procentpunt minder dan in 2011, maar daalde de arbeidsdeelname daarna scherp tot 35-jarige leeftijd naar 25% voltijd werkenden en 20% deeltijd werkenden. Vanaf 35-jarige tot 50-jarige leeftijd bleef de arbeidsdeelname verder op een niveau van 45-50% steken tegenover een niveau van ruim 60% nu.

Omdat vrouwen meer en vooral in deeltijd zijn gaan werken combineren zij betaalde arbeid vaak met de zorg voor kinderen of andere vormen van hulpbetoon als mantelzorg en vrijwilligerswerk. Hierdoor zijn allerlei verdienertypen bij paren ontstaan (figuur 2.17). Vooral de combinatie van een man met een voltijd baan en een vrouw met een royale deeltijd baan van drie of vier werkdagen per week heeft aan populariteit gewonnen: van 26% in 2001 naar 34% in 2011. Verder verliest de eenverdienersbaan van de man duidelijk terrein: van ruim 23% in 2001 naar minder dan 19% in 2011. De voltijd werkende man blijkt echter een hardnekkig verschijnsel: in 2001 had 80% van de (gehuwd) samenwonende mannen en 22% van de vrouwen een voltijd betrekking, en hierin is met respectievelijk 79% en 22% in 2011 weinig verandering gekomen.

Figuur 2.17

Vooral meer anderhalfverdieners bijgekomen

Het aandeel van eenverdieners en tweeverdieners bij (gehuwd) samenwonenden^a op basis van hun arbeidsdeelname, 2001-2011

a Paren van wie beide partners 25 tot 65 jaar zijn. o-verdieners zijn personen zonder betaald werk.

Bron: CBS (EBB, diverse jaren) SCP bewerking

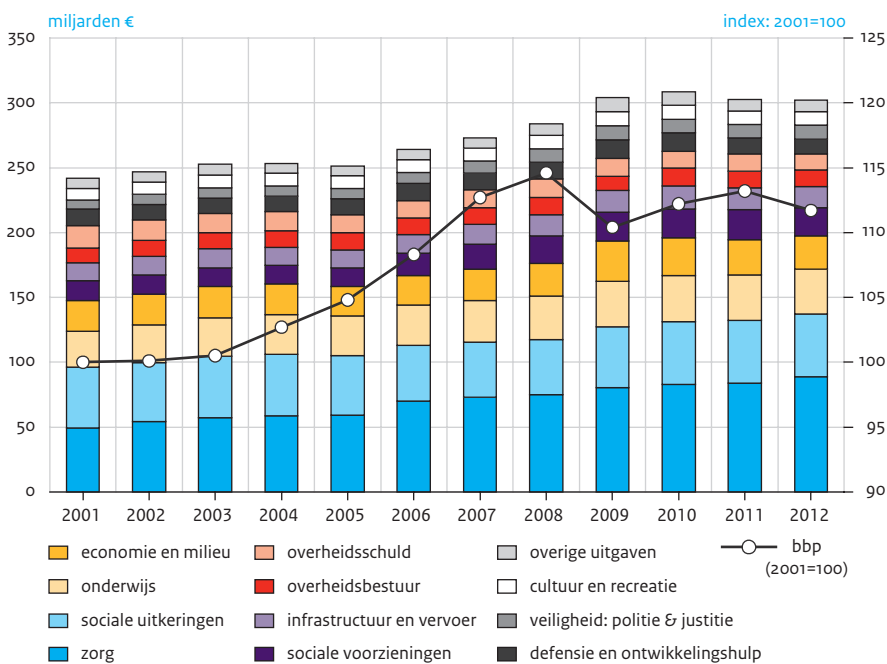
Overheidsuitgaven blijven op peil

De publieke taken van de overheid vergen hoge uitgaven: in de periode 2001-2012 tussen de 45% en 51% van het nationaal inkomen. Iets meer dan de helft van de overheidsuitgaven komt ten goede aan publieke diensten voor burgers en ruim een kwart aan inkomensoverdrachten aan huishoudens. De rest van de overheidsuitgaven is voor eigen investeringen, overdrachten aan bedrijven, overdrachten aan het buitenland en rente op overheidsschuld. De totale overheidsuitgaven bedroegen in 2012 circa 302 miljard euro,

bijna de helft van het bbp (figuur 2.18). De overheidsuitgaven zijn met 2,0% per jaar in de periode 2001-2012 sneller gestegen dan het bbp, dat slechts een groei van 1,65% per jaar haalt. Deze achterblijvende groei van het bbp is nagenoeg geheel veroorzaakt door de economische krimp in 2009, die daarna niet meer is goedgemaakt. De overheidsuitgaven zijn tijdens de crisis blijven stijgen bij een gekrompen en daarna nauwelijks meer groeiende economie. Dit is ook de reden dat het inkomen van huishoudens in de jaren van de crisis nog redelijk op peil is gebleven als we het 'profijt van de overheid' bij het beschikbaar inkomen optellen (tabel 2.1). Het verloop van het totaal van de overheidsuitgaven is, uitgedrukt als percentage van het nationaal inkomen, betrekkelijk stabiel. De sterke stijging in 2009 van 46% naar 51% heeft te maken met de eerder genoemde krimp van het bbp (noemereffect). Per saldo leidt dit tot een eenmalig effect van bijna 6 procentpunt.

Figuur 2.18

Overheidsuitgaven vanaf 2009 gestabiliseerd, 2000-2011 (in prijzen van 2012)

Bron: CBS (StatLine, overheidsuitgaven)

De grootste stijger in reële termen zijn de zorg (met gemiddeld 4,8% per jaar), de sociale voorzieningen (met 3,6%) en de veiligheid (met 3,4%). De uitgaven voor de overheidsschuld daarentegen zijn met name door dalende rentetarieven met gemiddeld 2,2% per jaar fors gedaald. De sterke stijging van de zorguitgaven in 2006 is deels 'kunstmatig' door de invoering van de Zorgverzekeringswet, waardoor de particuliere verzekering

(circa een derde deel van de totale uitgaven) in de collectieve sector is gezogen. Rekenen we dit niet mee, dan komt de gemiddelde stijging van de zorguitgaven in de periode 2001-2012 uit op 4,3% per jaar. De zorg omvat zowel de geneeskundige als langdurige zorg. Onder sociale voorzieningen vallen onder meer de uitgaven voor kinderbijslag, kinderopvang, kwetsbare groepen, alsmede de verschillende toeslagen.

Tabel 2.2 geeft een verbijzondering van de uitgavenniveaus en de uitgavengroei. De tabel laat zien dat de zorg in 2012 circa 29,5% van het overheidsbudget vergde, het onderwijs 11,5% en de veiligheid 3,5%. Samen liepen de uitgaven voor zorg, onderwijs en veiligheid in 2012 op tot bijna 45% van de totale overheidsuitgaven. De overige dienstverlening vergde 16,6% van het budget en de sociale uitkeringen 15,9%. Omdat de overheidsuitgaven in 2012 beslag legden op circa de helft van het bbp, vormen de genoemde overheidsuitgaven als aandeel van het bbp eveneens circa de helft van de genoemde percentages.

Wanneer we specifiek kijken naar de uitgaven in de periode 2006-2009 en 2009-2012 zien we een aanmerkelijke daling van de overheidsuitgaven als aandeel van het bbp. Stegen de overheidsuitgaven als aandeel van het bbp in de jaren 2006-2009 nog met gemiddeld 4,2% per jaar, in de daarop volgende crisisjaren daalde dit aandeel met gemiddeld 0,6% per jaar. De uitgaven voor zorg toonden in de periode 2009-2012 een gemiddelde groei van 3,0% per jaar, terwijl de overige sectoren te maken hadden met gelijkblijvende of dalende uitgaven. Alleen de genees- en hulpmiddelen hebben iets ingeleverd. Kijken we naar grootste stijgers, dan stonden in de periode 2006-2009 de overheidsuitgaven voor huisvesting en ruimte, economische zaken en overige zorg bovenaan; in de periode 2009-2012 de uitgaven voor overheidsbestuur, intramurale gezondheidszorg en langdurige zorg. Tot de minst stijgende behoorden in de periode 2006-2009 de uitgaven voor overheidsbestuur, landsverdediging en overheidsschuld en in de periode 2009-2012 de uitgaven voor huisvesting en ruimte, ontwikkelingshulp en wederom landsverdediging.

Tabel 2.2

Overheidsuitgaven per deelsector, 2001-2012 (in mld. euro en in procenten van het bbp)^a

	bedrag in 2012	uitgaven (% bbp)			
		% in 2012	jaarlijkse groei 2001-2005	2006-2009	2009-2012
zorg	89,0	14,8	3,4	4,0	3,0
extramurale curatieve zorg	14,8	2,5	2,9	5,5	2,2
intramurale curatieve zorg	27,2	4,5	3,6	3,3	4,0
genees- en hulpmiddelen	7,2	1,2	1,7	3,8	-1,1
langdurige zorg	35,6	5,9	3,8	3,0	3,8
overige zorg	4,3	0,7	3,6	14,1	1,0

Tabel 2.2 (vervolg)

	bedrag in	uitgaven (% bbp)			
		% in	jaarlijkse groei		
		2012	2001-2005	2006-2009	2009-2012
basisonderwijs	11,7	2,0	1,3	3,0	-1,3
voortgezet onderwijs	13,6	2,3	2,3	2,5	-0,2
hoger onderwijs	7,7	1,3	0,4	5,8	0,8
overig onderwijs	1,9	0,3	-1,5	2,3	-2,5
veiligheid	10,7	1,8	4,2	6,2	-0,5
politie	5,2	0,9	3,1	4,7	-1,2
rechtspraak	2,0	0,3	6,2	5,5	1,5
overig politie en justitie	3,6	0,6	4,8	9,1	-0,6
overige dienstverlening	50,1	8,4	0,4	2,7	-0,2
overheidsbestuur	12,7	2,1	2,7	-5,8	4,3
cultuur en recreatie	10,4	1,7	1,2	3,1	-2,5
sociale voorzieningen	21,8	3,6	-2,5	8,1	-1,0
overige voorzieningen	5,2	0,9	1,9	2,4	-1,7
sociale uitkeringen	48,1	8,0	-1,5	2,3	0,4
overige overheidstaken	69,3	11,6	-3,7	6,6	-5,6
ontwikkelingshulp	3,9	0,6	-2,5	5,4	-10,1
landsverdediging	7,5	1,3	-2,8	0,9	-5,8
milieubescherming	10,0	1,7	3,0	5,0	-3,5
economische zaken	15,6	2,6	-5,9	14,5	-8,3
Infrastructuur en vervoer	16,3	2,7	-0,8	4,4	-1,5
huisvesting en gebiedsontwikkeling	3,6	0,6	-11,8	26,1	-13,0
rente overheidsschuld	12,4	2,1	-6,6	0,9	-4,2
totaal	302,1	50,4	-0,3	4,2	-0,6

a Het groeicijfer in het jaar 2006 is niet meegenomen vanwege de invoering van de Zorgverzekeringswet.

Bron: CBS (StatLine, overheidsuitgaven); langdurige zorg is uit 'sociale bescherming' gehaald via de zorgrekeningen van het CBS

2.4 Ontwikkelingen in de tijdsbesteding

Met 168 uur per week ligt de hoeveelheid te besteden tijd van mensen vast. De activiteiten die mensen kunnen uitvoeren, moeten binnen dit tijdsbestek worden gedaan. Daarbij treden grote verschillen tussen bevolkingsgroepen op. Tabel 2.3 geeft een beeld naar leeftijd en geslacht voor het jaar 2011 voor Nederlanders vanaf 10 jaar. Uit dit overzicht blijkt dat mannen en vrouwen vooral verschillen in betaalde arbeid. De uren die mannen meer aan betaalde arbeid besteden komen bij vrouwen vooral ten goede aan

huishoudelijke zaken. Uit aanvullende analyses blijkt dat meer werken bij zowel mannen als vrouwen vooral ten koste gaat van huishoudelijke verzorging, recreatie en mediagebruik, maar bij vrouwen is het effect wat sterker. Verder doen vrouwen in vergelijking meer aan sociale contacten en iets minder aan sport en recreatie en besteden mannen iets meer tijd aan tv of andere mediazaken en slapen vrouwen iets meer.

Tabel 2.3

Tijdsbesteding in 2011, personen van 10 jaar en ouder, 2011 (in uren per week)

	totaal	geslacht		leeftijd				
		man	vrouw	10-19	20-34	35-49	50-64	≥ 65
betaalde arbeid	11,1	14,3	8,0	3,7	16,4	17,5	12,0	0,6
onderwijs en vorming	2,8	2,9	2,7	13,9	3,1	0,5	0,3	0,2
huishouding en winkelen	8,8	6,0	11,5	3,3	6,8	9,2	10,8	12,2
kinderverzorging	1,5	1,1	1,9	0,1	2,1	3,5	0,4	0,4
persoonlijke verzorging	3,7	3,2	4,2	3,6	3,7	3,4	3,6	4,2
eten en drinken	7,0	6,9	7,2	5,3	5,8	6,9	8,0	8,8
participatie	1,5	1,5	1,5	0,6	1,2	1,1	2,0	2,7
sociale contacten	4,2	3,5	4,8	3,0	4,5	3,9	4,2	5,1
uitgaan	3,4	3,2	3,5	3,4	4,5	3,1	2,9	3,0
sport en recreatie	8,5	9,9	7,1	12,5	7,5	6,7	8,3	9,5
media: tv, radio, audio	8,5	9,1	7,9	7,9	6,9	7,5	9,1	11,6
lezen en ontspannen	2,4	2,2	2,5	1,1	1,2	1,7	2,9	5,2
slapen	35,8	35,4	36,2	41,0	36,0	34,3	34,5	35,2
overige activiteiten	0,8	0,7	0,8	0,6	0,4	0,7	0,8	1,4
totaal tijdsbesteding	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Bron: SCP/CBS (TBO'11)

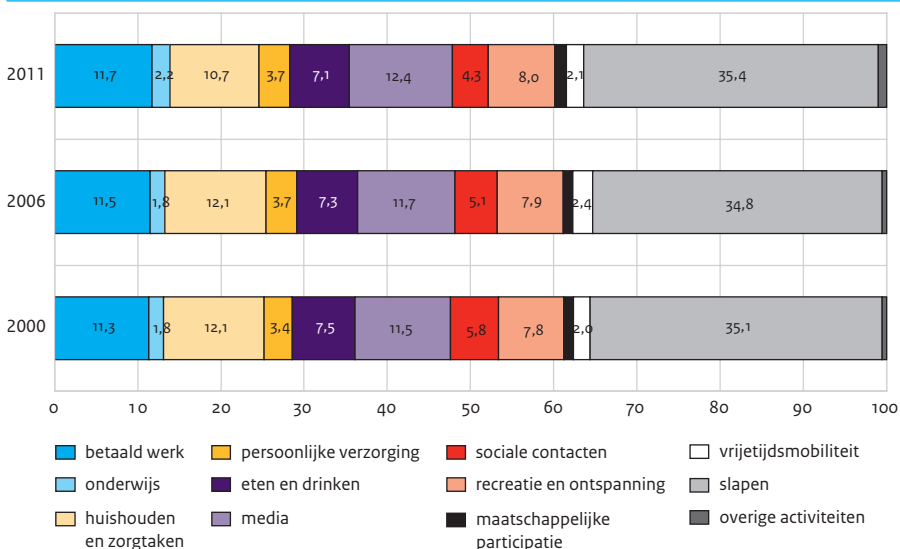
Naar leeftijd is het beeld betrekkelijk vertrouwd. Jongeren doen vooral meer aan onderwijs en ouderen besteden hun tijd aan diverse activiteiten. Opmerkelijk is wel dat voor enkele activiteiten meer tijd wordt genomen naarmate men ouder wordt. Dat geldt bijvoorbeeld voor huishoudelijke zaken (oplopend van 6,8% van de tijd bij jongeren naar 12,2% bij ouderen), eten en drinken (van 5,8% naar 8,8%), mediagebruik (van 6,9% naar 11,6%) en lezen en ontspannen (van 1,1% naar 5,2%).

De tijdsbesteding van de bevolking verandert in de tijd. Dit kan komen door veranderingen in de samenstelling van de bevolking, maar ook door andere voorkeuren en mogelijkheden van tijdsbesteding, grotere maatschappelijke ontwikkelingen zoals individualisering en emancipatie (zie Cloin 2013). Veranderingen in de samenstelling van de bevolking werken door in tijdsbesteding die bijvoorbeeld sterk gebonden is aan leeftijd (betaalde arbeid, vrije tijd) en opleidingsniveau (cultuurparticipatie). Dergelijke veranderingen vinden we bijvoorbeeld terug in de grotere arbeidsdeelname van vrou-

wen en het gebruik van sociale media door met name jongeren. Hierdoor verandert het tijdsbestedingslandschap. Deze veranderingen zijn voor de totale bevolking in beeld gebracht in figuur 2.19.⁴ De waarden voor 2011 wijken iets af van die in tabel 2.3 omdat de activiteiten anders zijn ingedeeld en de doelpopulatie verschilt (de 10- en 11-jarigen ontbreken).

Figuur 2.19

Tijdsbesteding in 2000, 2006 en 2011 weinig veranderd, personen van 12 jaar en ouder (in procenten)^{a,b}

- a Het internet- en computergebruik in het tijdsbestedingsonderzoek valt deels onder sociaal contact (als er online gecommuniceerd wordt) en deels onder mediagebruik (al het overige internet- en computergebruik).
- b Voor de trendbreuk in de meting van de tijdsbesteding in 2006 is gecorrigeerd door deze cijfers te kijken op de oude meting in 2005; in feite betekent dit dat de ontwikkeling in de tijdsbesteding in de periode 2005-2006 niet is meegenomen. Zie verder hoofdstuk 9.

Bron: SCP (TBO'00, '05 en '06); SCP/CBS (TBO'11)

De figuur laat op vier punten opvallende ontwikkelingen zien. In de eerste plaats zien we een lichte toename van de tijd besteed aan betaalde arbeid met circa 3,5% in de periode 2000-2011. Deze toename spoort met die van het totale arbeidsvolume volgens registraties en bedraagt circa de helft van de groei van het aantal werkzame personen (CBS StatLine, arbeid). Hierin weerspiegelt zich de sterke toename van deeltijdarbeid. Een tweede constatering is dat de tijd die wordt besteed aan eten en drinken geleidelijk met circa 5% is gedaald in de betrokken periode. Een meer ingrijpende constatering is dat de tijd besteed aan sociale contacten drastisch is afgenomen. Tussen 2000 en 2011 wordt 25% minder tijd besteed aan fysieke contacten (bezoek ontvangen of op bezoek gaan). Deze ontwikkeling

is moeilijk te duiden vanwege de digitalisering van contacten en het mediagebruik. Het mediagebruik is toegenomen: van 11,5% van de beschikbare tijd in 2000 naar 12,4% in 2011 (Cloin 2013). Helaas is het hier gebruikte tijdsbestedingsonderzoek niet fijnmazig genoeg om dit soort veranderingen in beeld te brengen. Duidelijk is wel dat tijd besteed aan het aangaan van meer sociale contacten vooral ten koste gaat van de tijd besteed aan eten en drinken en in veel mindere mate aan recreatieve activiteiten en mediagebruik. Een laatste observatie is dat de tijd besteed aan het huishouden en de verzorging van leden van het huishouden in 2011 is gedaald ten opzichte van 2006. In deze periode is vooral bezuinigd op routinematige taken zoals koken, schoonmaken en de was doen (Cloin 2013). De afname van de tijd voor koken kan ook verband houden met de forse groei van kant-en-klaar, afhaal- en bezorgmaaltijden.

2.5 Slotbeschouwing

Het maatschappelijk speelveld, waarbinnen de leefsituatie van burgers zich ontwikkelt, is de laatste jaren steeds meer onder druk komen te staan. De economische crisis heeft de inkomensruimte voor huishoudens beperkt. Huishoudens moeten zich vanaf 2008 met 6% minder inkomen zien te redden. Doordat de overheid geld is blijven uitgeven aan zorg, onderwijs en veiligheid is het totale koopkrachtverlies beperkt tot 2%. In 2013 volgen echter extra bezuinigingen van de overheid op publieke voorzieningen en aangezien ook het inkomen verder zal dalen, zullen huishoudens een groter koopkrachtverlies ondervinden. De vooruitzichten voor latere jaren zijn ongewis, maar ook in 2014 zal nog een klein koopkrachtverlies moeten worden genomen (CPB 2013).

De demografische gevolgen van de economische crisis lijken beperkt. Een negatief effect treedt op bij het aantal geboorten, maar de invloed op huwelijkssluitingen en -ontbindingen is beperkt. De aanwas van de bevolking komt nu vooral voor rekening van niet-westerse migranten. De bijdrage van de autochtone bevolking aan de aanwas van de bevolking is sinds de crisis sterk gedaald. De crisis heeft ook een stijging veroorzaakt van kwetsbare burgers: meer personen met weinig inkomen en meer personen die zijn aangewezen op een sociale uitkering. Alleen het aantal laagopgeleide personen en personen met fysieke beperkingen blijft de laatste jaren vrij stabiel. Dit betekent dat de overheid vanaf 2008 te maken heeft gekregen met een groeiende groep kwetsbare burgers die om aandacht vraagt.

Er zijn echter ook positieve ontwikkelingen, die te maken hebben met het vermogen waarover huishoudens beschikken en de arbeidsdeelname van vrouwen. Hoewel het inkomen van huishoudens onder druk staat, is hun vermogen niet gedaald. Tegenover een daling van het nettovermogen in de eigen woning vanaf 2008 staat een vergelijkbare stijging van het vermogen ondergebracht in pensioenfondsen. Het huidige en toekomstige rendement van dit pensioenvermogen staat echter onder druk, terwijl een aantrekkelijke woningmarkt evenmin in het vooruitzicht ligt. Dit betekent dat het vermogen van huishoudens de bestedingen vermoedelijk niet uit het slop zal trekken. Vrouwen werken nu niet alleen meer, maar spreiden het werk ook gelijkmatiger over de levensloop, waardoor de echte 'geboortedip' geleidelijk verdwijnt. Wel gaan vrouwen meer voor de deeltijdbaan, hetgeen het aantal anderhalfverdieners sterk heeft doen stijgen. Per saldo

is de tijd besteed aan betaalde arbeid van mannen en vrouwen slechts licht toegenomen, ten koste van huishoudelijke arbeid, maar zijn de verhoudingen in tijdsbesteding bij de overige activiteiten opmerkelijk constant. Wel lijkt er sprake van een verschuiving van fysieke contacten naar digitale media, maar hiermee is niet gezegd dat dit ten koste is gegaan van het sociale betekenis van deze contacten.

Noten

- 1 Het betreft thuiswonende personen, wat met de trend van extramuralisering een licht vertekend beeld voor de totale bevolking kan geven.
- 2 In de rekeningen van het CBS worden hier nog de rendementen van pensioenvoorzieningen bij opgeteld, maar die blijven hier buiten beeld omdat deze voor huishoudens geen reële betekenis hebben.
- 3 Voor huishoudensverdunding (meer alleenstaanden en eenoudergezinnen) gecorrigeerde huishoudens.
- 4 Het tijdsbestedingsonderzoek is vanaf 2006 geheel anders opgezet, waardoor de uitkomsten in voorgaande jaren niet vergelijkbaar zijn. In de tabel is hiervoor gecorrigeerd door de trendmatige ontwikkeling in de periode 2000-2005 af te zetten tegen de tijdsbesteding in 2006.

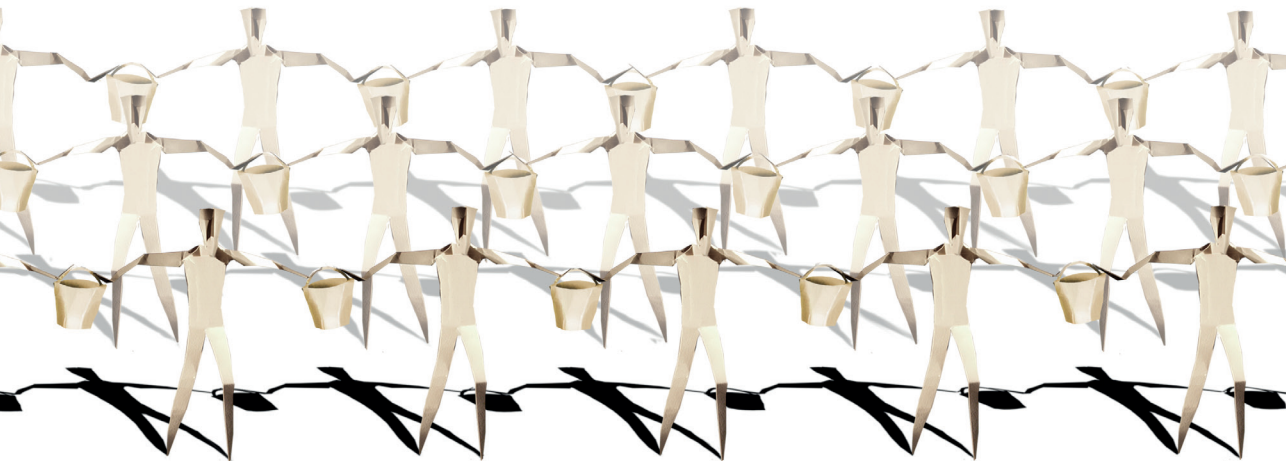
Literatuur

- Beer, Joop de (2012). Trouwen en scheiden in tijden van voor- en tegenspoed. In: *Demos*, jg. 28, nr. 5, p. 1-5.
- Bijl, R., J. Boelhouwer, M. Cloin en E. Pommer (2011). *De sociale staat van Nederland 2011*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- CBS (2012). *Bevolkingsprognose 2012-2060: langer leven, langer werken*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Cloin, M. (2013). *Met het oog op de tijd: een blik op de tijdsbesteding van Nederlanders*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- CPB (2013). *Macro-economische verkenning 2014*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- DNB (2013). *Minder geld in de huishoudportemonnee*. Amsterdam: De Nederlandsche Bank (DNBbulletin 23 juli 2013).

3

Publieke opinie

3 Publieke opinie

Josje den Ridder en Peggy Schyns

Kernpunten

- Sinds 2008 zijn Nederlanders somberder geworden over de economie. De tevredenheid met de economie is gedaald (81% was tevreden in januari 2008, 47% in juli 2013), men is vaker somber over de economische vooruitzichten (in juli 2013 verwacht 55% een verslechtering van de economie, in januari 2008 was dat 28%) en de economie wordt vaker genoemd als belangrijk probleem. Hoewel steeds meer mensen gevolgen van de crisis zien in hun omgeving, vindt 82% dat er welvaart heerst in het eigen huishouden en is ruim 70% tevreden met het eigen inkomen.
- Het vertrouwen in de media is hoger dan het vertrouwen in politieke instituties zoals de Tweede Kamer en de regering. Het politieke vertrouwen fluctueert sterk. Die fluctuaties hangen samen met ontwikkelingen zoals de val en formatie van een kabinet. Bovendien zorgt de economische situatie voor meer politieke druk en impopulaire beslissingen waardoor het vertrouwen daalt.
- De verwachting dat mensen in tijden van crisis negatiever zijn over immigratie, maatschappelijke tegenstellingen en de Europese Unie (EU) komt maar ten dele uit. Men is in 2012 juist iets positiever over immigratie dan in 2008 en opvattingen over maatschappelijke tegenstellingen zijn nauwelijks veranderd. De opvattingen over de EU zijn sinds het begin van de crisis wel negatiever geworden. Hoewel er nog altijd meer voor- dan tegenstanders van het Nederlandse EU-lidmaatschap zijn, zorgt de crisis voor twijfels over de economische noodzaak van de EU.
- In vergelijking met andere Europeanen hebben Nederlanders meer vertrouwen in de regering, zijn ze positiever over de toekomst van het land en vaker tevreden over hun eigen financiële situatie en de economie.

3.1 Vijf jaar crisis

Ook in *De sociale staat van Nederland* uit 2009 stond de economische crisis centraal. Toen was die crisis nog geen jaar oud en zagen we nauwelijks negatieve effecten op de stemming in Nederland. Op korte termijn zorgde de crisis en het redden van de banken juist voor een stijging van het politieke vertrouwen en de onderlinge solidariteit. En hoewel men iets somberder was over de economische vooruitzichten, waren Nederlanders eind 2008 zeer positief over de eigen financiële toekomst (Schyns en Van der Meer 2009: 91). Inmiddels zijn we bijna vijf jaar verder. Welke effecten zou de aanhoudende crisis hebben op de publieke opinie? We behandelen diverse thema's en voor de meeste daarvan verwachten we een versombering van de stemming. We verwachten dat mensen in vergelijking met het begin van de crisis minder vertrouwen hebben in de politiek (die eerst de banken redde, maar de crisis daarna niet kon oplossen), dat de steun voor Europese samenwerking is gedaald (dankzij de onmacht van Europese instituties en de crisis-

perikelen elders in Europa), dat de economische situatie een prominentere plek inneemt op de publieke agenda en dat mensen nu niet alleen somber zijn over de algemene economische toekomstverwachtingen, maar ook over hun eigen financiële vooruitzichten. Waar in 2009 veel mensen de crisis nog niet aan den lijve ondervonden, zal de crisis in 2013 toch wel aanzienlijk dichterbij zijn gekomen?

3.2 Welvaart en de financiële crisis

Ook al gaat de crisis in Nederland inmiddels zijn vijfde jaar in, toch is nog steeds bijna 70% van mening dat Nederland een welvarend land is en vindt 82% dat er in het eigen huishouden welvaart heerst. Vergelijken we deze percentages met het begin van de crisis in 2008, dan is er een kleine daling zichtbaar: destijds vond 75% Nederland welvarend en was 87% van mening dat dat gold voor het eigen huishouden.

Kader 3.1 Enkele trendbreuken in Culturele Veranderingen sinds 2008/'09

Dit hoofdstuk is deels gebaseerd op enquêtemateriaal van Culturele Veranderingen in Nederland (cv). Deze enquête wordt sinds 1975 onder de Nederlandse bevolking gehouden. In 2008/'09 is mogelijk een trendbreuk opgetreden in de gegevens, doordat de enquêtes sindsdien zijn verzameld door het Centraal Bureau voor de Statistiek (voorheen door NIPD en Intomart GfK) en er in plaats van een adressensteekproef een personensteekproef is getrokken. Verder is in 2010/'11 de vragenlijst samen met het CBS doorgelicht op verouderd taalgebruik en is zoveel mogelijk geprobeerd aan te sluiten bij internationale standaarden. In 2010/'11 zijn voor sommige vragen daarom twee varianten gebruikt: de oude versie en de nieuwe versie. In 2012/'13 is voor alle vragen de nieuwe versie gekozen.

Uit eigen onderzoek blijkt dat sommige aanpassingen zo minimaal waren dat het ook in de samenhang met andere variabelen nauwelijks tot geen verschil heeft opgeleverd. In andere gevallen waren de veranderingen echter substantiëler, bijvoorbeeld wanneer de antwoordcategorieën zijn veranderd van een vijfpuntschaal naar een elfpuntschaal. In figuren laten we deze trendbreuk zien door middel van een zogenoemd laspunt, waarbij in 2010/'11 zowel de oude variant als de nieuwe variant wordt getoond en in 2012/'13 de nieuwe variant. Indien er verschillen in bewoordingen zijn, maken we dat via een voetnoot duidelijk.

Welvaartsverwachtingen houden gelijke tred met economische ontwikkelingen

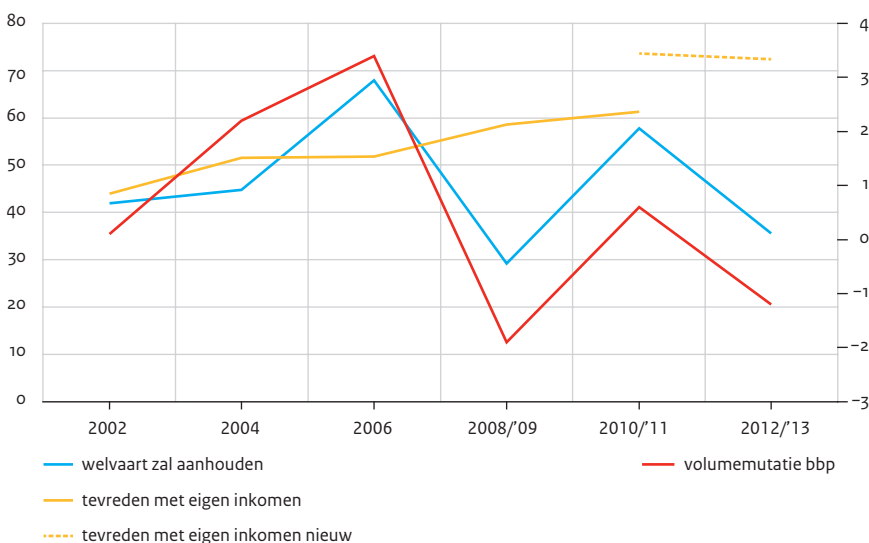
De toekomstverwachtingen over de Nederlandse welvaart in de periode 2002-2013 vertonen duidelijk grotere schommelingen dan de opvattingen over de huidige welvaartssituatie. In figuur 3.1 loopt de opinie over de welvaartsverwachting in Nederland in de pas met de economische ontwikkelingen van het moment. In 2002 verwachtte slechts een minderheid van 42% dat de welvaart zou aanhouden. In 2006 steeg dat aandeel naar bijna 70%, maar als de crisis in 2008 haar intrede doet, zakt het naar bijna 30%. In 2010/'11 stijgt het optimisme dan weer naar 60% (een opleving die we in figuur 3.2 ook terug zullen zien), maar in 2012/'13 daalt het aandeel optimisten naar 36%. Dat zijn er iets meer dan in het begin van de crisis, maar minder dan in 2002. De feitelijke cijfers over economische groei, in figuur 3.1 weergegeven als de volumeontwikkeling van de

jaarlijks geproduceerde goederen en diensten, volgen dezelfde ontwikkeling. Toekomstverwachtingen over de welvaart en feitelijke ontwikkelingen in economische groei blijven dus dicht bij elkaar.

Figuur 3.1

Ondanks wisselende welvaartsverwachtingen toch relatief hoge tevredenheid met inkomen

Welvaartsverwachting, tevredenheid met het eigen inkomen^a en volumemutaties van het bruto binnenlands product (bbp),^b bevolking van 16 jaar en ouder, 2002-2012/'13 (in procenten)

- a Op de linker-as: instemming met de stelling ‘in de nabije toekomst zal de welvaart voorlopig aanhouden’ en bevestigend antwoord op de vraag ‘bent u tevreden met uw inkomen?’. Bij deze laatste vraag zijn de antwoordcategorieën gewijzigd van een driepuntschaal naar een vijfpuntschaal met andere antwoordlabels. De trendbreuk is zichtbaar in de figuur door een stippellijn.
- b Op de rechter-as: veranderingen van het bbp in procenten t.o.v. voorgaand jaar. Bij de dubbele jaren (2008/'09 en 2010/'11) zijn de procentuele veranderingen over die twee jaar opgeteld.

Bron: CBS StatLine (geraadpleegd op 11 september 2013; 2011 en 2012 voorlopige cijfers Nationale rekeningen); SCP (CV'02-'12/'13)

Tevredenheid met eigen inkomen onveranderd hoog

De tevredenheid met het eigen inkomen laat een andere trend zien. Vanaf 2002 is er een gestage, opwaartse lijn. Was in 2002 minder dan de helft van de Nederlanders tevreden met het eigen inkomen, in 2010/'11 liep dit op tot 60%. Omdat in 2010/'11 de antwoordcategorieën bij de vraag naar tevredenheid met het inkomen zijn veranderd (zie noot figuur 3.1), treedt in dit jaar een trendbreuk op en zijn de cijfers niet meer vergelijkbaar. Zowel in 2010/'11 als in 2012/'13 zien we dat ruim 70% van de Nederlanders tevreden is met het eigen inkomen. Hoewel het beschikbare inkomen van huishoudens het afgelopen decennium is gedaald (zie figuur 2.9 in hoofdstuk 2), blijven Nederlanders relatief

tevrede. Mogelijk merken mensen de gevolgen van de crisis nog steeds niet. Een andere verklaring – zoals al in eerdere uitgaven van *De sociale staat van Nederland* is opgemerkt – is dat hier toch een aanpassingsmechanisme lijkt te werken: de crisis, die nu veel meer dan voorheen familie, vrienden en bekenden treft, laat mensen tevredener zijn met het eigen inkomen (Schyns en Van der Meer 2009; Veenhoven en Hagenaars 1989; Wolbring et al. 2013). Er kan ook sprake zijn van een *optimism bias*: dit houdt in dat men over de eigen situatie vaak positiever is dan over de situatie van het land (Sharot 2011). Een laatste verklaring is dat mensen in enquêtes niet graag aangeven dat ze hun eigen situatie onvoldoende vinden, omdat het ongemakkelijk is om over jezelf te zeggen dat je niet succesvol bent (Dekker en Den Ridder 2011: 176).

Jongeren, hogeropgeleiden, inwoners G4 en tevreden mensen meest optimistisch over welvaartsontwikkeling; verschillen tussen sommige groepen nemen toe

In tabel 3.1 zien we de welvaartsverwachting uitgesplitst naar enkele achtergrondkenmerken. We vergelijken gegevens uit drie jaargangen, namelijk 2002 (geen crisis), 2008/09 (begin van de crisis) en nu. Gemiddeld genomen is de Nederlandse bevolking iets optimistischer geworden ten opzichte van 2008/09, maar men is minder optimistisch dan ruim tien jaar eerder. In alle jaren zijn jongeren optimistischer dan ouderen en dat verschil is door de tijd heen toegenomen. Hogeropgeleiden zijn optimistischer dan lageropgeleiden, maar de grote kloof in opvattingen in 2002 (22 procentpunten verschil tussen beide groepen) neemt eerst af in 2008 en dan weer licht toe in 2012. Als inwoner van de grootste vier gemeenten (G4) in Nederland blijft men in 2012/13 optimistischer dan inwoners daarbuiten, waarbij opvalt dat het verschil is toegenomen door de tijd heen. Men zou misschien eerder verwachten dat juist in de vier grote steden de welvaartsverwachting wat gedempt wordt, aangezien hier ook veel kwetsbare groepen leven. In de G4 wonen echter relatief ook meer jongeren, hogeropgeleiden en linksgeoriënteerden; allemaal groepen die optimistischer zijn over de welvaartsverwachting. Maar zelfs wanneer we rekening houden met deze kenmerken (zie de multivariate analyses verderop in deze paragraaf), dan blijkt er toch nog zoiets als een onafhankelijk G4-effect te blijven bestaan. Kijken we naar politieke oriëntaties, dan valt op dat beide zijflanken van het politieke spectrum momenteel iets optimistischer zijn dan het politieke midden. Tot slot zijn mensen die tevreden zijn met hun eigen leven ook optimistischer over de welvaartsontwikkelingen: in 2012/13 zijn mensen die een 9 of 10 als rapportcijfer geven voor tevredenheid met hun leven dubbel zo optimistisch als mensen die een 6 of lager geven. De meeste groepen laten de afgelopen tien jaar een toenemend (klein) verschil in welvaartsverwachtingen zien (naar leeftijd, wonen in de G4, politieke oriëntatie, levenstevredenheid), terwijl binnen een enkele groep het verschil is afgenomen (sekses) of wisselt (opleidingsniveau).

Voor het laatste jaar hebben we bekeken of de verbanden ook blijven gelden wanneer we controleren voor alle overige kenmerken in de tabel. De effecten van sekse, leeftijd, opleiding, het wonen in een van de vier grote steden en tevredenheid met het eigen leven blijven significant. Arbeidsmarktstatus en politieke oriëntatie zijn niet meer sig-

nificant; dit betekent dat de verschillen tussen mensen met of zonder een betaalde baan en tussen links- en rechtsgeoriënteerden hun oorzaak vinden in de andere in de tabel genoemde kenmerken.

Tabel 3.1

Sinds het begin van de crisis grotere verschillen in welvaartsverwachting tussen groepen

Welvaartsverwachting, naar achtergrondkenmerken, bevolking van 16 jaar en ouder, 2002-2008/'09-2012/'13 (in procenten)

	welvaart zal aanhouden		
	2002	2008/'09	2012/'13
allen	42	29	35
man	49	32	39
vrouw	35	26	30
16-34 jaar	45	36	46
35-64 jaar	42	28	31
≥ 65 jaar	33	23	28
geen, lager, of voortgezet lager onderwijs	31	28	29
middelbaar onderwijs	39	31	34
hoger onderwijs	53	30	41
doet betaald werk	45	32	37
doet geen betaald werk	36	25	31
Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht	45	35	43
rest van Nederland	41	29	33
politiek links	49	32	37
politiek links noch rechts	34	30	32
politiek rechts	43	26	37
buitengewoon/zeer tevreden met leven; scores 9-10 ^a	.	32	42
tevreden met leven; scores 7-8	.	28	34
tamelijk/niet zo tevreden met leven; scores 0-6	.	25	21

a Deze vraag is in 2010 veranderd. De oude vraag luidde: 'In welke mate bent u tevreden met het leven dat u op het ogenblik leidt?', met (vijfpunts) antwoordcategorieën lopend van 'buitengewoon tevreden' tot 'niet zo tevreden'. De nieuwe vraag luidt: 'Alles bij elkaar genomen, hoe tevreden bent u vandaag de dag met uw leven in het algemeen?', met (elfpunts) antwoordcategorieën, waarbij 0 'zeer ontevreden' is en 10 'zeer tevreden'.

Bron: SCP (CV'02, '08/'09, '12/'13)

Tevredenheid met economie daalt, iets meer somberheid over eigen financiële toekomst

Om meer inzicht te krijgen in de manier waarop de percepties over de economie en de eigen welvaart zich per kwartaal ontwikkelen, maken we gebruik van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB), dat sinds 2008 elke drie maanden de opinies over samenleving, politiek en economie bekijkt. Net als in figuur 3.1 zien we dat de verwachtingen over de economische toekomst de afgelopen vijf jaar behoorlijk fluctueren (zie figuur 3.2). In het derde kwartaal van 2013 is men somber over de economische toekomst: 45% verwacht de komende twaalf maanden een gelijke of betere economische situatie in Nederland (55% verwacht een verslechtering). Daarmee zijn meer mensen positief dan eind 2008 en midden 2011, maar is het aandeel optimisten veel lager dan begin 2008 en in 2009-2010.

Ook twee andere indicatoren, die hierboven nog niet ter sprake kwamen, laten een versombering zien. De verwachtingen van de eigen financiële toekomst zijn in vergelijking met 2008 pessimistischer. Begin 2008 verwachtte 13% een verslechtering, in juli 2013 is dat 29%. Vooral lageropgeleiden, ouderen en gepensioneerden zijn somber over die toekomst (Den Ridder et al. 2013: 24). De grootste groep (71%) verwacht echter dat zijn financiële situatie hetzelfde zal blijven of zal verbeteren.

De tevredenheid met de Nederlandse economie is sinds 2011 sterk gedaald. Waar in het tweede kwartaal van 2011 73% de economie een voldoende geeft, is dit sindsdien langzaam teruggelopen naar 47% in het derde kwartaal van 2013. Terwijl men in het begin van de crisis in 2008 en 2009 dus wel iets minder tevreden was met de economie dan vlak daarvoor, is de tevredenheid de afgelopen twee jaar pas echt fors gedaald.

Meer mensen zien gevolgen van de crisis in eigen gezin of omgeving

Veel mensen zijn nog steeds tevreden over het eigen inkomen en verwachten daarin geen verslechtering. Dat lijkt er op te duiden dat veel mensen weinig merken van de crisis en de bezuinigingen die ermee gepaard gaan. Klopt dat?

In het COB is in 2009 en 2013 gevraagd in hoeverre iemand gevolgen van de crisis ziet in het eigen huishouden of de directe omgeving (Den Ridder et al. 2013: 20-35). Daaruit blijkt dat de gevolgen van de crisis sinds 2009 wel degelijk beter zichtbaar en voelbaar zijn geworden. Terwijl in juli 2009 44% van de Nederlanders zei gevolgen van de crisis te ondervinden is dat in april 2013 62%. En terwijl in 2009 39% zei gevolgen van de crisis te zien in zijn of haar omgeving, is dat in 2013 61%. In het eigen huishouden ziet men vaker dan in 2008 gevolgen voor het pensioen, werk- en woonsituatie. In hun omgeving zien mensen vaker werkgerelateerde gevolgen: familie en vrienden worden ontslagen, zijn werkloos of kunnen geen nieuwe baan vinden.

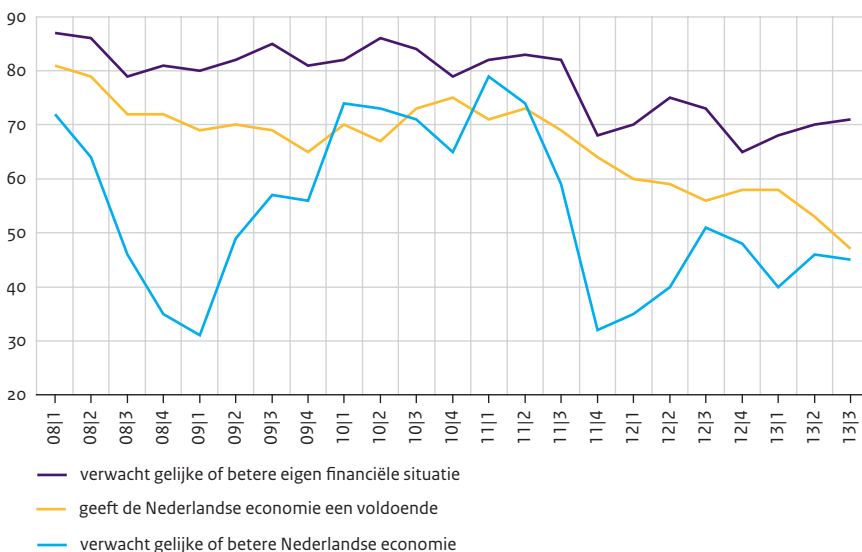
Een andere vraag is of mensen zich ook echt zorgen maken over gevolgen van bezuinigingen of hun financiële toekomst. Misschien is het zo dat ze de gevolgen van de crisis wel zien, maar daarover niet direct bezorgd zijn. Desgevraagd zegt de helft van de Nederlanders zich 'een beetje' zorgen te maken over de financiële toekomst en de bezuinigingen. Een derde maakt zich (tamelijk) veel zorgen en ongeveer 10% is helemaal niet bezorgd. De zorgen over de toekomst worden ingegeven door de persoonlijke situatie of onzekerheid over toekomstige ontwikkelingen. Mensen maken zich zorgen

over hun werksituatie, dalende pensioenen en stijgende (zorg)kosten. Ouderen, lager-opgeleiden, mensen met een laag inkomen en zonder werk maken zich vaker zorgen dan de gemiddelde Nederlander (Dekker en Den Ridder 2013: 27-29).

Er is dus zeker een (gestaag groeiende) groep mensen die de gevolgen van de crisis aan den lijve ondervindt en zich daarover zorgen maakt. Maar de grootste groep is nog steeds relatief tevreden en hooguit een beetje bezorgd of onzeker omdat je in tijden van crisis toch voorzichtig moet zijn en niet precies weet wat de toekomst brengt.

Figuur 3.2

Dalende tevredenheid met de Nederlandse economie en somberheid over de economische toekomst
Stemming in Nederland over de economie,^a bevolking van 18 jaar en ouder, 2008-2013 (in procenten)

a Aandeel dat verwacht dat de eigen financiële situatie de komende twaalf maanden gelijk zal blijven of verbeteren, aandeel op een vraag naar de tevredenheid met de Nederlandse economie een 6 of hoger geeft en het aandeel dat verwacht dat de Nederlandse economie de komende twaalf maanden gelijk zal blijven of zal verbeteren.

Bron: SCP (COB'08/1-'13/3)

3.3 Vertrouwen en opvattingen over democratie en politiek

Heeft de crisis invloed op het vertrouwen in instituties en de manier waarop mensen aankijken tegen de democratie en de politiek?

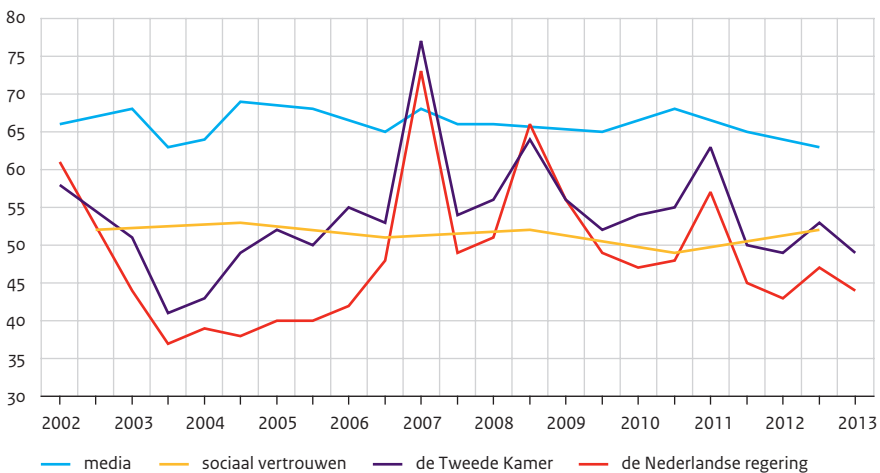
Vertrouwen in media en medemens stabiel en groter dan vertrouwen in politiek

In figuur 3.3 staan gegevens over vertrouwen in de media, de politiek en het sociaal vertrouwen in de periode 2002-2013. Het vertrouwen in de Tweede Kamer ligt iets hoger dan dat in de regering. Het vertrouwen in de media (geschreven pers, radio en tv) ligt rond 65% en is doorgaans hoger dan het vertrouwen in politieke instituties en fluctueert minder. Ook gegevens over de periode 2008-2013 laten zien dat het vertrouwen in media, maar ook vakbonden en de rechtelijke macht hoger ligt dan het vertrouwen in de politiek en minder schommelingen vertonen (Dekker en Den Ridder 2013: 6). Het sociaal vertrouwen is eveneens erg stabiel: steeds stemt ongeveer 50% in met de stelling dat de meeste mensen over het algemeen te vertrouwen zijn.

Figuur 3.3

Fluctuerend vertrouwen in de politiek, stabiel vertrouwen in media en medemens

Institutioneel vertrouwen (bevolking van 15 jaar en ouder) en sociaal vertrouwen,^a bevolking van 16 jaar en ouder, 2002-2013 (in procenten)

- a Het institutioneel vertrouwen is het aandeel dat neigt naar vertrouwen in een bepaalde institutie. Voor de lijn van de media is het gemiddelde vertrouwen in radio, tv en geschreven pers weergegeven. Het sociaal vertrouwen is het aandeel dat instemt met de stelling 'over het algemeen zijn de meeste mensen wel te vertrouwen'.

Bron: Europese Commissie (EB 57-79) en SCP (CV'02, '08/'09, '12/'13)

Volatiel politiek vertrouwen

Het vertrouwen in de politieke instituties schommelt sterk (zie figuur 3.3). In de nasleep van de Fortuyn-revolte in 2002 daalt het vertrouwen, na 2004 is er herstel, met een piek in het voorjaar van 2007 als het kabinet-Balkenende IV wordt geïnstalleerd. Daarna daalt het vertrouwen weer, om in het najaar van 2008 te stijgen na het ‘redden’ van de banken. Ook bij het aantreden van het kabinet-Rutte I zien we een kleine piek in het vertrouwen. Voor de periode 2008-2013 kunnen we de volatiliteit van het politiek vertrouwen gedetailleerder in beeld brengen met het c o v. Politieke gebeurtenissen zoals het redden van de banken, de vorming van kabinetten en demissionaire periodes zijn in deze vertrouwenscijfers goed te herkennen (zie figuur 3.4). De schommelingen van de vertrouwenscijfers op korte termijn kunnen dus goed worden geïnterpreteerd aan de hand van de politieke actualiteit.

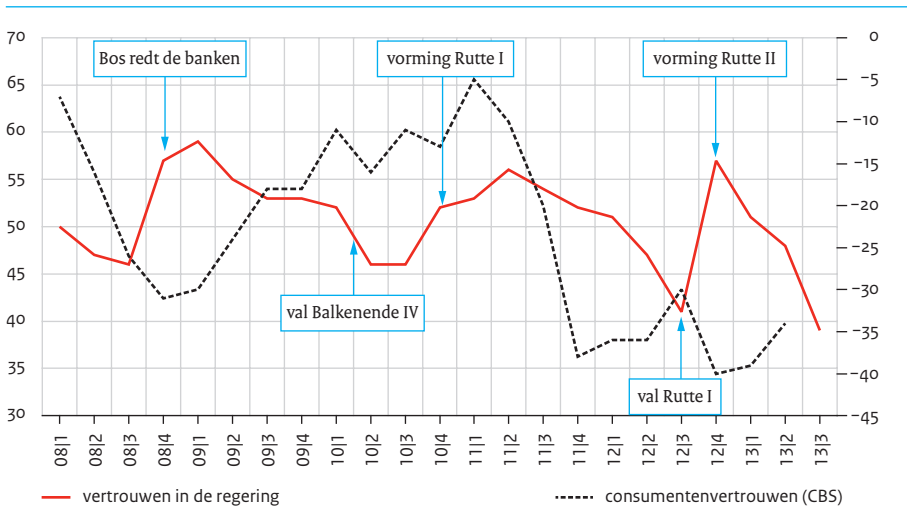
Heeft de economische situatie invloed op het vertrouwen in de regering? Een veelgehoorde stelling is dat het oordeel over de regering positiever is als het goed gaat met de economie en negatiever als het slecht gaat (Tiemeijer 2008: 108; Bovens en Wille 2008: 291). Er zou vooral een samenhang zijn tussen het oordeel over de regering en percepties van de economische situatie en toekomst. In figuur 3.4 zien we in hoeverre de economische stemming (weergegeven met cijfers van het CBS over consumentenvertrouwen) en het vertrouwen in de regering een vergelijkbare trend vertonen.

Het vertrouwen in de regering en het consumentenvertrouwen lopen tussen 2008 en 2013 niet helemaal parallel. Dat zien we bijvoorbeeld aan het begin van de crisis, eind 2008, als het consumentenvertrouwen daalt, terwijl het vertrouwen in de politiek dankzij de redding van ABN Amro stijgt. Of eind 2009, als het consumentenvertrouwen zich begint te herstellen, terwijl het vertrouwen in Balkenende IV daalt. En begin 2013 krabbelt het consumentenvertrouwen langzaam iets op, maar daalt het vertrouwen in Rutte II scherp. Op andere momenten is er meer gelijkenis in de cijfers. Rond de vorming van Rutte I groeit zowel het vertrouwen in de regering als in de economie. Eind 2011 daalt het consumentenvertrouwen en daarna volgt het vertrouwen in de regering die trend. Vertrouwen in de economie en in de regering volgen dus – op korte termijn – niet altijd dezelfde ontwikkeling. Toch zijn de economische situatie en de politiek niet los van elkaar te zien. De economische situatie heeft immers invloed op de politieke dynamiek en daarmee op het politieke vertrouwen. Als er in tijden van economische crisis steeds nieuwe bezuinigingsrondes nodig zijn, met overleg tussen sociale partners en tussenformaties, dan komt telkens opnieuw aan het licht hoe verdeeld men is, is er steeds een nieuwe mogelijkheid voor kritiek op de regering vanuit belangengroepen, de achterban of de oppositie en telkens ‘slecht nieuws’ voor de portemonnee van burgers. Die dynamiek maakt het voor een kabinet moeilijk om daadkrachtig op te treden en positieve punten over het voetlicht te brengen. En het is juist die daadkracht en hoop die zorgen voor oplevingen van het politieke vertrouwen.

Figuur 3.4

Politiek vertrouwen fluctueert afhankelijk van politieke ontwikkelingen

Vertrouwen in de regering en consumentenvertrouwen,^a bevolking van 18 jaar en ouder, 2008-2013

- a Op de linker-as is weergegeven het aandeel dat de regering voldoende vertrouwt (cijfers 6 of hoger). Op de rechter-as staat het consumentenvertrouwen als gemiddelde saldo van positieve en negatieve antwoorden op een aantal indicatoren over de economie en de eigen financiën.

Bron: SCP (COB'08/1-'13/3) en CBS (StatLine, inkomen en bestedingen)

Hoge waardering voor democratie; maar iets minder bij ontevreden en lageropgeleiden

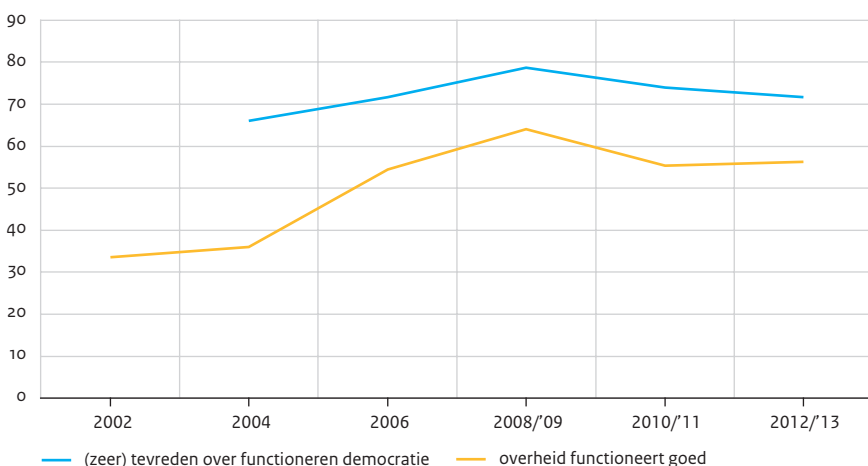
De algemene waardering voor de democratie blijft de afgelopen tien jaar vrij hoog: tussen twee derde en 80% van de Nederlandse bevolking is (zeer) tevreden met het functioneren van onze democratie. Deze tevredenheid is een indicator van diffuse steun voor de werking van het politieke systeem in het algemeen en is in de meeste Noord-Europese landen vrij hoog (Norris 1999). Dit oordeel over de democratie ligt doorgaans hoger dan het vertrouwen in de regering en schommelt veel minder door de tijd.¹

Het oordeel over het functioneren van de overheid is standaard lager dan de tevredenheid met het functioneren van de democratie (en met de regering, zie Schyns en Van der Meer 2009), maar ontwikkelt zich wel op dezelfde manier. In 2002 vond slechts een derde van de Nederlanders dat de overheid goed functioneerde, in 2008/'09 was dat aandeel gestegen tot bijna twee derde, om daarna weer te dalen naar rond 55%.

Figuur 3.5

Meer tevreden met de democratie dan met overheid

Het oordeel over functioneren democratie^a en overheid in het algemeen^b, bevolking van 16 jaar en ouder, 2002-2012/2013 (in procenten)

- a 'In hoeverre bent u tevreden over de wijze waarop de democratie in Nederland functioneert. Bent u daarover al met al: zeer tevreden, tamelijk tevreden, niet zo tevreden, of helemaal niet tevreden?' De eerste twee antwoordcategorieën zijn samengevoegd.
- b 'In welke mate bent u het met de volgende uitspraak eens of oneens? De Nederlandse overheid functioneert goed. Bent u het hier: zeer mee eens, mee eens, mee oneens, of zeer mee oneens?' De antwoordcategorieën 'zeer eens' en 'eens' zijn samengevoegd.

Bron: SCP (CV'02-'12/'13)

Voor zowel 2008/'09 als 2012/'13 (in 2002/'03 is deze vraag niet gesteld) kijken we naar de verdeling van de waardering van de democratie binnen verschillende groepen. Vergeleken met de welvaartsverwachting in tabel 3.1 zijn er minder verschillen tussen groepen. Een aantal verschillen springt echter meteen in het oog in tabel 3.2. Ten eerste zijn lageropgeleiden een stuk ontevredener over de democratie dan hogeropgeleiden. Geeft in 2012/'13 van de hogeropgeleiden bijvoorbeeld meer dan 80% aan dat men tevreden is, van de lageropgeleiden is 64% deze mening toegedaan. Ten tweede zijn – vooral in 2008/'09 – politiek links- en rechtsgeoriënteerden iets tevredener dan mensen die zich politiek in het midden plaatsen. Ook valt de teruggang in tevredenheid voor de rechtsgeoriënteerden – en in mindere mate – middengeoriënteerden op. Hoewel de vraag naar het functioneren van de democratie algemeen gesteld is, speelt bij het antwoord mogelijk toch de evaluatie van het functioneren van de zittende regering een rol.

Tabel 3.2

Vooral lageropgeleiden en ontevreden mensen zijn minder tevreden met democratie

Oordeel over functioneren democratie, naar achtergrondkenmerken, bevolking van 16 jaar en ouder, 2008/'09 en 2012/'13 (in procenten)

	2008/'09	2012/'13
allen	79	72
man	80	74
vrouw	78	70
16-34 jaar	79	70
25-64 jaar	79	73
≥ 65 jaar	77	70
geen, lager of voortgezet lager onderwijs	76	64
middelbaar onderwijs	78	71
hoger onderwijs	85	82
doet betaald werk	80	74
doet geen betaald werk	76	69
Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht	79	74
rest van Nederland	79	71
politiek links	84	80
politiek links noch rechts	77	70
politiek rechts	82	72
buitengewoon/zeer tevreden met leven; scores 9-10	83	79
tevreden met leven; scores 7-8	78	73
tamelijk/niet zo tevreden met leven; scores 0-6	65	52

Bron: SCP (CV '08/'09, '12/'13)

Tot slot vallen de grote verschillen op in waardering voor de democratie tussen mensen die zeer tevreden zijn met hun leven en zij die ontevreden zijn met hun leven: 79% van de zeer tevredenen met hun eigen leven is ook positief over het functioneren van de democratie, tegen 52% van degenen die hun leven met een 6 of lager beoordelen. Het is bekend dat tevredenheid met het leven – als een functie van stabiele persoonlijkheidstrekken – invloed heeft op de beoordeling van andere domeinen: het zogenoemde top-downeffect van levenstevredenheid (Heller et al. 2006; Erdogan et al. 2012). Theoretisch zou zich tegelijkertijd ook het omgekeerde effect, bottom-up, kunnen

voordoelen: tevredenheid met politieke instellingen maakt dat we ook meer tevreden zijn met ons leven. Evaluaties van politieke instituties zijn echter minder belangrijk voor het eigen welbevinden dan bijvoorbeeld tevredenheid met relaties, werk of gezondheid, dus deze beïnvloeding lijkt iets minder voor de hand te liggen (Heller et al. 2004).²

Wanneer we alle kenmerken tegelijkertijd bekijken, dan komen dezelfde kenmerken naar voren: zowel het opleidingsniveau (alleen in 2012/'13), tevredenheid met het eigen leven, als (linkse) politieke oriëntatie houden significante, onafhankelijke effecten op de opinie.

3.4 Urgentie van economische problemen toegenomen

Sinds 2008 wordt de economische situatie vaker genoemd als maatschappelijk en politiek probleem. De economische situatie is sinds het najaar 2008 het meest genoemde probleem in de Eurobarometer (zie figuur 3.6). Vanaf 2009 wordt het probleem iets minder vaak aangekruist, maar in 2011 stijgen de zorgen over de economie weer. De zorgen over werkloosheid hebben grotendeels hetzelfde verloop en blijven vanaf 2011 doorstijgen. In het voorjaar van 2013 noemen evenveel mensen werkloosheid (51%) als de economie (50%) als belangrijk nationaal probleem. De zorgen over de economie verdringen andere onderwerpen van de agenda. De gezondheidszorg staat nu op de derde plaats van meest genoemde problemen. Criminaliteit was in 2003 het meest genoemde probleem, maar zakt steeds verder weg (hetzelfde patroon zien we voor het thema immigratie, dat veel minder vaak wordt genoemd en uit de top vijf is verdwenen).

Ook in het COB wordt gevraagd naar belangrijke problemen, maar daar richt de vraagstelling zich op 'maatschappelijke' in plaats van op 'nationale' problemen en mogen mensen zelf problemen noemen in plaats van ze uit een lijst te kiezen. Dit verschil in vraagstelling en methode leidt in ieder geval tot één belangrijk verschil in uitkomsten, namelijk dat in het COB veel mensen hun zorgen uiten over de manier waarop we samenleven en met elkaar omgaan in Nederland.

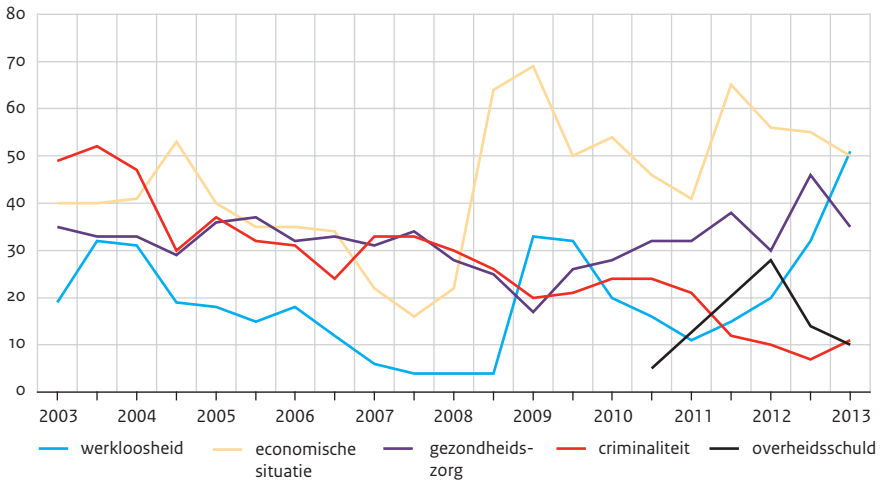
Zorgen over asociaal gedrag in de publieke ruimte, toenemende intolerantie, onverdraagzaamheid en de ik-cultuur, bleven – ook in tijden van crisis – lange tijd op de eerste plaats in het nationale probleembesef staan. In het derde kwartaal van 2013 zijn zorgen over omgangsvormen voor het eerst minder belangrijk dan zorgen over de economie (zie figuur 3.7). Net als in de gegevens in figuur 3.6 zien we de zorgen over economie en werkgelegenheid eind 2008 en vervolgens vanaf 2011 toenemen. Nederlanders zeggen steeds vaker bezorgd te zijn over de economische situatie, het inkomen, de bonuscultuur, het optreden van banken en de werkloosheid. Dat de economische zorgen de sociale pas nu overschaduwden en zorgen over omgangsvormen nog steeds op de tweede plaats staan, maakt duidelijk dat die laatste echter niet zijn verdwenen. De in groeps gesprekken uitgesproken verwachting dat de crisis ervoor zou kunnen zorgen dat mensen meer oog voor elkaar hebben, is tot op heden niet uitgekomen (Den Ridder en Dekker 2013: 64).

Behalve over economie, werkgelegenheid en omgangsvormen maken Nederlanders zich zorgen over politiek en bestuur (vooral het optreden van het kabinet) en over de kwaliteit en kosten van de gezondheidszorg.

Figuur 3.6

Economie en werkgelegenheid belangrijkste nationale problemen

De top vijf van belangrijkste problemen,^a bevolking van 15 jaar en ouder, 2003-2013 (in procenten)

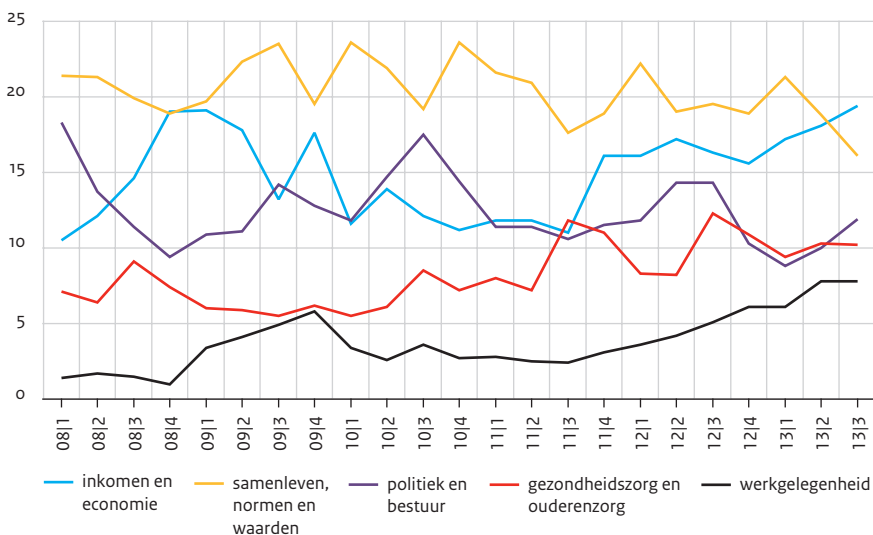
- a Respondenten konden uit een lijst met problemen maximaal twee aankruisen. De vijf meest genoemde problemen in het voorjaar van 2013 zijn hier weergegeven. Het onderwerp 'overheidsschuld' is pas sinds voorjaar 2012 in de lijst opgenomen.

Bron: Europese Commissie (EB 57-79)

Figuur 3.7

Zorgen over economie nu belangrijker dan zorgen over omgangsvormen

Top vijf belangrijkste maatschappelijke problemen,^a bevolking 18 jaar en ouder, 2008-2013
(in procenten van het nationale probleembesef)

- a Respondenten konden met maximaal vijf trefwoorden aangeven wat volgens hen het belangrijkste maatschappelijke probleem is. Die trefwoorden zijn ondergebracht in zestien categorieën. Elke respondent telt even zwaar mee (het gewicht van een door hem genoemd onderwerp is omgekeerd evenredig aan het aantal genoemde onderwerpen).

Bron: SCP (COB'08/01-'13/3)

3.5 Politieke en maatschappelijke kwesties

De economische situatie kan ook van invloed zijn op de manier waarop mensen tegen bepaalde maatschappelijke en politieke kwesties aankijken. We behandelen hier drie kwesties waarvan we kunnen vermoeden dat men er in tijden van crisis negatiever over is.

Maatschappelijke tegenstellingen in de ogen van burgers niet toegenomen

Het idee bestaat dat een economische crisis kan zorgen voor grotere tegenstellingen tussen groepen in de samenleving. In moeilijke tijden zullen bijvoorbeeld de verschillen tussen arm en rijk toenemen of mensen vaker het gevoel hebben dat groepen tegenover elkaar staan. Of dat feitelijk het geval is gaan we niet na, maar wel kijken we of Nederlanders vinden dat er tegenstellingen tussen groepen bestaan en hoe die percepties zich ontwikkelen. Daarvoor hebben we voor een aantal sociale groeperingen gevraagd in hoeverre mensen tegenstellingen zien tussen deze groepen. In tabel 3.3 zien we dat een

groot deel van de Nederlanders tegenstellingen ziet tussen bepaalde sociale groeperingen, maar dat dit aandeel sinds de crisis niet is gegroeid.

In 2012 ziet 65% (zeer) grote tegenstellingen tussen de opleidingsniveaus. In het wetenschappelijke debat is er al enige tijd discussie over de kloof tussen lager- en hogeropgeleiden en de mate waarin de verschillen in opvattingen tussen lager- en hogeropgeleiden worden weerspiegeld in de politiek (zie o.a. Bovens en Wille 2011). Opvallend is dat veel burgers dus zelf ook een verschil zien tussen de opleidingsniveaus.

Het verschil tussen arm en rijk is de tegenstelling die het meest is ingeburgerd in het dagelijkse spraakgebruik. Hoewel sinds 1987 geleidelijk minder mensen een tegenstelling tussen arm en rijk zien, blijft deze tegenstelling volgens 64% groot. 60% ziet een tegenstelling tussen werkenden en werklozen; dat percentage ligt een stuk hoger dan in 1987, maar is sinds 2006 stabiel. 47% ziet een verschil tussen werkgevers en werknemers; dat is aanzienlijk minder dan de 68% uit 1987. Het aandeel dat grote tegenstellingen ziet tussen allochtonen en autochtonen is tussen 2010 en 2012 gedaald van 67 naar 58%.

Bijna de helft van de Nederlanders ziet een tegenstelling tussen jongeren en ouderen.

Dat is minder dan in 2006 en 2008, maar meer dan in 1987. Generatieverschillen zijn actueel in discussies over de verzorgingsstaat. Tussen de arbeidersklasse en middenklasse en tussen mannen en vrouwen zien de meeste mensen geen tegenstelling.

Tabel 3.3

Nederlanders zien tegenstellingen tussen groepen, maar het aandeel dat een tegenstelling ziet stijgt niet

Perceptie van grote of zeer grote sociale tegenstellingen,^a bevolking van 18 jaar en ouder, 1987-2012 (in procenten)

	1987	2006	2008/'09	2010	2012
lageropgeleiden – hogeropgeleiden	.	.	.	61	65
arme mensen – rijke mensen	78	78	71	72	64
werklozen – werkenden	49	63	63	60	60
allochtonen – autochtonen	.	.	66	67	58
jongeren – ouderen	38	61	60	51	49
werkgevers – werknemers	68	57	53	48	47
arbeidersklasse – middenklasse	22	33	32	28	29
vrouwen – mannen	.	.	.	14	16

a 'Hieronder staan steeds twee sociale groeperingen die van elkaar verschillen en zelfs wel eens in strijd met elkaar zijn. Kunt u telkens aangeven hoe groot volgens u de tegenstelling is tussen deze twee groepen?' Gesorteerd naar grootte in 2012.

Bron: SCP (CV '87, '06, '08/'09); SCP (COB '10/1 en '12/4)

Niet iedereen ziet even vaak tegenstellingen tussen groepen. Lageropgeleiden en mensen met een laag inkomen zien vaker een verschil tussen arm en rijk. Vrouwen, lageropgeleiden en mensen zonder werk zien vaker een verschil tussen werkenden en werklozen. Aanhangers van de PvdV zien vaker tegenstellingen tussen allochtonen en autochtonen. Verder wordt het beeld van tegenstellingen tussen allochtonen en autochtonen breed

gedeeld: er zijn nauwelijks verschillen naar leeftijd, inkomen of opleidingsniveau. Opvallend is ook dat zowel lager- als hogeropgeleiden een verschil zien tussen de opleidingsniveaus.

Het is echter de vraag wat de betekenis is van deze gepercipieerde tegenstellingen. Een tegenstelling kan immers duiden op een *verschil* tussen groepen, maar kan ook de basis zijn van een conflict of spanning, in de zin dat groepen tegenover elkaar komen te staan. In COB 2012|4 is daarom niet alleen gevraagd naar tegenstellingen tussen groepen, maar ook naar conflicten. Dan blijkt dat er vaker tegenstellingen dan conflicten worden gesignaleerd. 91% ziet in de lijst van acht tegengestelde groepen uit tabel 3.3 minstens één grote tegenstelling, 76% ziet minstens één groot conflict. Bovendien blijkt niet elke tegenstelling een conflict of spanning te zijn. Het aandeel dat grote tegenstellingen ziet tussen hoger- en lageropgeleiden, armen en rijken en werklozen en werkenden ligt aanzienlijk hoger dan het aandeel dat tussen deze groepen ook een conflict ziet (Den Ridder et al. 2012: 21). Men ziet dus dat deze groepen van elkaar verschillen en vindt deze verschillen ook problematisch, zeker in het geval van het verschil tussen arm en rijk³, maar het is niet zo dat de verschillende groepen in conflict met elkaar zijn. Dat ligt anders bij de tegenstelling tussen allochtonen en autochtonen. Het aandeel mensen dat hier een conflict ziet (57%) is even groot als het aandeel dat een tegenstelling ziet (58%). Uit gegevens van het European Quality of Life Survey blijkt eveneens dat Nederlanders de grootste spanningen zien tussen etnische groepen. Het aandeel dat spanningen ziet is tussen 2003 en 2007 gedaald van 61% naar 39% en stijgt in 2012 weer naar 48%. Nederlanders zien vaker dan andere Europeanen spanningen tussen etnische groepen (Eurofound 2012: 139, 2009: 58, 2004: 71).

Mildere houdingen tegenover migranten en vluchtelingen

Eén punt lichten we hier verder uit, namelijk de integratie van niet-westerse migranten in de Nederlandse samenleving. Door de aanhoudende economische crisis is dit thema wat minder urgent dan in de periode voor 2008, maar dat betekent niet automatisch dat de zorgen ook helemaal zijn verdwenen (zie Den Ridder et al. 2013: 15). De etnische competitietheorie stelt bijvoorbeeld dat in tijden van economische schaarste interetnische relaties kunnen verslechteren, omdat meer mensen concurreren om hulpbronnen (Gijsberts en Lubbers 2009).

In tabel 3.4 zien we echter niet dat men nu negatiever is over immigranten dan in de periode voor 2008. Het omgekeerde lijkt eerder aan de hand. Een groot deel van de Nederlanders is negatief over de hoeveelheid migranten in Nederland – ook wel etnische weerstand genoemd (Gijsberts en Lubbers 2009) –, maar dit aandeel is sinds 2002 afgenomen. In 2002 vond nog bijna de helft dat er te veel migranten in Nederland zijn, terwijl dat in 2012/13 slechts een derde was.

Hoe dichtbij laat men migranten in eigen kring, ook wel etnische distantie genoemd? Hier heeft men eveneens het meest moeite mee in 2002, het jaar dat integratie hoog op de politieke agenda stond; bijna 60% had bijvoorbeeld liever geen migranten als burens, tegen een derde in 2012/13. Verder zien we een duidelijke rangorde in etnische distantie: naarmate het contact dichterbij de eigen kring komt heeft men er meer moeite mee.

Over een migrant als schoonzoon is men dan ook een stuk terughoudender dan over een migrant als naaste buur. Maar ook hier heeft men iets minder moeite mee dan in 2004.

Tabel 3.4

Opvattingen over niet-westerse migranten overwegend milder dan in 2002

Opvattingen over etnische weerstand en distantie, vergunningenbeleid en moslims, bevolking van 16 jaar en ouder, 2002-2012/'13 (in procenten)

	2002	2004	2006	2008/'09	2010/'11	2012/'13
<i>etnische weerstand en distantie</i>						
Er wonen te veel mensen met een andere nationaliteit in Nederland.	48	47	41	39	39	32
Heeft er moeite mee mensen van een ander ras/etnische achtergrond ^a als burens te krijgen.	57	44	40	33	37	33
Heeft er moeite mee mensen van andere etnische achtergrond als schoonzoon te krijgen.	.	68	67	61	61	58
<i>verblijfsvergunningenbeleid overheid</i>						
De overheid moet soepel zijn in het afgeven van verblijfsvergunningen aan politieke vluchtelingen ^b .	77	81	82	85	86	85
De overheid moet soepel zijn in het afgeven van verblijfsvergunningen aan economische vluchtelingen ^c .	32	35	39	47	44	45
De overheid moet soepel zijn in het afgeven van verblijfsvergunningen aan huwelijksmigranten ^c .	33	32	40	44	44	48
<i>beeldvorming over moslims</i>						
meeste moslims in Nederland hebben respect voor cultuur en leefwijze van anderen ^c	.	32	32	41	45	52
West-Europese leefwijze en die van moslims is onverenigbaar ^c	.	45	47	40	41	44
moslimmannen overheersen hun vrouwen ^c	.	82	82	75	74	75
moslims voeden kinderen autoritair op ^c	.	65	65	55	54	58

a In de vraagstelling van 2008/'09 is de term 'ander ras' veranderd in 'andere etnische achtergrond'. Vanaf 2004 is de antwoordcategorie 'hangt er van af' verder alleen impliciet aangeboden, tegen expliciet in de jaren daarvoor. Vermoedelijk is de reeks om deze laatste reden lastig vergelijkbaar met 2002.

b Percentage 'zeer soepel' of 'enigszins soepel'.

c Percentage 'zeer mee eens' of 'mee eens'.

Bron: SCP (CV '02-'12/'13)

De steun voor vergunningen aan politieke vluchtelingen blijft onverminderd hoog in het afgelopen decennium: vanaf 2004 vindt ruim 80% dat men zeer tot enigszins soepel hiermee om moet gaan. Voor de twee andere groepen migranten, economische vluchtelingen en huwelijksmigranten, ligt dat anders: dan kan slechts een minderheid zich in die soepelheid vinden. De twee groepen lijken stuivertje te wisselen: dan weer is men strenger over de een, dan weer over de ander, maar het ontloopt elkaar niet veel. Ten derde bekijken we de beeldvorming over moslims in Nederland. Is er door de crisis mogelijk een verharding of juist een verzachting in de beeldvorming ontstaan? Een duidelijke verzachting is zichtbaar in de stelling dat de meeste moslims respect hebben voor de cultuur en leefwijze van anderen: in 2012/'13 vindt meer dan de helft van de Nederlanders dit, tegen slechts een derde vóór het uitbreken van de crisis. De overige drie stellingen laten dan wel een kleine daling zien ten opzichte van vóór de crisis, maar vergeleken met 2008, toen de opinie wat milder werd, is er in de afgelopen jaren eerder sprake van een stabilisatie van de opinie. Driekwart van de Nederlanders is momenteel nog steeds van mening dat moslimmannen hun vrouwen overheersen en bijna 60% denkt dat moslims hun kinderen autoritair opvoeden.

Uit (inter)nationaal onderzoek komt keer op keer naar voren dat verschillen in opvattingen over migranten deels samenvallen met verschillen in opleidingsniveau (zie ook Gijsberts en Lubbers 2009). In 2012/'13 hebben lageropgeleiden bijvoorbeeld meer weerstand tegen de aanwezigheid van migranten in Nederland dan hogeropgeleiden (49% versus 16%). Ook is onder lageropgeleiden 56% van mening dat de westerse manier van leven en die van moslims niet samengaan, versus 27% van de hogeropgeleiden. Uit eerder onderzoek blijkt wel dat op bepaalde terreinen de opvattingen van lager- en hogeropgeleiden naar elkaar toe groeien (ibid.). Verder speelt politieke oriëntatie een onafhankelijke rol; zelfs wanneer men rekening houdt met het opleidingsniveau zijn rechtsgeoriënteerden minder tolerant ten opzichte van migranten dan linksgeoriënteerden. Van de rechtsgeoriënteerde hogeropgeleiden vindt bijvoorbeeld 35% dat de leefwijze van moslims en de westerse manier onverenigbaar is, tegen 20% van de linksgeoriënteerde hogeropgeleiden. Tot slot blijft er ook een negatief verband tussen tevredenheid met het eigen leven enerzijds en etnische weerstand en distantie anderzijds. Met andere woorden: tevreden mensen staan toleranter tegenover migranten, ook wanneer we de andere kenmerken uit de tabel meenemen in de analyse.

Crisis lijkt de steun voor de EU onder druk te zetten

De economische crisis en de EU hebben alles met elkaar te maken. Nederland is, mede dankzij de euro, sterk verbonden met andere EU-landen en de crisis wordt ook elders in Europa sterk gevoeld. Zijn Nederlanders in tijden van crisis blij met het EU-lidmaatschap of worden ze juist negatiever?

Het aandeel voorstanders van het Nederlandse EU-lidmaatschap is en blijft groter dan het aandeel tegenstanders. In juli 2013 stemt 40% in met de stelling dat het lidmaatschap een goede zaak is, 28% is het met die stelling oneens en 32% neemt een neutrale positie in. Het aandeel tegenstanders is in april en juli 2013 wel iets hoger dan in de periode

2008-2013. In de Eurobarometer zegt in dezelfde periode 62% van de Nederlanders het lidmaatschap een goede zaak te vinden.⁴

Dat veel Nederlanders het lidmaatschap steunen, betekent echter niet dat ze ook enthousiast zijn over de EU. Weliswaar steunt een meerderheid van 68% in het voorjaar van 2013 de monetaire unie en de euro (zie figuur 3.8), maar dat aandeel lag in 2008 en 2009 nog op 80% of hoger. Het vertrouwen in de EU, dat in de periode rond het Europese referendum van 2005 laag was en daarna steeg⁵, daalt sinds 2008. In het najaar van 2008 had 66% vertrouwen in de EU, in het voorjaar van 2013 is dat 37%. Ook het aandeel dat een positief beeld heeft van de EU daalt sinds het najaar van 2008 (van 52% naar 27%), terwijl het aandeel dat een negatief beeld heeft stijgt (van 14% naar 34%).

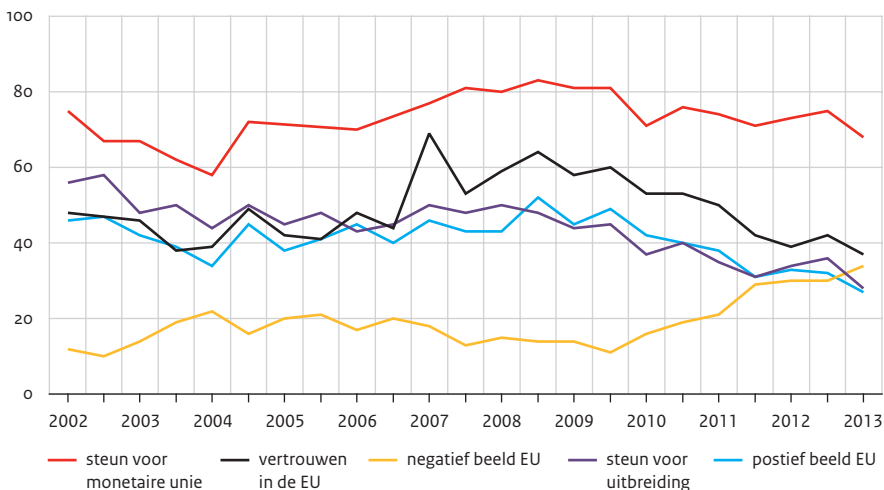
Opvattingen over de EU hangen sterk samen met opleidingsniveau. Hogeropgeleiden zijn vaker positief over de EU, terwijl lageropgeleiden vaker kritisch zijn (Den Ridder en Dekker 2012: 15; Hakhverdian et al. 2013). Daarnaast zijn ouderen, mensen met veel politiek vertrouwen en aanhangers van GroenLinks en D66 vaker positief over de EU. Mensen van 35-54 jaar, mensen die ontevreden zijn over de economie en vooral aanhangers van de PvdV zijn negatiever (Den Ridder en Dekker 2012:16-17).

De dalende steun voor uitbreiding van de EU zette al ruim voor de crisis in, maar het vertrouwen in en imago van de EU lijken na 2008 wel langzaam te verslechteren. In hoeverre die dalende steun voor de EU ook echt wordt veroorzaakt door de crisis, kunnen we op basis van deze eenvoudige analyse niet zeggen. Kwalitatieve gegevens uit groepsgesprekken en open antwoorden in het kader van het COB lijken er echter op te wijzen dat de crisis een rol speelt. Wanneer mensen beargumenteren waarom het Nederlandse lidmaatschap van de EU een goede zaak is, noemen ze de economische noodzaak van de EU voor een open land als Nederland. Als gevolg van de crisis staat het economische profijt van de EU steeds meer ter discussie. Er was altijd al gemor over de, in de ogen van veel Nederlanders, te hoge bijdrage van Nederland aan de EU, maar geld geven aan Griekenland in tijden waarin we zelf moeten bezuinigen versterkt het beeld dat de EU vooral geld kost in plaats van oplevert. Daarnaast wordt er door economen en politici ook vaker getwijfeld aan het economische voordeel van het EU-lidmaatschap. Nederlanders waren nooit zo enthousiast over de EU, maar vonden het lidmaatschap economisch noodzakelijk. Door de crisis staat dat argument van economische noodzaak en profijt onder druk (zie Den Ridder en Arts 2012; Dekker 2013).

Figuur 3.8

Vanaf 2008 minder vertrouwen in en minder vaak een positief beeld van de EU

Opvattingen over en waardering van de EU, bevolking van 15 jaar en ouder, 2002-2013 (in procenten)

Bron: Europese Commissie (EB 57-79)

3.6 Nederlanders positief in vergelijking met andere Europeanen

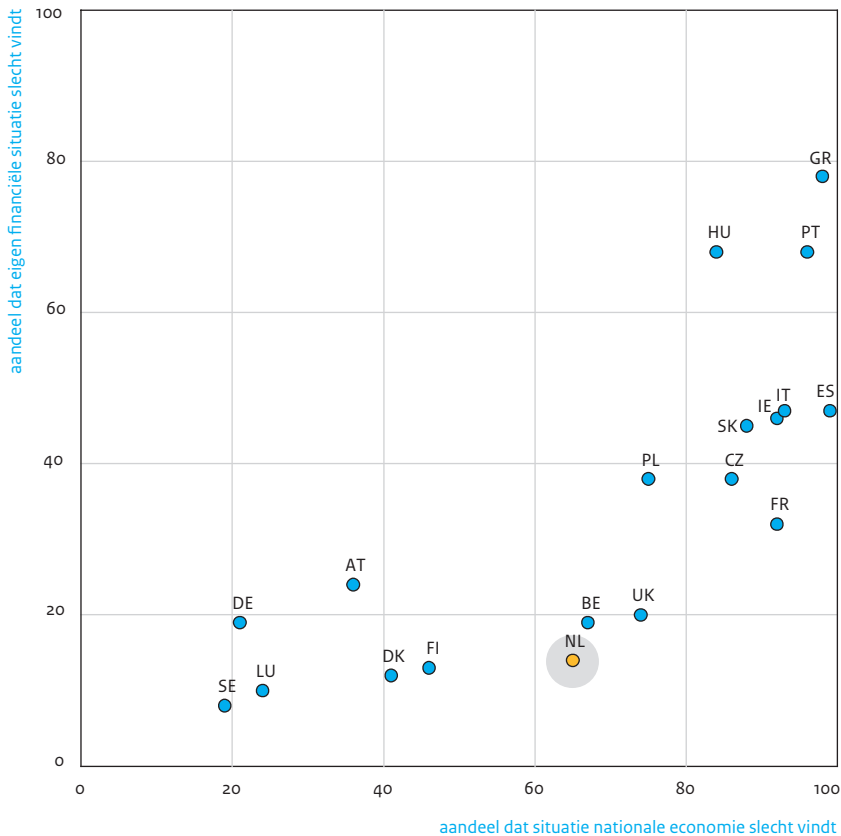
In vergelijkingen tussen de publieke opinie in Nederland en die van de rest van Europa blijken Nederlanders altijd erg positief. Dat beeld blijft ook in tijden van crisis grotendeels overeind (zie figuur 3.9 en 3.10). In het voorjaar van 2013 zegt 65% van de Nederlanders dat ze de situatie van de nationale economie slecht vinden.⁶ Dat aandeel ligt lager dan het Europese gemiddelde van 72%, maar niet veel. Nederlanders zijn positiever dan veel inwoners van Zuid-Europese landen, maar zijn aanzienlijk vaker negatief dan Duitsers, Oostenrijkers, Luxemburgers en Scandinaviërs.

De eigen financiële situatie beoordelen Nederlanders wel duidelijk positiever dan in de rest van de EU. Slechts 14% noemt die situatie slecht (het Europese gemiddelde is 35%). Alleen de Denen, Finnen, Luxemburgers en Zweden zijn nog iets positiever.

Figuur 3.9

Ook elders positiever over eigen financiën dan over nationale economie

Opvattingen in Europa over de nationale economie en de eigen financiële situatie op dit moment, bevolking van 15 jaar en ouder, voorjaar 2013 (in procenten)

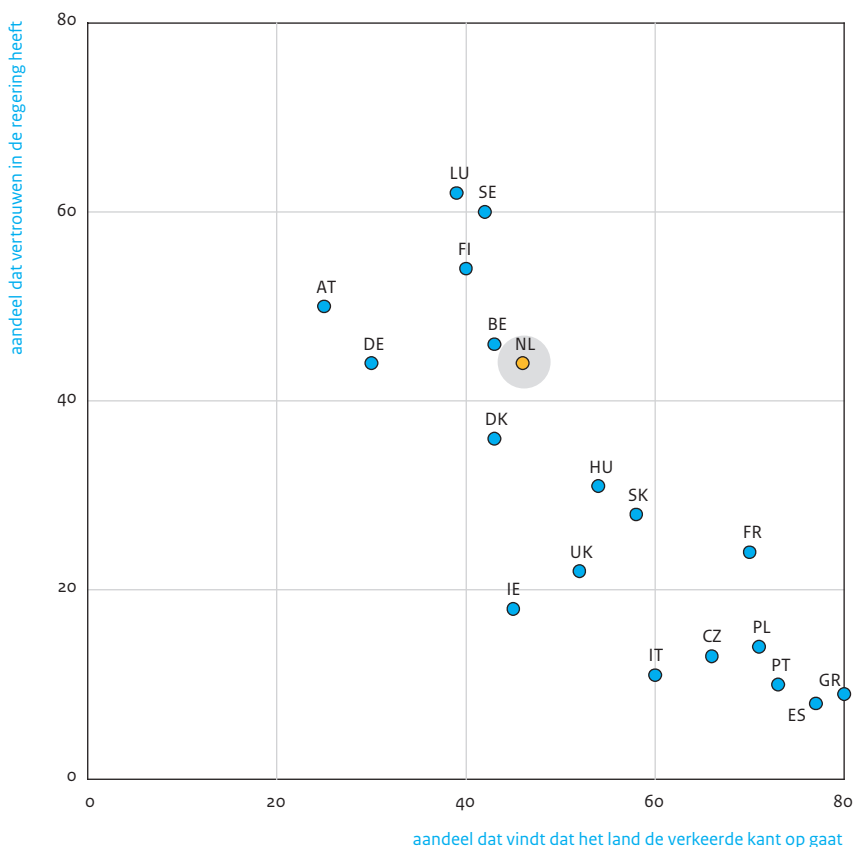
Bron: Europese Commissie (EB 79)

Nederlanders zijn eveneens positiever als het gaat om het vertrouwen in de regering en de toekomst van het land (zie figuur 3.10). Ondanks de daling van het vertrouwen in de regering (zie figuur 3.3) blijft dat onder Nederlanders hoger dan in de meest andere Europese landen. Luxemburg, Zweden en Finland scoren wel beter, maar in veel andere landen zijn de vertrouwenscijfers een stuk lager. Ook zijn Nederlanders positiever over de algemene richting waarin het land zich ontwikkelt. 46% vindt dat zaken in Nederland zich in de verkeerde richting ontwikkelen⁷ tegen gemiddeld vindt 56% van de Europeanen. Grieken (80%), Spanjaarden (77%) en Portugezen (73%) zijn het meest somber, Duitsers (30%) en Oostenrijkers (25%) het minst.

Figuur 3.10

Nederlanders positiever dan veel andere Europeanen over regering en toekomst van het land

Opvattingen in Europa over de richting waarin het land zich ontwikkelt en het vertrouwen in de regering, bevolking van 15 jaar en ouder, voorjaar 2013 (in procenten)

Bron: Europese Commissie (EB 79)

3.7 Somberheid in de toekomst?

De economische crisis duurt nu al bijna vijf jaar. In 2009 zagen we nog weinig negatieve effecten van de crisis. Is men nu, halverwege 2013, wel somberder geworden over politiek, economie, de eigen financiën en maatschappelijke kwesties? Ja en nee. Ten opzichte van 2008 zijn mensen somberder geworden over de Nederlandse economie en zijn economische problemen urgenter geworden, maar nog steeds zijn de meeste mensen relatief tevreden over de eigen financiële situatie. In de meeste andere Europese landen is men negatiever over de economie en de eigen financiën.

Het aandeel Nederlanders dat een verslechtering verwacht van de eigen financiële situatie neemt iets toe, maar blijft een minderheid. De meeste mensen zijn niet heel bezorgd, maar vooral onzeker over de eigen financiële toekomst. Het gaat nog steeds relatief goed, maar in deze tijden van crisis weet niemand wat de toekomst brengt (zie ook Dekker en Den Ridder 2013: 27-29). De crisis is in het persoonlijk leven dichterbij dan in 2009, maar zorgt bij de grootste groep Nederlanders (nog) niet voor een daling van de eigen financiële tevredenheid.

De tevredenheid over het functioneren van de democratie is en blijft hoog, terwijl het vertrouwen in politieke instituties sterk schommelt. Die schommelingen hangen samen met belangrijke politieke gebeurtenissen, zoals de val en vorming van kabinetten. Die gebeurtenissen zijn op hun beurt niet los te zien van de economische crisis. De crisis vraagt om nieuwe bezuinigings- en overlegondes, met alle spanningen van dien.

Het is niet zo dat men in tijden van crisis meer maatschappelijke tegenstellingen ziet of negatiever is over immigratie. Opvattingen over immigratie en integratie zijn nu zelfs iets positiever dan in de periode vóór de crisis (2002-2006). Over de EU wordt men sinds 2008 wel negatiever en de crisis lijkt daarbij een rol te spelen.

Hoe de stemming in Nederland over de economie, de eigen financiële situatie en de politiek zich de komende jaren zal ontwikkelen, zal – hoe kan het ook anders – sterk afhangen van de feitelijke economische ontwikkelingen in Nederland en de rest van de wereld. Als de Nederlandse economie aantrekt, zullen ook de tevredenheid met de economie en de economische verwachtingen verbeteren. Mogelijk zorgen positievere berichten over de Nederlandse economie ook voor positievere oordelen over de regering. Als Nederland het – ook in vergelijking met andere landen – slecht blijft doen, dan zal de somberheid over economie en politiek niet verminderen.

Gevolgen voor de eigen financiën zal de crisis pas hebben als mensen er in hun portemonnee iets van merken: op dit moment geldt dat vooral voor mensen die hun baan verliezen en ouderen met een klein pensioen. Verregaande bezuinigingen van het kabinet en stijgende werkloosheid zullen die groep vergroten.

Al met al zijn Nederlanders somber over de richting die Nederland op gaat. Ongeveer twee derde van de Nederlanders vindt dat Nederland zich in de verkeerde richting ontwikkelt (zie Den Ridder et al. 2013: 5). Die somberheid is een constante in de publieke opinie: ook vóór de crisis, begin 2008, vond twee derde dat Nederland de verkeerde kant op gaat. Dat pessimisme over Nederland zal er de komende jaren dus wel blijven, zelfs als het economisch weer beter gaat.

Noten

- 1 Datzelfde zien we overigens in cijfers van de Eurobarometer.
- 2 Gevraagd naar wat het allerbelangrijkste is in het leven, staan in Culturele Veranderingen 2012/13 een goede gezondheid, het gezin en het huwelijksleven met stip bovenaan (resp. 58%, 22% en 7%).
- 3 Meer dan 60% vindt dat de verschillen tussen arm en rijk in Nederland te groot zijn en een meerderheid toont zich voorstander van het verkleinen van die verschillen (Dekker en Den Ridder 2013: 19).
- 4 Dat aandeel ligt hoger dan in het COB als gevolg van een andere vraagstelling en verschillen in de context van het onderzoek (zie Dekker et al. 2008: 54).

- 5 De piek in 2007 lijkt het gevolg van een positievere stemming over de nationale politiek, zie de gelijkenis met figuur 3.3.
- 6 Deze gegevens van de Eurobarometer zijn door een andere vraagstelling niet goed te vergelijken met de hierboven gepresenteerde cijfers uit cv en c o v.
- 7 In het c o v tonen Nederlanders zich somberder over de richting waarin Nederland zich ontwikkelt. Dat is te verklaren uit een verschil in vraagstelling en methode, maar ook uit het type onderzoek. In de Eurobarometer wordt mensen gevraagd Nederland te vergelijken met andere landen. In dat perspectief worden veel Nederlanders positiever over Nederland dan wanneer ze – zoals in het c o v – het Nederland van nu vergelijken met dat van vroeger (Van Houwelingen 2011: 113).

Literatuur

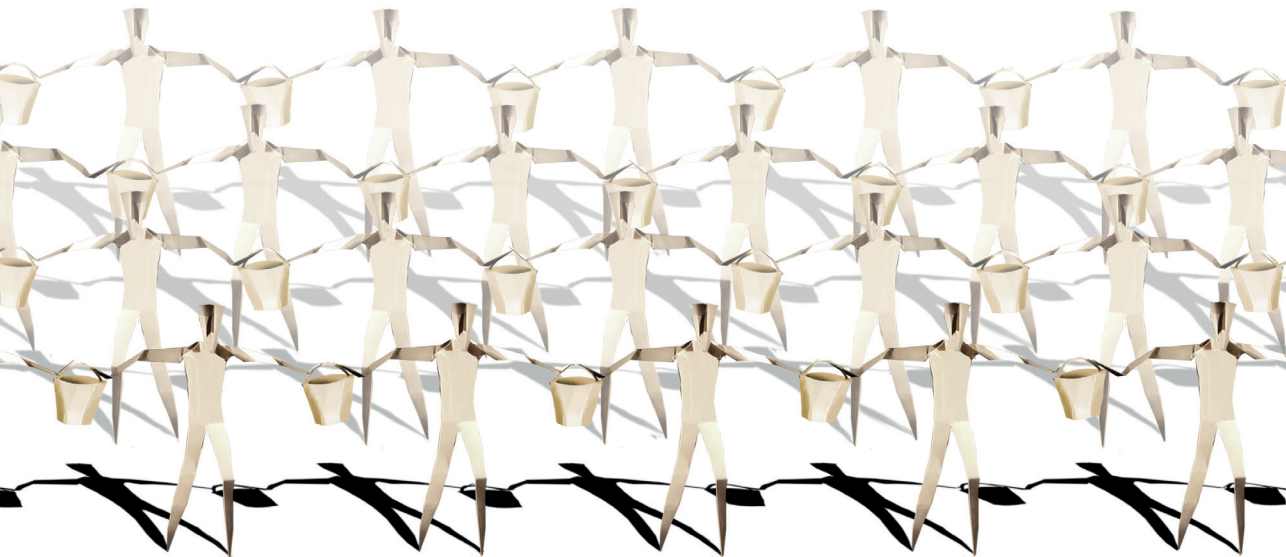
- Bovens, M. en A. Wille (2008). Deciphering the Dutch drop: Ten explanations for decreasing political trust in the Netherlands. In: *International Review of Administrative Sciences*, jg. 72, nr. 4, p. 283-305.
- Bovens, M. en A. Wille (2011). *Diplomadocratie: Over de spanning tussen meritocratie en democratie*. Amsterdam: Bakker.
- Dekker, P. (2013). De publieke opinie. In: A. Schout en J. Rood (red.), *Nederland als Europese lidstaat. Eindelijk normaal?* (p. 31-48). Amsterdam: Boom.
- Dekker, P., A. van der Horst, S. Kok, L. van Noije en C. Wennekers (2008). *Europa's bureu. Europees nabuurschapsbeleid en de publieke opinie over de Europese Unie. Europese Verkenning 6*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Planbureau.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2011). Slotbeschouwing. In: P. Dekker en J. den Ridder (red), *Stemming Onbestemd. Tweede verdiepingstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (p. 173-185). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2013). *Burgerperspectieven 2013* |3. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Erdogan, B., T. Bauer, D. Truxillo en R. Mansfield (2012). Whistle while you work: A review of the life satisfaction literature. In: *Journal of management*, jg. 38, nr. 4, p. 1038-1083.
- Eurofound (2004). *Quality of Life in Europa. First Quality of Life Survey 2003*. Luxemburg: Publications Office of the European Union.
- Eurofound (2009). *Second European Quality of Life Survey. Overview*. Luxemburg: Publications Office of the European Union.
- Eurofound (2012). *Third European Quality of Life Survey - Quality of life in Europe: Impacts of the crisis*. Luxemburg: Publications Office of the European Union.
- Gijsberts, M. en M. Lubbers (2009). Wederzijdse beeldvorming. In: M. Gijsberts en J. Dagevos (red.), *Jaarrapport integratie 2009* (p. 254-290). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hakhverdian, A., E. van Elsas, W. van der Brug en T. Kuhn (2013). Euroscepticism and education: A longitudinal study of 12 EU member states, 1973-2010. In: *European Union Politics*, nog te verschijnen, online gepubliceerd op 12 juni 2013.
- Heller, D., D. Watson en R. Ilies (2004). The role of person versus situation in life satisfaction. A critical examination. In: *Psychology Bulletin*, jg. 130, nr. 4, p. 574-600.
- Heller, D., D. Watson en R. Ilies (2006). The dynamic process of life satisfaction. In: *Journal of personality*, jg. 74, nr. 5, p. 1421- 1450.

- Houwelingen, P. van (2011). Bezorgde en boze burgers. In: P. Dekker en J. den Ridder (red.), *Stemming Onbestemd. Tweede verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (p. 112-135). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Norris, P. (1999) (red.). *Critical citizens. Global support for democratic government*. Oxford: Oxford University Press.
- Ridder, J. den en G. Arts (2012). Gevraagd: een spannende en constructieve discussie over de EU. In: P. de Jong en S. de Lange (red.), *Europa, burgerschap en democratie. Over de gespannen relatie tussen burgers en Europa en mogelijkheden om die te ontspannen* (p. 15-28). Den Haag: Raad voor het Openbaar Bestuur.
- Ridder, J. den en P. Dekker (2012). *Burgerperspectieven 2012*|2. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den en P. Dekker (2013). Is de crisis de ramspoed die mensen tezamen brengt? In: P. Schnabel (red.), *Van Pech en Ramspoed. SCP Nieuwjaarsboekje 2013* (p. 63-66). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, H. Posthumus en P. Dekker (2013). *Burgerperspectieven 2013*|2. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, P. Dekker en M. van Ditmars (2012). *Burgerperspectieven 2012*|4. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Schyns, P. en T. van der Meer (2009). De publieke opinie. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en P. Schyns (red.), *De sociale staat van Nederland 2009* (p. 65-95). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sharot, T. (2011). *The optimism bias: A tour of the irrationally positive brain*. New York: Pantheon Books.
- Tiemeijer, W. (2008). *Wat 93,7 procent van de Nederlanders moet weten over opiniepeilingen*. Amsterdam: Aksant.
- Veenhoven, R. en A. Hagenaars (1989) (red.). *Did the crisis really hurt? Effects of the 1980 – 1982 economic recession on satisfaction, mental health and mortality*. Rotterdam: Universitaire Pers Rotterdam.
- Wolbring, T., M. Keuschnigg en E. Negele (2013). Needs, comparisons and adaptation. The importance of relative income for life satisfaction. In: *European Sociological Review*, jg. 29, nr. 1, p. 86-104.

4

Onderwijs

4 Onderwijs

Ria Vogels en Monique Turkenburg

Kernpunten

- Nederlandse bevolking is steeds hoger opgeleid, al vlakt de groei af
  - Beheersing van kernvaardigheden door Nederlandse volwassenen internationaal op hoog niveau
  - Nederlandse leerlingen presteren internationaal gezien goed op taal, rekenen en science, maar er zijn naar verhouding weinig leerlingen die presteren op het hoogste niveau.
  - Steeds meer jongeren met een startkwalificatie; vooral stijging bij jongeren van niet-westerse herkomst.
  - Met de invoering van een sociaal leenstelsel in het hoger onderwijs in het vooruitzicht (studiejaar 2014/'15) hebben veel meer studenten dan anders zich ingeschreven voor het studiejaar 2013/'14.
  - Ouders zijn het met de overheid eens dat prestaties in de kernvakken (Nederlandse taal en rekenen/wiskunde) moeten verbeteren, maar vinden aandacht voor sociale doelen en competenties eveneens belangrijk.
-

4.1 Kwaliteit van het onderwijs moet nog beter

Het accent in het onderwijsbeleid is meer komen te liggen op ambities en presteren. Het kabinet-Rutte II heeft aangegeven te streven naar een 'excellente kennisbasis' bij de Nederlandse bevolking (TK 2012/2013a; TK 2013/2014). Doelen zijn onder meer het realiseren van een hoog opleidingsniveau van de bevolking, verminderen van achterstanden, verbeteren van basisvaardigheden en ontwikkelen van toptalent. Om dit te bereiken acht het kabinet inzet van alle bij het onderwijs betrokken partijen nodig. Hoge kwaliteit van het onderwijspersoneel is een absolute voorwaarde voor het realiseren van de onderwijsdoelen, maar ook de inzet van leerlingen en ouders wordt van belang geacht. Voor verbetering van de kwaliteit van het onderwijspersoneel dienen maatregelen als op- en bijscholing van leerkrachten, professionalisering van het personeelsbeleid en bestrijding van het lerarentekort. Leerlingen moeten beter willen presteren en meer willen uitblinken. Ouders moeten meer samenwerken met de school en betrokken zijn bij het onderwijs van het kind. Achterliggende gedachte is dat dit een gunstige uitwerking heeft op de leerprestaties. Voor het realiseren van een hoogopgeleide bevolking is het echter ook van belang dat het onderwijs toegankelijk is en blijft. Het stapelen van opleidingen en voorgenomen maatregelen als de invoering van het sociaal leenstelsel kunnen van invloed zijn op de toegankelijkheid van het onderwijs.

In dit hoofdstuk kijken we naar de stand van zaken in het Nederlandse onderwijs in het licht van deze doelen en voornemens. We beperken ons tot enkele actuele onderwerpen. Ook besteden we, zoals gebruikelijk in *De sociale staat van Nederland* (SSN), aandacht aan de

opvattingen van burgers, in dit geval ouders. We sluiten het hoofdstuk af met een beschouwing over de mogelijke gevolgen van de economische crisis voor het onderwijs en het onderwijsbeleid.

4.2 Opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking

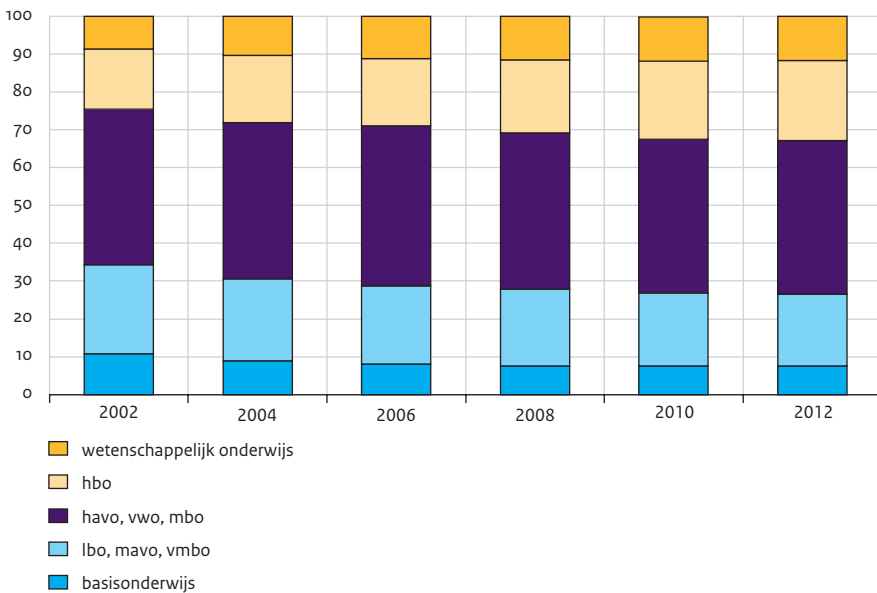
Ook in deze eeuw stijging van het opleidingsniveau van de bevolking

In de tweede helft van de vorige eeuw is het opleidingsniveau van de bevolking sterk gestegen. Figuur 4.1 laat zien dat die stijging in de nieuwe eeuw doorzet, zij het in afgevlakte vorm. Het aandeel hoogopgeleiden (hbo, wo) in de bevolking van 25-64 jaar nam in het eerste decennium met 8 procentpunten toe. Het aandeel laagopgeleiden (basisonderwijs, vmbo) daalde met 8 procentpunten. De middengroep (havo, vwo, mbo) bleef in deze periode nagenoeg gelijk.

Figuur 4.1

Opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking stijgt gestaag

Opleidingsniveau^a van de bevolking van 25-64 jaar, 2002-2012 (in procenten)

a Vanaf 2008 bevat de categorie 'hbo' ook wo bachelor, en de categorie 'wo' betreft wo master en doctor.

Bron: CBS (StatLine, Onderwijsstatistiek)

Jonge vrouwen zijn vaker hoog opgeleid dan jonge mannen

Tot nagenoeg het einde van de vorige eeuw waren mannen hoger opgeleid dan vrouwen. In de tweede helft van de vorige eeuw zijn vrouwen aan een inhaalslag begonnen (Rijken 1999). Hun opleidingsniveau steeg toen sneller dan dat van mannen, en doet dat nog steeds. Tussen 2001 en 2011 nam het aandeel jongvolwassen mannen (25-34 jaar) met een hoog opleidingsniveau (hbo, wo) toe met 8 procentpunten, bij jongvolwassen vrouwen bedroeg de stijging 14 procentpunten. Intussen zijn vrouwen de mannen voorbijgestreefd: in 2011 had 44% van de jongvolwassen vrouwen en 36% van de jongvolwassen mannen een hoog opleidingsniveau.

Stijging van opleidingsniveau bij niet-westerse migranten

Onder migrantengroepen stijgt het opleidingsniveau sneller dan onder autochtone Nederlanders (Gijsberts et al. 2012). Migrantengroepen staan weliswaar nog steeds op achterstand van autochtonen, maar het aandeel met een zeer laag opleidingsniveau (geen of alleen basisonderwijs) is de afgelopen decennia sterk afgenomen en het aandeel hoogopgeleiden is toegenomen. Dit komt vooral door de toename van het aandeel tweede generatie onder de vier grote migrantengroepen (afkomstig uit Turkije, Marokko, Suriname en de voormalige Nederlandse Antillen). Gijsberts et al. (2012) laten zien dat het lagere opleidingsniveau van (eerste generatie) migranten vrijwel geheel kan worden verklaard door de opleiding in het land van herkomst en door het opleidingsniveau van de ouders. Als zij gelijke kansen zouden hebben gehad, zou er geen verschil in opleidingsniveau bestaan tussen migrantengroepen en autochtone Nederlanders. Dit betekent dat door scholing van de groeiende groep van de tweede generatie in Nederland te verwachten valt dat de verschillen afnemen en dat het opleidingsniveau van de totale bevolking verder zal stijgen.

Nederland verliest toppositie van hoogopgeleide jongvolwassenen in de EU

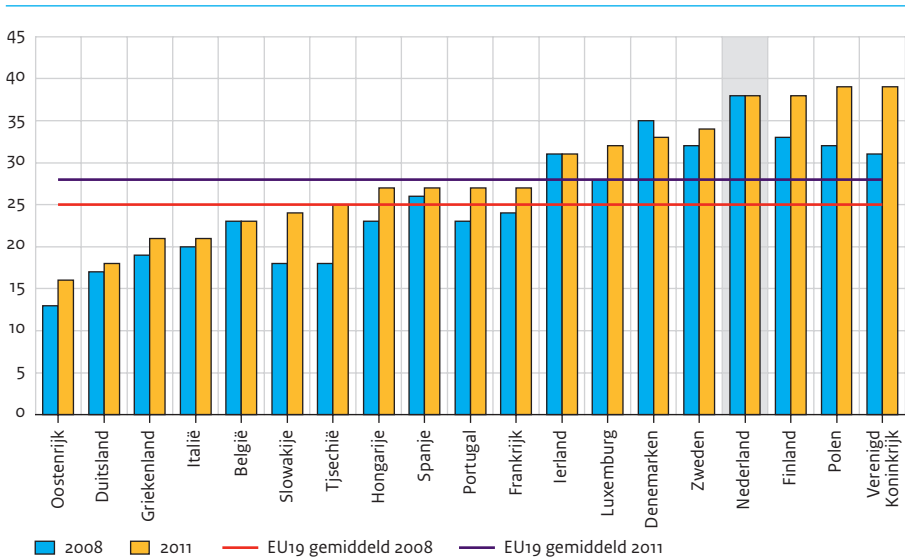
In vergelijking met landen van de Europese Unie (EU) die participeren in de Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) (19 van de 27 EU-landen) zijn Nederlandse jongvolwassenen (25-34 jaar) relatief vaak hoogopgeleid. Nederland staat in 2011 op de vierde plaats in de ranglijst, tien procentpunten boven het EU-gemiddelde van 28% (figuur 4.2). Daarmee heeft Nederland overigens wel terrein verloren, want in 2008 stond Nederland nog op de eerste plaats in de ranglijst (zie ook Vogels en Turkenburg 2011). In de figuur zijn alleen de lange opleidingen op het hoge, tertiaire niveau gepresenteerd (opleidingen van drie jaar of meer). Als de korte opleidingen worden meegeteld (een- of tweejarige opleidingen op tertiair niveau), staat Nederland in 2011 niet op de vierde maar op de zevende plaats in de Europese rangorde. Dit komt doordat Nederland in tegenstelling tot veel andere landen weinig korte opleidingen op het tertiaire niveau kent. Tot voor kort waren dit alleen specialistenopleidingen in het mbo. Sinds 2011 zijn de tweejarige hbo-opleidingen voor *Associate degree* officieel toegevoegd aan het Nederlandse hoger onderwijs. De *Associate degree* is bedoeld voor mbo'ers, werkenden en werkzoekenden die weer willen gaan studeren. Gezien de belangstelling elders in Europa voor dit soort opleidingen, verwacht het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) dat de *Associate degree*-opleidingen in Nederland in de toekomst veel

studenten zullen trekken (ocw 2013b). In de ranglijst waarbij korte en lange opleidingen op het hoge niveau samen zijn genomen zal de positie van Nederland dan verbeteren.

Figuur 4.2

Hoogopgeleide Nederlandse jongvolwassenen op vierde plaats in de Europese Unie

Bevolking van 25-34 jaar met een hoog opleidingsniveau,^a EU-landen, 2008 en 2011 (in procenten)

a Lange (drie jaar en langer) opleidingen van het hoge (tertiaire) niveau (hbo en universiteit).

Bron: OECD (2010, 2013)

In Nederland is de groei van het aandeel hoogopgeleide jongvolwassenen (met een lange opleiding) in de periode 2008-2011 gestagneerd (38% bleef 38%), terwijl in veel andere landen het aandeel juist toenam (daardoor steeg ook het EU-gemiddelde van 25% naar 28%). Inclusief korte opleidingen is 36% van de jongvolwassenen in Europa hoogopgeleid, in Nederland geldt dat dan voor 40%. Het opleidingsniveau van de Nederlandse jongvolwassenen blijkt dan wel enigszins te zijn gestegen: van 39% in 2008 naar 40% in 2011 (OECD 2013) en 41% in 2012 (CBS StatLine).

De soms grote verschillen tussen de EU-landen duiden niet zozeer op grote kwaliteitsongelijkheid, maar op ongelijkheid van onderwijssystemen. Oostenrijk en Duitsland staan laag in de ranglijst van hoogopgeleide jongvolwassenen, maar dit wil niet zeggen dat de bevolking laagopgeleid is of dat die landen economisch minder goed ontwikkeld zijn. In beide landen zijn de beroepsopleidingen op het middelhoge (*upper secondary*) niveau sterk ontwikkeld. Het Verenigd Koninkrijk staat daarentegen juist hoog omdat daar op het secundaire niveau een algemene middenschool is, waardoor jongeren voor een beroepsopleiding aangewezen zijn op het hoger onderwijs. Na de val van het

communisme is in Polen het aandeel hoogopgeleiden zeer snel gestegen, wat het land in 2011 tot de top van Europa brengt. Het aandeel hoogopgeleiden onder 25-34-jarigen ligt daardoor meer dan 25 procentpunten hoger dan bij de generatie 55-64-jarigen. Het Poolse onderwijssysteem kent net als Nederland beide vormen van onderwijs: algemeen en beroeps. In Nederland zijn dat het mbo op *upper secondary* niveau en het hbo op tertiair niveau.

Nederlandse volwassenen presteren goed in internationale vergelijkingen

De Nederlandse bevolking is hoogopgeleid en scoort ook internationaal gezien goed als het gaat om de beheersing van kernvaardigheden, zo bleek recent. Het *Programme for the International Assessment of Adult Competencies* (PIAAC), is een grootschalig onderzoek naar kernvaardigheden van de volwassen bevolking (van 16 tot en met 65 jaar) in een groot aantal landen.¹ De vaardigheden die gemeten worden zijn: taal (document- en proza-geletterdheid), gecijferdheid en probleemoplossend vermogen (een hogere cognitieve vaardigheid). Nederlandse volwassenen blijken op deze vaardigheden gemiddeld zeer goed te presteren. Nederland staat derde qua taalvaardigheid, heeft een gedeelde tweede plaats voor rekenvaardigheid en een gedeelde derde plaats qua probleemoplossend vermogen. Op alle terreinen scoort Nederland fors hoger dan het OESO-gemiddelde. Volgens het onderzoek heeft Nederland ook een groot aandeel 'excellenten'. Excellentie is gedefinieerd aan de hand van een schaal met verschillende vaardigheidsniveaus, gebaseerd op absolute scores op vaardigheidstesten, waarbij excellentie uiteraard de hoogste scoreniveaus betreft. Typerend voor de hoogste niveaus is dat men in staat is om verschillende complexe informatiebronnen te benutten, verbanden kan leggen en kan omgaan met abstracte ideeën en begrippen. In Nederland scoort rond de 18% van de mensen excellent wat betreft taal- en rekenvaardigheden; dat aandeel is gestegen ten opzichte van eerdere metingen. Vrijwel alle andere landen scoren lager; alleen Japan en Finland gaan ons voor. De volgens deze schalen gemeten 'excellenten' zijn met name te vinden in de leeftijdscategorie 26-35 jaar, en – niet verwonderlijk – in de hogere opleidingsniveaus, maar niet uitsluitend daar. Het onderzoek laat echter ook zien dat 12% van de bevolking laaggeletterd is; het betekent dat men moeite heeft met het begrijpen en toepassen van relatief eenvoudige taal- en rekenopdrachten. Het aandeel laaggeletterden is de afgelopen jaren bovendien toegenomen (Buisman et al. 2013; Houtkoop et al. 2012).

4.3 Van goed naar excellent

Achterstanden verkleinen, talent meer uitdagen en excellentie

De laatste jaren is er naast aandacht voor de 'onderkant' ook steeds meer aandacht voor de 'bovenkant' in het onderwijs. Aan de onderkant is het beleid al jarenlang gericht op het bestrijden van achterstanden onder andere door voortijdig schoolverlaten tegen te gaan en te streven naar zoveel mogelijk schoolverlaters met een startkwalificatie. We beschrijven hoe het daar nu mee staat. De eerder geconstateerde gunstige positie qua excellentie onder de volwassen bevolking zien we nog niet terug bij leerlingen in het funderend onderwijs.

De sinds kort toegenomen aandacht in het beleid voor de bovenkant wordt mede ingegeven door het feit dat de aandelen hoogpresterende Nederlandse leerlingen al jarenlang bij andere landen achterblijven (Van der Steeg et al. 2011). Naast het bevorderen van excellentie en het uitdagen van talent wil het kabinet dat het onderwijs werkt aan hogere prestaties van alle leerlingen. We gaan hier na hoe goed Nederlandse leerlingen presteren; we doen dit aan de hand van recente uitkomsten van internationaal vergelijkend onderzoek.

De kwaliteit van leraren is van groot belang voor het realiseren van de onderwijsdoelstellingen. Het kabinet zet daarom sterk in op verbetering van de kwaliteit van het onderwijspersoneel. Ook wordt het belangrijk gevonden voor de leerprestaties van kinderen dat ouders en school samenwerken en dat ouders betrokken zijn bij het onderwijs van hun kind. Ook deze onderwerpen komen kort aan bod in deze paragraaf.

Voortijdig schoolverlaten en de startkwalificatie

Kinderen in Nederland zijn volledig leerplichtig van hun vijfde tot hun zestiende jaar. Sinds 2007 is daar de kwalificatieplicht aan toegevoegd. Voor leerlingen zonder startkwalificatie betekent dit dat hun leerplicht is verlengd van 16 tot 18 jaar. Een startkwalificatie houdt in dat men een diploma moet hebben op tenminste het niveau van havo, vwo of mbo-2. Jongeren die dit niet hebben worden beschouwd als voortijdig schoolverlater, ook al hebben ze een vmbo-diploma. Zonder startkwalificatie staat men zwak op de arbeidsmarkt, maar ook zijn er maatschappelijke risico's als grotere kans op crimineel gedrag, hoge zorgkosten en integratieproblemen (OCW 2006; Herweijer en Turkenburg 2012). Voortijdig schoolverlaters zijn twee keer zo vaak werkloos als jongeren met een diploma op minimaal startkwalificatieniveau. De overheid heeft de afgelopen jaren sterk ingezet op de bestrijding van voortijdig schoolverlaten en dit beleid lijkt zijn vruchten af te werpen

Steeds minder jongeren verlaten de school zonder diploma

In het schooljaar 2011/'12 verlieten ruim 36.000 jongeren in de leeftijd van 12 tot 23 jaar hun opleiding zonder diploma op het niveau van de startkwalificatie (OCW 2013a). In vergelijking met een decennium eerder is dat een halvering. Het streven is om deze uitval nog verder terug te dringen tot maximaal 25.000 in 2016.

De grootste daling van het voortijdig schoolverlaten vond plaats bij niet-westerse migranten en hun nakomelingen, maar die daling lijkt voor sommige bevolkingsgroepen voorbij (CBS StatLine). In 2004/'05 bijvoorbeeld viel 8,5% van de Antilliaanse Nederlanders uit, in 2008/'09 was dat gedaald tot 7,1% maar in 2010/'11 was het 7,4%. Bij autochtone Nederlanders (3,9% in 2004/'05 en 2,6% in 2010/'11) en Surinaamse Nederlanders (7,5% in 2004/'05 en 5,8% in 2010/'11) zet de daling wel gestaag door.

In het voortgezet onderwijs zet de daling van voortijdig schoolverlaten sterker door dan in het mbo, maar het grootste deel van de uitval vindt plaats in het mbo.

Steeds meer jongeren halen een startkwalificatie

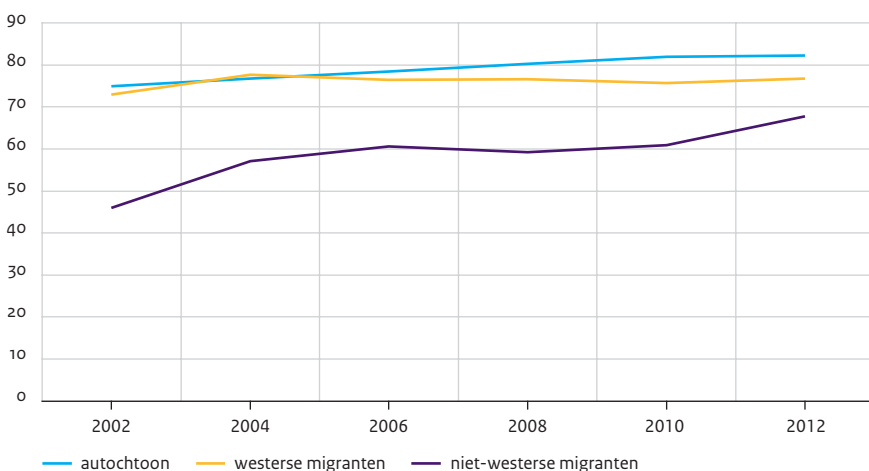
Vooral door de daling van het voortijdig schoolverlaten stijgt het aandeel jongeren en jongvolwassenen dat de school verlaat met een diploma op het niveau van een startkwalificatie.

Figuur 4.3 laat zien dat net als bij de daling van voortijdig schoolverlaters de toename van jongeren met een startkwalificatie vooral plaatsvindt bij niet-westerse migranten. In tien jaar tijd is het aandeel niet-westerse migranten onder de schoolverlaters met een startkwalificatie met 22 procentpunten toegenomen. Niettemin staan zij nog op achterstand ten opzichte van westerse migranten en autochtone Nederlanders.

Figuur 4.3

Aandeel jongeren met startkwalificatie stijgt, vooral onder niet-westerse migranten

Niet-schoolgaande jongeren en jongvolwassenen (15-35 jaar) met een diploma op minimaal het niveau van de startkwalificatie, 2002-2012 (in procenten)

Bron: CBS (StatLine, Onderwijsstatistieken)

Nederlandse basisschoolleerlingen presteren internationaal gezien weinig op het hoogste niveau

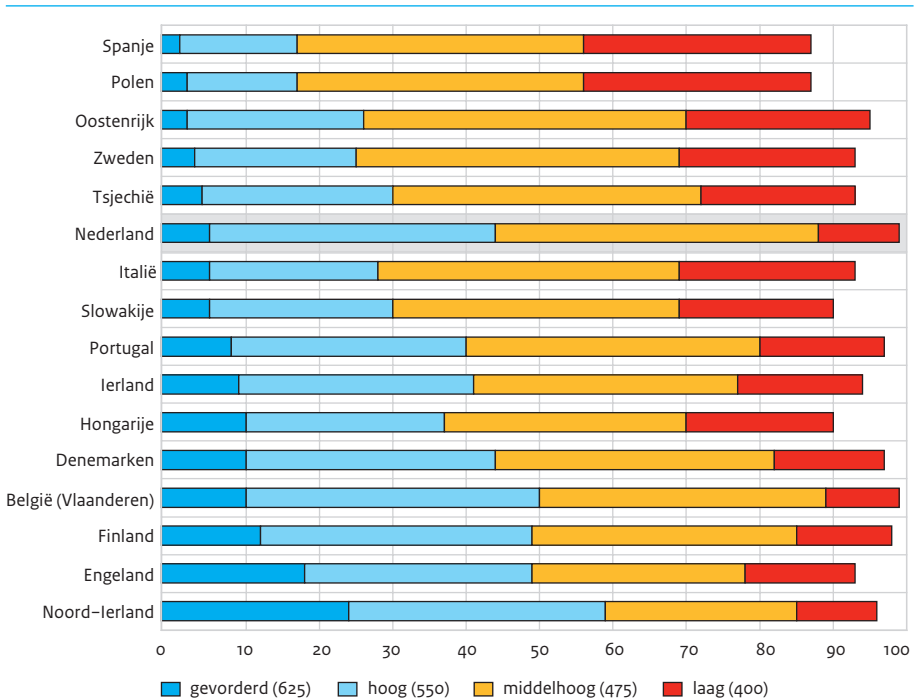
Nederland doet mee in drie langlopende, internationale studies naar ontwikkelingen in het onderwijsniveau in leesvaardigheid, rekenen en natuuronderwijs: PIRLS (*Progress in International Reading Literacy Study*), TIMSS (*Trends in International Mathematics and Science Study*) en PISA (*Programme for International Student Assessment*). Al jaren achtereen behoren Nederlandse 9- en 10-jarige leerlingen in PIRLS en TIMSS tot de subtop. Wel waren er aanwijzingen dat die gunstige positie onder druk stond: de prestaties liepen iets terug. De uitkomsten van de meest recente metingen uit 2011 lijken er op te wijzen dat de lichte daling, die bij eerdere metingen was gesignaleerd, tot stilstand is gekomen (Mullis et al. 2012a, 2012b; Martin et al. 2012). Vergeleken met andere EU-landen staat Nederland bij

rekenen op de vierde plaats, bij leesvaardigheid op de zesde plaats en bij science op de zevende plaats.² Finland doet het van de EU-landen bij alle drie de onderwerpen het beste.

Figuur 4.4

Nederlandse leerlingen doen het goed bij rekenen, maar niet veel hoogpresteerders

Aandelen leerlingen van 9 en 10 jaar die internationale benchmarks van rekenvaardigheden hebben behaald, 2011 (in procenten, gesorteerd naar categorie gevorderd)

Bron: TIMSS '11

Opvallend aan de Nederlandse prestatiescores in PIRLS en TIMSS is het relatief goed presteren aan de onderkant. De minst presterende Nederlandse leerlingen doen het beter dan de minst presterende leerlingen in andere deelnemende landen en Nederland kent weinig zwakke leerlingen. Vrijwel alle Nederlandse leerlingen behalen minimaal het basisoniveau. We weten dit niveau echter niet goed uit te bouwen, want bij de 15-jarige leerlingen is het beeld minder positief. In het PISA-onderzoek uit 2009 telde Nederland 14% 15-jarigen met lage leesvaardigheden en 13% 15-jarigen met lage rekenvaardigheden (Gille et al. 2010).

Doen we het in PIRLS en TIMSS aan de onderkant goed, aan de bovenkant presteren we minder. Bij leesvaardigheid scoort 7% van de Nederlandse leerlingen op het hoogste

niveau (*advanced*); bij Finse leerlingen is dit 18%. Bij rekenen en science telt Nederland respectievelijk 5% en 3% hoogpresteerders. Binnen Europa heeft Noord-Ierland de meeste hoogpresteerders bij rekenen (24%) en Finland de meeste bij science (20%). In vergelijking met andere landen heeft Nederland dus weinig excellent presterende leerlingen (figuur 4.4).

Excellente leerlingen en studiesucces

Hoewel in het onderwijs wordt erkend dat de groep (hoog)begaafde leerlingen onvoldoende aandacht heeft gekregen, blijkt tegelijkertijd dat basisscholen het lastig vinden om zulke excellente leerlingen te signaleren (Dolaard en Harms 2013). In het oordeel van de leerkracht om een leerling te laten deelnemen aan het extra aanbod voor excellente leerlingen, spelen cognitieve prestaties een grote rol, maar worden leerlingen soms ook toegelaten op grond van een intelligentietest of op initiatief van hun ouders. Leerlingen die deelnemen lijken de extra leerstof en uitdaging positief te waarderen. Dolaard en Harms konden op basis van hun onderzoek niet vaststellen welke effecten het extra aanbod op prestaties had.

In een kleinschalig onderzoek in het voortgezet onderwijs bleek dat er van een zogenoemd vwo-plusprogramma een positief effect kon worden waargenomen op het gemiddeld eindexamencijfer. Er konden echter geen effecten worden vastgesteld op de leermotivatie van leerlingen en de prestaties voor Nederlands, Engels, wiskunde en science (Breetveld et al. 2012).

In grootschaliger onderzoek in het voortgezet onderwijs naar excellente leerlingen (gedefinieerd als de 5% best presterende leerlingen op de Cito-toets en vergelijkbare toetsen) beschouwde men deze leerlingen als ondermaats presterend als ze niet na zes jaar hun vwo-diploma behaalden. Een kwart tot een derde van deze leerlingen bleek volgens die normen ondermaats te presteren. Een schrikbarend hoog aandeel naar de mening van de onderzoekers (Kuyper en Van der Werf 2012).

Positief van invloed op een goed verlopende schoolloopbaan voor excellente leerlingen bleek de plaatsing in een relatief homogeen samengestelde vwo-klas in de lagere leerjaren. Jongens en leerlingen afkomstig uit lage sociaaleconomische milieus hebben minder kans op succes. Daarnaast spelen ook persoonlijkheidsfactoren een rol. Het zijn met name de leerlingen die – hoewel als excellent beschouwd – laag scoren op ‘ordelijkheid’ die er niet in slagen om na zes jaar het vwo-diploma te behalen. Niet laag scoren op ‘ordelijkheid’,³ een meer competitieve instelling hebben en in hoge mate gemotiveerd zijn, zijn factoren die bij de excellente leerlingen gunstig blijken te zijn voor schoolloopbaansucces. De excellente leerlingen kiezen veel vaker het profiel Natuur en Techniek en kiezen daarna veel vaker voor een technische universitaire studie.

Kwaliteit van leraren moet beter

Voor de kwaliteit van het onderwijs zijn voldoende en goede leraren een voorwaarde. Een paar jaar geleden werd een groot lerarentekort voorspeld (Commissie Leraren 2007; Vogels 2009). Niet alleen was het lerarenkorps vergrijsd (veel leraren stonden dichtbij hun pensioen), ook vertrokken leraren naar andere arbeidsmarktsectoren en kozen te weinig jongeren voor het beroep. Mede als gevolg van het kwantitatieve tekort kampte

het onderwijs met een kwalitatief tekort: om lesuitval te voorkomen kwamen veel onbevoegde of onderbevoegde leraren voor de klas te staan.

Een op de acht leerkrachten in het basisonderwijs en een op de vijf leraren in het voortgezet onderwijs scoort onvoldoende op een of meer basisvaardigheden die zij als docent moeten beheersen (OCW 2013b). Die basisvaardigheden zijn: duidelijk uitleggen, een taakgerichte werksfeer realiseren en leerlingen actief bij de les betrekken. Volgens het ministerie is verdere professionalisering van het onderwijzend personeel hard nodig. In het begrotingsakkoord 2013 is 105 miljoen euro vrijgemaakt voor betere leraren en schoolleiders. Veel van de middelen zijn bedoeld voor op- en bijscholing van docenten via een lerarenbeurs.

De Onderwijsraad stelde begin dit jaar dat de aanpak van het kwantitatieve en kwalitatieve lerarentekort tot nu toe weinig succesvol is geweest (Onderwijsraad 2013). Nog steeds wordt er volgens de raad te vaak onbevoegd les gegeven, is er een lerarentekort en zijn er vooral te weinig hoogopgeleide leraren. De raad pleit voor een krachtiger aanpak. Zittende leraren zouden zich verplicht moeten bij- en nascholen, en dat zou gekoppeld moeten zijn aan een publiekrechtelijk lerarenregister. Voor leraren in het voortgezet onderwijs zou een masterdiploma de standaard moeten zijn, maar volgens de raad zou ook in het basisonderwijs een deel van de leerkrachten mastergeschoold moeten zijn.

Educatieve minor

Mogelijk dat een van de maatregelen uit de kwaliteitsagenda 'Krachtig meesterschap' (OCW 2008) kan bijdragen aan verbetering van de kwantiteit en kwaliteit: de educatieve minor. Doel van de maatregel is om jonge academici te interesseren voor een baan in het onderwijs; op die manier kan het lerarentekort worden aangepakt en de kwaliteit van het onderwijs worden verbeterd. Studenten kunnen in de bachelorfase van hun studie aan de universiteit binnen hun vakgebied een educatieve minor volgen. Deze studenten kunnen na het behalen van hun bachelordiploma – en dus ook de educatieve minor – meteen voor de klas staan en hoeven niet te wachten tot de afronding van hun master. Ze hebben dan een beperkte tweedegraads bevoegdheid voor het aan hun studie verwante schoolvak, en mogen daarin lesgeven in de eerste drie leerjaren van havo/vwo en in de theoretische leerweg van het vmbo. Evaluatieonderzoek naar de maatregel laat zien dat in 2010 (het startjaar) 275 studenten de educatieve minor volgden, in het studiejaar 2011/12 waren dat er meer dan 450. Daar zitten studenten bij die al van plan waren voor het leraarschap te kiezen, maar ook studenten die dat aanvankelijk niet waren. Hun aantal steeg van 43% in het studiejaar 2010/11 naar 50% in 2011/12 van het totaal aantal studenten dat kiest voor de educatieve minor (Van der Aa et al. 2012).

Belangstelling voor de pabo's en lerarenopleidingen

Bijna de helft van de docenten in het voortgezet onderwijs is ouder dan 50 jaar, dat is ver boven het gemiddelde voor alle OECB-landen (circa een derde). Nederland heeft echter ook relatief meer jonge docenten: een op de acht is jonger dan 30 jaar, dat is iets hoger dan het OECB-gemiddelde (OCW 2013b). Onderzoek van Fleur et al. (2013) naar de directe instroom van afgestudeerden van havo, vwo en mbo naar de hbo-lerarenopleidingen

laat zien dat de belangstelling van jongeren voor het beroep vrij constant is. De belangstelling voor de pabo neemt echter sterk af. In 2004 stroomden er nog 9500 pabo'ers in, in 2012 waren dat er nog geen 6000. Mogelijk is de invoering in 2006 van de taal en rekenoets voor aankomende pabo-studenten van invloed, maar speelt ook mee dat de vooruitzichten op werk in het basisonderwijs zijn geslonken. Sinds 2000 daalt het aantal geboorten in de bevolking en is de migratie afgenomen (zie hoofdstuk 2). Daarmee daalt ook het aantal benodigde basisscholen en de behoefte aan onderwijzend personeel. Wel lijkt het er de laatste jaren op dat relatief meer vwo'ers belangstelling hebben voor de pabo, wellicht doordat de sinds 2008 bestaande academische pabo hen aantrekt. Daarnaast is de instroom van mbo'ers in de hbo-lerarenopleidingen onverminderd groot – dat is ongeveer een derde van de instroom – maar is deze in de pabo's gedaald. Fleur et al. (2013) laten ook zien dat het niet altijd de best presterende leerlingen en studenten lijken te zijn die naar de pabo gaan; dat geldt althans voor de havisten, zij scoren vaak lagere cijfers op het centraal examen. Vwo'ers die naar de pabo gaan, presteren doorgaans beter dan vwo'ers die elders in het hbo instromen.⁴ Havisten en vwo'ers die met een hoger gemiddeld eindcijfer naar de pabo of andere lerarenopleidingen gaan, vallen minder uit, switchen minder en schrijven zich vaker opnieuw in. Er valt dus veel te zeggen voor een verhoogde instroom van de beter presterende leerlingen uit havo en vwo voor de pabo of andere lerarenopleidingen. Zij lijken de laatste jaren iets beter te verleiden tot een opleiding als leraar. Dat kan samenhangen met de economische crisis. Het is een bekend fenomeen dat het onderwijs in zulke perioden meer belangstellenden trekt.

Samenwerking ouders en school

Met het project Ouders en School Samen tracht het ministerie van onderwijs meer samenwerking tussen ouders en school te stimuleren. Daarvan wordt verwacht dat het bijdraagt aan verbetering van de leerprestaties van kinderen. Internationaal onderzoek toont namelijk aan dat ondersteuning door ouders thuis en goede contacten met de school helpen: voorlezen van kinderen op jonge leeftijd heeft nog jaren later een positief effect op de leerprestaties en er is een indirect positief effect van ouderlijke activiteiten die pro-leren zijn, zoals belangstelling tonen voor het schoolleven en -werk en met het kind praten over school en toekomst (Desforges en Abouchaar 2003; Denessen 2007; Borgonovi 2011). Nederlands onderzoek laat zien dat veel ouders erkennen dat hun steun en inbreng nodig zijn voor het realiseren van goede leerresultaten en dat ze vinden dat de school hen daarop mag aanspreken (Herweijer en Vogels 2013). Ouders vinden tevens dat ze met de school moeten samenwerken om problemen in de schoolloopbaan te voorkomen, maar die steun is niet onvoorwaardelijk. Volgens ouders werkt de samenwerking twee kanten op: leraren moeten ook openstaan voor kritiek op hun aanpak. Contact en uitwisseling van informatie zijn belangrijke voorwaarden in de samenwerking. In het basis- en voortgezet onderwijs is er veel contact tussen ouders en school, in het mbo veel minder. Dit komt vooral doordat studenten vanaf hun achttiende jaar officieel zelf het aanspreekpunt van de school zijn. Ouders van mbo-studenten voelen zich daardoor ook minder goed geïnformeerd over hun kind, maar geven te kennen daar wel behoefte aan te hebben.

Grenzen aan ouderbetrokkenheid

Ouders doen al veel aan ondersteuning thuis (voorlezen, helpen bij huiswerk maken, praten over school, opleiding en toekomst, toezicht houden op het maken van huiswerk en het volgen van lessen), al wordt ook dat allemaal minder naarmate het kind ouder en zelfstandiger is. Niettemin tonen ook ouders van mbo-studenten zich betrokken bij het onderwijs van hun kind (Herweijer en Vogels 2013).

De ruimte om de inzet van ouders voor het onderwijs van hun kinderen te vergroten, is echter begrensd. Ouders hebben het druk en er wordt op veel terreinen een beroep op hun inzet en verantwoordelijkheid gedaan (Veldheer et al. 2012). Ze moeten zorgen voor hun gezin, moeten bij voorkeur beiden participeren op de arbeidsmarkt, moeten meer mantelzorg bieden aan de oudere generatie en moeten zich meer bezighouden met het onderwijs van hun kinderen. Ouders zullen zich genoodzaakt voelen afwegingen te maken en prioriteiten te stellen: aanspraken vanuit het onderwijs zullen concurreren met aanspraken op andere gebieden.

4.4 Toegankelijkheid van het onderwijs

Het streven naar een hoger opleidingsniveau van de bevolking brengt met zich mee dat iedereen de kans moet krijgen zijn of haar talenten te ontwikkelen en dus toegang tot het onderwijs moet hebben.

Het nastreven van meer kwaliteit en excellentie door strengere eisen en selectie, zou de toegankelijkheid van het onderwijs echter kunnen beperken. In deze paragraaf gaan we in op twee actuele onderwerpen die raken aan de toegankelijkheid van het onderwijs.

Stapelen voor een diploma hoger onderwijs

Voor studenten die om diverse redenen niet de snelste route door de schoolloopbaan doorlopen, is stapelen van studies een geëigende methode om alsnog een hoger opleidingsniveau te halen. Naar verhouding veel scholieren uit niet-westerse migrantengroepen die vaak met een achterstand het onderwijs doorlopen, weten zo alsnog het hoger onderwijs te bereiken. Stapelen, bijvoorbeeld door na het vmbo via de havo naar het hbo te gaan, vergroot de toegankelijkheid van het onderwijs, maar er zitten ook nadelen aan. De routes zijn niet alleen langer, maar ook minder succesvol dan het rechtstreekse pad. Studenten die bijvoorbeeld van vmbo naar havo gaan hebben een twee keer zo grote kans om zonder havodiploma uit te vallen (ocw 2013b). De laatste jaren is de doorstroom van vmbo naar havo, van mbo naar hbo en van hbo naar wetenschappelijk onderwijs evenwel gestegen. Daardoor is ook het aantal jaren dat een jongere studeert toegenomen. Het ministerie van ocw (2013b) constateert dat de gemiddelde onderwijsdeelnemer tegenwoordig met een vertraging van twee jaar ten opzichte van de snelste weg afstudeert in het hoger onderwijs. Het stapelen van studies is hier in belangrijke mate debet aan.

Het sociaal leenstelsel

Het aantal studenten in het hoger onderwijs is de afgelopen decennia sterk toegenomen, zowel in absolute zin als naar het aandeel van de bevolking (zie ook Vogels en Turkenburg 2011). De verwachting is dat het aantal studenten in hbo en wo de komende jaren nog zal stijgen, onder meer door de toename van tweede generatie niet-westerse migranten met een diploma dat toegang geeft tot het hoger onderwijs (havo/vwo). In het regeerakkoord is aangekondigd dat het huidige stelsel van studiefinanciering voor het hoger onderwijs zal worden vervangen door een sociaal leenstelsel. Daarmee komt de basisbeurs voor studenten in het hoger onderwijs te vervallen en wordt deze ondergebracht in een sociaal leenstelsel. Ook zal de reisvoorziening voor studenten worden versoerd en vinden er enkele vereenvoudigingen plaats in de studiefinanciering. Wel blijft er een aanvullende beurs beschikbaar voor studenten uit lagere inkomensmilieus. Het kabinet constateert dat de overheid een groot deel van de kosten voor het volgen van een studie draagt, onder andere via de studiefinanciering, en wil dat studenten voortaan zelf meer bijdragen aan hun studie. Het kabinet zegt de maatregelen te nemen om de toegankelijkheid van het hoger onderwijs ook in de toekomst te kunnen garanderen en om de middelen die vrijkomen te kunnen herinvesteren in het onderwijs. Invoering van het sociaal leenstelsel zou met ingang van 1 september 2014 hebben moeten plaatsvinden, maar is uitgesteld. Het voornemen is nu de afschaffing van de basisbeurs in de masterfase door te laten gaan per september 2014 en afschaffing van de basisbeurs voor de bachelorfase in te laten gaan per september 2015 (TK 2012/13b).

Nu nog heeft elke student in het hoger onderwijs recht op een basisbeurs; de hoogte verschilt naar de woonsituatie van de student en bedraagt 98 euro per maand voor een thuiswonende student en 272 euro per maand voor een uitwonende student. Voor studenten uit de lagere inkomensmilieus is er een inkomensafhankelijke aanvullende beurs beschikbaar tot maximaal 250 euro per maand voor een uitwonende student. Verder heeft elke student hoger onderwijs recht op een ov-kaart. Studenten kunnen tevens geld lenen voor hun studiekosten en levensonderhoud tegen een rente die vergelijkbaar is met de rente die de overheid betaalt op de kapitaalmarkt. Aanvankelijk lenen studenten maar weinig, maar tegen het einde van de studie loopt het aantal studenten dat geld leent op, en worden er hogere bedragen geleend (Turkenburg et al. 2013). Twee derde van de studenten heeft aan het eind van hun studie een studieschuld; gemiddeld is dat een schuld van 14.300 euro (tabel 4.1).

Tabel 4.1

Twee derde van de studenten in het hoger onderwijs heeft een studieschuld

Studenten die hun studie beëindigen met een studieschuld^a, instroomcohort 2004/'05
(in procenten en in euro)

	percentage met schuld	gemiddelde schuld (in euro)
hbo		
met aanvullende beurs	72	11.300
zonder aanvullende beurs	53	13.700
totaal	62	12.300
wo		
met aanvullende beurs	72	20.300
zonder aanvullende beurs	71	18.600
totaal	71	19.200
totaal hoger onderwijs		
met aanvullende beurs	72	13.100
zonder aanvullende beurs	59	15.600
totaal	65	14.300

a studieschuld uit rentedragende leningen (dus exclusief eventuele schuld uit het niet omzetten van de prestatiebeurs in een gift).

Bron: oCW/DUO (gegevens op aanvraag verstrekt) in *De studie waard*, Turkenburg et al. (2013)

Wat zullen jongeren gaan doen: studeren of afzien van studeren?

Studenten zullen onder een sociaal leenstelsel meer geld moeten gaan lenen of het wegvallen van de basisbeurs op een andere manier moeten compenseren. Bovendien zal men heel gericht en gemotiveerd een studie moeten kiezen, aangezien het tussentijds switchen van studierichting duur wordt.

Naar verwachting zullen studenten, ondanks deze minder aantrekkelijke financiële condities en een aversie om te lenen, niet afzien van een studie in het hoger onderwijs (Turkenburg et al. 2013; zie ook Vossensteyn et al. 2013 en CPB 2013). Voor studenten die vanuit het mbo willen doorstromen naar het hbo is dat mogelijk wel het geval. Op dit moment bestaat de instroom in het hbo voor een kwart uit mbo-gediplomeerden. Een aantal mbo'ers in het SCP-onderzoek die deelnamen aan focusgroepen van (aanstaande) studenten en hun ouders, zeiden onder een sociaal leenstelsel te zullen afzien van een vervolgopleiding in het hbo en als mbo'er hun kans op de arbeidsmarkt te gaan beproeven (Turkenburg et al. 2013). De kansen voor recent afgestudeerden zijn echter momenteel niet al te rooskleurig, en die van mbo'ers is zelfs nog iets ongunstiger dan van hbo'ers (ROA 2012). In het eerder genoemde focusgroepenonderzoek zeiden (aanstaande) studenten vlotter te gaan studeren en niet, of minder snel, te zullen switchen van studierichting. Daarentegen denkt een aantal van hen ook colleges te gaan overslaan om te besparen op kosten voor het openbaar vervoer en extra tijd te kunnen besteden aan een bijbaan.

Het aanvankelijke plan om de afschaffing van de basisbeurs in de bachelorfase te laten ingaan in het studiejaar 2014/'15 heeft ertoe geleid dat de inschrijvingen voor hbo en universiteit in het studiejaar 2013/'14 sterk zijn gestegen. Zowel aan hbo-instellingen als universiteiten hebben zich 6% meer nieuwe studenten aangemeld dan in het voorgaande jaar. Studenten die anders waarschijnlijk een tussenjaar zouden hebben genomen (bv. voor een wereldreis), kiezen er nu voor aansluitend aan het voortgezet onderwijs te gaan studeren omdat ze dan nog een basisbeurs kunnen krijgen.

Sociaal leenstelsel wordt ervaren als een bezuinigingsmaatregel

(Aanstaande) studenten en ouders van studenten zien de invoering van een sociaal leenstelsel vooral als een bezuiniging vanwege de economische crisis, en niet als een herinvestering in het onderwijs. Men vindt de maatregel op gespannen voet staan met de ambities van Nederland als kenniseconomie. Een ander punt van zorg vindt men dat de overheid op deze manier het aangaan van schulden onder jongeren stimuleert, terwijl bovendien een baan na afloop van de studie niet langer gegarandeerd is (Turkenburg et al. 2013).

Hoewel de toegankelijkheid van het onderwijs niet in het geding lijkt – men kan immers lenen voor de studie, en de aanvullende beurs blijft bestaan – komen studenten straks voor een lastige keuze te staan. In tijden van een ruime arbeidsmarkt zijn jongeren doorgaans geneigd om langer op de school te blijven en te studeren, hetgeen in gunstiger tijden hun kans op werk vergroot. Invoering van het sociaal leenstelsel zal studenten echter stimuleren om zo snel mogelijk – en zonder omwegen – hun diploma te behalen; elk jaar extra betekent immers voor velen van hen dat ze meer schuld opbouwen.

4.5 Ouders over voorzieningen en beleid

Ouders over kwaliteit van het onderwijs

Hoe denken ouders over de kwaliteit van het onderwijs? Al jaren geven opiniepeilingen min of meer eenzelfde beeld over het kwaliteitsoordeel van de verschillende onderwijssectoren. Het meest tevreden is men doorgaans over de kwaliteit van het basisonderwijs en het wetenschappelijk onderwijs, het minst tevreden is men met de kwaliteit van het vmbo en mbo (Eggink 2013, in voorbereiding). De afgelopen jaren ligt het rapportcijfer dat ouders geven voor de onderwijssectoren steevast tussen de 7 en 8 op een schaal van 1 tot en met 10; het vmbo scoort daarbij het laagst (OCW 2013b). Ouders waarderen het onderwijs overigens hoger dan de gemiddelde burger: de rapportcijfers van burgers voor de verschillende sectoren schommelen rond de 6,5.

In het SCP-onderzoek naar de kwaliteit van de publieke dienstverlening is meer specifieke informatie opgenomen over de kwaliteitsoordelen van ouders met een kind in het basisonderwijs, voortgezet onderwijs of het middelbaar beroepsonderwijs (Eggink et al. 2013). Er is bijvoorbeeld gevraagd naar hun oordeel over de kwaliteit van de leraren, prestaties in de basisvaardigheden, aandacht voor achterstandsproblematiek en aandacht voor excellentie. De meeste ouders met een kind in het basis-, voortgezet onderwijs of mbo zijn tevreden over de deskundigheid van het onderwijzend personeel (goed, zeer goed/uitstekend). Ongeveer een kwart is minder tevreden over de resulta-

ten die scholen halen bij de basisvaardigheden taal en rekenen (slecht, matig). In het basisonderwijs is een op de drie ouders zowel ontevreden over de aandacht voor 'de onderkant' (achterstanden), als voor 'de bovenkant' (stimuleren van excellentie). In het voortgezet onderwijs is een derde van de ouders ontevreden over de aandacht voor achterstanden en in het mbo bijna de helft van de ouders.

Opvattingen van ouders over het streven naar betere leerprestaties en excellentie

Ouders vinden dat het onderwijs zich moet richten op een brede range van doelen (Herweijer en Vogels 2013). Zij hechten veel belang aan doelen als het leren samenwerken, zelfstandig werken en kritisch leren nadenken, terwijl ze ook sociale doelen belangrijk vinden. Er is onder ouders wel steun voor de opvatting dat prestaties in de kernvakken moeten verbeteren en ze stemmen in met een zekere verschuiving van het zwaartepunt naar de kernvakken (meer nog naar Nederlands dan naar rekenen en wiskunde). Het tegengaan van achterstanden vinden veel ouders belangrijk. Een kleinere groep ouders vindt meer aandacht voor uitblinken in het basis- en voortgezet onderwijs een belangrijk doel en is van mening dat daar meer aandacht naar zou moeten uitgaan. De steun voor een accentverschuiving van de onderkant naar de bovenkant van de prestatieverdeling lijkt dus niet zo groot; ouders willen ook blijvend aandacht voor het tegengaan van achterstanden.

In het mbo kunnen redelijk veel ouders zich vinden in het beleidsdoel Nederlandse taal en rekenen een belangrijkere plek te geven in het programma. Daar mag van hen ook meer aandacht aan worden besteed. Ouders van mbo-studenten leggen net als in het basis- en voortgezet onderwijs meer de nadruk op doelen die met de onderkant van de prestatieverdeling te maken hebben (achterstanden en voortijdig schoolverlaten tegengaan) dan met de bovenkant (bevorderen van excellentie).

4.6 Slotbeschouwing

Het opleidingsniveau bepaalt in belangrijke mate de kwaliteit van de leefsituatie van de burger (hoofdstuk 1 en 12). Hoewel Nederlandse volwassenen kernvaardigheden als taal en rekenen gemiddeld goed beheersen, en een deel zelfs excellent scoort, zien we die excellentie niet terug in het onderwijs. In vergelijking met andere landen doet Nederland het goed aan de onderkant van de onderwijsverdeling – er zijn weinig slechtpresteerders; voortijdig schoolverlaten is sterk gedaald – maar minder goed aan de bovenkant: er zijn weinig hoogpresteerders. Uit het oogpunt van de internationale concurrentiepositie en Nederland als kenniseconomie worden – ook al is Nederland al hoogopgeleid – nog betere prestaties en meer excellentie van groot belang geacht. Er is onder ouders met een kind in het basis-, voortgezet onderwijs en mbo een groep die meer nadruk op uitblinken in het onderwijs wil. Die focus mag echter niet ten koste gaan van het bestrijden van onderwijsachterstand, want een grotere groep ouders vindt de focus daarop zeer belangrijk.

Extra ruimte in de begroting voor onderwijs in tijden van crises ligt moeilijk. Volgens het recent gesloten begrotingsakkoord gaat er echter 650 miljoen extra naar het onderwijs om het gewenste kwaliteitsbeleid (betere leraren, meer excellentie) te realiseren.

Naar verwachting zullen jongeren door de economische crisis langer in het onderwijs blijven. Er zal meer doorstroom komen van bijvoorbeeld mbo naar hbo. Hierdoor kan het opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking verder stijgen, maar het is de vraag of mensen daarmee nog wel voor de juiste plek worden opgeleid. Nederland heeft immers niet alleen behoefte aan kenniswerkers, maar ook aan lageropgeleide en vakgeschoolde arbeidskrachten. Anderzijds kan bij een algehele neerwaartse verdringing op de arbeidsmarkt een verdere investering in de studieloopbaan toch een goede keuze zijn, want een hogere opleiding loont (Webbink et al. 2013).

Of alle jongeren die investering ook bij invoering van een sociaal leenstelsel zullen maken is echter de vraag. Mogelijk zal een deel van de mbo'ers dan van zo'n extra investering afzien en proberen een baan op mbo-niveau te vinden. Invoering van een leenstelsel ten tijde van economische crisis en minder kansen op de arbeidsmarkt plaatst echter ook andere jongeren voor een dilemma. Studenten kunnen om hun studieschuld te beperken ervoor kiezen om ofwel sneller te studeren (geen bijbaan en uitsluitend de vereiste studieonderdelen volgen), ofwel proberen er zoveel mogelijk bij te werken. Want ook al mag men lang over de terugbetaling doen en is kwijtschelding van een restschuld in principe mogelijk, op een ruime arbeidsmarkt is een baan niet gegarandeerd en blijft de studieschuld voorlopig staan. Een positief effect kan zijn dat studenten veel bewuster voor een studie kiezen en minder gauw switchen. De keerzijde is dat dit nog meer keuzestress oplevert: je mag immers niet 'verkeerd' kiezen.

De verwachting is echter dat de meeste scholieren toch kiezen voor een studie in het hoger onderwijs, omdat hun kansen met een studie nog altijd beter zijn dan zonder vervolgopleiding.

Noten

- 1 De eerste ronde van PIAAC liep van 2008 tot en met 2013. Er deden 24 voornamelijk rijke landen aan mee, waaronder Nederland. In oktober 2013 worden de eerste resultaten gepubliceerd. De tweede ronde loopt van 2012 tot en met 2016 en telt negen deelnemende landen. Er staat ook een derde ronde gepland die zal starten in mei 2014.
- 2 Bij leesvaardigheid en bij rekenen staan Noord-Ierland en Engeland boven Nederland. Hier zijn ze als een Europees land geteld. Als ze apart worden genomen, zoals in de PIRLS en TIMSS is gedaan, staat Nederland in de ranglijst een plaats lager.
- 3 Het is niet zo dat excellente leerlingen met een vlotte schoolloopbaan hoog scoren op 'ordelijkheid', maar wel zo dat degenen die laag scoren een probleem hebben.
- 4 Let wel, vwo'ers die naar het hbo gaan, zijn in de regel de minder goed presterende vwo'ers. Opvallend is wel dat binnen die groep minder presterende studenten het de best presterenden zijn die naar de pabo gaan.

Literatuur

- Aa, R. van der, K. Kans, S. Ormskerk, J. Bendig-Jacobs, L. Hogelink en M. Thomassen (2012). *Evaluatie educatieve minor. Eindrapportage*. Rotterdam / Nijmegen: Ecorys / ResearchNed.
- Borgonovi, Francesca (2011). *What can parents do to help their children succeed in school? PISA in focus*, 2011(10). Parijs: Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD).

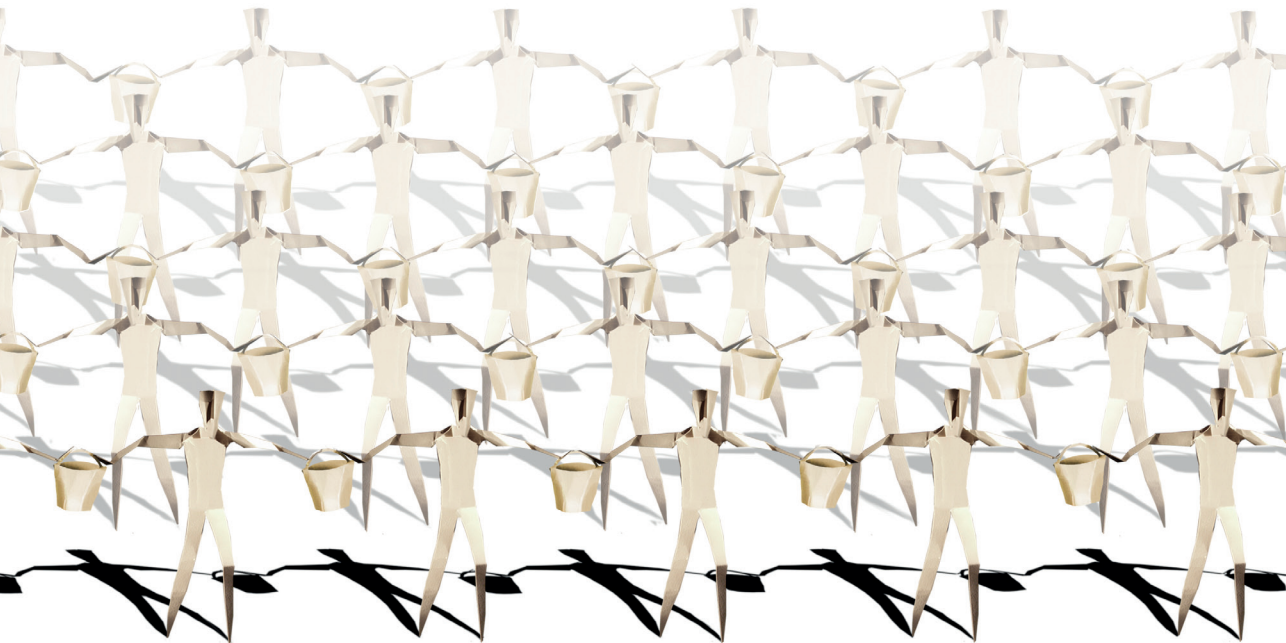
- Breetveld, I., J. Meijer en P.N.J. Koopman (2012). *Effectonderzoek vwo-plus: onderzoek naar de effecten van het Atheneum-plus programma van College De Heemlanden*. Amsterdam: Kohnstamm Instituut.
- Buisman, M., J. Allen, D. Fouarge, W. Houtkoop en R. van der Velden (2013). *PIAAC: Kernvaardigheden voor werk en leven*. 's Hertogenbosch: ECBO.
- Commissie Leraren (2007). *Leerkracht! Advies van de Commissie Leraren*. Den Haag: Commissie Leraren / ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- CPB (2013). *Veronderstellingen deelname-effecten van een sociaal leenstelsel in het hoger onderwijs. Uitgevoerd op verzoek van minister Bussemaker van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap*. Den Haag: Centraal Planbureau (Notitie 25 februari 2013).
- Denessen, Eddie (2007). Perspectives on parent's contribution to their children's early literacy development in multicultural western societies. In: *International Journal about Parents in Education*, jg.1, nr. 0, p. 237-244.
- Desforges, Charles en Alberto Abouchar (2003). *The Impact of Parental Involvement, Parental Support and Family Education on Pupil Achievement and Adjustment: A Literature Review*. Exeter: University of Exeter.
- Doolaard, S. en T. Harms (2013). *Omggaan met excellente leerlingen in de dagelijkse onderwijspraktijk*. Groningen: GION.
- Eggink, E. (2013). *Burgers over de kwaliteit van de publieke diensten. Een terugblik over 2002-2010 (voorlopige titel)*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Fleur, Erik, Arrian Rutten, Pauline Thoolen en Rozemarijn Missler (2013). *Instroom en succes opleiding tot leerkracht*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- Gijsberts, Mérove, Willem Huijnk en Jaco Dagevos (2012). *Jaarrapport integratie 2011*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gille, E., C. Loijens, J. Noijons en R. Zwitser (2010). *Resultaten PISA-2009. Praktische kennis en vaardigheden van 15-jarigen. Nederlandse uitkomsten van het Programme for International Student Assessment (PISA) op het gebied van leesvaardigheid, wiskunde en natuurwetenschappen in het jaar 2009*. Arnhem: CITO.
- Herwijer, Lex en Monique Turkenburg (2012). Onderwijs en eigen verantwoordelijkheid. In: Vic Veldheer, Lonke van Noije en Cok Vrooman (red.) (2012), *Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid? Sociaal en Cultureel Rapport 2012* (p. 50-74). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Herwijer, Lex en Ria Vogels, m.m.v. Iris Andriessen (2013). *Samen scholen. Ouders en scholen over samenwerking in basisonderwijs, voortgezet onderwijs en middelbaar beroepsonderwijs*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Houtkoop, W., J. Allen, M. Buisman, D. Fouarge en R. van der Velden (2012). *Kernvaardigheden in Nederland*. Den Bosch / Utrecht: Expertisecentrum Beroepsonderwijs (ECBO).
- Kuyper, H. en G. van der Werf (2012). *Excellente leerlingen in het voortgezet onderwijs. Schoolloopbanen, risicofactoren en keuzen*. Groningen: GION.
- Martin, M.O., I.V.S. Mullis, P. Foy en G.M. Stanco (2012). *TIMSS International Results in Science*. Chestnut Hill MA: TIMSS & PIRLS International Study Center, Boston College.
- Mullis, I.V.S., M.O. Martin, P. Foy en A. Arora (2012a). *TIMSS International Results in Mathematics*. Chestnut Hill MA: TIMSS & PIRLS International Study Center, Boston College.
- Mullis, I.V.S., M.O. Martin, P. Foy en K.T. Drucker (2012b). *PIRLS 2011 International Results in Reading*. Chestnut Hill MA: TIMSS & PIRLS International Study Center, Boston College.
- OCW (2006). *Aanval op de uitval. Perspectief en actie*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

- OCW (2008). *Krachtig meesterschap. Kwaliteitsagenda voor het opleiden van leraren 2008-2011*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- OCW (2013a). *Meer jongeren met diploma van school*. Nieuwsbericht 15 januari 2013. Geraadpleegd augustus 2013 via www.rijksoverheid.nl/ministeries/ocw/nieuws.
- OCW (2013b). *Trends in beeld 2012*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- OECD (2010). *Education at a Glance 2010*. Parijs: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- OECD (2013). *Education at a Glance 2013*. Parijs: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Onderwijsraad (2013). *Kiezen voor kwalitatiefsterke leraren*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Rijken, Susanne (1999). *Educational expansion and status attainment. A cross-national and over-time comparison* (proefschrift). Utrecht: Interuniversity Center for Social Science Theory and Methodology (ICS).
- ROA (2012). *Schoolverlaters tussen onderwijs en arbeidsmarkt 2012*. Maastricht: Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt.
- Steeg, M. van der, N. Vermeer en D. Lanser (2011). *Nederlandse onderwijsprestaties in perspectief*. CPB Policybrief. Den Haag: Centraal Planbureau.
- TK (2012/2013a). *Uitwerking Regeerakkoord voor versterking kenniseconomie*. Brief van de minister van Economische Zaken en de minister en de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap aan de Tweede Kamer. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, 11 februari 2013, DGB1-I&K, 13023398.
- TK (2012/2013b). *Studiefinanciering*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, 24724, nr. 117.
- TK (2013/2014). *Toptalent in het funderend onderwijs*. Brief van de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap aan de Tweede Kamer. Tweede Kamer, vergaderjaar 2013/2014, 2 september 2013, Primair en Voortgezet onderwijs, 530191.
- Turkenburg, Monique, Lex Herweijer en Jaco Dagevos (2013). *De studie waard*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Veldheer, Vic, Lonneke van Noije en Cok Vrooman (red.) (2012). *Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid? Sociaal en Cultureel Rapport 2012*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vogels, Ria (2009). *Gelukkig voor de klas? Leraren voortgezet onderwijs over hun werk*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vogels, Ria en Monique Turkenburg (2011). Onderwijs. In: Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Mariëlle Cloin en Evert Pommer (red.), *De sociale staat van Nederland 2011* (p. 101-122). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vossensteijn, H., L. Cremonini, E. Epping, G. Laudel en L. Leisyte (2013). *International experiences with student financing tuition fees and student financial support in perspective* (bijlage bij Kamerstuk, 24724, nr. 114). Enschede: Universiteit Twente / Centre for Higher Education Policy Studies.
- Webbink, Dinand, Sander Gerritsen en Marc van der Steeg (2013). Financiële opbrengsten onderwijs verder omhoog. In: *Economisch Statistische Berichten*, jg. 98 (4651), 11 januari 2013, p. 13-15.

5

Inkomen en sociale zekerheid

5 Inkomen en sociale zekerheid

Stella Hoff, Jean Marie Wildeboer Schut en Arjan Soede

Kernpunten

- Tussen 2008 en 2011 is de gemiddelde koopkracht met 3 procentpunten gedaald. Vooral zelfstandig ondernemers zijn er in die periode echter veel sterker op achteruit gegaan; hun koopkrachtverlies bedraagt 11 procentpunten. Daarentegen hebben loontrekkers en pensioenontvangers hun koopkracht min of meer weten te behouden.
- In de genoemde periode is ook de armoede in Nederland toegenomen, gemiddeld van 5% naar 7%. Uitkeringsgerechtigden, eenoudergezinnen en niet-westerse migranten vormen de belangrijkste risicogroepen, met rond 20%-30% armen.
- Door de aanhoudende economische crisis is het aantal werkloosheids- en bijstands-uitkeringen fors gestegen, naar respectievelijk 382.000 en 348.000 (cijfers juni 2013). De grootste groep die een beroep doet op de sociale zekerheid, betreft de 65-plussers: in 2012 zijn ruim 2,8 miljoen AOW-pensioenen uitgekeerd.
- De tevredenheid met het eigen inkomen is na 2010 licht afgenomen, maar toch is in 2012 nog 72% van de bevolking tevreden of zeer tevreden. Onder uitkeringsontvangers bedraagt dit percentage slechts 30%.
- Bij minder dan een kwart van de banen die in 2011 zijn gestart door uitkeringsontvangers of zogenoemde 'nuggers' (niet-werkende werkzoekenden zonder uitkering), was op dat moment sprake van re-integratieondersteuning. Een jaar eerder was dit nog 30%.

Het regeerakkoord van het kabinet-Rutte II gaat wat betreft het inkomensbeleid en de sociale zekerheid vooral in op voorgenomen wijzigingen in de Algemene ouderdomswet (de AOW) en de algemene bijstand. In het eerste geval gaat het met name om de verhoging van de AOW-leeftijd en de reparatie van de inkomensgevolgen voor mensen die nog net geen 65 jaar oud zijn en zich niet op die verhoging hebben kunnen voorbereiden. In het geval van de bijstand richt het beleid zich vooral op verdere verbetering van de activerende werking van de Wet werk en bijstand (WWB) en op fraudebestrijding. Daarnaast zullen de mogelijkheden voor categoriale bijzondere bijstand worden beperkt, maar wordt dit gecompenseerd door een verruiming van de individuele bijzondere bijstand (TK 2012/2013). Het regeerakkoord geeft verder aan dat de duur van de werkloosheids-uitkeringen (WW) zal worden ingeperkt tot maximaal 24 maanden, en dat de eerder voorgestelde Wet werken naar vermogen zal worden vervangen door een nieuwe Participatiewet (zie § 5.3). In het Sociaal Akkoord, dat een half jaar later tot stand kwam na overleg tussen kabinet en de werkgevers- en werknemersorganisaties, zijn deze twee maatregelen nader ingevuld. Daarbij zijn tevens voorstellen gedaan waarmee de huidige maximale duur van de WW – 38 maanden – gehandhaafd kan blijven (SZW 2013). In het Begrotingsakkoord voor 2014 zijn deze afspraken niet verder gewijzigd. Wel is ter bevordering van de uitstroom besloten dat de aanscherping van de definitie van 'passende arbeid' een jaar eerder van kracht wordt, op 1 januari 2015 in plaats van 2016 (ministerie van Financiën 2013).

5.1 Het besteedbare inkomen

De doelstelling van het inkomensbeleid is ‘een evenwichtige en activerende inkomensontwikkeling’. Dat de inkomens van uitkeringsontvangers achterblijven bij die van werkenden is geoorloofd vanwege de prikkelende werking die daarvan uitgaat, maar een stijging van de algemene inkomensongelijkheid is ongewenst.

Uit tabel 5.1 blijkt dat het (gestandaardiseerde) gemiddelde jaarinkomen van de bevolking tussen 2002 en 2011 is toegenomen van iets meer dan 24.000 euro naar ruim 25.000 euro.¹ De koopkracht van de gehele bevolking nam daarmee in tien jaar tijd toe met 5%. Tijdens de eerste recessie na de eeuwwisseling (2002-2003) was weliswaar sprake van een licht dalende koopkracht, maar de daaropvolgende jaren van hoogconjunctuur maakten dit ruimschoots goed. Tussen 2003 en 2007 groeide de koopkracht met maar liefst 10 procentpunten. Sindsdien is er – als gevolg van de economische crisis – weer sprake van een daling van de koopkracht; vooralsnog met gemiddeld 3 procentpunten. Enkele groepen in de bevolking zijn er na 2007 sterker op achteruit gegaan dan andere. Personen in huishoudens met winst als belangrijkste inkomensbron spannen in dit opzicht de kroon; hun koopkrachtverlies bedroeg gemiddeld 11 procentpunten. Loontrekkers en pensioenontvangers gingen er daarentegen als groep (licht) op vooruit, met respectievelijk 1 en 2 procentpunten. Bezien naar de samenstelling van het huishouden zijn het vooral eenverdienende paren met minderjarige kinderen en tweeverdieners zonder kinderen die koopkracht hebben verloren (resp. 8 en 6 procentpunten). Eenverdienende paren zonder kinderen behielden hun koopkracht echter, net als de alleenstaanden en paren van 65 jaar of ouder.

In hoeverre er in Nederland sprake is van een ongelijke verdeling van de inkomens, blijkt uit ongelijkheidsmaatstaven zoals de Gini- en Theil-coëfficiënt (tabel 5.2).² Volgens beide maatstaven is er tussen 2003 en 2007, toen er sprake was van hoogconjunctuur, een lichte stijging opgetreden in de inkomensongelijkheid. Daarna is de ongelijkheid weer iets afgenomen, tot respectievelijk 0,249 en 0,114 in 2011.

De armoede is sinds 2007 toegenomen. Het aandeel van de bevolking met een inkomen onder het niet-veel-maar-toereikendcriterium bedroeg 7,6% in 2012. Uitkeringsontvangers vormen de belangrijkste risicogroep, op enige afstand gevolgd door eenoudergezinnen en niet-westerse migranten. Ook kinderen en jongeren tot 18 jaar zijn echter, met ruim 11% armen, als risicogroep aan te merken.

In tabel 5.2 staat ook gepresenteerd welk aandeel de rijkste 10% hebben in het totale inkomen in Nederland. Dit aandeel is tamelijk constant; sinds 2002 gaat het om circa 21%, met een kleine uitschieter naar bijna 23% in 2007.

Tabel 5.1

Koopkrachtbehoud voor werknemers, maar sterk koopkrachtverlies voor zelfstandig ondernemers

Gemiddelde koopkracht, naar enkele achtergrondkenmerken, 2002-2011 (in euro van 2011, mutaties in procentpunten)

	2002	2011	2002/'03	2003/'07	2007/'11	2002/'11
	euro x 1000		mutaties			
gehele bevolking	24,1	25,3	-2	10	-3	5
inkomenskwartiel						
1e kwartiel	13,4	13,7	-2	8	-3	2
2e kwartiel	18,9	19,8	-1	7	-2	4
3e kwartiel	24,7	25,7	-1	7	-1	4
4e kwartiel	39,3	41,9	-2	15	-5	7
samenstelling huishouden						
alleenstaande < 65 jaar	21,4	21,1	-2	5	-4	-1
alleenstaande ≥ 65 jaar	19,5	20,6	1	5	0	6
eenoudergezin	15,5	16,6	-1	10	-2	8
paar < 65 jaar, zonder kinderen, eenverdieners	23,0	23,5	-4	7	0	2
paar < 65 jaar, zonder kinderen, tweeverdieners	30,5	30,9	-1	9	-6	1
paar < 65 jaar, met kinderen, eenverdieners	17,8	18,8	0	15	-8	6
paar < 65 jaar, met kinderen, tweeverdieners	23,1	25,4	-2	15	-2	10
paar ≥ 65 jaar	22,1	24,8	0	11	1	12
voornaamste inkomensbron						
winst	29,2	29,8	-5	20	-11	2
loon	24,6	25,8	-1	5	1	5
ww-uitkering	17,8	17,2	-4	5	-3	-3
arbeidsongeschiktheidsuitkering	16,4	16,7	0	4	-2	2
bijstandsuitkering	12,7	12,6	0	3	-3	0
pensioen < 65 jaar	22,5	23,3	0	6	-2	4
pensioen ≥ 65 jaar	20,2	22,0	1	6	2	9
etniciteit						
Nederlands	24,6	26,0	-2	11	-3	6
westers	24,7	25,4	-2	8	-3	3
niet-westers	18,2	19,3	-2	10	-1	6

Bron: CBS (IPO'02-'11) SCP-bewerking

Tabel 5.2

Minder inkomensongelijkheid, meer armoede

Inkomensongelijkheid, armoede en rijkdom, 2002-2012

	2002	2003	2007	2012 ^a
inkomensongelijkheid				
Gini	0,241	0,239	0,258	0,249
Theil	0,107	0,103	0,130	0,114
armoede (%) ^b				
niet-veel-maar-toereikendcriterium	6,0	6,8	5,4	7,6
eenoudergezinnen	23,5	24,5	22,7	25,6
uitkeringsgerechtigden	28,0	29,7	26,5	35,0
niet-westerse migranten	17,4	19,6	16,1	21,2
kinderen (0-17 jaar)	9,3	10,3	8,0	11,4
alleenstaanden	9,4	10,3	9,2	11,3
65-plussers	3,2	3,3	2,7	3,2
rijkdom				
aandeel van rijkste 10% in het totale verdiende inkomen (%)	21,0	20,8	22,8	21,5

a Gegevens over inkomensongelijkheid en rijkdom betreffen 2011, gegevens over armoede betreffen 2012 (voorlopige cijfers).

b Het niet-veel-maar-toereikendcriterium geeft het budget weer dat minimaal nodig is om onvermijdbare uitgaven aan voedsel, kleding en wonen te kunnen betalen, en daarbovenop de uitgaven aan basale vormen van ontspanning en sociale participatie.

Bron: CBS (IPO'02-'12) SCP-bewerking

De economische crisis die in 2008 begon heeft ook zijn weerslag gehad op de verdeling van de vermogens van huishoudens. In de periode 2005-2008 lag het aandeel huishoudens met een negatief vermogen rond 7%, maar daarna nam dit toe tot 13% in 2010 (tabel 5.3).³ Tegelijkertijd lieten de vermogens van meer dan een ton een daling zien van 36% naar 32%, mede door de gedaalde huizenprijzen. Het aandeel huishoudens met een middengroot vermogen is ongeveer gelijk gebleven: ruim een derde van de huishoudens (36%-37%) bezit tussen 5.000 en 100.000 euro. Een op de vijf huishoudens, tot slot, heeft een klein vermogen.

Tabel 5.3

Meer negatieve vermogens, minder grote vermogens

Gestandaardiseerd vermogen^a van huishoudens, 2005-2010 (in procenten)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010
negatief ^b	7	6	6	8	11	13
klein ^c	20	20	19	19	19	19
midden ^d	38	37	37	37	37	36
groot ^e	36	37	38	36	33	32

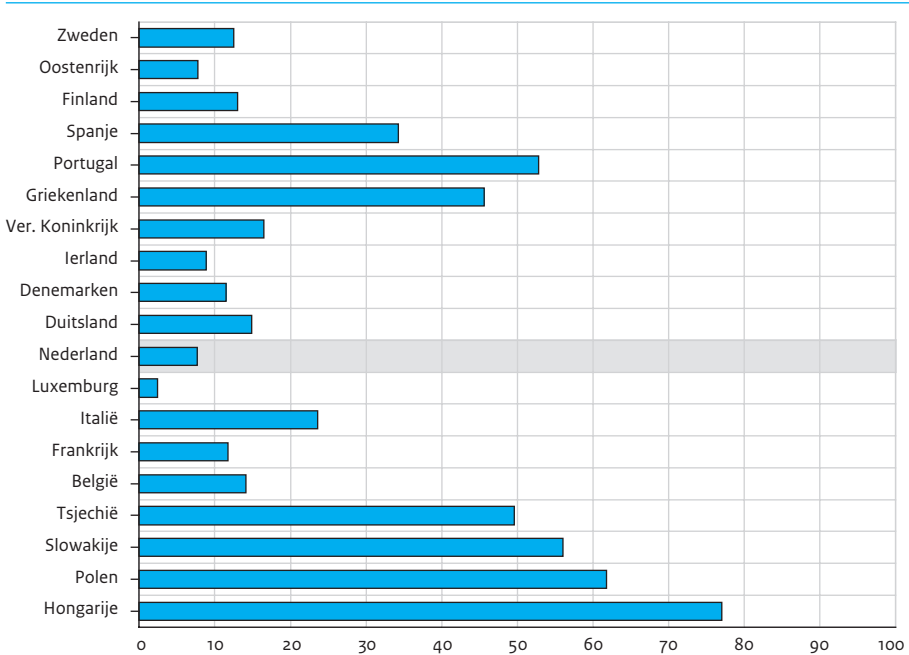
- a Inclusief eigen woning en bedrijfsvermogen (peildatum 1 januari van elk volgend jaar). Het vermogen is gestandaardiseerd en omgerekend naar bedragen van 2010.
- b Vermogen minder dan – 50 euro.
- c Vermogen tussen – 50 en + 5.000 euro.
- d Vermogen tussen 5.000 en 100.000 euro.
- e Vermogen meer dan 100.000 euro.

Bron: CBS (Vermogensstatistiek '05-'10) SCP-bewerking

Het in tabel 5.2 gepresenteerde niet-veel-maar-toereikendcriterium is voor de Nederlandse situatie ontwikkeld, maar kan met behulp van koopkrachtpariteiten worden 'vertaald' naar de bedragen voor voedsel, kleding, wonen en ontspanning die in andere landen gangbaar zijn. Luxemburg, Nederland en Oostenrijk blijken dan de minste armoede te kennen. In Luxemburg is minder dan 2,5% arm volgens dit criterium, in de andere twee landen gaat het om net iets minder dan 8%. Met name voor de voormalige Oostblokstaten Hongarije, Polen, Slowakije en Tsjechië en voor de zuidelijke landen Griekenland en Portugal blijkt de Nederlandse grens ambitieus te zijn (zie figuur 5.1). Zou armoede daar volgens Nederlandse maatstaven gemeten worden, dan zouden armoedepercentages van (ver) boven de 40 resulteren. Wel past hierbij de kanttekening dat het in sommige landen, met name op het platteland, gebruikelijk is dat mensen zich toeleggen op het produceren van voedsel en kleding die men vervolgens zelf consumeert. Deze zelfproductie heeft mogelijk een sterk armoedereducerend effect.

Figuur 5.1

Nederland in de top drie van minst arme landen van de Europese Unie

Armoede volgens het niet-veel-maar-toereikendcriterium in de EU, 2010 (in procenten)^a

a Percentage Ierland betreft 2009.

Bron: CBS (EU-SILC) SCP-bewerking

De Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) heeft er recent op gewezen dat de economische crisis bestaande inkomensverschillen verder kan vergroten (OECD 2013). In figuur 5.2 gaan we na of er verband is tussen de mate van economische groei en de mate van inkomensongelijkheid. Uit de figuur blijkt allereerst dat in 2010 de meeste landen van de Europese Unie (EU) economische groei kenden. Zweden spande de kroon met een groei van ruim 6%, op enige afstand gevolgd door Slowakije, Duitsland en Polen (4%). Daarentegen kenmerkten Hongarije, Ierland en Griekenland zich door een duidelijke krimp (met 4%-6%), en vertoonde ook Spanje een lichte daling van de economie.

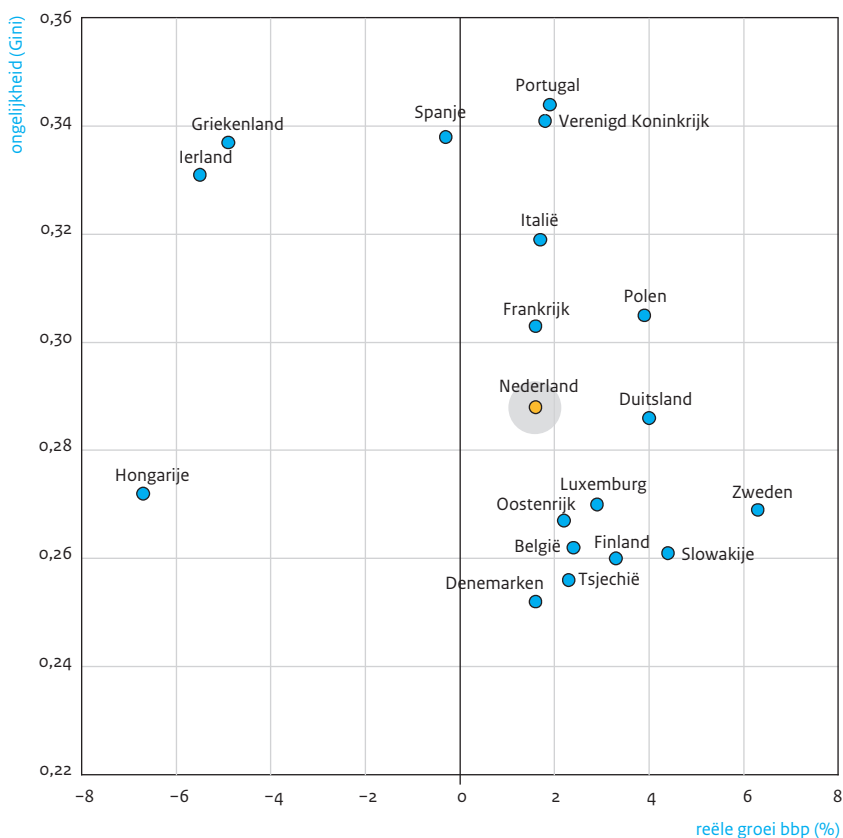
Er lijkt echter geen duidelijk verband te zijn met de mate van inkomensongelijkheid. In verscheidene landen, waaronder Nederland, was de economische groei min of meer gelijk (circa 2%), terwijl de inkomensongelijkheid uiteenliep van 0,25 tot 0,35. Andersom zijn er ook landen met een vrijwel gelijke mate van inkomensongelijkheid, maar een duidelijk verschillend groeipercentage.

Evenmin wijzen de cijfers er eenduidig op dat landen met een geringere groei of zelfs krimp grotere inkomensverschillen kennen. Met name Hongarije vormt het tegenbewijs. Hier gaat een sterke daling van de economie samen met een inkomensongelijkheid die nog minder is dan in Nederland.

Figuur 5.2

Geen duidelijk verband tussen economische groei en inkomensongelijkheid

Economische groei afgezet tegen de inkomensongelijkheid in de EU, 2010 (in procenten en in Gini-coëfficiënten)^a

a Cijfers Ierland en Hongarije betreffen 2009.

Bron: OECD (2013)

5.2 De inkomens van ouderen

In het afgelopen jaar is er veel discussie geweest over de inkomens van ouderen. In april 2013 moesten 66 pensioenfondsen hun pensioenen verlagen. Voor veel ouderen was dit een bittere pil die voor hen duidelijk een netto-achteruitgang betekende. De pensioenkortingen zijn een direct gevolg van de financiële crisis in 2008 en de latere eurocrisis in 2010. Een eerste direct gevolg was dat de aandelenbeleggingen van pensioenfondsen minder waard werden. Een belangrijker gevolg was echter dat de rekenrente waarmee pensioenfondsen hun verplichtingen moeten waarderen, sterk daalde. De verwachting is immers dat de beleggingen minder gaan opleveren. Daardoor daalde de dekkingsgraad van de pensioenfondsen sterk en bij veel pensioenfondsen kwam de dekkingsgraad onder de vereiste 105%. Dit leidde dus tot de verlaging van de pensioenen. Deze kwam nog boven op het feit dat de pensioenen al een aantal jaren niet meer geïndexeerd werden.

De cijfers uit tabel 5.1 laten echter zien dat dit laatste weinig effect heeft gehad op de inkomenspositie van ouderen. Ouderen vormen juist vrijwel de enige groep die er in de periode 2007-2011 niet in inkomen op achteruit is gegaan. Het gemiddelde inkomen van alleenstaande ouderen bleef gelijk en dat van paren steeg met 1%. Zij hadden profijt van enkele fiscale maatregelen die op dat moment van kracht waren, zoals het Besluit tegemoetkoming AOW'ers en de Regeling tegemoetkoming chronisch zieken en gehandicapten. Daarnaast werden in 2007 en 2008 de pensioenen meestal nog wel geïndexeerd.

De meer recente koopkrachtontwikkelingen laten echter een ander beeld zien. Zoals gezegd zijn de pensioenen in de afgelopen paar jaar niet of nauwelijks geïndexeerd en samen met de pensioenkortingen heeft dit een sterk negatief effect op de koopkracht. Het gevolg hiervan is dat vooral ouderen met een behoorlijk aanvullend pensioen in de periode 2011-2014 behoorlijk in koopkracht erop achteruit gaan. Tabel 5.4 laat dit zien.

In de jaren 2011-2014 zijn het vooral de ouderen met een aanvullend pensioen die er naar verwachting het meest in koopkracht op achteruit gaan. Zowel alleenstaanden als paren met een gemiddeld pensioen hebben te maken met koopkrachtdalingen van tenminste 6%. Wel geldt een belangrijke kanttekening. Ouderen met alleen een AOW-uitkering blijven relatief gespaard. Dit is een minder belicht aspect in de discussie. Bij een alleenstaande met alleen AOW is de daling 'slechts' 0,6% en bij een paar is deze 2%. In vergelijking met mensen in de bijstand is dit een relatief laag percentage. Ouderen met alleen AOW of een zeer klein pensioen, zijn dus nog relatief gespaard.

Een andere kanttekening is dat de inkomenspositie van ouderen relatief stabiel is, terwijl 65-minners er, afhankelijk van hun arbeidsmarktpositie, nog veel sterker op achteruit kunnen gaan. Iemand die werkloos wordt verliest al snel 30% van zijn inkomen. Bij langdurige werkloosheid daalt het inkomen zelfs tot bijstandsniveau. Een tweede effect is ook de daling van de winstinkomens. Zelfstandigen, zowel zonder als met personeel, hebben in de afgelopen jaren hun inkomen het sterkst zien teruglopen. Het is onduidelijk in hoeverre dit in de komende jaren zal blijven doorgaan. Daarnaast zijn in deze koopkrachtplaatjes de meer individuele gevolgen niet beschreven.

Zo zullen werknemers die vanwege de crisis enkele jaren geen loonsverhoging krijgen (bv. ambtenaren), er aanmerkelijk meer in koopkracht op achteruitgaan dan tabel 5.4 aangeeft. Tot slot is in de koopkrachtplaatjes aangenomen dat een werknemer geen kinderopvangtoeslag ontvangt.

Tabel 5.4

Ouderen met aanvullend pensioen gaan er financieel op achteruit, ouderen met alleen Aow blijven gespaard

Verwachte koopkrachtontwikkeling van ouderen en een aantal andere bevolkingsgroepen, 2011-2014 (mutaties in procenten)

	mutatie
Aow paar, Aow + 10.000 euro aanvullend pensioen	-6,6
Aow alleenstaande, Aow + 10.000 euro aanvullend pensioen	-6,0
alleenverdiener met kinderen, 2 x modaal	-5,9
alleenverdiener met kinderen, modaal	-4,9
minimumuitkeringsgerechtigden, paar met kinderen	-4,7
alleenstaande, 2 x modaal	-4,6
minimumuitkeringsgerechtigden, alleenstaande ouder	-3,7
tweeverdieners met kinderen, 2 x modaal + ½ x modaal	-3,7
alleenstaande ouder, minimumloon	-3,4
minimumuitkeringsgerechtigden, alleenstaande	-3,3
tweeverdieners zonder kinderen, 2 x modaal + modaal	-3,1
alleenstaande ouder, modaal	-2,5
Aow paar, alleen Aow	-2,0
tweeverdieners met kinderen, modaal + ½ x modaal	-1,4
alleenstaande, modaal	-0,9
Aow alleenstaande, alleen Aow	-0,6
tweeverdieners zonder kinderen, modaal + modaal	-0,4
alleenstaande, minimumloon	0,7

Bron: CPB (2013a); ministerie van Financiën (2013)

5.3 Voorzieningen op het terrein van inkomen en werk

Tussen 2002 en 2012 is het aantal verstrekte uitkeringen in het kader van de wao en de Wet werk en inkomen naar arbeidsvermogen (w1A)⁴ drastisch afgenomen, van ruim 800.000 naar minder dan 570.000 (zie tabel 5.5). Dit is grotendeels toe te schrijven aan de Wet verbetering poortwachter uit 2002, die leidde tot een sterk verminderde instroom in deze arbeidsongeschiktheidsregelingen. Sinds 2006 bedraagt de instroom slechts zo'n 40% van die in 2002. Overigens nam ook de uitstroom af: in 2012 lag de uitstroom ongeveer 40% onder het niveau van 2002. Pensionering vormt de belangrijkste reden voor uitstroom; daarnaast stroomt ongeveer een vijfde deel uit wegens herstel of herbeoordeling.

Tabel 5.5

Meer werkloosheids- en bijstandsuitkeringen en meer Aow, minder arbeidsongeschiktheidsuitkeringen

Ontwikkeling in het gebruik van de sociale zekerheid, 2002-2012 (aantallen uitkeringen x 1000 en in procenten)

	2002	2004	2006	2008	2010	2012
arbeidsongeschiktheid						
WAO/WIA	802,5	765,8	658,1	617,6	596,4	567,9
wv. gedeeltelijk arbeidsongeschikt (%)	32,6	33,6	32,5	30,6	28,7	27,2
instroom	92,4	59,2	32,1	33,1	39,9	36,1
uitstroom	82,0	78,9	77,0	50,3	48,2	50,7
Wajong ^a	134,4	142,5	155,9	178,6	205,1	226,5
wv. gedeeltelijk arbeidsongeschikt (%) ^b	2,2	2,3	2,2	1,9	4,6	12,6
instroom	7,7	8,4	13,6	16,1	17,8	15,3
uitstroom	3,9	5,0	4,9	4,3	4,6	5,1
WAZ	56,2	55,5	47,3	38,7	30,4	22,5
wv. gedeeltelijk arbeidsongeschikt (%)	37,4	38,2	38,1	37,5	36,9	35,6
instroom	7,8	6,2	1,2	0,6	0,2	0,2
uitstroom	7,4	6,6	7,3	4,9	4,0	3,7
werkloosheid en bijstand						
ww ^c	204,9	321,7	249,2	170,9	263,7	340,2
instroom	324,8	426,2	311,1	240,4	414,6	502,5
uitstroom	287,4	383,6	369,8	261,8	429,8	432,2
ABW/wwb /wii ^d	341,5	363,0	329,4	292,3	345,2	365,3
uitkeringen 65-minners	320,1	338,6	300,9	258,8	307,0	324,9
instroom	98,4	109,6	91,1	82,9	117,7	118,1 ^x
uitstroom	99,1	105,1	115,6	93,5	92,6	106,4 ^x
ouderdom						
Aow ^e	2.221,4	2.289,7	2.368,4	2.472,0	2.594,4	2.824,0
I/A-ratio ^f	65,3	67,2	66,6	62,6	67,2	69,6
idem, excl. Aow	29,4	30,0	28,3	24,3	26,3	25,8

a De cijfers betreffen de oude en nieuwe Wajong-regeling tezamen. De nieuwe regeling, de Wet werk en arbeidsondersteuning jonggehandicapten, is van kracht sinds 1 januari 2010.

b Bij de nieuwe Wajong-regeling tellen we iedereen met een zogenoemde werkregeling als gedeeltelijk arbeidsongeschikt.

c Exclusief deeltijd-ww.

d De wii is de Wet investeren in jongeren. Deze wet was van kracht sinds 2009, maar is per 1 januari 2012 ingetrokken.

e Alleen binnenlandse uitkeringen.

f Aantal inactieven per 100 actieven (ouder dan 15 jaar).

x Cijfer betreft 2011.

Bron: uww ('08, '09, '11, '13) SCP-bewerking; CBS (2013a, b, c); CPB (2013b) SCP-bewerking

Tegenover de afname van het gebruik van de wao en de wia, staat een sterke toename van het aantal Wajong'ers. In 2012 ging het om meer dan 225.000 uitkeringen, ruim anderhalf maal zoveel als tien jaar daarvoor. Wel lijkt de groei van de instroom inmiddels een halt te zijn toegeroepen als gevolg van de invoering van de nieuwe Wajongregeling in januari 2010.⁵ Bovendien is het aandeel volledige uitkeringen afgenomen; onder de nieuwe Wajong komen alleen mensen die als volledig en duurzaam arbeidsongeschikt zijn beoordeeld nog in aanmerking voor een volledige uitkering.

Het gebruik van de regelingen voor werklozen en algemene bijstand is sterk afhankelijk van de conjuncturele fase waarin het land verkeert. Het is dan ook niet vreemd dat sinds de aanvang van de crisis, eind 2008, het aantal ww-ers en Wwb-ers fors is gegroeid. Beide aantallen lagen in 2008 op een van de laagste punten sinds midden jaren negentig, maar sindsdien is het aantal ww'ers meer dan verdubbeld en is het aantal bijstandsontvangers met ruim een derde toegenomen: in juni 2013 gaat het om respectievelijk 382.000 en 348.000 uitkeringen. Daarmee is bijna het record van halverwege de jaren negentig bereikt: toen bedroegen beide aantallen tegen de 400.000.

De grootste – en tevens groeiende – groep die een beroep doet op de sociale zekerheid, betreft de AOW'ers. In 2002 ging het om ruim 2,2 miljoen mensen, tien jaar later ligt hun aantal op ruim 2,8 miljoen. Logischerwijs drukken zij een zware stempel op de maat voor uitkeringsafhankelijkheid, de I/A-ratio; inclusief de AOW'ers staan er 70 inactieven tegenover iedere 100 actieven. Wanneer zij buiten beschouwing worden gelaten, bedraagt de uitkeringsafhankelijkheid 26%. Ook hier blijkt dat de crisis zich doet gelden; in 2008 lag de ratio nog op 24 (excl. AOW). Ramingen wijzen erop dat deze stijging doorzet. Naar verwachting zijn er in 2014 per 100 mensen met een betaalde baan 29 mensen met een uitkering.

Re-integratie van uitkeringsontvangers

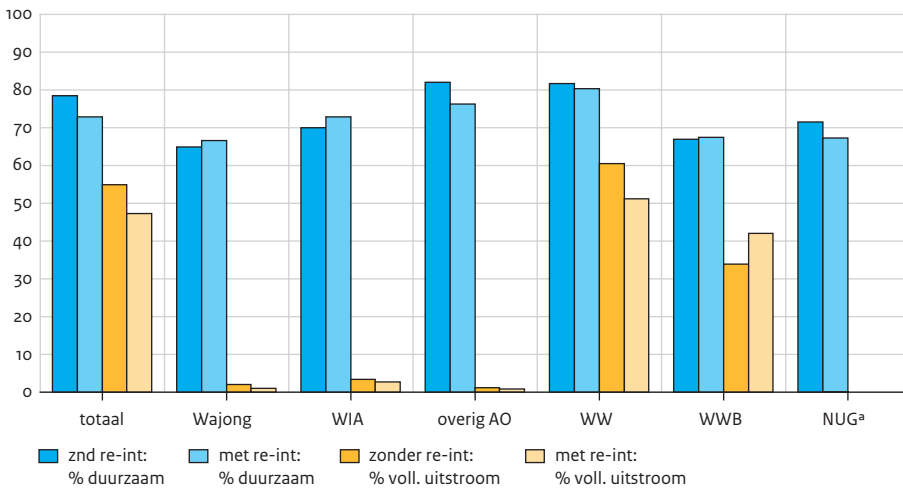
Het socialezekerheidsstelsel heeft steeds meer een activerend karakter gekregen: wie kan werken hoort niet van een uitkering afhankelijk te zijn, en wie een uitkering ontvangt dient – indien enigszins mogelijk – zo snel mogelijk naar de arbeidsmarkt terug te keren. Lang niet iedereen die op zoek is naar een baan ontvangt daarbij echter hulp vanuit de uitkeringsinstantie. Bij nog geen kwart van alle 475.000 banen die in 2011 zijn gestart vanuit een uitkering of door niet-werkende werkzoekenden zonder uitkering (nuggers), was er op dat moment sprake van re-integratieondersteuning. Dit aandeel is bovendien afgenomen: een jaar eerder ging het nog om 30% (CBS 2012a). Wel maakt het type uitkering verschil: mensen die vanuit een bijstandsuitkering een baan startten, hebben in ruim 70% van de gevallen re-integratieondersteuning ontvangen. Vooral mensen met een werkloosheidsuitkering als startpositie vonden echter vaak op eigen kracht een baan. In 2011 kreeg slechts 10% van hen re-integratieondersteuning.

Zowel voor de banen die met als voor de banen die zonder re-integratieondersteuning zijn gestart door uitkeringsontvangers of nuggers, is vastgesteld of het ging om een duurzame baan (werk in ten minste vijf van de zes maanden na de start van de baan) en – indien van toepassing – of er sprake was van volledige uitstroom uit de uitkering. Figuur 5.3 presenteert de bevindingen voor 2010.

Figuur 5.3

Na re-integratiehulp vaker volledige uitstroom onder bijstandsonvangers, maar minder vaak onder ww'ers

Gestarte banen zonder en met re-integratieondersteuning, totaal en per doelgroep, 2010
(in procenten)

a Bij Nuggers is er geen sprake van een uitkering en dus ook niet van uitstroom uit de uitkering.

Bron: CBS (2012a) SCP-bewerking

Over het algemeen laten de cijfers zien dat re-integratieondersteuning minder vaak leidt tot duurzaam werk en tevens minder vaak tot volledige uitstroom uit de uitkering. Het verschil met degenen die geen re-integratiehulp hebben ontvangen, bedraagt respectievelijk bijna 6 en bijna 8 procentpunten. Opnieuw maakt het echter uit om welke doelgroep het gaat: Wajong- en WIA-gerechtigden vinden na re-integratieondersteuning wel degelijk iets vaker een baan die duurzaam van aard is, en bijstandsonvangers stromen na een traject aanzienlijk vaker volledig uit de uitkering uit. Daarentegen lijken ww'ers er weinig baat bij te hebben; zonder re-integratiehulp is vaker sprake van een duurzame baan en van volledige uitstroom dan mét. Toch is het voorbarig te concluderen dat re-integratieondersteuning een averechtse werking heeft; immers, mensen zullen de begeleiding doorgaans ontvangen omdat zij moeilijker inzetbaar zijn. Uit figuur 5.3 blijkt tevens dat het vinden van een (duurzame) baan lang niet altijd betekent dat men uit de uitkering uitstroomt. Dit geldt vooral voor de arbeidsongeschikten: weliswaar is meer dan 60% van de gevonden banen voor een langere periode, maar minder dan 5% van de baanvinders stroomt uit. Binnen de overige groepen varieert het aandeel uitgestroomden tussen circa 35% en 60%.

Ook voor de banen die in 2011 van start zijn gegaan, al dan niet na re-integratie-begeleiding, is informatie beschikbaar over de uitstroom uit de uitkering als gevolg daarvan (niet in figuur). Over het algemeen geven deze cijfers een minder gunstig beeld dan die uit 2010, vooral in de gevallen dat er wel sprake was van ondersteuning. In 2011 stroomde slechts 42% van deze baanvinders volledig uit de uitkering, ruim 5 procentpunten minder dan het jaar daarvoor. Met name bij de wv'ers en bijstandsgerechtigden leidde het ontvangen van re-integratiehulp minder vaak tot een succesvol einde: in vergelijking met een jaar eerder liep de uitstroom met 5, respectievelijk 3 procentpunten terug. Bij degenen die zonder ondersteuning een baan vonden liep de uitstroom minder sterk terug; in beide doelgroepen ging het om een afname met circa 1 procentpunt. Opnieuw dient men hierbij te bedenken dat de ontvangers van re-integratiehulp per definitie minder eenvoudig aan een baan komen.

Dat de uitstroom in een jaar tijd zo duidelijk is afgenomen, heeft wellicht mede te maken met bezuinigingsmaatregelen en de keuzes die daaruit voortvloeien. Sinds 2012 heeft de overheid het budget voor re-integratie fors ingeperkt en dit zal de komende jaren doorzetten (TK 2013/2014: 25). Daardoor zijn gemeenten en wv al enkele jaren bezig met besparingen op de uitgaven aan re-integratie, onder meer door bepaalde diensten zoveel mogelijk digitaal te verlenen en door een selectievere inzet van re-integratie-ondersteuning. Bij een stijgend aantal werklozen en bijstandsgerechtigden leiden de bezuinigingen tot een daling van het beschikbare re-integratiebudget per uitkering. Een en ander houdt in dat gemeenten (en wv) dit budget vooral besteden aan korte begeleidingstrajecten en geneigd zijn zich te richten op hun meer kansrijke cliënten (Divosa 2013; Van Geuns 2011). De voorgaande cijfers suggereren dat dit tot een verminderde uitstroom leidt.

Beschermde arbeid

In het werknemersbestand van de sociale werkvoorziening (de wsw) zitten ruim 100.000 personen (tabel 5.6). Veruit de meesten van hen, bijna 95%, hebben een wsw-dienstbetrekking; de overigen hebben een begeleidwerken-plaats. In 2011 is de omvang van het bestand voor het eerst sinds jaren (licht) gedaald. Daarnaast is de uitstroom iets gegroeid; die komt voor het eerst boven de 7000 uit. Deze trend heeft doorgezet in 2012; het aantal uitstromers groeide van een nipte 7100 naar ruim 7700. Vooral bij degenen met een wsw-dienstverband is de uitstroom naar regulier werk echter zeer gering. Dit geldt voor de gehele beschouwde periode, maar zeker vanaf 2010. Waar het in 2002 nog om 8% van de betrokkenen ging, was dit twee jaar later al gedaald naar 3%. Sinds 2010 blijft de jaarlijkse uitstroom naar een reguliere baan op 1% steken. Bij degenen die met een arbeidsovereenkomst begeleid werken in dienst zijn bij een reguliere werkgever ligt die uitstroom structureel hoger: sinds 2010 gaat het om 4% van de totale uitstroom binnen deze groep; de jaren daarvoor was het enkele procentpunten meer.

Tabel 5.6

wsw-deelname sinds 2011 licht gedaald, wsw-uitstroom iets gestegen

Sociale werkvoorziening: deelname, uitstroom en uitstroombestemming, 2002-2011

(in absolute aantallen en in procenten)

	2002	2004	2006	2008	2010	2012
deelname ^a	95.020	98.310	99.333	102.135	102.809	102.400
uitstroom	5.495	5.655	5.610	6.697	6.513	7.742
naar reguliere arbeid (%) ^b	8	3	4	4	1	1

a Aantal deelnemers aan het eind van het jaar.

b Percentage van de totale uitstroom.

Bron: Plooi et al. (2003); Bolhuis et al. (2005); Bolhuis en Flapper (2007); Van Santen et al. (2009, 2011, 2013)

Participatiewet

Het kabinet werkt momenteel de Participatiewet uit, die zich richt op activering van 'iedereen die in staat is om te werken' (szw 2012: 3). In deze regeling wordt de Wet werk en bijstand samengevoegd met de Wet sociale werkvoorziening en een deel van de Wajong. De Wajong is dan nog uitsluitend toegankelijk voor mensen die volledig en duurzaam arbeidsongeschikt zijn, en de wsw blijft alleen voortbestaan voor het huidige, zittende bestand. Gemeenten krijgen geld om voor de doelgroep van de Participatiewet beschut werk te organiseren. Voor de lange termijn ligt het streven op 30.000 van deze beschutte werkplekken. Of dit voldoende is, zal afhangen van de mate waarin werkgevers en overheid de afspraken in het Sociaal Akkoord over het realiseren van werkgelegenheid voor mensen met een arbeidsbeperking nakomen. Werkgevers uit de marktsector hebben zich garant gesteld voor in totaal 100.000 extra banen, de overheid doet daar nog eens 25.000 extra banen bovenop. Overigens is besloten de invoering van de Participatiewet, aanvankelijk gepland voor januari 2014, met een jaar uit te stellen (szw 2013). In het recente begrotingsakkoord is echter vastgelegd dat het creëren van extra werkgelegenheid dient te worden versneld. Werkgevers uit de marktsector stellen zich garant voor een verdubbeling van het aantal extra banen in 2014 (5000 in plaats van 2500) en de beoordeling of een wettelijke quotumregeling noodzakelijk is, vindt eerder plaats (ministerie van Financiën 2013).

5.4 Oordelen van de bevolking over inkomen en uitkeringen

Tot nog toe zijn we ingegaan op de feitelijke gegevens over het gemiddeld besteedbare inkomen, het aantal verstrekte uitkeringen en de re-integratie van werklozen en andere gebruikers van de sociale zekerheid. Net zo relevant – en zeker in deze tijden van economische onzekerheid – zijn echter de meningen van burgers over deze onderwerpen: hoe tevreden is men met zijn of haar inkomen, hoe denkt men over de sociale voorzieningen in Nederland en wat verwacht men van de eigen financiële situatie in de komende maanden? Deze en andere gegevens komen hieronder aan bod.

Tevredenheid met het eigen inkomen

Een fors deel van de Nederlandse bevolking is tevreden met het eigen inkomen. In 2012 geeft meer dan 70% van de bevolking te kennen (zeer) tevreden te zijn met het inkomen, 1 procentpunt minder dan twee jaar eerder (tabel 5.7). Dat de tevredenheid niet aanmerkelijk sterker is afgenomen, komt op het conto van de werkenden en van de pensioengerechtigden. Deze beide bevolkingsgroepen zijn groot in omvang en laten zich relatief vaak positief uit over hun inkomen. Binnen de eerste groep is het aandeel tevreden bovendien iets gestegen ten opzichte van 2010. Onder de pensioenontvangers is dit aandeel de laatste jaren verminderd, maar zegt toch nog 80% tevreden of zeer tevreden te zijn. Uitkeringsontvangers staan aan de andere kant van het spectrum: zij oordelen niet alleen beduidend minder gunstig over hun inkomen dan werkenden of pensioengerechtigden, maar ook is het aandeel tevreden sinds 2010 met 8 procentpunten gedaald.

Tabel 5.7

Werkenden en gepensioneerden blijven tevreden met hun inkomen, uitkeringsontvangers zijn ontevreden

Tevredenheid met het eigen inkomen, naar enkele achtergrondkenmerken, 2002-2013 (in procenten)^a

	2002	2004	2006	2008/'09	2010/'11 ^b	2012/'13
totaal, oude meting	44	52	52	59	61	
totaal, nieuwe meting					73	72
opleidingsniveau						
laag	38	45	46	54	72	66
midden	43	46	52	58	68	69
hoog	50	65	61	67	84	83
arbeidsmarktpositie						
werkzaam ^c	44	53	55	59	75	77
uitkeringsontvanger	25	28	21	28	38	30
gepensioneerd	66	64	61	71	86	80
anders	39	49	47	57	70	68
samenstelling huishouden						
alleenstaand	39	47	45	54	69	70
eenoudergezin	28	38	44	34	49	49
paar zonder kinderen	54	62	62	67	81	79
paar met kinderen	42	49	51	57	73	72

- a In 2008 en 2010 zijn er trendbreuken, respectievelijk door de overgang naar een ander veldwerkbureau en door een nieuwe vraagformulering (zie ook kader 3.1 in hoofdstuk 3).
- b Voor de totale bevolking in 2010 zijn cijfers gepresenteerd op basis van zowel de oude als de nieuwe meting. Voor de diverse groepen uit de bevolking zijn alle cijfers gebaseerd op de nieuwe meting.
- c Vanaf 2008 zijn personen die tenminste twaalf uur per week werken, tot de werkenden gerekend. In de eerdere jaren lag de grens bij vijftien uur per week.

Ondanks de tevredenheid met het eigen inkomen die over het algemeen uit tabel 5.7 spreekt, is een flink aantal mensen van mening dat de financiële situatie van hun huishouden in het laatste jaar erop achteruit is gegaan. In 2008 en 2010 ging het nog om een kwart van de bevolking, in 2012 is dit aandeel gestegen tot een derde (tabel 5.8). Daarnaast is er een toegenomen bezorgdheid over de komende twaalf maanden: tot en met 2010 meende ongeveer 20% dat de financiële situatie van het huishouden in ongunstige zin zou veranderen, maar dit percentage is in 2012 gegroeid tot 30%. In 2013 is het aandeel dat zegt dat zij de financiële situatie van hun huishouden hebben zien verslechteren, verder toegenomen, tot 44% (gemiddelde over derde kwartaal). Tegelijkertijd is men weer iets optimistischer over de toekomst; het aandeel dat voor de komende twaalf maanden een verslechtering van de eigen financiële situatie verwacht, daalde tot 28% in het derde kwartaal van 2013.

Tabel 5.8
Nederlanders zijn vaker bezorgd over hun financiële situatie

Oordeel over de financiële situatie van het huishoudens, 2002-2012 (in procenten)

	2002	2004	2006	2008	2010	2012
de financiële situatie van het huishouden ...						
- is in de laatste 12 maanden slechter geworden	26	37	33	25	25	33
- zal de komende 12 maanden slechter worden	13	19	16	20	18	30

Bron: CBS (2013d) SCP-bewerking

Moeite met rondkomen

Het aandeel huishoudens dat in 2012 heeft moeten interen op het spaargeld of schulden moest maken om rond te komen, is vergelijkbaar met dat in voorgaande jaren. Op dit punt is de invloed van de crisis dus nog niet zichtbaar. Uitkeringsgerechtigden en eenoudergezinnen blijken het meest kwetsbaar te zijn: van deze groepen meldde respectievelijk 18% en 20% schulden te moeten maken of spaargeld te moeten aanspreken (tabel 5.9).

Een directe vraag naar het al dan niet kunnen rondkomen levert een hoger percentage moeilijk rondkomende huishoudens op dan uit tabel 5.9 naar voren komt. Ook nu blijkt het echter om een tamelijk stabiel aandeel te gaan: in 2008 ging het om 12%, in 2011 was dit slechts 2 procentpunten meer (14%). De eenoudergezinnen spannen opnieuw de kroon: binnen deze bevolkingsgroep had in 2011 naar eigen zeggen 38% moeite om van het inkomen rond te komen (CBS 2012b).

Tabel 5.9

Aantal huishoudens dat geld tekort komt blijft vrij stabiel

Huishoudens die schulden moeten maken of spaargeld moeten aanspreken, naar enkele achtergrondmerken, 2002-2012 (in procenten)

	2002	2004	2006	2008	2010	2012
totaal	6	7	7	6	6	7
opleidingsniveau:						
laag	6	8	7	7	7	9
midden	6	7	8	7	7	7
hoog	4	6	6	5	4	5
arbeidsmarktpositie:						
werkzaam	5	7	7	6	6	7
niet-werkzaam < 65 jaar	10	12	14	12	16	18
niet-werkzaam ≥ 65 jaar	3	4	5	3	3	4
samenstelling huishouden:						
alleenstaand	6	8	9	7	6	9
eenoudergezin	14	17	22	17	18	20
paar zonder kinderen	3	4	4	4	4	4
paar met kinderen	6	7	8	7	7	7

Bron: CBS (2013e) SCP-bewerking

Gebruik van schuldhulpverlening en voedselbanken

In 2012 hebben ruim 84.000 mensen zich bij een kredietbank aangemeld voor schuldhulpverlening. Er is sprake van een stijgende lijn; in 2010 en 2011 lag het aantal aanmeldingen rond 78.000 en in 2009 zelfs nog onder de 55.000 (NVVK 2011, 2013). Behalve dat er *meer* mensen aankloppen bij schuldhulpverlenende instanties, is ook het profiel van de schuldenaren veranderd. Het aantal aanmeldingen van mensen met betaald werk groeit, evenals het aantal aanvragen van eigenwoningbezitters. Daarnaast is sinds enkele jaren het aantal oudere aanvragers toegenomen, hoewel het nog altijd om een minderheid gaat (8% in 2011 en 2012, tegenover 3% in 2010). Ook de voedselbanken merken een stijging van het aantal aanvragen op, al is dit mede een gevolg van het feit dat deze voorziening nog maar betrekkelijk kort bestaat (zie ook hoofdstuk 2). Sinds de oprichting van de eerste voedselbank in Nederland in 2002 is het aantal gebruikers toegenomen tot bijna 35.000 in 2008. Begin 2013 stond de teller op ruim 70.000 personen (Stichting Voedselbanken Nederland 2013).

Oordelen over inkomensverschillen en sociale zekerheid in Nederland

Uit paragraaf 5.1 is gebleken dat sinds 2007, het jaar voorafgaand aan de economische crisis, de inkomensongelijkheid is afgenomen. Desondanks zijn er veel mensen die de verschillen naar inkomen nog altijd te groot vinden. Tabel 5.10 laat zien dat 70% van de bevolking in 2012 meent dat de inkomensverschillen in Nederland kleiner moeten worden. Dit percentage is nauwelijks gewijzigd ten opzichte van twee jaar daarvoor. Ook de afzonderlijke bevolkingsgroepen vertonen dezelfde trend als in de voorgaande periode: vooral uitkeringsontvangers zijn relatief vaak voorstander van kleinere inkomensverschillen, terwijl hoogopgeleiden, werkenden en paren met kinderen deze mening minder vaak zijn toegeedaan.

Tabel 5.10

Meerderheid van de bevolking wil kleinere verschillen tussen inkomens

De inkomensverschillen in Nederland moeten (veel) kleiner worden, naar enkele achtergrondkenmerken, 2002-2013 (in procenten)^a

	2002	2004	2006	2008/09	2010/11	2012/13
totaal	67	65	66	72	71	70
opleidingsniveau:						
laag	73	69	70	73	76	72
midden	69	69	65	74	74	73
hoog	59	58	63	67	66	63
arbeidsmarktpositie:						
werkzaam ^b	64	63	65	71	71	68
uitkeringsontvanger	76	75	71	85	77	78
gepensioneerd	73	68	68	76	72	74
anders	66	65	64	68	68	70
samenstelling huishouden:						
alleenstaand	70	64	68	68	72	75
eenoudergezin	72	68	70	73	74	70
paar zonder kinderen	66	67	66	74	72	72
paar met kinderen	65	65	63	72	68	66

a In 2008 is er mogelijk een trendbreuk door de overgang naar een ander veldwerkbureau.

b Vanaf 2008 zijn personen die tenminste twaalf uur per week werken tot de werkenden gerekend. In de eerdere jaren lag de grens bij vijftien uur per week.

Bron: SCP (CV'02-'12)

In 2012 is iets meer dan een derde van de bevolking van 16 jaar en ouder van mening dat de algemene bijstand ontoereikend is, terwijl bijna eenzelfde aandeel te kennen geeft dat zij de uitkeringen in het kader van de arbeidsongeschiktheidsregelingen (WIA, Wajong) onvoldoende vinden. De Werkloosheidwet krijgt deze kwalificatie minder vaak:

slechts een ruime kwart van de bevolking noemt de ww onvoldoende. Daarentegen denkt 37% dat het algemene ouderdomspensioen (AOW) ontoereikend is. Al deze percentages liggen lager dan in voorgaande jaren. Vooral het verschil met 2006, toen rond 45% van de bevolking meende dat de sociale voorzieningen tekortschoten,⁶ is aanzienlijk. Dit doet vermoeden dat men zich in moeilijke economische tijden wat 'strenger' opstelt tegenover uitkerings- en pensioengerechtigden dan in perioden van hoogconjunctuur.

5.5 Conclusie: economische crisis is voor een aantal groepen voelbaar geworden

Sinds het begin van de crisis zijn veel Nederlanders er slechter voor komen te staan. De meeste huishoudens gingen er in koopkracht op achteruit, waarbij de zelfstandig ondernemers het zwaarst zijn getroffen. Daarnaast is het aantal armen toegenomen en liep het aantal werkloosheids- en bijstandsuitkeringen flink op. Ouderen vormen een van de weinige groepen die er in deze periode niet op achteruit zijn gegaan, maar voor de komende jaren is de verwachting dat vooral degenen met een hoger aanvullend pensioen alsnog fors moeten inleveren.

Tegelijkertijd blijkt uit de opvattingen en meningen van burgers dat de tevredenheid met het eigen inkomen nog altijd hoog is en binnen sommige bevolkingsgroepen zelfs licht is gestegen. Ook is het percentage dat naar eigen opgave schulden moet maken of zijn spaargeld moet gebruiken om rond te komen, vrijwel gelijk gebleven. Wel maken huishoudens zich zorgen over de toekomst: 30% denkt dat hun financiële situatie in de komende twaalf maanden zal verslechteren.

Een en ander wijst erop dat de crisis zich de laatste jaren heeft laten gelden in termen van koopkrachtverlies, een opletende werkloosheid en een toename van de armoede. Zolang men een betaalde baan in loondienst heeft, merkt men hier echter (vooralsnog) persoonlijk weinig van. Het zijn vooral degenen met een verhoogd risico op het verlies van hun baan of die al werkloos zijn, die de crisis voelen.

Noten

- 1 Het inkomen van alle huishoudensleden is bij elkaar opgeteld en vervolgens gestandaardiseerd. Door standaardisatie is het mogelijk inkomens van huishoudens van verschillende grootte en samenstelling vergelijkbaar te maken. Ten slotte zijn deze gestandaardiseerde inkomens toegewezen aan elk huishoudenslid.
- 2 Verschillende ongelijkheidsmaatstaven benadrukken verschillende aspecten van de inkomensverdeling. De Gini-coëfficiënt is relatief gevoeliger voor de ongelijkheid in de middeninkomens, de Theil-coëfficiënt voor die in de hogere inkomens.
- 3 In hoofdstuk 2 staan gegevens over vermogens gepresenteerd inclusief vorderingen op pensioenen en levensverzekeringen. In de huidige gegevens zijn deze vermogensbestanddelen buiten beschouwing gelaten.
- 4 De Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO) is eind 2005 opgevolgd door de Wet werk en inkomen naar arbeidsvermogen (WIA).

- 5 De nieuwe Wajong is, meer dan de oude regeling, gericht op het vinden en behouden van werk. Alleen mensen die volledig en duurzaam arbeidsongeschikt zijn ontvangen nog een volledige Wajong-uitkering, de anderen vallen onder een zgn. *werkregeling*. De hoogte van hun uitkering hangt af van hun participatiemogelijkheden en het loon dat zij (eventueel) al met werken verdienen. Bovendien vindt een aantal keer een herbeoordeling plaats om de mate van inzetbaarheid vast te stellen.
- 6 Ook in 2006 vormde de ww een uitzondering: van deze uitkering noemde toen 28% de hoogte onvoldoende.

Literatuur

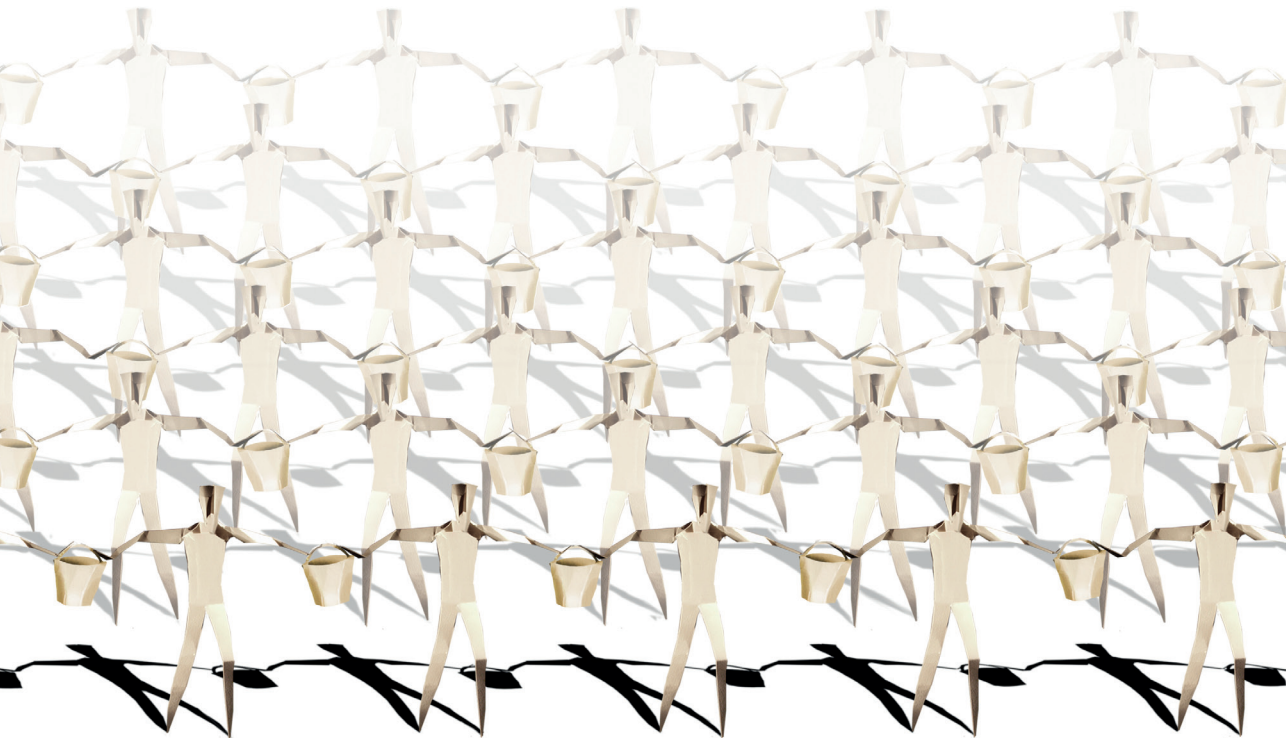
- Bolhuis, P., E. Flapper en E. Mandos (2005). *Jaarrapport Wsw-statistiek 2004*. Leiden: Research voor Beleid.
- Bolhuis, P. en E. Flapper (2007). *Jaarrapport Wsw-statistiek 2006*. Leiden: Research voor Beleid.
- CBS (2011). *Aan het werk met re-integratieondersteuning. Driemeting uitstroom naar werk, beschrijving belangrijkste uitkomsten*. Den Haag / Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2012a). *Aan het werk met re-integratieondersteuning. Viermeting uitstroom naar werk, definitieve cijfers*. Den Haag / Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2012b). *Inkomensbeoordeling van huishoudens*. Geraadpleegd september 2013 via StatLine. Den Haag / Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2013a). *Algemene bijstand; uitkeringen op grond van de ww b*. Geraadpleegd april 2013 via StatLine. Den Haag / Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2013b). *Aantal in- en uitgestroomde huishoudens met ww b of w1*. Maatwerktabel, april 2013 verkregen via StatLine. Den Haag / Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2013c). *AOW-uitkeringen*. Geraadpleegd april 2013 via StatLine. Den Haag / Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2013d). *Consumentenvertrouwen, economisch klimaat en koopbereidheid*. Geraadpleegd september 2013 via StatLine. Den Haag / Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2013e). *Consumentenvertrouwen naar kenmerken van het huishouden*. Geraadpleegd april 2013 via StatLine. Den Haag / Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CPB (2013a). *Macro Economische Verkenning 2014*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- CPB (2013b). *Centraal Economisch Plan 2013*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Divosa (2013). *Divosa-monitor Factsheet Participatiebeleid 2012*. Utrecht: Divosa.
- Financiën (2013). *Begrotingsafspraken 2014*. Brief aan de Tweede Kamer, 11 oktober 2013. Den Haag: ministerie van Financiën.
- Geuns, R. van (2011). *Bezuinigingen op de re-integratie*. In: *Aan de slag*, jg. 11, nr. 4, p. 10-12.
- NVVK (2011). *Jaarverslag 2010. Schulden, het kan iedereen overkomen. Nieuwe aanpak loont*. Den Haag: NVVK.
- NVVK (2013). *Jaarverslag 2012. Kwaliteit en innovatie*. Den Haag: NVVK.
- OECD (2013). *Income Distribution and Poverty at the OECD*. Geraadpleegd september 2013 via www.oecd.org/els/soc/inequality.htm. Parijs: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Plooi, P., E. Mandos, P. van Santen en E. Flapper (2003). *Jaarrapport Wsw-statistiek 2002*. Leiden: Research voor Beleid.
- Santen, P. van, M. van Oploo en M. Engelen (2009). *Wsw-statistiek 2008. Jaarrapport*. Zoetermeer: Research voor Beleid.

- Santen, P. van, M. van Oploo en M. Engelen (2011). *Wsw-statistiek 2010. Jaarrapport*. Zoetermeer: Research voor Beleid.
- Santen, P. van, M. van Oploo en M. Engelen (2013). *Wsw-statistiek 2012. Jaarrapport*. Zoetermeer: Panteia.
- Stichting Voedselbanken Nederland (2013). *Jaarverslag en jaarrekening 2012*. Utrecht: Stichting Voedselbanken Nederland.
- szw (2012). *Contouren Participatiewet*. Brief aan de Tweede Kamer, 21 december 2012. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- szw (2013). *Resultaten sociaal overleg*. Brief aan de Tweede Kamer, 11 april 2013. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- TK (2012/2013). *Kabinetsformatie 2012*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, 33410, nr. 15.
- TK (2013/2014). *Vaststelling van de begrotingsstaten van het ministerie van sociale zaken en werkgelegenheid (XV) voor het jaar 2014*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2013/2014, 33750, nr. 2.
- Uwv (2008). *Kroniek van de sociale verzekeringen 2008. Wetgeving en volumeontwikkeling in historisch perspectief*. Amsterdam: Uitvoering Werknemersverzekeringen.
- Uwv (2009). *Kwantitatieve informatie 2008*. Amsterdam: Kenniscentrum Uwv.
- Uwv (2011). *Kwantitatieve informatie 2010*. Amsterdam: Kenniscentrum Uwv.
- Uwv (2013). *Kwantitatieve informatie 2012*. Amsterdam: Kenniscentrum Uwv.

6

Betaald werk en zorgtaken

6 Betaald werk en zorgtaken

Patricia van Echtelt en Mariëlle Cloin

Kernpunten

- Hoewel de economische krimp in 2012 minder fors was dan in 2009, is de werkloosheid de laatste jaren sterk toegenomen tot 8% in het eerste kwartaal van 2013.
- De arbeidsdeelname van ouderen en vrouwen neemt toe, ondanks de economische crisis. De arbeidsdeelname van mensen met gezondheidsbeperkingen blijft achter.
- Nederland flexibiliseert. Binnen Europa is Nederland nu een van de landen met het hoogste aandeel tijdelijke werknemers.
- Telewerken neemt toe, maar de zeggenschap over de uitvoering van het werk en werktijden is niet gestegen.
- Nederlanders zijn de laatste jaren niet meer tijd kwijt aan de optelsom van betaald werk, huishoudelijke taken en de zorg voor kinderen. Vrouwen zijn hier gemiddeld iets minder tijd aan gaan besteden, bij mannen bleef het tijdsbeslag van deze taken vrijwel gelijk.
- In vergelijking met werkenden uit andere Europese landen zijn Nederlanders tevreden over hun werkomstandigheden en de tijd besteed aan werk en privé.

6.1 Ontwikkelingen in betaald werk en zorgtaken

Op het terrein van betaalde arbeid beleeft Nederland spannende tijden. In de vorige editie van *De sociale staat van Nederland (SSN)* leek de economische crisis een relatief beperkte invloed te hebben op de werkgelegenheid en scheen de economie weer voorzichtig bergopwaarts te gaan. Twee jaar later is de dreiging van werkloosheid echter voelbaar voor een groter deel van de bevolking. De onzekerheid voor Nederlandse werknemers lijkt daarnaast groter te worden door een toenemende flexibilisering van de arbeidsmarkt, een ontwikkeling die veel aandacht krijgt in het Sociaal Akkoord (Stichting van de Arbeid 2013). Werknemers krijgen minder vaak een vast contract en het aandeel tijdelijke werknemers en zelfstandigen neemt toe. De vergrijzing kondigde zich al langere tijd aan, maar de gevolgen zijn nu duidelijker merkbaar voor werknemers, omdat zij door het verhogen van de pensioenleeftijd langer moeten werken. Een van de centrale doelstellingen van het arbeidsmarktbeleid is het verhogen van de arbeidsdeelname. Om het sociale zekerheidsstelsel ook op de langere termijn betaalbaar te houden, wil de overheid dat zoveel mogelijk mensen participeren. Dit hoofdstuk beschrijft de ontwikkelingen in arbeidsdeelname en gaat in op een aantal specifieke onderwerpen, zoals de combinatie van arbeid en zorg en de flexibilisering van de arbeidsmarkt.

6.2 Arbeidsmarktontwikkelingen

Vraag naar arbeid

De vorige editie van de ssn rapporteerde over de economische situatie tot begin 2011. De Nederlandse economie leek toen wat uit het dal te klimmen na een forse krimp in 2009. De economie heeft zich daarna echter niet hersteld zoals men had gehoopt. In 2012 liet het bruto binnenlands product (bbp) een daling zien ten opzichte van het jaar daarvoor (tabel 6.1). Ook voor 2013 verwacht het Centraal Planbureau (CPB 2013) nog een krimp van de Nederlandse economie.

Hoewel de krimp in 2012 minder fors was dan in 2009, zijn de gevolgen van de economische crisis voor de werkgelegenheid sindsdien wel zichtbaarder geworden. Het aantal banen van werknemers daalde in 2012 fors met 59.000 en kwam hiermee op het niveau van 2007 te liggen. Ook in het eerste kwartaal van 2013 daalde het aantal banen, met name in de bouwnijverheid, de zakelijke dienstverlening, de sector handel, vervoer en horeca, de industrie, het onderwijs en het openbaar bestuur (CBS 2013m). Het aantal banen van zelfstandigen is de laatste jaren wel steeds blijven stijgen. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat mensen kiezen voor het zelfstandig ondernemerschap omdat het door de economische crisis moeilijker is een reguliere baan te vinden. Ook stimulerend overheidsbeleid en sociale normen over ondernemerschap kunnen een rol spelen bij de toename (Van Es en Van Vuuren 2010; szw 2013a). Het CPB verwacht voor 2014 een licht economisch herstel. Omdat de werkgelegenheid de productie met enige vertraging volgt, zal dit herstel niet direct zichtbaar zijn in het aantal banen.

Tabel 6.1

Krimpemde economie en dalende werkgelegenheid: minder vacatures en banen van werknemers

Ontwikkeling van de economische groei en van de vraag naar arbeid, jaargemiddelden, 2002-2013 (in procenten en absolute aantallen x 1000)

	2002	2004	2006	2008	2009	2010	2011	2012	2013 1 ^e kwartaal
groei bbp t.o.v. voorgaande periode	0,1	2,2	3,4	1,8	-3,7	1,5	0,9	-1,2	-0,4
arbeidsvolume werknemers (arbeidsjaren) ^a	5850	5699	5773	6013	5940	5892	5910	5858	5742
banen van werknemers ^b	7607	7472	7626	7972	7905	7862	7905	7847	7685
banen zelfstandigen	1244	1250	1293	1315	1317	1328	1354	1399	1444
openstaande vacatures	150	119	206	240	143	122	133	112	97

a Het aantal banen van werknemers in een jaar, omgerekend naar voltijdequivalenten.

b Banen voor maar een of enkele uren per week tellen ook mee.

Bron: CBS (2013a; 2013b; 2013c; 2013d)

Aanbod van arbeid

Nederland vergrijst en dat zien we nu ook terug in de omvang van de potentiële beroepsbevolking. Deze liet in 2011 en 2012 voor het eerst na jarenlange groei een afname zien (tabel 6.2).

Tabel 6.2

Arbeidsdeelname stagneert, werkloosheid neemt toe

Ontwikkelingen in het arbeidsaanbod, bevolking van 15-64 jaar, 2002-2012 (in absolute aantallen x 1000 en procenten)

	2002	2004	2006	2008	2010	2011	2012	2013 1 ^e kwartaal
bevolking 15-64 jaar	10.863	10.925	10.952	10.997	11.017	10.994	10.992	11.017
beroepsbevolking ^a	7.312	7.417	7.507	7.801	7.817	7.811	7.894	7.906
werkzame beroepsbevolking ^b	7.009	6.941	7.097	7.500	7.390	7.392	7.387	7.270
zelfstandigen	867	910	962	1.038	1.049	1.077	1.095	1.098
werknemers	6.142	6.031	6.135	6.462	6.341	6.315	6.292	6.172
gemiddelde arbeidsduur ^c	35,0	34,8	34,8	34,7	34,4	34,3	34,2	34,1
vrouwen	28,4	28,2	28,3	28,4	28,4	28,4	28,4	28,4
mannen	39,5	39,4	39,6	39,4	39,2	39,0	39,0	38,8
netto-arbeidsparticipatie (%) ^d	64,5	63,5	64,8	68,2	67,1	67,2	67,2	66,0
mannen	76,0	73,7	74,3	77,1	74,4	74,2	73,7	72,1
vrouwen	52,8	53,1	55,2	59,2	59,7	60,2	60,6	59,9
55-64 jaar	36,0	38,6	40,4	46,3	48,7	51,0	53,4	54,0
15-24 jaar	44,3	39,6	39,2	42,1	37,7	38,0	37,2	34,7
niet-westerse migranten	51,6	48,4	49,7	56,9	52,8	53,5	53,1	49,7
met langdurige aandoening	48,9	48,3	48,1	51,2	49,2	46,3	-	-
met arbeidshandicap	42,7	41,2	39,6	-	39,1	36,5	-	-
werkloosheid (%) ^e	4,1	6,4	5,5	3,8	5,4	5,4	6,4	8,0
mannen	3,4	5,7	4,4	3,2	5,0	5,2	6,3	8,0
vrouwen	5,2	7,4	6,8	4,7	6,0	5,6	6,6	8,1
55-64 jaar	3,1	4,8	5,3	4,3	4,9	5,0	5,8	7,4
15-24 jaar	8,5	13,2	10,4	8,4	11,7	9,8	12,6	16,0
niet-westerse migranten	9,8	15,9	14,2	8,9	12,6	13,1	15,5	18,7

a Personen van 15-64 jaar die ten minste twaalf uur per week werken of die werk zoeken voor ten minste twaalf uur per week.

b Personen die ten minste twaalf uur per week werken.

c De arbeidsduur is het aantal uren dat de werkzame beroepsbevolking gemiddeld in een normale of gemiddelde werkweek werkt.

d Werkzame beroepsbevolking als percentage van de totale bevolking van 15-64 jaar.

e Werkloze beroepsbevolking als percentage van de totale beroepsbevolking.

- Geen gegevens beschikbaar.

Bron: CBS (2013f; 2013k)

Ook de beroepsbevolking – het aantal werkenden en werkzoekenden – daalde in 2010 en 2011 voor het eerst in het afgelopen decennium. Het aantal nam echter in 2012 toe tot bijna 7,9 miljoen. Door de langdurige economische crisis zagen meer mensen (herintreders, schoolverlaters) zich genoodzaakt de arbeidsmarkt te betreden, wat vanwege de beperkte werkgelegenheid heeft geleid tot een groter aandeel werkzoekenden (CBS 2013p). De krimp van de potentiële beroepsbevolking is niet alleen zichtbaar in Nederland, maar gaat ook op voor andere landen binnen de Europese Unie (CBS 2013g). De arbeidsdeelname in Nederland behoort, ook in deze tijden van economische crisis, tot de hoogste van Europa (Eurostat 2013b). De netto-arbeidsparticipatie lag in de periode 2010-2012 rond 67%. In het eerste kwartaal van 2013 zien we een lichte daling als gevolg van de economische crisis. Het beleid ter bevordering van de arbeidsdeelname richt zich op bepaalde groepen: vrouwen, ouderen en mensen met gezondheidsbeperkingen (VVD en PvdA 2012). De arbeidsdeelname van deze groepen wordt in het navolgende wat uitvoeriger besproken.

Arbeidsdeelname van vrouwen

De overheid wil dat vrouwen vaker en meer uren betaald gaan werken en faciliteert dit onder andere door regelingen die de combinatie van arbeid en zorg vergemakkelijken (zie § 6.3). De arbeidsdeelname van vrouwen is gestegen van 53% in 2002 tot 61% in 2012. Ondanks de economische crisis steeg de arbeidsdeelname de laatste jaren licht, al zien we in het eerste kwartaal van 2013 een daling. De arbeidsdeelname van vrouwen lag in 2012 nog 13 procentpunten onder die van mannen (74%). In vergelijking met andere Europese landen is de arbeidsdeelname van Nederlandse vrouwen hoog, maar de arbeidsduur laag (Eurostat 2013b). Het aantal uren dat werkende vrouwen gemiddeld per week werken is het afgelopen decennium niet gestegen en ligt rond de 28 uur. De gemiddelde arbeidsduur van mannen laat een licht dalende tendens zien.

Arbeidsdeelname ouderen

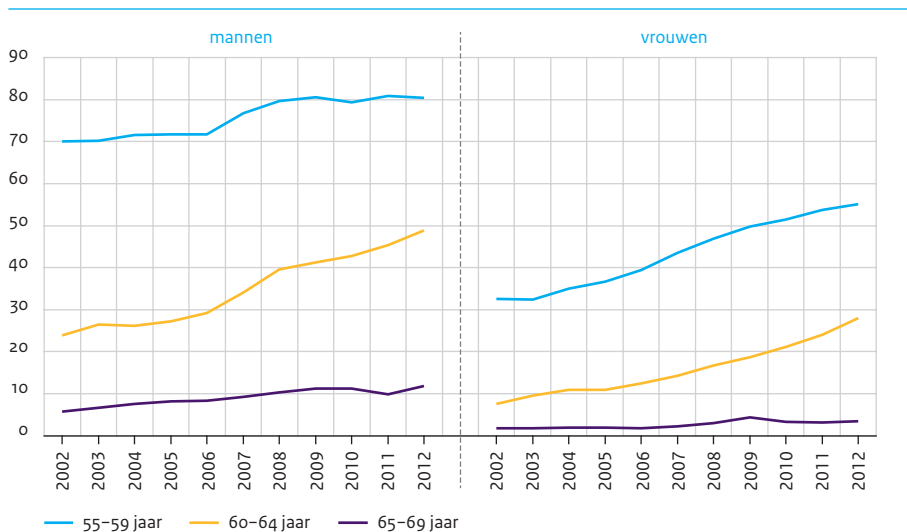
Lange tijd werden ouderen eerder aangemoedigd dan ontmoedigd om voortijdig te stoppen met werken. Het uitgangspunt van het huidige beleid is echter dat een hoge arbeidsdeelname van deze groep noodzakelijk is om de betaalbaarheid van de verzorgingsstaat te waarborgen en structurele tekorten op de arbeidsmarkt te voorkomen. Wetswijzigingen hebben het minder aantrekkelijk gemaakt om de arbeidsmarkt vroegtijdig te verlaten. Meer aandacht voor de 'duurzame inzetbaarheid' zou ervoor moeten zorgen dat werknemers tot aan hun pensioenleeftijd inzetbaar blijven op de arbeidsmarkt (TK 2012/2013b). Voorts is per 1 januari 2013 de AOW-leeftijd met een maand verhoogd en deze wordt de komende jaren stapsgewijs verder verhoogd naar 67 jaar (TK 2011/2012c). Ook is het voor AOW'ers makkelijker geworden om vrijwillig langer door te werken.

De wijzigingen in het beleid zien we terug in de arbeidsdeelname van ouderen. Deze is het afgelopen decennium sterk gestegen en nam ook de laatste jaren, ondanks de economische crisis, nog steeds toe. Werkte in 2002 ruim een derde (36%) van de 55- tot 65-jarigen, in 2012 was dit meer dan de helft (53%). Figuur 6.1 geeft meer gedetailleerde informatie over de arbeidsdeelname van oudere mannen en vrouwen in drie

leeftijdscategorieën, waarbij ook de arbeidsdeelname van 65- tot 70-jarigen is geïllustreerd met het oog op de stimuleringsmaatregelen voor deze groep. De figuur laat een duidelijke stijging zien, al is het aandeel personen dat tot de pensioengerechtigde leeftijd blijft werken nog tamelijk bescheiden. Terwijl de arbeidsdeelname van 55- tot 60-jarige mannen in 2012 rond de 80% lag, werkte van de 60- tot 65-jarige mannen ongeveer de helft. De arbeidsdeelname van 65- tot 70-jarigen is vanzelfsprekend veel lager, maar laat wel een licht stijgende lijn zien in het afgelopen decennium. Ook de gemiddelde pensioenleeftijd is de laatste jaren gestegen. Deze lag in de periode 2002-2006 rond de 61 jaar en steeg vervolgens naar 63,5 jaar in 2012 (CBS 2013j, niet in de tabel). In internationaal opzicht is de arbeidsdeelname van 55- tot 65-jarigen in Nederland tamelijk hoog, hoewel deze in een aantal andere landen (Denemarken, Duitsland en Zweden) nog wat hoger ligt (Eurostat 2013b).

Figuur 6.1
Arbeidsdeelname ouderen neemt toe

Werkzame beroepsbevolking^a, mannen en vrouwen naar leeftijdsgroep, 2002-2012 (in procenten)

a Personen die ten minste twaalf uur per week werken als percentage van de totale bevolking in die leeftijdscategorie.

Bron: CBS (2013i) SCP-bewerking

Arbeidsdeelname mensen met gezondheidsbeperkingen

De arbeidsdeelname van mensen met gezondheidsbeperkingen blijft achter bij die van gezonde mensen (zie ook hoofdstuk 7). Het regeerakkoord (VVD en PvdA 2012) kondigde een quotum aan voor werkgevers om hen te verplichten meer arbeidsgehandicapten in dienst te nemen. In het Sociaal Akkoord 2013 zijn andere afspraken gemaakt om meer werkplekken voor mensen met beperkingen te creëren. Het quotum is hiermee

voorlopig van de baan, tenzij de afgesproken doelstellingen niet worden gehaald (zie ook hoofdstuk 5). Ook op Europees niveau worden afspraken gemaakt om mensen met een gezondheidsbeperking zo veel mogelijk te laten deelnemen aan het arbeidsproces. De Verenigde Naties hebben in 2006 een Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap opgesteld. Ondertekening verplicht een land ervoor te zorgen dat deze mensen gelijkwaardig aan de samenleving kunnen deelnemen, onder meer op de arbeidsmarkt. Nederland heeft het verdrag ondertekend in 2007, maar – anders dan veel andere landen – nog niet geratificeerd. In het regeerakkoord (VVD en PvdA 2012) is vastgesteld dat Nederland het verdrag zal ratificeren, onder voorwaarde dat de hieruit volgende verplichtingen ten uitvoer kunnen worden gebracht.

De netto-arbeidsparticipatie van mensen met een langdurige aandoening en mensen met een arbeidshandicap nam in de periode 2009-2011 af, respectievelijk van 51% naar 46% en van 42% naar 37%. Dit komt echter voor een belangrijk deel door veranderingen in de samenstelling van de groep, onder andere door stijging van de gemiddelde leeftijd (Michiels et al. 2012). Bovendien hebben door aanscherping van de toegangscriteria de arbeidsongeschikten van nu gemiddeld meer beperkingen dan de arbeidsongeschikten van een aantal jaar geleden. De arbeidsdeelname van arbeidsgehandicapten lijkt extra gevoelig te zijn voor de conjunctuur. Zowel in de periode 2002-2006 als in de periode 2009-2011, toen het economisch slechter ging, daalde de arbeidsdeelname van deze groep meer dan die van de totale bevolking (zie ook CBS 2008). Terwijl de arbeidsdeelname van personen zonder langdurige aandoening in Nederland tot de hoogste van Europa behoort, neemt Nederland ten opzichte van andere EU-landen een middenpositie in als het gaat om de arbeidsdeelname van mensen met gezondheidsbeperkingen (Van Echtelt 2012).

Werkloosheid

Door de economische crisis liep het werkloosheidspercentage in het eerste kwartaal van 2013 op naar 8%, het hoogste percentage van de afgelopen tien jaar. In vergelijking met andere landen in de eurozone is de werkloosheid in Nederland relatief laag, al is de internationale positie van Nederland, met name ten opzichte van Duitsland, het laatste jaar verslechterd (Jonkers 2013). De werkloosheid is vooral hoog onder niet-westerse migranten (16% in 2012). Met name de werkloosheid onder niet-westerse jongeren van 15 tot 25 jaar is zorgelijk. Deze steeg in het eerste kwartaal van 2013 naar 34% (CBS 2013n). Onderzoek van Andriessen et al. (2012) laat zien dat de hoge werkloosheid onder niet-westerse migranten slechts gedeeltelijk kan worden verklaard uit verschillen in achtergrondkenmerken, zoals opleidingsniveau en werkervaring.

Van alle leeftijdscategorieën worden jongeren van 15 tot 25 jaar het hardst getroffen door de economische crisis. Terwijl de werkloosheid in 2012 gemiddeld met 1 procentpunt steeg ten opzichte van het voorgaande jaar, nam de werkloosheid onder jongeren toe van 9,8% in 2011 tot 12,6% in 2012. Bij economische neergang loopt de werkloosheid onder jongeren en niet-westerse migranten vaak in rap tempo op, terwijl zich dit ook weer relatief snel herstelt als het economisch beter gaat. De werkloosheid onder ouderen is veel geringer, maar als zij eenmaal werkloos zijn is het voor hen moeilijker weer aan het werk te komen.

6.3 Arbeid, zorg en kinderopvang

Tijd besteed aan arbeid en zorg

Veel mensen zien zich in het dagelijks leven geconfronteerd met de combinatie van betaald werk, huishoudelijke taken en soms ook de zorg voor kinderen, een combinatie die voortdurend afstemming vergt. In Nederland werken veel vrouwen in deeltijd: in 2011 had 73% van alle werkende vrouwen een deeltijdbaan (Mars et al. 2012, zie ook hoofdstuk 2). De huidige beleidsambitie is echter om van een anderhalf- een 'echte tweeverdienerssamenleving' te worden (TK 2010/2011). Niet alleen het aandeel werkende vrouwen moet omhoog maar vooral ook hun arbeidsduur. Om dit te realiseren ziet men vanuit het beleid, naast een noodzakelijke cultuuromslag en voorzieningen als kinderopvang, vooral mogelijkheden in regelingen die individuen meer vrijheid moeten geven bij de indeling van hun tijd, zoals flexibele arbeidstijden, meer zeggenschap over de werktijd, thuis- en telewerken en dienstverlening buiten werktijd (o.a. TK 2010/2011; SER 2011; TK 2011/2012a). In het regeerakkoord van kabinet-Rutte I werd thuis- en telewerken in dat kader nog expliciet genoemd (VVD-CDA 2010: 28, 44). In het regeerakkoord van kabinet-Rutte II is dat niet het geval. Wel verscheen in mei 2013 de nieuwe Hoofdlijnenbrief Emancipatiebeleid met daarin de kabinetsvisie op het emancipatiebeleid 2013-2016 van minister Bussemaker. Daarin wordt de ingeslagen weg in grote lijnen doorgezet (TK (2012/2013c)). Veel van de plannen moeten de komende periode nog worden ingevuld.

Hoe en waaraan vrouwen en mannen hun tijd besteden in het dagelijks leven blijkt duidelijk uit het tijdsbestedingsonderzoek (TBO, zie hoofdstuk 9 en Cloin 2013). Mensen in de leeftijd van 20 tot 65 jaar zijn in 2011 gemiddeld 45,9 uur bezig met (de combinatie) van betaald werk, onderwijs, huishoudelijke taken en de zorg voor kinderen (tabel 6.3). Iedereen telt daarbij mee, ook mensen die een activiteit helemaal niet ondernamen omdat zij bijvoorbeeld geen betaald werk of kinderen hebben. Onder 20-64-jarige vrouwen liep het totale tijdsbeslag van verplichte taken wat terug tussen 2006 en 2011, van 46,7 uur per week in 2006 tot 44,8 uur in 2011. Onder mannen was dat niet het geval: zij waren in 2006 en 2011 nagenoeg evenveel tijd in de weer met hun taken. Mannen besteden daarmee in 2011 opgeteld ruim 2 uur per week meer tijd aan deze taken dan vrouwen. Door de jaren heen kende het antwoord op de vraag wie het drukst was een wisselend antwoord. De ene keer zijn dat vrouwen, de andere keer mannen. In 2006 waren zij nagenoeg even druk.

Van de verplichte taken is de betaalde arbeidstijd vrijwel gelijk gebleven. Deze nam dus ondanks de economische crisis niet af. Wel is er sprake van een trendbreuk: lange tijd steeg het tijdsbeslag van betaald werk, analoog aan de aldoor groeiende arbeidsparticipatie van in het bijzonder vrouwen, maar ook van mannen (Breedveld et al. 2006; Cloin en Bierings 2012). Het tijdsbeslag van betaald werk steeg onder werkende mannen wel iets tussen 2006 en 2011, namelijk van 37,1 naar 39,6 uur per week. Bij werkende vrouwen bleef het beeld vrijwel onveranderd. De stijging onder mannen betekent overigens niet noodzakelijkerwijs dat de formele arbeidsduur is toegenomen. Die toename kan ook komen doordat werkenden wat vaker overwerken, zich minder ziek melden of minder

verlof opnemen, al of niet ingegeven door onzekerheid over hun baan door de economische crisis (o.a. Kroll 2011; Ter Steege 2013; Klein Hesselink et al. 2012).

Het tijdsbeslag van woon-werkverkeer nam licht toe tussen 2006 en 2011, van 2,3 naar 2,6 uur per week (Cloïn 2013, niet in de tabel). In het algemeen neemt de gemiddelde woon-werkafstand al lange tijd toe, en dit geldt ook voor de laatste jaren (KiM 2012). De recente stijging komt mogelijk ook doordat mensen door de slechtere arbeidsmarkt eerder geneigd zijn banen te accepteren die verder weg liggen en/of door de slechtere woningmarkt minder geneigd te verhuizen voor een andere baan. De toename kan ook komen doordat mensen voor andere, mogelijk goedkopere vervoermiddelen kiezen zoals het openbaar vervoer en de fiets.

De onderwijstijd is onder 20-64-jarigen nauwelijks veranderd tussen 2006 en 2011. Bij vrouwen steeg deze weliswaar enigszins, maar onderwijs is nog altijd zeer beperkt in omvang vergeleken met betaald werk en het huishouden en zorgtaken. Dat komt doordat vooral jongeren een opleiding volgen, terwijl het hier om 20-plussers gaat.

Op huishoudelijke taken is wel fors bezuinigd, in totaal 2,2 uur per week tussen 2006 en 2011. Deze terugloop deed zich zowel bij vrouwen als mannen voor, maar het sterkst bij de eerste. Aan het huis schoonhouden, wassen, koken en boodschappen doen besteden vrouwen tussen de 20-64 jaar in 2011 20,5 uur per week, 2,6 uur per week minder dan in 2006 (toen 23,1). Op kinderopvang tot slot is onder 20-64-jarigen niet bezuinigd, maar er zijn de laatste jaren wel minder kinderen geboren (CBS 2013a, zie ook hoofdstuk 2). Van degenen die het aangaat, namelijk ouders met kinderen tot 18 jaar, is de tijd die zij aan de zorg voor de kinderen besteden met ongeveer 9 uur per week gelijk gebleven tussen 2006 en 2011 (Cloïn 2013). Wat ook onveranderd is gebleven, is dat vrouwen en mannen hun tijd heel anders verdelen. Zowel aan huishouden als aan kinderopvang besteden vrouwen twee keer zoveel tijd als mannen, terwijl mannen 1,8 keer meer tijd aan betaald werk spenderen.

In het bijzonder ouders met jonge kinderen (tot 4 jaar) zijn veel tijd kwijt aan (de combinatie van) betaald werk, het huishouden en de zorg voor kinderen. Voor mannen tellen dergelijke taken op tot ruim 62 uur per week en voor vrouwen tot 54 uur in 2011 (figuur 6.2, zie ook Cloïn 2013). Mannen besteden in de gezinsfase met zeer jonge kinderen juist de meeste tijd aan betaald werk: gemiddeld bijna 43 uur per week in 2011. De zorgtijd (huishouden en kinderen) is echter ook voor hen fors en bedraagt bijna 20 uur per week. Mannen met kinderen tot 4 jaar zijn daarmee het drukst bezet van de onderscheiden groepen, drukker ook dan vrouwen in dezelfde levensfase.

Tabel 6.3

Vrouwen minder druk met de optelsom van betaald werk, huishouden en zorgtaken

Tijd besteed aan betaald werk, onderwijs, huishouden en de zorg voor kinderen,^a
 bevolking van 20-64 jaar, 2000-2005 en 2006-2011^b (in uren per week)

	2000	2005	2006	2011
totaal	47,4	48,6	46,7	45,9
vrouwen	45,6	48	46,7	44,8
mannen	49,3	49,2	46,6	47,0
				*
betaald werk				
totaal	25,2	26,0	23,9	25,2
vrouwen	15,6	17,7	17,5	17,9
mannen	34,8	34,2	30,4	32,4
				*
onderwijs				
totaal	2,3	2,4	1,5	2,0
vrouwen	2,4	2,3	1,1	2,0
mannen	2,3	2,5	1,8	2,1
huishouden				
totaal	16,0	15,4	17,4	15,2
vrouwen	21,9	21,3	23,1	20,5
mannen	10,1	9,7	11,7	10,1
				*
zorg voor kinderen				
totaal	4,0	4,8	3,9	3,4
vrouwen	5,7	6,7	5,1	4,5
mannen	2,2	2,8	2,6	2,3

a O.a. koken, schoonmaken, de was doen, boodschappen, onderhoud, reparatie en administratie (huishouden) en verzorging (eten geven, wassen, aankleden, naar bed brengen, toezicht houden), begeleiding, voorlezen, spelen en praten met kind en hulp bij school en huiswerk (zorgtaken). Inclusief mobiliteit voor deze doeleinden.

b Tussen 2005 en 2006 is de methode van dataverzameling veranderd. Zo zijn de gegevens tot en met 2005 steeds tijdens een week in oktober verzameld en vanaf 2006 gedurende het hele jaar. Verschillen in de tijdsbesteding zijn mogelijk geen echte verschillen in gedrag maar het gevolg van de andere methode van dataverzameling. Voorzichtigheid is geboden bij het vergelijken van de gegevens voor en na 2005 (zie voor meer informatie Cloin 2013 en Kamphuis et al. 2009

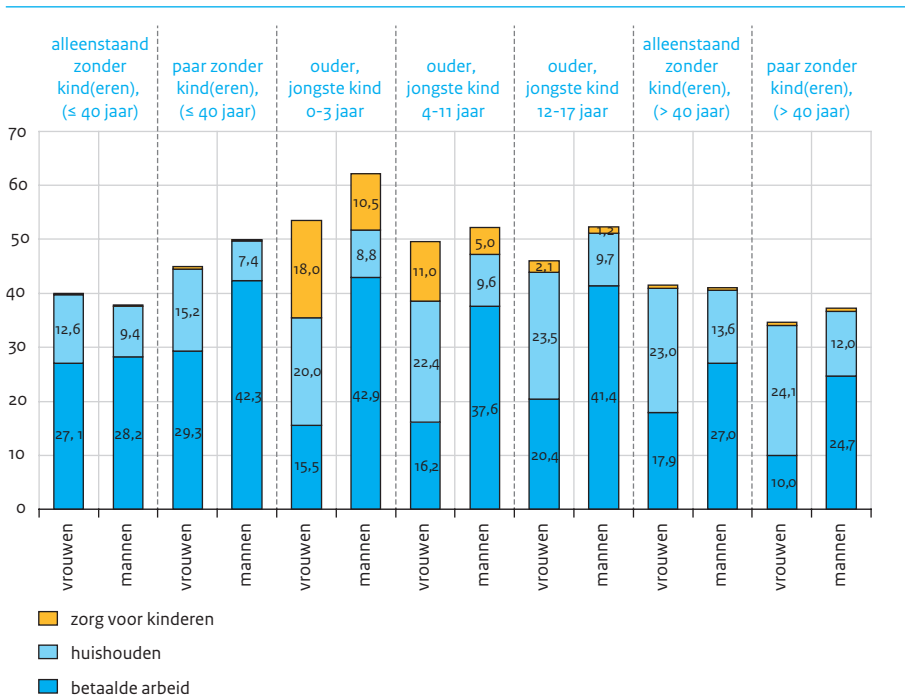
vet = significant verschil tussen 2006 en 2011 ($p < 0,05$);

* = verschillen in 2011 significant ($p < 0,05$)

Figuur 6.2

Tijdsbeslag van verplichtingen niet gelijk verdeeld tussen huishoudens; mannen met jonge kinderen het drukst bezet

Tijd besteed aan betaalde arbeid, huishoudelijke taken en de zorg voor kinderen, bevolking van 20-64 jaar naar geslacht en huishoudensamenstelling, 2011 (in uren per week)

Bron: SCP/CBS (TBO'11); Cloin (2013)

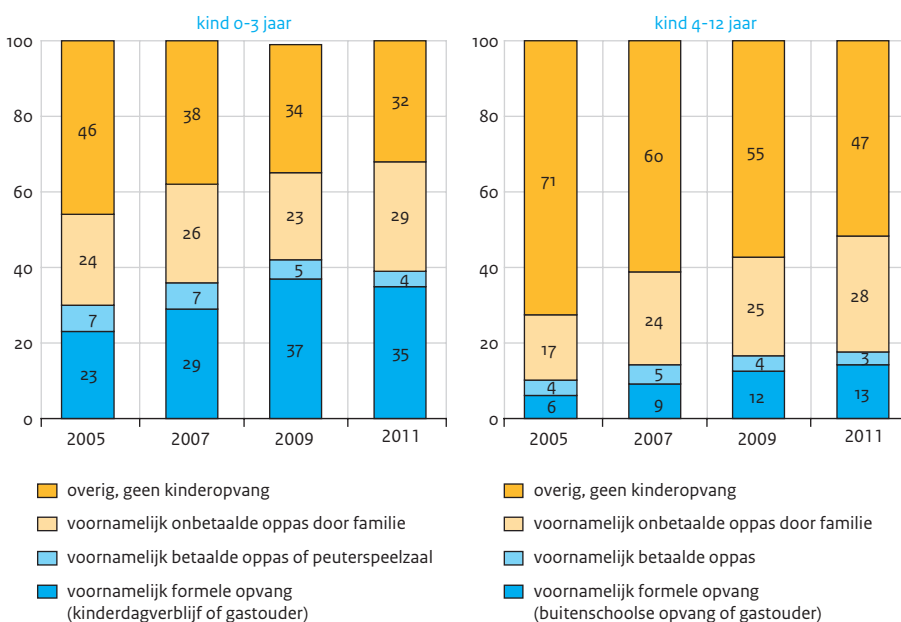
Kinderopvang

Kinderopvang is een belangrijke voorziening voor ouders om betaald werk met de zorg voor hun kind(eren) te kunnen combineren. Ook in het regeerakkoord stellen vvd en PvdA dat kinderopvang ouders de mogelijkheid biedt om deel te nemen aan het arbeidsproces. Analoog aan de stijgende arbeidsdeelname van in het bijzonder moeders steeg vele jaren op rij het aandeel ouders dat een beroep deed op formele kinderopvangvoorzieningen. In 2011 is die trend onderbroken en is het gebruik van formele kinderopvang (het kinderdagverblijf en gastouderopvang) voor kinderen tot 4 jaar wat gedaald ten opzichte van 2009.

Figuur 6.3

Gebruik formele kinderopvang voor kinderen tot 4 jaar na jarenlange stijging gedaald

Voornaamste vorm van kinderopvang voor huishoudens met kinderen van 12 jaar en jonger naar leeftijd jongste kind, 2005- 2011 (in procenten)

Bron: CBS (EBB '05-'11) via StatLine: huishoudens; voornaamste vorm van kinderopvang

Uiteraard zijn er de alarmerende signalen over de gestegen en stijgende kosten voor ouders door bezuiniging op de kinderopvangtoeslag. In 2011 waren de eerste bezuinigingen echter nog maar net van kracht (verhoging van de ouderbijdrage van 22 naar 26%, TK 2009/2010). Ook nam de arbeidsdeelname van moeders in de periode 2009-2011 nog altijd toe. De in 2011 ingezette daling van het gebruik van formele kinderopvang blijkt een voorbode voor een nog veel sterkere daling, zo bleek in 2012, althans gebaseerd op cijfers over het gebruik van de kinderopvangtoeslag (CBS 2013a, TK 2012/2013d). In het eerste half jaar van 2013, de periode waarin ouders met een verzamelinkomen van boven de 118.189 euro helemaal geen toeslag meer ontvangen voor de opvang van het eerste kind, is de daling verder doorgezet (szw 2013b). De bezuinigingen op de kinderopvang zijn niet teruggedraaid in het regeerakkoord van vvd en PvdA. Wel is in de begrotingsafspraken die het kabinet heeft gemaakt met D66, ChristenUnie, SGP voor 2014 afgesproken dat er 100 miljoen euro gaat naar verhoging van de kinderopvangtoeslag (szw 2013c). De invloed op de arbeidsdeelname van ouders met jonge kinderen blijkt vooralsnog echter beperkt: de netto-arbeidsparticipatie van vaders en moeders met kinderen tot 12 jaar is vanaf 2012 weliswaar iets gedaald onder invloed van de economische crisis, maar dat geldt ook of zelfs nog sterker voor andere groepen in de samenleving. In 2013 blijkt de daling

niet verder door te zetten (szw 2013b). Mogelijk doen ouders (weer) vaker een beroep op informele kinderopvang of stemmen zij bijvoorbeeld (onderling) de werktijden af op hun zorgtaken.

6.4 Flexibilisering van de arbeid

De arbeidsrelaties in Nederland zijn de laatste jaren aan het veranderen. De wijzigingen worden gekenmerkt door een toenemende flexibilisering van de arbeid. We bespreken hier twee vormen van flexibilisering. Ten eerste gaan we in op de opkomst van flexibele contractvormen. Werkgevers bieden minder vaste contracten en schakelen vaker tijdelijke medewerkers, uitzendkrachten en zzp'ers in. Ten tweede geven we weer in hoeverre werknemers meer zeggenschap hebben gekregen over waar en wanneer ze het werk uitvoeren.

Vaste en flexibele arbeidsrelaties

Een groeiend deel van de werkzame beroepsbevolking heeft een flexibele arbeidsrelatie: men werkt als zelfstandige, als tijdelijke werknemer of als oproep- of uitzendkracht. Zowel het aandeel werknemers met een flexibel contract als het aandeel zelfstandigen nam toe. In 2002 was nog 12% van de werkzame beroepsbevolking werknemer met een flexibel contract, in 2012 was dit toegenomen naar 16%. De groei deed zich vooral voor onder werknemers met een tijdelijke contract met uitzicht op een vaste aanstelling. Dit komt onder andere doordat tijdelijke werknemers steeds langer moeten wachten op een aanstelling voor onbetaalde tijd (Vlasblom et al. 2013). Het aandeel zelfstandigen nam in de periode 2002-2012 toe van 12% naar 15%. Dit is volledig toe te schrijven aan de stijging van het aandeel zzp'ers, de zelfstandigen zonder personeel. In 2012 was een op de tien werkzame personen in Nederland, ongeveer 750.000 personen, zzp'er.

Tabel 6.4

Een steeds groter aandeel werkenden heeft een flexibele arbeidsrelatie

Vaste en flexibele arbeid als percentage van de werkzame beroepsbevolking van 15-64 jaar, 2002-2012 (in procenten)

	2002	2004	2006	2008	2010	2011	2012
werknemers	87,6	86,9	86,4	86,2	85,8	85,4	85,2
vaste arbeidsrelatie	75,9	75,1	73,2	71,1	70,9	70,3	69,2
flexibele arbeidsrelatie	11,7	11,8	13,3	15,1	14,9	15,2	15,9
tijdelijk met uitzicht op vast	4,2	4,0	4,3	5,4	5,2	5,7	5,7
tijdelijk ≥ 1 jaar	1,0	1,3	1,4	1,5	1,7	1,3	1,6
uitzendkrachten	2,5	2,2	2,9	2,7	2,2	2,3	2,3
oproep- of invalkrachten	1,4	1,4	1,7	1,9	2,2	2,5	2,7
overig flexibel	2,6	2,9	3,0	3,6	3,6	3,3	3,7
zelfstandigen	12,4	13,1	13,6	13,8	14,2	14,6	14,8
zelfstandigen zonder personeel (zzp)	7,4	8,0	8,4	9,0	9,5	9,8	10,2
zelfstandigen met personeel	5,0	5,1	5,1	4,8	4,7	4,7	4,6

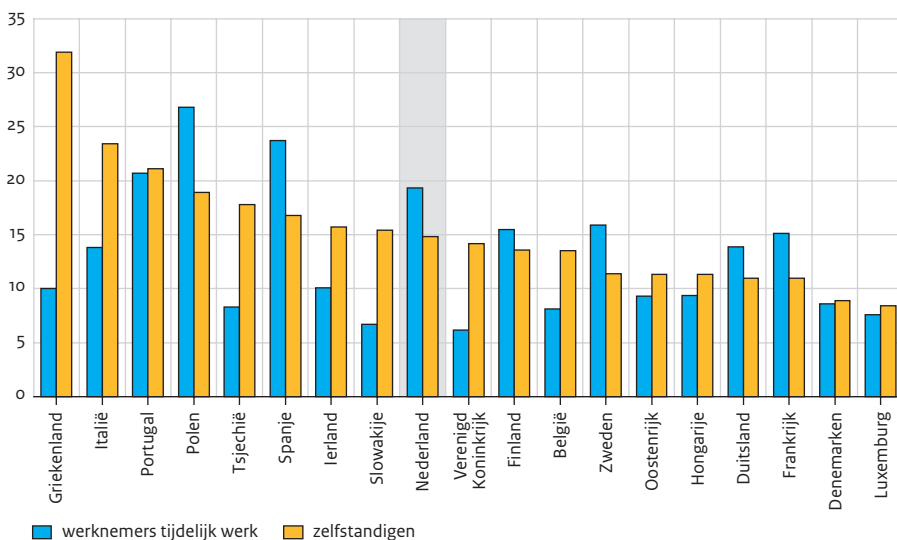
Bron: CBS (2013f; 2013l)

In vergelijking met andere Europese landen kent Nederland een relatief groot aandeel werknemers met tijdelijk werk (figuur 6.4). Het gaat hierbij om werknemers met een tijdelijk contract, maar ook om uitzend- en oproepkrachten. Het aandeel zelfstandigen is in Nederland in vergelijking met andere Europese landen meer dan gemiddeld toegenomen. Was het aandeel zelfstandigen een decennium geleden nog relatief laag, nu neemt Nederland een middenpositie in binnen Europa (szw 2013a; CBS 2012).

Figuur 6.4

Nederland in Europa: groot aandeel flexwerkers

Aandeel zelfstandigen in de werkzame beroepsbevolking en aandeel tijdelijke contracten van werknemers, 19 EU-landen, 2012 (in procenten)

Bron: Eurostat (2013a); ILO (2013) o.b.v. Labour Force Survey

Of de trend naar meer flexibilisering gunstig is voor de Nederlandse economie is niet eenvoudig vast te stellen en is onderwerp van discussie (De Beer et al. 2011; szw 2013a; Van Gaalen et al. 2013; Kleinknecht et al. 2013). Een flexibele arbeidsmarkt is enerzijds van belang om te kunnen inspelen op veranderende omstandigheden en de vraag vanuit de markt. Flexibiliteit biedt starters en werklozen meer mogelijkheden om toe te treden tot de arbeidsmarkt en vergroot de kans dat werknemers daar werken waar ze het beste tot hun recht komen. Anderzijds zijn de 'traditionele' langdurige arbeidsrelaties van belang voor het commitment tussen werknemers en werkgevers en de bereidheid om te investeren in menselijk kapitaal. In vergelijking met werknemers met een vast contract zijn tijdelijke werknemers in veel opzichten slechter af. Niet alleen hebben zij een grotere mate van baan- en inkomensonzekerheid, maar ook hebben ze vaak een lager uurloon, lagere kwaliteit van arbeid en minder ontwikkel- en opleidingsmogelijkheden

(Van Gaalen et al. 2013; De Beer et al. 2011). In vergelijking met andere Europese landen hebben tijdelijke werknemers in Nederland een relatief ongunstige rechtspositie, terwijl de ontslagbescherming voor vaste krachten in Nederland hoog is (Cörvers et al. 2011: 13; Vrooman et al. 2012). Het Sociaal Akkoord van 2013 kondigt maatregelen aan om de positie van flexwerkers te versterken en de verschillen tussen flexibel en vast werk te verkleinen, door onder andere het oneigenlijk gebruik van flexibele arbeidsrelaties (schijnconstructies) aan te pakken, te investeren in scholing van flexibel personeel en de ontslagbescherming aan te passen.

Zeggenschap over werktijden en werkplek

Een andere vorm van flexibiliteit betreft de manier waarop het werk is georganiseerd. In de literatuur wordt dit vaak aangeduid met Het Nieuwe Werken (HNW) (Slijkhuis 2012). Hoewel niet altijd een eenduidige definitie wordt gehanteerd, gaat het er globaal om dat werknemers meer vrijheid krijgen in hoe, wanneer en waar zij werken. De overheid stimuleert HNW, waaronder thuis- en telewerken, mede om de balans tussen werk en zorgtaken te verbeteren, de arbeidsdeelname van mensen met zorgverplichtingen te vergroten en te bezuinigen op huisvestingskosten (Stichting van de Arbeid 2013, zie ook § 6.3). Aan HNW wordt in de literatuur veel voordelen toegeschreven: het zou het werkplezier vergroten en gevoelens van tijdsdruk verminderen. Er zijn echter ook tegengeluiden te horen. HNW zou contacten met collega's en leidinggevenden verminderen en overwerk in de hand werken. Bovendien hangt het succes af van de persoon en de condities waaronder het is ingevoerd (Slijkhuis 2012; Peters en Wildenbeest 2010). Het aantal telewerkers is de laatste jaren toegenomen (tabel 6.5). Dat zijn werknemers die met een computer thuis of elders werk verrichten dat zij ook op het bedrijf of bij de opdrachtgever uitvoeren. Was in 2007 nog een op de negen werknemers telewerker, in 2012 is dat gestegen tot een op de zes.

De aandacht voor HNW doet vermoeden dat werknemers meer autonomie in het werk hebben gekregen, maar dit zien we niet terug in de cijfers. Er lijkt eerder een lichte afname te zijn van de zeggenschap over de uitvoering van het werk en het werktempo. Voorts blijkt uit onderzoek van Vlasblom et al. (2013) dat de zeggenschap over werktijden in de periode 2000-2010 nauwelijks is gestegen. Mogelijk gaan de ontwikkelingen naar meer telewerken gepaard met een grotere behoefte van werkgevers om het werk van werknemers te controleren (Van Echtelt 2007), al wordt uit de cijfers niet duidelijk of de verminderde autonomie telewerkers of niet-telewerkers betreft. Ook het aandeel werknemers dat naar eigen zeggen verlof kan opnemen wanneer zij dat willen is de laatste jaren niet toegenomen.

Tabel 6.5

Telewerken neemt toe, zeggenschap over werk en werktijden niet

Flexibele arbeidsomstandigheden werknemers, 2007-2012 (in procenten)

	2007	2008	2010	2011	2012
telewerker	11,3	12,2	15,2	16,2	16,5
zelf werktijden bepalen					
ja, regelmatig	-	-	-	21,9	22,1
ja, soms	-	-	-	24,2	23,4
nee	-	-	-	53,9	54,4
verlof opnemen wanneer gewenst					
ja, regelmatig	55,9	50,8	50,2	49,3	49,7
ja, soms	27,0	32,8	33,2	33,4	32,3
nee	17,1	16,4	16,6	17,2	18,0
autonomie					
zelf beslissen over uitvoering van het werk	-	64,6	62,7	61,2	60,2
volgorde werkzaamheden bepalen	-	65,8	64,2	63,5	61,9
werktempo bepalen	-	61,1	59,8	59,3	57,2

Bron: TNO/CBS (NEA'07-'10); Koppes et al. (2013) diverse jaren; CBS (2013q)

6.5 Beleving van het werk en tevredenheid

De vraag is nu in hoeverre de ontwikkelingen op de Nederlandse arbeidsmarkt zichtbaar zijn in de beleving van de arbeid en de tevredenheid van werkenden. We bespreken opvattingen over werkomstandigheden, tijdsdruk en de gewenste pensioenleeftijd.

Tevredenheid met werk en arbeidsomstandigheden

Nederlandse werknemers zijn de afgelopen jaren niet meer of minder tevreden geworden met hun werk en hun arbeidsomstandigheden. In de periode 2007-2012 gaf steeds ongeveer driekwart van de werknemers aan hierover tevreden of zeer tevreden te zijn (tabel 6.6). In vergelijking met andere Europese landen neemt Nederland een bovengemiddelde positie in als het gaat om de tevredenheid met de huidige baan (figuur 6.5). Ook over hun arbeidsomstandigheden zijn Nederlanders relatief tevreden. Van de gepresenteerde EU-landen neemt Nederland na Denemarken en het Verenigd Koninkrijk een derde positie in (figuur 6.6).

Tabel 6.6

Nederlanders niet meer of minder tevreden over werk en werkomstandigheden

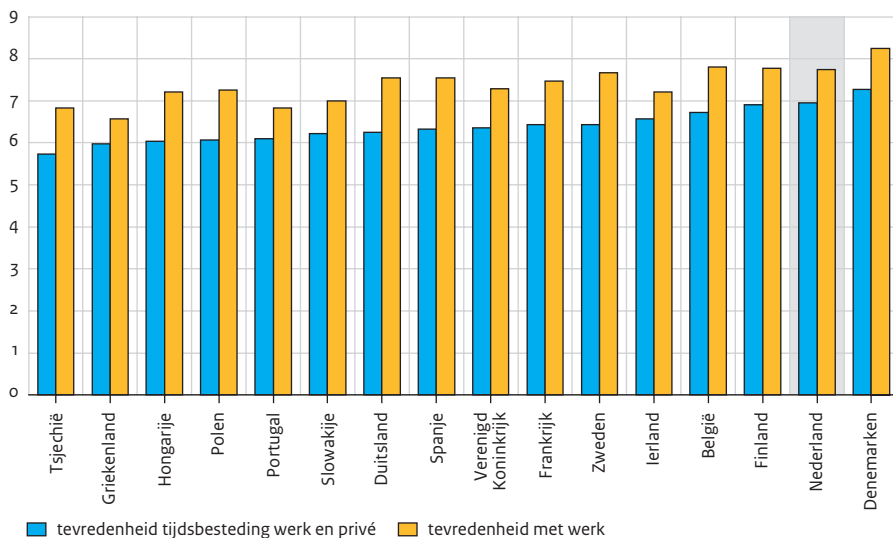
Beleving werk en werkomstandigheden werknemers, 2007-2012 (in procenten)

	2007	2008	2010	2012
tevredenheid met werk				
tevreden met werk	77,4	78,4	78,8	78,2
tevreden met arbeidsomstandigheden	72,6	76,1	77,2	75,6
beleving werkdruk				
altijd/vaak erg snel moeten werken	33,9	32,3	34,4	31,2
altijd/vaak heel veel werk te doen	43,2	41,8	42,1	39,6
altijd/vaak extra hard moeten werken	26,2	26,7	26,9	26,2
burn-outklachten	11,3	12,4	13,1	13,1

Bron: TNO/CBS (NEA '07-'10); CBS (2013q)

Figuur 6.5

Nederland in Europa: tevreden met baan en tijdsbesteding werk en privé

Tevredenheid met huidige werk en tijdsbesteding werk en privé, 16 EU-landen,^a 2010 (gemiddelden op een schaal van 0-10)

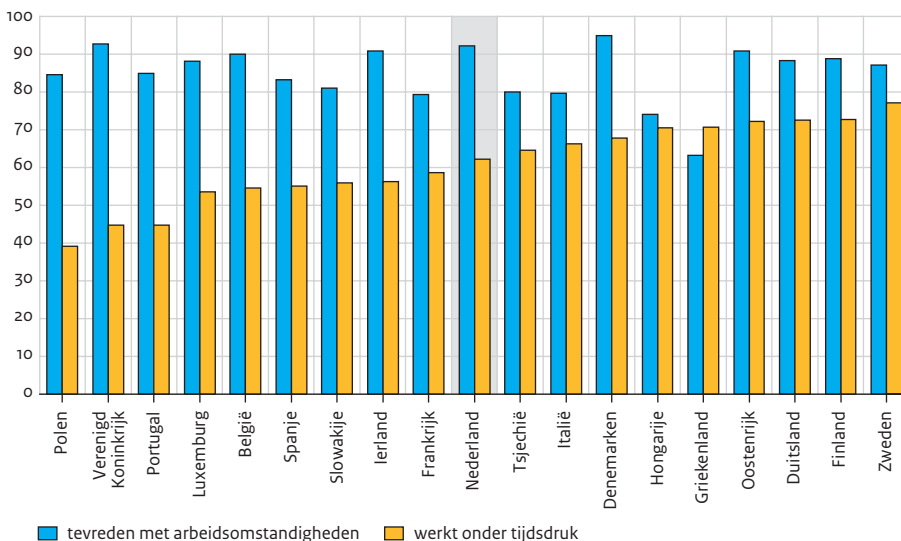
a Geen gegevens van Oostenrijk, Luxemburg en Italië.

Bron: European Social Survey (ESS'10) SCP-bewerking

Figuur 6.6

Nederland in Europa: gemiddelde werkdruk, grote tevredenheid met werkomstandigheden

Tevredenheid met arbeidsomstandigheden en werkdruk, 19 EU-landen, 2010 (in procenten)

Bron: Eurofound 2013 (EWCS'10) SCP-bewerking

Werkdruk en combinatie arbeid en zorg

De beleving van de werkdruk is in de periode 2007-2012 eveneens ongeveer gelijk gebleven (tabel 6.6). Wel vertoont het aandeel werknemers met burn-outklachten een licht stijgende lijn, van 11% in 2007 tot 13% in 2012. Mensen met burn-outklachten geven bijvoorbeeld aan compleet uitgeput te zijn door hun werk of zich leeg te voelen na het einde van een werkdag.

Nederland neemt wat betreft ervaren werkdruk een middenpositie in vergelijking met andere Europese landen (figuur 6.6). Als indicator voor de ervaren werkdruk is weergegeven welk aandeel werkenden tenminste een kwart van hun werktijd in een heel hoog werktempo moeten werken. Voor Nederland (62%) ligt dit aandeel net iets boven het EU-27-gemiddelde (59%). Wel is de situatie verbeterd ten opzichte van 2000, toen Nederland, met Zweden, nog de hoogste positie innam.

Nederlanders zijn in vergelijking met werkenden uit andere Europese landen heel tevreden met de tijd die ze aan werk besteden in verhouding tot de tijd die ze andere zaken besteden (figuur 6.5). Dit geldt voor zowel mannen als vrouwen. Nederland, Denemarken en Finland scoren het hoogst van de gepresenteerde landen.

Langer doorwerken

De beleidsontwikkelingen rond de arbeidsdeelname van ouderen en het verhogen van de pensioenleeftijd zien we deels terug in de opvattingen van werkenden (tabel 6.7).

Enerzijds verwachten werknemers steeds vaker dat ze tot of na het 65ste jaar zullen doorwerken. Waar in 1999 3% van de 50-54-jarigen na het 65ste jaar dacht te stoppen, was dit in 2010 37%. Anderzijds ligt de gemiddelde leeftijd waarop werknemers willen uitreden nog ver onder de wettelijke pensioenleeftijd. In 2012 lag de gewenste pensioenleeftijd gemiddeld rond 62,5 jaar (Koppes et al. 2013).

Tabel 6.7

Verwachte pensioenleeftijd stijgt

Verwachte pensioenleeftijd van werkenden, naar leeftijdsklasse, 1999-2010 (in procenten)

	50-54 jaar				55-59 jaar				60-64 jaar			
	1999	2006	2008	2010	1999	2006	2008	2010	1999	2006	2008	2010
verwachte pensioenleeftijd												
≤ 59 jaar	18	5	4	3	7	3	3	2	. ^a	0	1	0
60-62 jaar	49	38	32	19	62	53	33	24	.	32	22	14
63-64 jaar	2	11	7	9	7	14	16	17	.	14	16	28
65 jaar	28	43	50	32	22	31	44	47	.	51	48	45
≥ 66 jaar	3	3	6	37	2	1	4	10	.	4	13	13

a Geen gegevens gepresenteerd vanwege een te klein aantal waarnemingen (27).

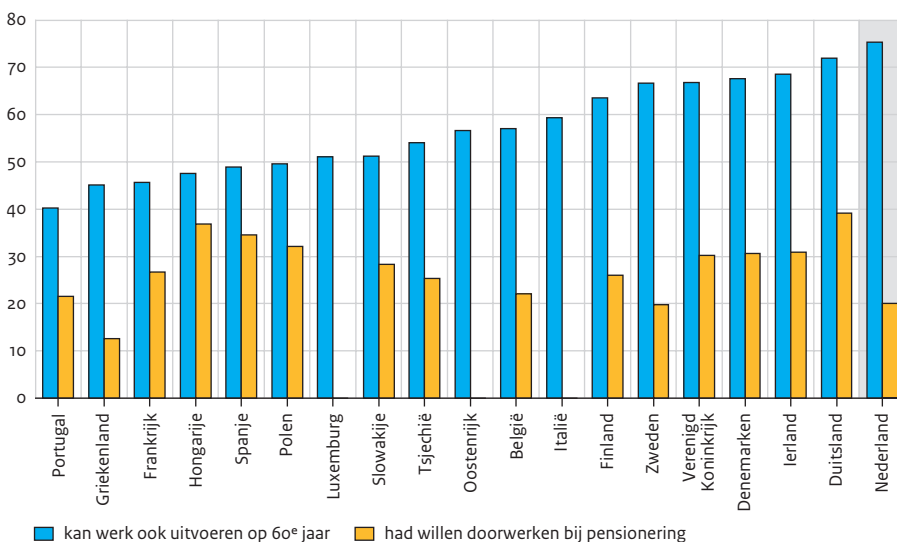
Bron: Vlasblom et al. (2012: 112); oSA (Toekomst van de Arbeid Survey'99) en SCP (AAP'06-'10)

Vergeleken met andere Europese landen denken werkenden (jonger dan 60 jaar) in Nederland relatief vaak dat zij hun huidige baan ook nog kunnen uitvoeren als zij 60 jaar zijn. Nederland scoort hiermee het hoogst van de in figuur 6.7 gepresenteerde landen, gevolgd door Duitsland en Ierland. Hoewel men vindt dat het werk ook op latere leeftijd uitgevoerd kan worden, is de animo om na pensionering door te werken in Nederland relatief laag. Een op de vijf Nederlandse gepensioneerden had liever willen doorwerken na pensionering, wat weinig is in vergelijking met andere Europese landen. Nadere analyses zouden moeten uitwijzen hoe deze verschillen zijn te verklaren. Mogelijk spelen de werkomstandigheden en het pensioenstelsel in de verschillende landen een rol

Figuur 6.7

Nederland in Europa: weinig animo om na pensioenleeftijd door te werken

Kan huidig werk ook uitvoeren op 60-jarige leeftijd (werknemers jonger dan 60 jaar) en had willen doorwerken bij pensionering (gepensioneerden), 19 EU-landen, ^a 2010 (in procenten)

a Geen gegevens van Oostenrijk, Luxemburg en Italië over willen doorwerken bij pensionering.

Bron: Eurofound 2013 (EWCS '10); European Social Survey (ESS '10) SCP-bewerking

6.6 Slotbeschouwing

Hoewel de economische krimp in 2012 minder fors was dan in 2009, zijn de gevolgen voor de werkgelegenheid nu zichtbaarder. Ondanks dat Nederland het in internationaal opzicht niet slecht doet, is het risico op werkloosheid voor sommige groepen in de samenleving aanzienlijk. Met name jongeren van 15 tot 25 jaar en niet-westerse migranten worden hard getroffen. Met de Aanpak Jeugdwerkloosheid zijn extra middelen beschikbaar gesteld om de hoge werkloosheid onder jongeren te bestrijden (TK 2012/2013a). Opvallend is dat het beleid minder aandacht heeft voor de werkloosheid onder niet-westerse migranten, terwijl die hoger ligt dan onder jongeren. Deels heeft de achterstand van niet-westerse migranten te maken met ongunstige achtergrondkenmerken, zoals een lager gemiddeld opleidingsniveau. Ook discriminatie speelt een rol, hetgeen zich vaker voordoet naarmate het economisch slechter gaat (Andriessen et al. 2012). De discussie of een specifieke aanpak voor deze groep soelaas kan bieden lijkt op dit moment niet zo nadrukkelijk gevoerd te worden, hoewel de situatie van deze groep toch wel aandacht behoeft.

De arbeidsdeelname in Nederland behoort tot de hoogste van Europa. De arbeidsparticipatie lag de afgelopen jaren rond de 67%, maar is begin dit jaar door de economische crisis licht gedaald. De arbeidsdeelname van ouderen is de laatste jaren sterk toegenomen en ook de gemiddelde pensioenleeftijd steeg. Ook de arbeidsdeelname van vrouwen is het laatste decennia toegenomen. Toch ligt de arbeidsdeelname van vrouwen nog 13 procentpunten onder die van mannen en is bijna de helft van de 55- tot 65-jarigen niet werkzaam. Het verhogen van de arbeidsdeelname wordt deels belemmerd door de voorkeuren van mensen zelf. Veel vrouwen zijn tevreden met hun deeltijdbaan en willen niet meer uren werken, en de gemiddelde leeftijd waarop werknemers willen uittreden ligt nog ver beneden de wettelijke pensioenleeftijd. Ook de voorkeuren van werkgevers spelen echter een rol. Werkgevers zijn vaak terughoudend bij het in dienst nemen van oudere werknemers, onder andere door potentiële hoge kosten van ziekteverzuim. Ook de arbeidsdeelname van mensen met gezondheidsbeperkingen blijft duidelijk achter bij die van gezonde werknemers. Er lijkt een 'cultuuromslag' nodig om werkgevers bereid te vinden om ouderen en mensen met gezondheidsbeperkingen in dienst te nemen. De tendens naar het 'maatschappelijk verantwoord ondernemen' geeft daartoe een eerste aanzet. Er zullen echter hardere maatregelen nodig zijn om opvattingen en het gedrag van werkgevers en werknemers te veranderen. Met de aankondiging van het quotum in het regeerakkoord is de arbeidsdeelname van mensen met gezondheidsbeperkingen weer expliciet op de politieke agenda gezet. Door het Sociaal Akkoord van 2013 is invoering van het quotum voorlopig van de baan, tenzij de doelstellingen voor de arbeidsdeelname van mensen met beperkingen niet worden gehaald. Of de afspraken in het Sociaal Akkoord voldoende zijn om de nodige veranderingen tot stand te brengen moet nog blijken.

Tevens zijn er maatregelen aangekondigd om de verschillen tussen flexibel en vast werk te verkleinen, door onder andere het oneigenlijk gebruik van flexibele contracten aan te pakken en ontslagprocedures te vereenvoudigen. Steeds meer werknemers hebben een tijdelijke aanstelling. Ook het aantal zelfstandigen nam toe. Daarbij moet wel worden opgemerkt dat nog steeds het grootste deel van de werkzame beroepsbevolking (circa 70%), werkzaam is als werknemer met een contract van onbetaalde tijd. Of de ontwikkelingen naar meer flexibiliteit gunstig is voor de Nederlandse economie is onderwerp van discussie. Wel is bekend dat werknemers met een flexibel contract in veel opzichten slechter af zijn dan vaste werknemers. Zij krijgen bijvoorbeeld een lager salaris voor hetzelfde werk en ontvangen minder scholing (Vlasblom et al. 2013). In het beleid wordt scholing gezien als een belangrijk middel om de 'werkzekerheid' van werknemers te verhogen en is dus juist van belang voor mensen zonder vast contract. De aangekondigde maatregelen willen ook op dit punt de verschillen tussen flexwerkers en vaste werknemers verkleinen en scholing meer toegankelijk maken voor werkenden in de flexibele schil.

Een andere vorm van flexibilisering van de arbeid is de zeggenschap die werknemers hebben over waar en wanneer ze het werk uitvoeren. Dit wordt in de literatuur ook wel aangeduid met Het Nieuwe Werken. Enerzijds zien we dat het aandeel telewerkers de laatste jaren is toegenomen, van 11% in 2007 naar 17% in 2012. Anderzijds lijkt de zeggenschap over de uitvoering van het werk en het werktempo eerder af dan toe te nemen.

Op basis van deze (globale) gegevens lijkt Het Nieuwe Werken dus nog niet op grote schaal te worden ingezet.

De tijd die Nederlanders aan betaalde arbeid besteden is de laatste jaren niet noemenswaardig toegenomen. Ook is er weinig veranderd in de verdeling van taken tussen mannen en vrouwen. Vrouwen besteden nog altijd tweemaal zoveel tijd aan huishouden en zorgtaken als mannen. Het streven de combinatie van arbeid en zorg te verbeteren en de arbeidsdeelname van vrouwen te vergroten, lijkt in tegenspraak met de bezuinigingen in de kinderopvang en de aangekondigde herziening van de kindregelingen. Het gebruik van kinderopvang is na een jarenlange stijging in 2011 wat gedaald ten opzichte van 2009. De invloed van deze beleidsmaatregelen op de arbeidsdeelname van ouders met jonge kinderen blijkt vooralsnog echter beperkt.

Literatuur

- Andriessen, I., Nievers, E. en Dagevos, J. (2012). *Op achterstand. Discriminatie van niet-westerse migranten op de arbeidsmarkt*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Beer, P. de (red.), R. Dekker en M. Olsthorp (2011). *Flexibilisering. De balans opgemaakt*. Amsterdam: De Burcht / Wetenschappelijk Bureau voor de Vakbeweging.
- Breedveld, K., A. van den Broek, J. de Haan, L. Harms, F. Huysmans en E. van Ingen (2006). *De tijd als spiegel*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- CBS (2008). *Arbeidsgehandicapten blijven achter in tijden van economisch herstel*. Geraadpleegd via www.cbs.nl/nl-nl/menu/themas/arbeid-sociale-zekerheid/publicaties/artikelen/archief/2008/2008-2404-wm.htm.
- CBS (2012). *Het Nederlandse ondernemersklimaat in cijfers 2012*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2013a). *Arbeidsrekeningen; beloning en arbeidsvolume van werknemers*. Geraadpleegd augustus 2013 via StatLine. Den Haag / Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2013b). *Vacatures: SB1 2008 particuliere bedrijven en overheidssectoren*. Geraadpleegd augustus 2013 via StatLine. Den Haag / Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2013c). *Bbp, productie en bestedingen; kwartalen, mutaties*. Geraadpleegd mei 2013 via StatLine. Den Haag / Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2013d). *Arbeidsrekeningen; arbeidsvolume en werkzame personen, kwartalen*. Geraadpleegd augustus 2013 via StatLine. Den Haag / Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2013f). *Beroepsbevolking; kerncijfers naar geslacht en andere persoonskenmerken*. Geraadpleegd augustus 2013 via StatLine. Den Haag / Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2013g). *De potentiële beroepsbevolking in de Europese Unie: van groei naar krimp*. Geraadpleegd mei 2013 via www.cbs.nl/nl-nl/menu/themas/arbeid-sociale-zekerheid/publicaties/artikelen/archief/2012/2012-bevolkingstrends-beroepsbevolking-eu-art.htm.
- CBS (2013i). *Bevolking 15 jaar of ouder, arbeidsdeelname naar geslacht en leeftijd*. Geraadpleegd mei 2013 via StatLine. Den Haag / Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2013j). *Ruim 40 procent van de werknemers bij pensionering 65 jaar of ouder*. Geraadpleegd mei 2013 via www.cbs.nl/nl-nl/menu/themas/arbeid-sociale-zekerheid/publicaties/artikelen/archief/2013/2013-3769-wm.htm.
- CBS (2013k). *Arbeidsgehandicapten; profiel*. Geraadpleegd augustus 2013 via StatLine. Den Haag / Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.

- CBS (2013l). *Zelfstandigen zonder personeel; persoonskenmerken*. Geraadpleegd mei 2013 via StatLine. Den Haag / Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2013m). *Conjunctuurbericht: Opnieuw minder banen*. Geraadpleegd augustus 2013 via www.cbs.nl/nl-nl/menu/themas/dossiers/conjunctuur/publicaties/conjunctuurbericht/inhoud/kwartaal/archief/2013/2013-06-25-k02.htm
- CBS (2013n). *Beroepsbevolking; geslacht en leeftijd*. Geraadpleegd oktober 2013 via StatLine. Den Haag / Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2013o). *Fors minder kinderopvangtoeslag in 2012*. Webmagazine, maandag 24 juni 2013 9:30, www.cbs.nl/nl-nl/menu/themas/inkomen-bestedingen/publicaties/artikelen/archief/2013/2013-3845-wm.htm.
- CBS (2013p). *De Nederlandse economie 2012*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2013q). *Nationale Enquête Arbeidsomstandigheden. Arbeidsomstandigheden werknemers; herkomst en arbeidsduur*. Geraadpleegd juni 2013 via StatLine. Den Haag / Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CPB (2013). *Centraal Economisch Plan 2013*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Clöin, Mariëlle (red.) (2013). *Met het oog op de tijd. Een blik op de tijdsbesteding van Nederlanders*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Clöin, Mariëlle en Harry Bierings (2012). De combinatie van betaalde arbeid en zorgtaken. In: Ans Merens, Marijke Hartgers en Marion van den Brakel (red.), *Emancipatiemonitor 2012* (p. 87-101). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Cörvers, F., R. Euwals en A. de Grip (2011). *Labour market flexibility in the Netherlands. The role of contracts and self-employment*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Echtelt, P. van (2007). *Time-greedy employment relationships. Four studies on the time claims of post-Fordist work*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Echtelt, P. van (2012). Ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid in internationaal perspectief. In: M. Versantvoort en P. van Echtelt (red.), *Belemmerd aan het werk. Trendrapportage ziekteverzuim, arbeidsongeschiktheid en arbeidsdeelname personen met gezondheidsbeperkingen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Es, F. van en D. van Vuuren (2010). Een decompositie van de groei van het aandeel zelfstandigen in de beroepsbevolking. In: *TPE digitaal*, jg. 4, nr. 3, p. 126-148.
- Eurofound (2013). *European Working Conditions Survey*. Verkregen juni 2013 via www.eurofound.europa.eu/surveys/smt/ewcs/results.htm.
- Eurostat (2013a). *Temporary employees as percentage of the total number of employees*. Verkregen juni 2013 via http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsa_etpga&lang=en.
- Eurostat (2013b). *Labour Force Survey 2012*. Verkregen augustus 2013 via http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/employment_unemployment_lfs/data/database.
- Gaalen, R. van, A. Goudswaard, J. Sanders en W. Smits (2013). *Dynamiek op de Nederlandse arbeidsmarkt. De focus op flexibilisering*. Den Haag / Hoofddorp: CBS / TNO.
- ILO (2013). *Statistics by indicator: Share of self-employed in total employment*. Verkregen juni 2013 via www.ilo.org/ilostat/faces/home/statisticaldata/data_by_subject?_adf.ctrl-state=ejsace5io_4&_aftrLoop=269033149759142.
- Jonkers, W. (2013). Werkloosheid in Nederland hoger dan in Duitsland. In: CBS *Webmagazine*, 6 mei 2013. Verkregen juni 2013 via www.cbs.nl/nl-nl/menu/themas/arbeid-sociale-zekerheid/publicaties/artikelen/archief/2013/2013-3824-wm.htm.

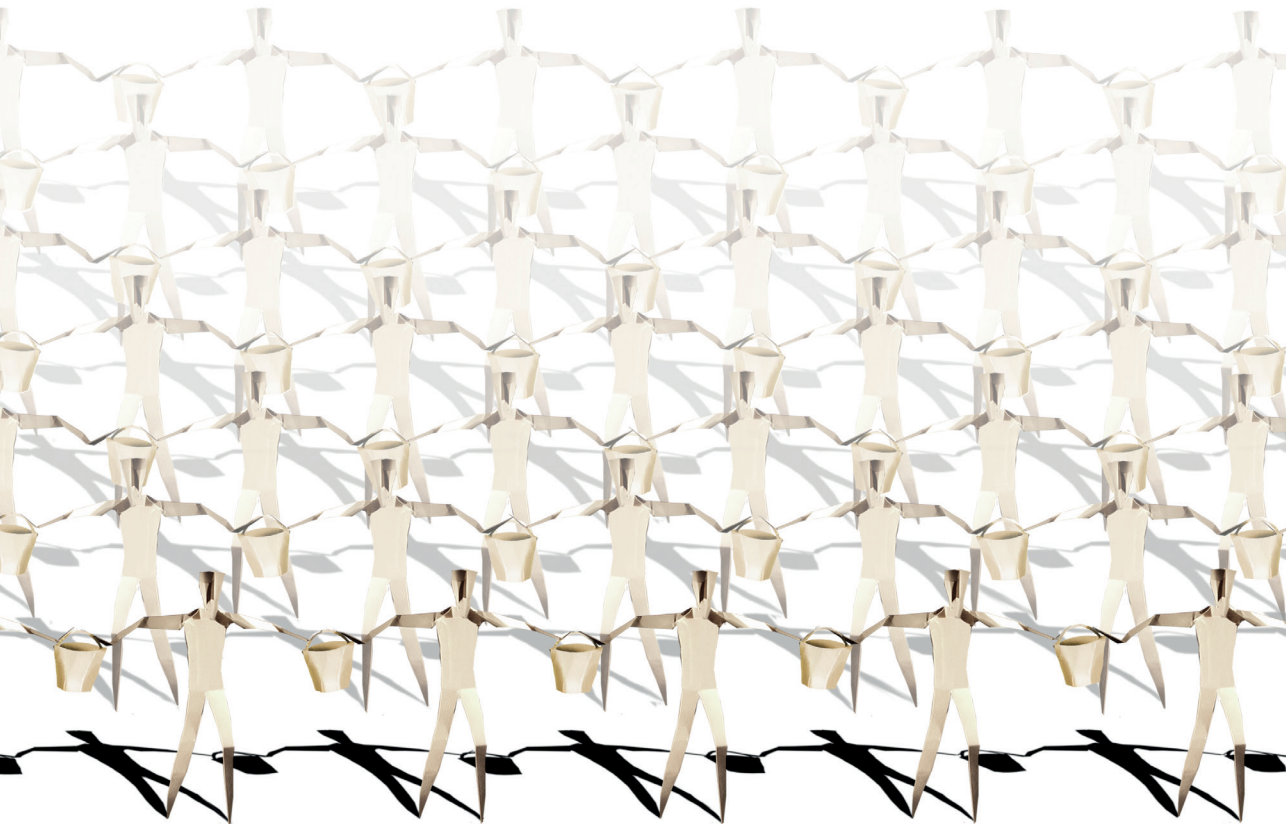
- Kamphuis, C., R. van den Dool, I. Stoop, P. Adelaar en J. de Haan (2009). *ТВО/eu en ТВО/nl*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- KiM (2012). *Mobiliteitsbalans 2012*. Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid. Den Haag: ministerie van Infrastructuur en Milieu.
- Klein Hesselink, J., I. Houtman en S. van den Bossche (2012). Trends in ziekteverzuim. In: M. Versantvoort en P. van Echtelt (red.), *Belemmerd aan het werk. Trendrapportage ziekteverzuim, arbeidsongeschiktheid en arbeidsdeelname personen met gezondheidsbeperkingen* (p. 26-46). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kleinknecht, A., F. van Schaik en H. Zhou (2013). Het belang van het innovatieregime voor flexibel werk en innovatie. In: *Economisch Statistische Berichten*, jg. 98, nr. 4659, p. 276-279.
- Koppes, L., E. de Vroome, G. Mars, B. Janssen, M. van Zwieten, en S. van den Bossche (2013). *Nationale Enquête Arbeidsomstandigheden 2012. Methodologie en globale resultaten*. Hoofddorp: TNO.
- Kroll, Steve (2011). The Decline in Work Hours during the 2007-09 Recession. In: *Monthly Labor Review*, jg. 134, nr. 4, p. 53-59.
- Mars, Godelief, Marion van den Brakel, Wil Portegijs, Katja Chkalova en Marleen Geerdinck (2012). Vrouwen en de arbeidsmarkt. In: Ans Merens, Marijke Hartgers en Marion van den Brakel (red.), *Emancipatiemonitor 2012* (p. 51-75). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Michiels, J., D. Arts, J. Besseling, H.J. Dirven en C. van Deursen (2012). Trends in arbeidsaanbod van personen met gezondheidsbeperkingen. In: M. Versantvoort en P. van Echtelt (red.), *Belemmerd aan het werk. Trendrapportage ziekteverzuim, arbeidsongeschiktheid en arbeidsdeelname personen met gezondheidsbeperkingen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Peters, P. en M. Wildenbeest (2010). Telewerken als hulpbron? 'Flow' en uitputting onder twee telewerkcategorieën vergeleken. In: *Gedrag & Organisatie*, jg. 23, nr. 2, p. 97-117.
- SER (2011). *Tijden van de samenleving. Slimmer organiseren van tijd en plaats van arbeid en dienstverlening*. Den Haag: Sociaal Economische Raad (Advies 11/06).
- Slijkhuis, J.M. (2012). *A structured approach to the need for structure at work* (proefschrift). Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Stichting van de Arbeid (2013). *Sociaal akkoord*. Geraadpleegd mei 2013 via www.stvda.nl.
- szw (2013a). *Flexibiliteit en zekerheid op een dynamische arbeidsmarkt. De balans in beweging*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- szw (2013b). *Cijfers kinderopvang tweede kwartaal 2013*. Brief van de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, L.F. Asscher (referentie 2013-0000122496). Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- szw (2013c). *Kamerbrief intensivering kinderopvangtoeslag 2014*. Brief van minister Asscher (szw) aan de Tweede Kamer over intensivering kinderopvangtoeslag 2014 (referentie 2013-0000138107). Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Ter Steege, Dick (2013). *Ziekteverzuim laagst sinds 1996*. CBS Webartikel, vrijdag 30 augustus 2013. Geraadpleegd augustus 2013 via www.cbs.nl/nl-nl/menu/themas/arbeid-sociale-zekerheid/publicaties/artikelen/archief/2013/2013-ziekteverzuim-1996-2012-art.htm.
- TK (2009/2010). *Kinderopvang*. Brief van de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Tweede Kamer, vergaderjaar 2009/2010, 31 322, nr. 87.
- TK (2010/2011). *Hoofdlijnen emancipatiebeleid: vrouwen- en homo-emancipatie 2011-2015*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2010/2011, 27017, nr. 74.

- TK (2011/2012a). Vaststelling van de begrotingsstaten van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (xv) voor het jaar 2012. Tweede Kamer, vergaderjaar 2011/2012, 33000 XV, nr. 2.
- TK (2011/2012a). *Kabinetsreactie op het SER advies Tijden van de Samenleving*. Brief van de ministers van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Tweede Kamer, vergaderjaar 2011/2012, 29544 / 31289, nr. 355.
- TK (2011/2012c). *Wijziging van de Algemene Ouderdomswet. Memorie van toelichting*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2011/2012, 33290, nr. 3.
- TK (2012/2013a). *Arbeidsmarktbeleid*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, 29544, nr. 438.
- TK (2012/2013b). *Arbeidsmarktbeleid*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, 29544, nr. 423.
- TK (2012/2013c). *Hoofdlijnenbrief Emancipatiebeleid 2013-2016*. Brief van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, 30420, nr. 180.
- TK (2012/2013d). *Kinderopvang*. Brief van de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, 31322 nr. 202.
- Vlasblom, J.D., E. Josten en M. de Voogd-Hamelink (2013). *Aanbod van arbeid 2012*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vrooman, C., E. Josten en J.D. Vlasblom (2012). *Minder ontslagbescherming, meer werkende ouderen?* In: E. Pommer (red.), *Startklaar voor vier jaar. Een verkenning van publieke prestaties voor de kabinetsformatie 2012*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- VVD-CDA (2010). *Vrijheid en verantwoordelijkheid*. Regeerakkoord vvd-cda. Geraadpleegd augustus 2013 via <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/rapporten/2010/09/30/regeerakkoord-vvd-cda.html>.
- VVD en PvdA (2012). *Bruggen slaan*. Regeerakkoord vvd en PvdA. 29 oktober 2012. Geraadpleegd mei 2013 via www.kabinetsformatie2012.nl/bestanden/formaties/formatie-2012/documenten/regeerakkoord/20121029-definitief-regeerakkoord.pdf.

7

Gezondheid en zorg

7 Gezondheid en zorg

Maartje Harbers (RIVM), Peter Achterberg (RIVM), Nancy Hoeymans (RIVM), Sjoerd Kooiker (SCP), Cretien van Campen (SCP)

Kernpunten

- De levensverwachting is tussen 2001 en 2011 sterk gestegen, voor mannen van 75,8 naar 79,2 jaar en voor vrouwen van 80,7 naar 82,9 jaar. Het aantal mensen met twee of meer aandoeningen (multimorbiditeit) is toegenomen van 9% in 2004 naar 12% in 2011.
- Hoogopgeleiden leven gemiddeld zeven jaar langer en leven ook langer in goed ervaren gezondheid, zonder beperkingen en zonder chronische ziekte.
- In 2011 waren kanker met 32% en hart- en vaatziekten met 28% van alle sterfgevallen de belangrijkste doodsoorzaken. Het absolute aantal sterfgevallen door hart- en vaatziekten is tussen 2001 en 2011 flink gedaald, terwijl de absolute sterfte aan kanker is gestegen. Daardoor heeft kanker in 2007 hart- en vaatziekten ingehaald als de belangrijkste doodsoorzaak.
- De sterfte door suïcide stijgt sinds 2008 na een daling in de jaren daarvoor.
- De deelname aan vaccinaties uit het Rijksvaccinatieprogramma is hoog, behalve in de Biblebelt. Dit gaat gepaard met een hogere kans op uitbraak van ziekten als mazelen zoals in 2013.
- Tussen 2001 en 2011 is het aantal ziekenhuisopnamen met 68% gestegen. Die stijging komt vooral op het conto van de dagopnamen.
- De toename van het aantal chronisch zieken in Nederland heeft niet direct gevolgen voor maatschappelijke participatie. Chronisch zieken die zich gezond voelen, participeren namelijk nauwelijks minder dan mensen zonder ziekte. De aanwezigheid van beperkingen en de beleving van de gezondheid bepalen veel meer of mensen participeren dan de aanwezigheid van een chronische ziekte.
- Vier op de vijf Nederlanders is tevreden over het Nederlandse gezondheidszorgsysteem.

In de vorige editie van *De sociale staat van Nederland (SSN)*, uit 2011, zagen we dat Nederlanders tussen 1999 en 2008 zeker maar niet minder gezond zijn geworden (Polder en Van der Lucht 2011; Van der Lucht en Polder 2010). Steeds meer mensen blijken een of meer ziekten te hebben, maar dit leidt niet tot meer lichamelijke beperkingen of een minder goed ervaren gezondheid. Integendeel, de levensverwachting in goed ervaren gezondheid en zonder beperkingen is toegenomen. De toename van het aantal ziekten is deels het gevolg van vroegere opsporing, deels van een langere levensduur. Wat betekent dit dan voor participatie in school, arbeid en vrijwilligerswerk? En heeft de economische crisis al merkbare gevolgen voor de gezondheid van de Nederlander?

Dit hoofdstuk bespreekt de recente ontwikkelingen in gezondheid en zorg in Nederland, beginnend met de beleidsdoelstellingen van het kabinet-Rutte II. Gezondheid is een complex begrip. Er zijn vele definitiepogingen geweest. Die variëren van het ontbreken van een ziekte tot “een toestand van volledig lichamelijk, geestelijk en maatschappelijk welzijn en niet alleen de afwezigheid van ziekten of gebreken”, zoals de Wereld Gezondheids Organisatie (WHO) het definieert. Voor de gewone Nederlander betekent

gezond zijn niet alleen dat je kunt doen wat je wilt doen maar is gezond zijn vooral ook iets wat je beleeft (Kooiker 2011). Deze gedachten zijn meegenomen in een nieuw concept van gezondheid: het vermogen van mensen zich aan te passen en zelf de regie te voeren (Huber et al. 2011). In de leefsituatie-index van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP, hoofdstuk 12) wordt gezondheid opgevat als een hulpbron, onderdeel van de leefsituatie en als uitkomst.

We besteden aandacht aan trends in gezondheid (§ 7.2), aan factoren die de trends beïnvloeden (§ 7.3) en aan de gevolgen voor het beroep op de zorg (§ 7.4). Ook schetsen we de relatie tussen gezondheid en maatschappelijke participatie van burgers (§ 7.5) en de opvattingen van Nederlanders over gezondheid en zorg (§ 7.6).

7.1 Beleidsdoelstellingen

‘Zorg dichtbij’ is de kern van het hoofdstuk over volksgezondheid uit het regeerakkoord van het kabinet-Rutte II (VVD en PvdA 2012). Enkele voornemens uit dit akkoord:

- vanaf 2015 komen er extra wijkverpleegkundigen;
  - het specialistenhonorarium wordt integraal onderdeel van het ziekenhuisbudget;
  - de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ) wordt een voorziening voor intramurale ouderen- en gehandicaptenzorg;
  - gemeenten worden verantwoordelijk voor ondersteuning, begeleiding en verzorging.
- Oorspronkelijk wilde het kabinet-Rutte II ook de financiering van de zorg inkomensafhankelijk maken en de zorgtoeslag afschaffen. Die voornemens zijn ingetrokken, omdat er grote en sterk variërende inkomensveranderingen te verwachten vielen en er veel maatschappelijke onrust en onzekerheid ontstond.

Kostenreductie centraal

Door de economische crisis is het bruto binnenlands product (bbp) gedaald, terwijl de zorgkosten zijn blijven stijgen. Het percentage van het bbp dat Nederland uitgeeft aan zorg is gestegen van 12,6% in 2002 tot 15,4% in 2012 (CBS StatLine). Met de toenemende vergrijzing ligt de politieke aandacht dan ook op verlagen van de zorgkosten. Het kabinet wil met de beroepsgroepen convenanten sluiten over de concentratie van specialistische voorzieningen, waaronder de acute zorg, en zoekt naar reductie van de omvang en financiering van de langdurige en welzijnszorg. Dat laatste wil men bereiken door decentralisatie van verzorging, begeleiding, ondersteuning en jeugdzorg. Gemeenten worden hiervoor op korte termijn *geheel* verantwoordelijk. De aanspraken worden beperkt en de dienstverlening wordt versoberd en meer gericht op waar ze het hardst nodig is (vws 2013a).

Het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (vws) benadrukt blijvende aandacht voor de kwaliteit van de zorg en voor participatie als centrale waarde, ook in het gezondheidsbeleid; preventie krijgt daarnaast meer aandacht (vws 2013b). Op dat terrein ziet dit kabinet eveneens een belangrijker rol voor gemeenten weggelegd en voor scholen, bijvoorbeeld via de Gezonde Schoolaanpak die nu centraal ondersteund wordt. Aansluitend is een agenda voor een breed Nationaal Programma Preventie (vws 2013c) verschenen dat beoogt dat preventie een structureel onderdeel van de zorg gaat uit-

maken. Diabetes, (ernstig) overgewicht, roken, drinken, depressie en bewegen blijven de speerpunten van het Nederlandse gezondheidsbeleid. Hoewel Nederland goed uit een recente internationale vergelijking is gekomen, kan effectievere preventie nog veel gezondheidswinst opleveren (zie kader 7.1).

Voor de ouder en zieker wordende burger ontstaan met de economische crisis en het voorgenomen zorgbeleid vragen over participatie (kan ik nog wel thuis blijven wonen met veel minder ondersteuning?) en over de toegankelijkheid van de zorg (kan ik de hogere eigen bijdragen opbrengen?). Van de jongere en nog gezondere burger wordt meer eigen verantwoordelijk voor leefstijl en veiligheidsgedrag gevraagd, maar dat betaalt zich uit in meer en gezondere levensjaren.

Kader 7.1 Nederlands preventieve gezondheidsbeleid in Europese subtop

Recent concludeerde een internationaal vergelijkend onderzoek (Mackenbach en McKee 2013) dat Nederland een van de succesvolste Europese landen is in preventief gezondheidsbeleid.

Op een Europese ranglijst met een samenvattende score van 27 indicatoren staat Nederland op de vijfde plaats, na Zweden, Noorwegen, IJsland en Finland. De indicatoren hadden betrekking op roken, alcohol, voeding, zwangerschap en bevalling, jeugdgezondheidszorg, infectieziekten, hypertensie, kankerscreening, verkeersveiligheid en luchtverontreiniging.

Op de meeste terreinen doet Nederland het beter dan gemiddeld in Europa. Maar we zijn minder goed als het gaat om roken, alcohol, voeding en infectieziekten. Voor roken geldt bijvoorbeeld hoe strenger het tabaksbeleid hoe lager het percentage rokers en de sterfte door roken. Nederland heeft een gemiddelde score op 'strengheid', terwijl de sterfte aan longkanker en het percentage rokers in Nederland ook niet gunstig afsteken. De auteurs trokken daarom de conclusie dat in Nederland meer inspanningen nodig zijn om op alle terreinen uit te blinken. Een vergelijking met het succesvolste land, Zweden, geeft aan dat er in Nederland ook nog veel gezondheidswinst is te bereiken met preventie, bijvoorbeeld van kanker.

7.2 Gezondheid en ziekte

Levensverwachting Nederlandse man een van de hoogste in de EU, die van vrouwen gemiddeld

In 2011 was de levensverwachting bij geboorte 79,2 jaar voor mannen en 82,9 jaar voor vrouwen (CBS StatLine). De levensverwachting voor mannen behoort tot de hoogste in de Europese Unie (EU) en is tussen 2000 en 2010 iets meer gestegen dan het EU-gemiddelde (WHO-HFA 2013). De verschillen tussen de EU-landen zijn groot. In Hongarije, Slowakije en Polen is de levensverwachting voor mannen zeven tot acht jaar korter dan die voor Nederlandse mannen. Voor Nederlandse vrouwen is de levensverwachting en de stijging daarvan sinds 2000 nagenoeg gelijk aan het EU-gemiddelde. In 1970 werden Nederlandse vrouwen nog het oudst van Europa, maar tussen 1980 en 2000 wonnen zij er nauwelijks extra levensjaren bij (Hilderink en Harbers 2013). Dit kwam mede doordat Nederlandse vrouwen relatief veel roken. Omdat het gemiddelde voor de EU tussen 1980 en 2000 wel gestaag bleef stijgen, raakten de Nederlandse vrouwen hun toppositie kwijt en zakten zij af naar het EU-gemiddelde.

Nederlanders leven langer, met meer jaren in goede gezondheid maar ook met chronische ziekten

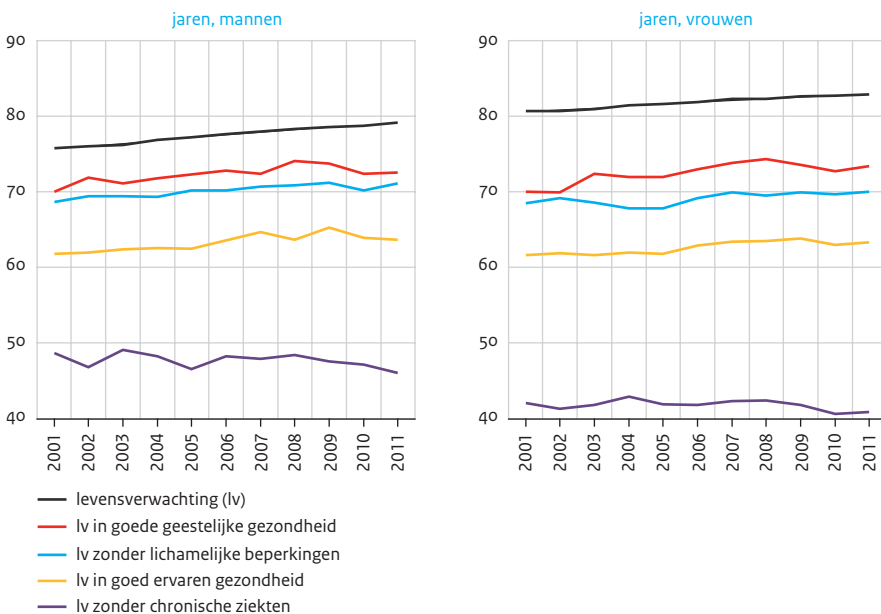
Tussen 2001 en 2011 is de levensverwachting bij geboorte van Nederlandse mannen met 3,4 jaar gestegen en voor vrouwen met 2,1 jaar. De vraag is of dat langere leven in gezondheid of met ziekte wordt doorgebracht. Het antwoord is afhankelijk van de manier waarop we naar gezondheid kijken. Als het gaat om ziekten is het beeld niet zo rooskleurig. Het gemiddeld aantal jaren dat we ziektevrij (d.w.z. zonder chronische ziekte) doorbrengen is tussen 2001 en 2011 namelijk gedaald (niet significant), terwijl het aantal jaren met chronische ziekte significant is gestegen. Maar het goede nieuws is dat tegelijkertijd het aantal jaren met een goed ervaren gezondheid, zonder lichamelijke beperkingen en in goede geestelijke gezondheid significant is toegenomen (figuur 7.1). Dit betekent overigens niet dat alle gewonnen jaren ook jaren in gezondheid zijn. Ook de levensverwachting in minder goede gezondheid is toegenomen.

De stijging in ziektejaren is deels te verklaren door verbeterde diagnosetechnieken die chronische ziekten vroegtijdiger opsporen. Deze mensen hebben dan dus eerder een diagnose, maar hoeven zich niet ook eerder ongezond te voelen. Het aantal jaren in ongezondheid neemt dus niet per se toe. Andere verklaringen voor de toename in ziekten zijn een betere overleving van chronisch zieken en de blijvend hoge niveaus van ongezond gedrag (§ 7.3).

Figuur 7.1

Levensverwachting neemt toe

Trend in gezonde levensverwachting¹ naar geslacht, 2001-2011 (in aantal jaren)

Bron: CBS (StatLine, gezondheid en welzijn 2013)

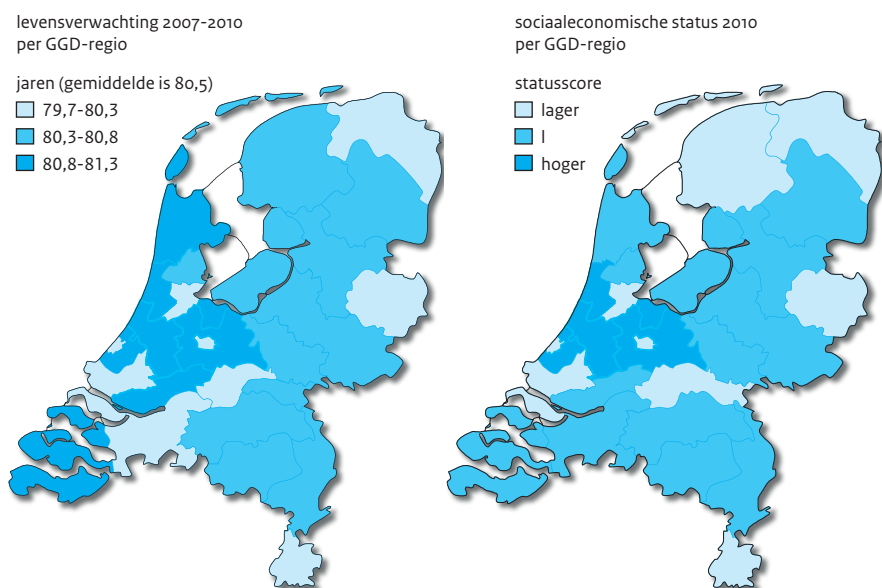
Verschillen in levensverwachting tussen Nederlandse regio's

Er zijn niet alleen verschillen in levensverwachting tussen Europese regio's en landen, maar ook tussen regio's binnen Nederland. De verschillen tussen Nederlandse regio's zijn met twee jaar voor mannen en anderhalf jaar voor vrouwen wel minder groot dan tussen Europese landen. De levensverwachting van de regio's Zuid-Limburg, Twente, Groningen, West-Brabant en Rivierenland zijn significant lager dan gemiddeld (figuur 7.2). Opvallend is ook de lage levensverwachting in de vier grote steden, in combinatie met hoge levensverwachtingen in de aangrenzende regio's (Deuning en Den Hertog 2012).

Figuur 7.2

In regio's met lage levensverwachting ook meer mensen met lage sociaaleconomische status

Levensverwachting bij geboorte naar GGD-regio, 2007-2010, en sociaaleconomische status naar GGD-regio, 2010 (in jaren)

Bron: CBS (doodsoorzakenstatistiek 2007-2010) en SCP (RIVM-bewerking)

Hoogopgeleiden leven niet alleen langer, maar krijgen ook pas later gezondheidsproblemen

De verschillen tussen regio's hebben te maken met sociaaleconomische status. Figuur 7.2 laat zien dat in de regio's met een lagere levensverwachting (Groningen, Twente en Zuid-Limburg en de grote steden in de Randstad) ook meer mensen met een lage sociaaleconomische status wonen.

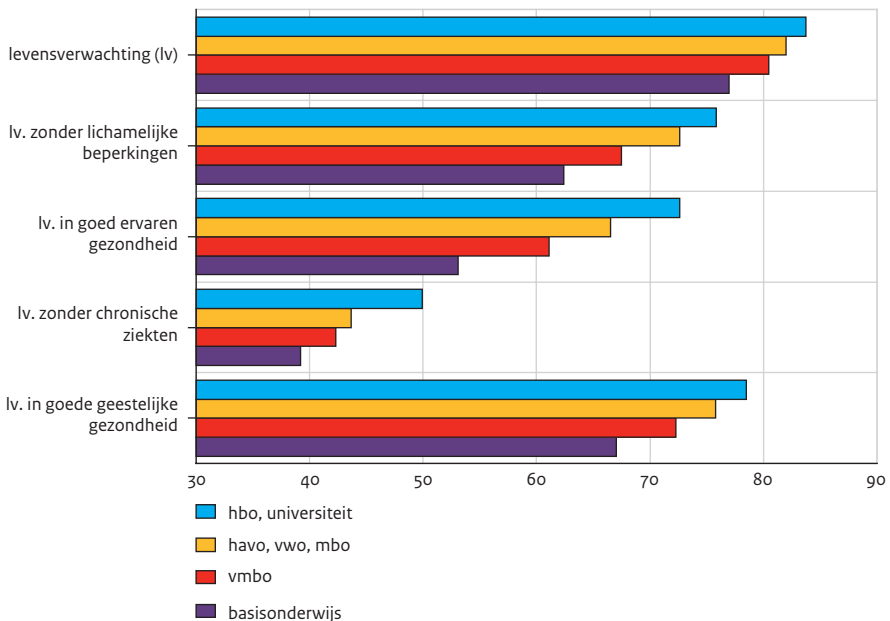

De gezondheidsverschillen tussen mensen met een hoge en een lage opleiding zijn groter dan de verschillen tussen GGD-regio's. Het verschil in levensverwachting bij geboorte tussen laag- en hoogopgeleiden is zeven jaar (figuur 7.3). Dat is een groot verschil, nog groter dan het verschil in levensverwachting tussen mannen en vrouwen. Nog groter zijn de verschillen tussen laag- en hoogopgeleiden in de gezonde levensverwachting (in goed ervaren gezondheid, zonder lichamelijke beperkingen, zonder chronische ziekten en in goede geestelijke gezondheid). Binnen de gezonde levensverwachting zijn de verschillen het grootst bij 'in goed ervaren gezondheid' (twintig jaar) en het kleinst bij 'zonder chronische ziekten' (elf jaar). Opvallend is ook dat zowel hoog- als laagopgeleiden gemiddeld naar verwachting al ruim voor de toekomstige pensioenleeftijd van 67 jaar een of meer chronische ziekten hebben. Verder zijn het vooral de lageropgeleiden die de pensioenleeftijd van 67 jaar niet zonder lichamelijke beperkingen of in goed ervaren gezondheid halen. Overigens is de levensverwachting tussen 1997/2000 en 2007/2010 voor alle opleidingscategorieën toegenomen. Daarbij lijken de verschillen in levensverwachting naar opleidingsniveau tussen 1997/2000 en 2005/2008 niet kleiner te zijn geworden (Bruggink 2009).

Figuur 7.3

Laagopgeleiden hebben lagere levensverwachting

Levensverwachting en gezonde levensverwachting naar opleidingsniveau, gemiddelde over de periode 2007-2010 (in jaren)

Bron: CBS (StatLine gezondheid en welzijn 2013)

Kanker en hart- en vaatziekten zijn de belangrijkste doodsoorzaken in Nederland

Een manier om naar gezondheid te kijken is de sterftepatronen analyseren. Hier kijken we naar de belangrijkste doodsoorzaken in Nederland in 2011. In tabel 7.1 zien we in de toplijst van doodsoorzaken naast diabetes, longziekten, en verkeers- en privé-ongevallen (waaronder vallen, een belangrijke doodsoorzaak bij ouderen) vooral een aantal kankers en hart- en vaatziekten.

In 2011 stierven ruim 44.000 Nederlanders aan kanker (nieuwvormingen), 32,4% van alle sterfgevallen. Iets minder mensen, maar nog altijd ruim 38.000, stierven aan ziekten van het hartvaatstelsel (28,1%). Op afstand volgen ziekten van de ademhalingswegen (o.a. COPD) met 9,8%, psychische aandoeningen (o.a. dementie) met 5,6% en ongevallen (inclusief verkeersongevallen en suïcide) met 4,3%. In 2011 stierven meer mannen dan vrouwen aan kanker en ongevallen. Voor de meeste andere hoofdgroepen is de sterfte voor vrouwen groter dan voor mannen. Vooral voor psychische stoornissen en ziekten van het hartvaatstelsel is het verschil tussen mannen en vrouwen groot.

Mensen die overlijden aan kanker leveren meer levensjaren in dan mensen die sterven aan hart- en vaatziekten (tabel 7.1). Zo verliezen vrouwen die aan kanker sterven gemiddeld 16,1 levensjaren en mannen 13,6 jaar. Vrouwen verliezen gemiddeld 8,6 jaar bij sterfte aan hart- en vaatziekten en mannen 10,9 jaar. Omdat de sterfte aan beide ziektegroepen door een gezondere leefstijl aanzienlijk te verminderen is, kunnen er in Nederland nog erg veel levensjaren gewonnen worden.

Longkanker is de belangrijkste doodsoorzaak bij de mannen, gevolgd door coronaire hartziekten en COPD. Van de vrouwen sterven de meesten aan dementie, beroerte en coronaire hartziekten. Longkanker, coronaire hartziekten en beroerte zijn verantwoordelijk voor het grootste verlies aan levensjaren, met dikkedarmkanker op een opvallende vierde plaats. Voor darmkanker wordt inmiddels een landelijk screeningprogramma opgezet.

Tabel 7.1

Longkanker, coronaire hartziekten en dementie zijn belangrijkste doodsoorzaken

Belangrijkste oorzaken van sterfte en verloren levensjaren in Nederland, naar geslacht, 2011
(in sterfgevallen x 100 en in jaren x 100)

	aantal sterfgevallen (x 100)				aantal verloren levensjaren (x 100)	
	mannen	vrouwen	totaal m+v	% totaal	totaal m+v	% totaal
longkanker	66	40	105	7,8	1.633	9,8
coronaire hartziekten	57	42	99	7,3	1.087	6,6
dementie (incl. Alzheimer)	25	66	92	6,7	574	3,5
beroerte	33	52	85	6,2	782	4,7
hartfalen	25	40	65	4,8	459	2,8
COPD	35	29	64	4,7	642	3,9
infecties van de onderste luchtwegen	26	31	57	4,2	462	2,8
dikkedarmkanker	26	25	51	3,8	695	4,2
borstkanker	0	33	33	2,4	616	3,7
privé-ongevallen	12	16	28	2,1	328	2,0
diabetes	12	15	28	2,0	292	1,8
prostaatkanker	25	0	25	1,8	241	1,5
aandoeningen endocard/ klepafwijkingen	9	14	23	1,7	193	1,2
hartstilstand	12	11	23	1,7	280	1,7
hartritmestoornissen	9	12	21	1,5	182	1,1
suicide	11	5	16	1,2	542	3,3
verkeersongevallen	5	2	7	0,5	198	1,2
totaal geselecteerde doodsoorzaken	389	432	821	60,5	9.205	55,5
totaal alle kankers	235	206	440	32,4	6.495	39,1
totaal hart- en vaatziekten	179	203	381	28,1	3.689	22,2
totaal alle doodsoorzaken	653	705	1.357	100	16.591	100

Bron: CBS (RIVM-bewerking)

De afgelopen tien jaar zijn hart- en vaatziekten en kanker de belangrijkste doodsoorzaken gebleven voor zowel mannen als vrouwen. Wel is de absolute sterfte aan hart- en vaatziekten tussen 2001 en 2011 flink gedaald, terwijl de absolute sterfte aan kanker continu is gestegen bij zowel vrouwen als mannen. Kanker heeft in 2007 zowel bij vrouwen als bij mannen hart- en vaatziekten ingehaald als doodsoorzaak nummer één (Poos 2013). Omdat chronische ziekten als kanker en hart- en vaatziekten vaker voorkomen bij ouderen, heeft een toename van het aantal ouderen ook gevolgen voor de trends in absolute aantallen sterfte. Als wordt gecorrigeerd voor veranderingen in de leeftijdsverdeling van de bevolking is er in dezelfde periode bij mannen sprake van een daling van de kankersterfte.

De sterfte door suïcide is na een piek in 1984 langzaam afgenomen tot en met 2007, maar is vanaf 2008 een aantal jaren achter elkaar gestegen (CBS StatLine). Bij mannen is de sterfte door suïcide ongeveer twee keer zo groot als bij vrouwen. Hoewel toeval niet is uit te sluiten lijkt de sterfte door suïcide in Nederland sinds het begin van de economische crisis weer te stijgen. Ook elders in Europa is dat het geval, waarbij vooral een samenhang wordt gezien met een stijging in de werkloosheid (Stuckler et al. 2011; Stuckler et al. 2009). Er zijn aanwijzingen dat landen met een sterk socialezekerheidsstelsel minder stijging in het suïdecijfer laten zien bij toenemende werkloosheid (Stuckler et al. 2011; Stuckler et al. 2009).

Een op de acht Nederlanders heeft twee of meer ziekten

Bijna een op de drie mensen in Nederland heeft een of meer chronische ziekten en 11% heeft twee of meer ziekten (multimorbiditeit). Deze cijfers zijn gebaseerd op diagnoses door de huisarts gesteld (tabel 7.2). Zowel het aantal mensen met een chronische ziekte als het aantal mensen met multimorbiditeit is de afgelopen jaren toegenomen. In 2004 had 9,7% van de Nederlanders twee of meer ziekten, nu is dat 11,7%. Een deel van de stijging is te verklaren door een verbetering van de registratie van chronische ziekten bij de huisarts, maar dit zal niet de hele verklaring zijn. Ook het percentage mensen dat naar eigen zeggen een chronische ziekte heeft stijgt immers, waardoor de levensverwachting zonder chronische ziekte is gedaald (figuur 7.1). Mensen met een lage opleiding melden significant vaker een chronische ziekte dan mensen met een hoge opleiding (figuur 7.4). Dit verklaart mede de verschillen in levensverwachting zonder chronische ziekte naar opleidingsniveau (figuur 7.3).

Tabel 7.2

Multimorbiditeit neemt toe

Personen^a met multimorbiditeit^b, naar leeftijd, 2004-2011 (in procenten)

	0-24 jaar	25-54 jaar	55-64 jaar	65-74 jaar	≥ 75 jaar	totale populatie (gestandaardiseerd naar 2011)
prevalentie (%)						
2004	0,6	5,7	14,2	26,2	42,9	9,7
2005	0,6	5,5	14,3	25,6	42,0	9,5
2006	0,6	5,9	15,0	27,3	45,3	10,2
2007	0,7	6,2	15,3	27,3	43,7	10,3
2008	0,6	5,5	14,5	25,8	41,7	9,6
2009	0,7	5,7	15,0	26,7	43,3	9,9
2010	0,7	6,0	16,4	29,3	47,8	10,8
2011	0,8	6,6	18,4	31,7	50,6	11,7
significantie (p-waarde)	< 0,001	n.s.	< 0,001	< 0,01	< 0,01	

a Cijfers afkomstig van Landelijk Informatie Netwerk Huisartsenpraktijken (LINH).

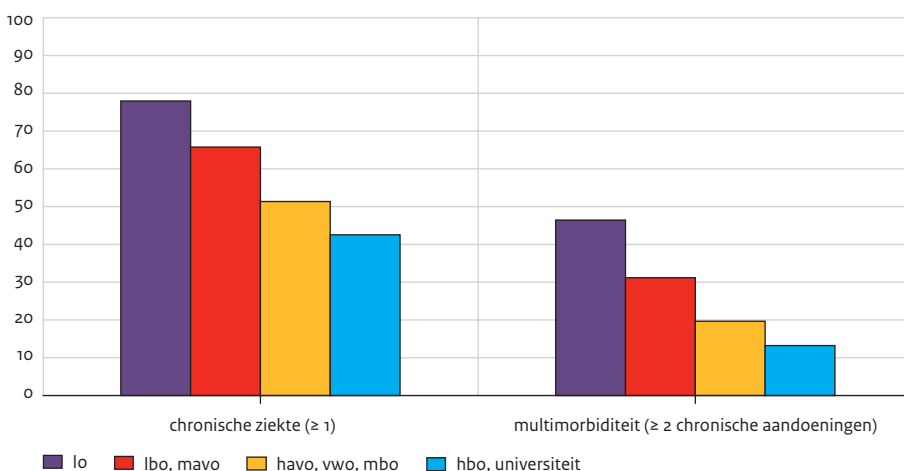
b Selectie van 27 ziekten, gediagnosticeerd in de huisartsenpraktijk. Zie: www.nationaalkompas.nl/gezondheid-en-ziekte/ziekten-en-aandoeningen/chronische-ziekten-en-multimorbiditeit/.

Bron: NIVEL (LINH'04-'11)

Figuur 7.4

Laagopgeleiden hebben vaker chronische ziekte of multimorbiditeit

Mensen van 25 jaar of ouder met minimaal één chronische ziekte^a of multimorbiditeit, naar opleidingsniveau*, 2012 (in procenten)

a Selectie van elf groepen chronische ziekten.

* Significant verschil tussen laagst opgeleiden en hoogst opgeleiden voor zowel minimaal één chronische ziekte als multimorbiditeit ($p < 0,05$). Ook wanneer rekening gehouden wordt met de verdeling van mensen over de verschillende opleidingsniveaus en na correctie voor leeftijd en geslacht, is het verschil significant.

Bron: CBS/RIVM (Gezondheidsmonitor 2012)

7.3 Determinanten van gezondheid en ziekte

Diverse persoonsgebonden, leefstijl- en omgevingsfactoren kunnen de volksgezondheid beïnvloeden (Hoeymans et al. 2010). Van deze determinanten van gezondheid zorgt roken voor het meeste verlies aan levensjaren, gemiddeld 4,1. Mensen die overgewicht hebben verliezen gemiddeld 1,2 levensjaar.

Ernstig overgewicht zorgt voor het grootste verlies van gezonde jaren (5,1 jaar). Dat komt doordat ernstig overgewicht gepaard gaat met ziekten zoals diabetes en lage rugpijn. Voor rokers en mensen met overgewicht is het verlies aan gezonde jaren respectievelijk 4,6 en 2,1 (Hoeymans et al. 2010). Als niemand zou roken, zou de levensverwachting in Nederland bijna 2 jaar hoger zijn; als niemand te zwaar zou zijn, was de levensverwachting een half jaar hoger.

De bijdrage van alcohol en onvoldoende lichaamsbeweging aan gezondheidsverlies is kleiner dan die van roken en overgewicht (Hoeymans et al. 2010). Ook het cholesterolgehalte, de bloeddruk en een aantal voedingsfactoren leiden tot gezondheidsverlies.²

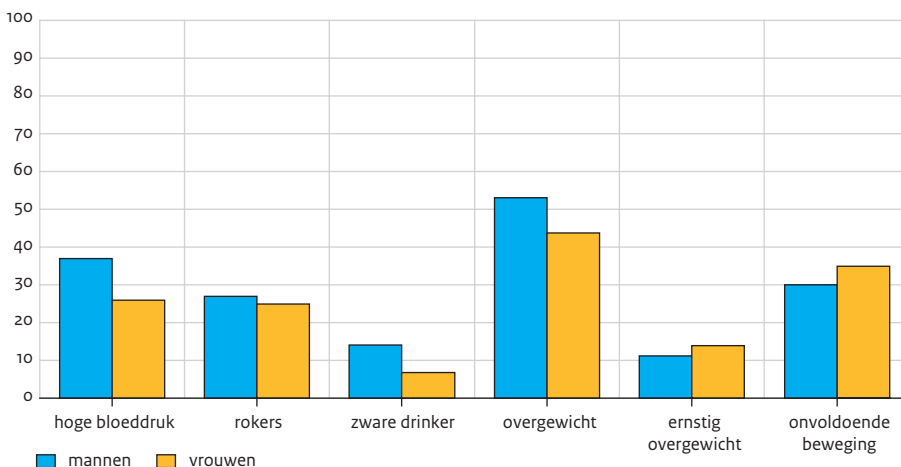
Een verhoogde bloeddruk veroorzaakt, na roken, het meeste verlies aan levensjaren (De Hollander et al. 2006).

Hoewel recente trends in ongezond gedrag relatief gunstig zijn, zijn er nog altijd veel mensen die zich ongezond gedragen (figuur 7.5). Nog steeds rookt 26% van de Nederlanders van 15 jaar en ouder (COR 2012). Ook heeft 53% van de mannen en 44% van de vrouwen van 19 jaar en ouder overgewicht en 11% van de mannen en 14% van de vrouwen ernstig overgewicht (Gezondheidsmonitor 2012). Bovendien heeft 37% van de mannen en 26% van de vrouwen van 30-70 jaar een hoge bloeddruk (Blokstra et al. 2011). Ongeveer 30% beweegt niet voldoende volgens de norm gezond bewegen of de fitnorm (Gezondheidsmonitor 2012).

Nog minder mensen voldoen aan de richtlijnen goede voeding van de Gezondheidsraad. Slechts 10% van de vrouwen en 6% van de mannen van 19-69 jaar eet de aanbevolen 200 gram fruit per dag. Groente wordt nog minder gegeten: slechts 5% van alle mannen en vrouwen eet de aanbevolen hoeveelheid van 150-200 gram groente per dag. Ook de aanbeveling van twee keer per week vis eten wordt door weinig mensen gehaald (Van Rossum et al. 2011). Mensen met een lagere opleiding gedragen zich over het algemeen ongezonder (zie figuur 7.6 voor roken en ernstig overgewicht). Dit is een belangrijke verklaring voor de verschillen in levensverwachting en gezonde levensverwachting naar opleidingsniveau (zie figuur 7.1).

Figuur 7.5
Veel mensen vertonen nog ongezond gedrag

Risicofactoren voor gezondheid,^a naar geslacht (in procenten)

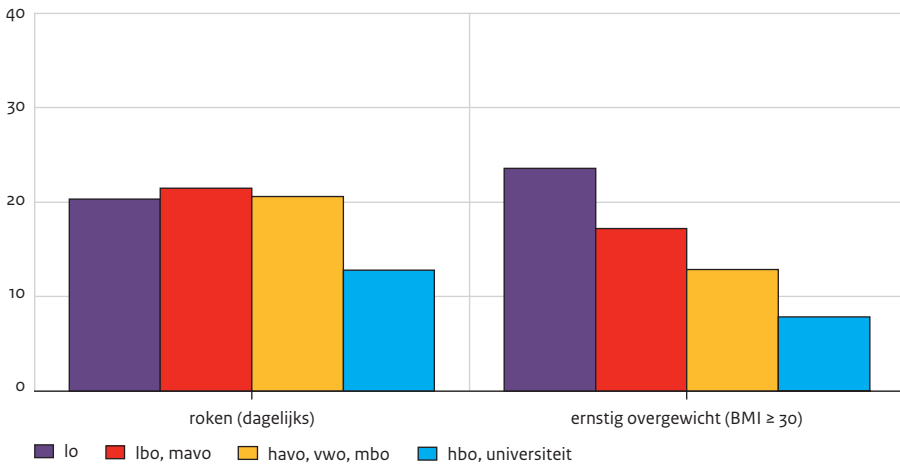
a Hoge bloeddruk: 30-70 jaar; rokers: ≥ 15 jaar; zware drinkers, overgewicht, ernstig overgewicht en onvoldoende beweging: ≥ 19 jaar.

Bron: Blokstra et al. (2011); Trimbos-instituut (Continu Onderzoek Rookgewoonten 2012); CBS/RIVM (Gezondheidsmonitor 2012)

Figuur 7.6

Meer rokers en mensen met ernstig overgewicht onder laagopgeleiden

Dagelijkse rokers en mensen met ernstig overgewicht van 25 jaar en ouder, naar opleiding, 2012 (in procenten)*

* Significant verschil tussen laagst opgeleiden en hoogst opgeleiden voor zowel roken als ernstig overgewicht ($p < 0,05$). Ook wanneer rekening gehouden wordt met de verdeling van mensen over de verschillende opleidingsniveaus en na correctie voor leeftijd en geslacht, is het verschil significant.

Bron: CBS/RIVM (Gezondheidsmonitor 2012)

Groene woonomgeving is gunstig voor beweging en gezondheid

De sociale en fysieke omgeving zijn van invloed op de leefstijl van mensen en daarmee op hun gezondheid. Zo is de hoeveelheid groen in de woonomgeving belangrijk voor het stimuleren van bewegen onder kinderen (De Vries et al. 2010). Mensen in groene gebieden komen minder vaak bij de huisarts met klachten over stress, depressie, luchtwegen, diabetes, bloeddruk, hart, rug en nek, darmen, migraine en duizeligheid. Dat heeft niet met sociaaleconomische status te maken (Maas 2008). Niet alleen de kwantiteit, maar vooral ook de kwaliteit van het groen in de omgeving, leidt tot meer bewegen, meer gezondheid en minder stress (Den Hertog et al. 2006).

In de meest verstedelijkte gebieden van Nederland komen hogere niveaus van verkeersgerelateerde luchtverontreiniging en geluid voor. Blootstelling hieraan veroorzaakt een deel van de ziektelast in Nederland (Knol en Staatsen 2005). Een stapeling van hoge niveaus van verkeersgerelateerd geluid en luchtverontreiniging (bv. fijn stof)³ komt echter maar bij 0,6% van alle woningen in Nederland voor. In het westen van het land ligt dit percentage hoger, met name in de Rijnmond (3,5% van de woningen) (Kruize 2007). Stapeling van positieve omgevingsfactoren (schone lucht, weinig lawaai van auto's, treinen en vliegtuigen, geen externe veiligheidsrisico's en voldoende openbaar groen binnen

500 meter van de woning) komt minder voor in het westen dan in de rest van Nederland, en vaker bij hogere inkomensgroepen dan bij lagere inkomensgroepen (Kruize 2007).

7.4 Preventie en zorggebruik

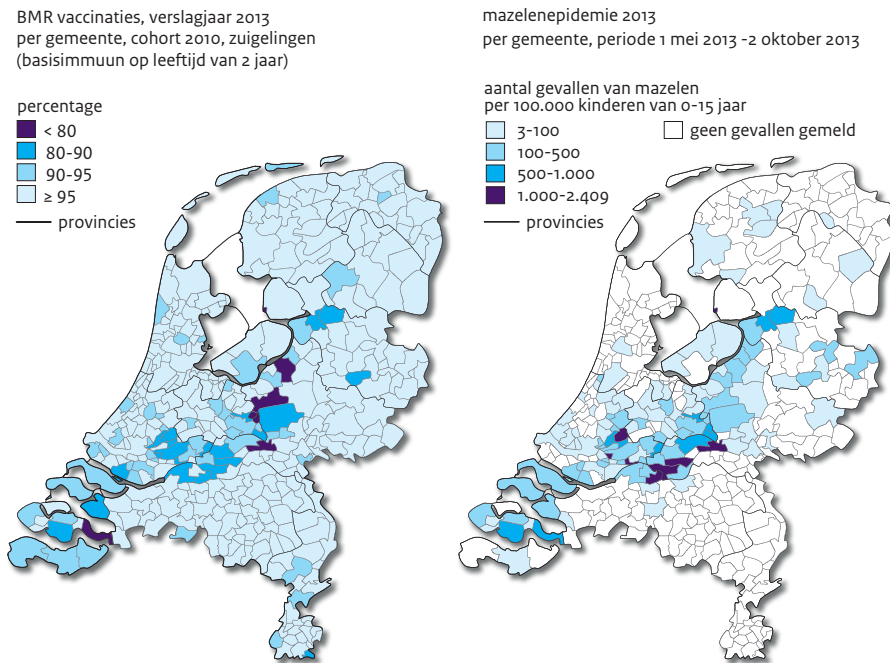
Binnen het Rijksvaccinatieprogramma worden kinderen gevaccineerd tegen 12 verschillende infectieziekten, waaronder bof, mazelen en rode hond (BMR). De deelname aan vaccinaties uit het Rijksvaccinatieprogramma is met 92%-99% hoog. De vaccinatie tegen baarmoederhalskanker vormt hierop een uitzondering met 58% (Van Lier et al. 2013). De vaccinatiegraad van kinderen varieert per gemeente. Gemeenten met een lage vaccinatiegraad liggen vaak in de zogenaamde Biblebelt, een gebied met veel bevindelijk gereformeerde inwoners, dat zich uitstrekt van de Zeeuwse eilanden via het Zuid-Hollandse en Utrechtse platteland naar de Noord-Veluwe en de kop van Overijssel (Knippenberg et al. 1992). In deze religieuze kringen bestaat weerstand tegen de (volledige) uitvoering van het Rijksvaccinatieprogramma. Er is niet alleen sprake van geografische maar ook van sociaaldemografische clustering. Dat wil zeggen dat ook het sociale leven (kerk, school, werk en ontspanning) zich grotendeels afspeelt binnen eenzelfde groep met een sterke mate van onderling contact. Daardoor kunnen epidemieën ontstaan als mensen zich niet vaccineren. Niet alleen bevindelijk gereformeerden, maar ook andere groepen, zoals antroposofen, laten hun kinderen vaker opzettelijk niet vaccineren. Ook komen deze groepen in sommige gemeenten in grotere aantallen voor dan in andere. Het voor 2013 getoonde vaccinatiepatroon (figuur 7.7) is vrij constant in de tijd. Uit figuur 7.7 blijkt dat een relatief lage vaccinatiegraad gepaard gaat met een hogere kans op uitbraak van mazelen, zoals gebeurde in het voorjaar en de zomer van 2013.

Figuur 7.7

Uitbraak mazelen in gemeenten met lage vaccinatiegraad

Vaccinatiegraad voor de bof, mazelen en rode hond per gemeente en uitbraak van mazelen, 2013

Bron: RIVM (Zorgatlas)

Meer ziekenhuisopnamen, minder verpleegdagen

70%-80% van de Nederlanders bezoekt minstens een keer per jaar een huisarts en 35%-45% minstens een keer per jaar een specialist. Van de Nederlandse vrouwen slikt 78% in een jaar (cijfers over 2009) een of meer medicijnen; van de mannen is dat 62%. Ouderen gebruiken meer medicijnen dan jongeren en mensen uit lagere sociaaleconomische klassen gebruiken vaker medicijnen dan gemiddeld (CBS 2012).

Tussen 2001 en 2011 is in Nederland het aantal ziekenhuisopnamen met 68% gestegen. Dat komt vooral door een zeer sterke groei van de dagopnamen. De stijging in ziekenhuisopnamen onder 65-plussers was in die periode 70% en voor de jongere groep 58%. Het totaal aantal verpleegdagen (exclusief dagopnamen) is in die periode echter fors gedaald. Het gemiddeld aantal verpleegdagen bij klinische ziekenhuisopname is ook gedaald, van 8,2 naar 5,3 dagen in de periode 2001-2011 (CBS StatLine).

Verschuiving van zorg in instellingen naar meer zorg thuis bij 80-plussers

Het gebruik van zorg, gefinancierd uit de AWBZ en de Wmo (Wet maatschappelijke ondersteuning) neemt sterk toe met de leeftijd. Het gaat om zorg met verblijf en zorg

zonder verblijf (zoals hulp bij huishoudelijke werkzaamheden, persoonlijke verzorging en verpleging in de thuissituatie). In 2010 ontving 58% van de 80-plussers zorg met of zonder verblijf; van de 65-79-jarigen was dat 14%. Het aandeel 80-plussers met deze vorm van zorg is tussen 2004 en 2010 gelijk gebleven. Wel is het percentage 80-plussers dat zorg in een instelling ontvangt gedaald, maar daar staat tegenover dat meer 80-plussers gebruik maken van zorg thuis. Bij de 65-79-jarigen is het aandeel personen met AWBZ- of Wmo-gefinancierde zorg wel gedaald, zowel bij zorg met (7% daling) als zorg zonder verblijf (15% daling) (CBS 2012).

In 2010 zag 2% van de Nederlanders af van artsenbezoek vanwege kosten

Nederlanders ervaren weinig financiële belemmeringen bij toegang tot medische zorg. In 2010 heeft een klein percentage (6%) van de Nederlandse respondenten in de *International Health Policy Survey* aangegeven dat ze de afgelopen twee jaar medische zorg niet of met moeite kon betalen. Alleen het Verenigd Koninkrijk scoort lager (5%). Daarnaast geeft ongeveer 2% van de Nederlanders aan de afgelopen twee jaar vanwege de kosten wel eens te hebben afgezien van een artsenbezoek. Dat percentage is vergelijkbaar met het Verenigd Koninkrijk (ook 2%), maar beduidend minder dan in de andere zes onderzochte landen. In de Verenigde Staten is dit percentage met 22% het hoogst. Duitsland (16%) en Australië (13%) nemen een middenpositie in. Ook heeft in Nederland maar een heel klein deel van de respondenten problemen met de betaalbaarheid van een door een arts aanbevolen medisch onderzoek en de aanschaf of het gebruik van medicijnen (Faber et al. 2010). Wel steeg tussen 2010 en 2011 het aantal mensen dat hun zorgverzekeringspremie langer dan zes maanden niet heeft betaald (wanbetalers) van 244.210 tot 274.750. In 2012 is het aantal wanbetalers vrijwel ongewijzigd gebleven (voorlopig cijfer 278.670, CBS StatLine 2013). In 2013 is het verplichte eigen risico gestegen van 220 euro tot 350 euro. Mogelijk heeft dit gevolgen voor het aantal mensen dat wegens de kosten afziet van een artsenbezoek.

Gebruik jeugdzorg flink gestegen

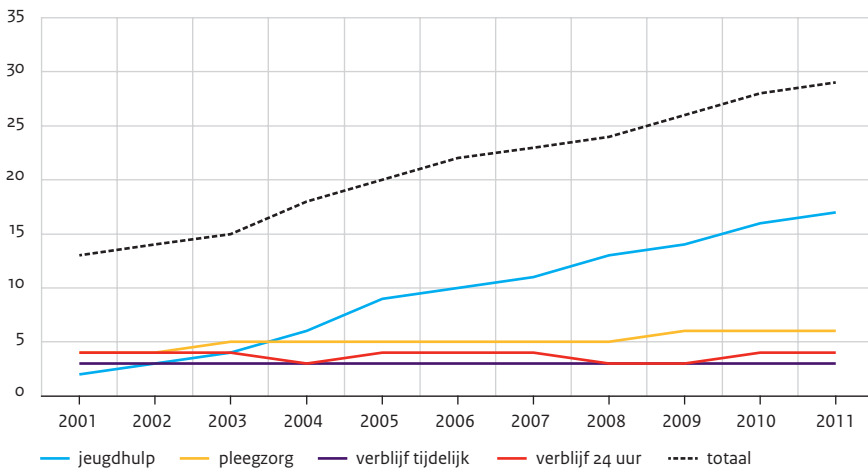
Een klein deel van de Nederlandse kinderen heeft te maken met ernstige opgroei- en opvoedproblemen, doordat zij fysiek, verbaal of seksueel mishandeld zijn of omdat het hen ontbreekt aan gezag, structuur en geborgenheid. De vertegenwoordigers van deze kinderen kunnen een beroep op de provinciale jeugdzorg doen. De zorg die door de provincies gefinancierd en door Instellingen voor Jeugd- en Opvoedhulp gegeven wordt, is grofweg in vier categorieën in te delen: jeugdhulp (ambulante zorg), voorzieningen voor tijdelijk verblijf, pleegzorg en voorzieningen voor 24-uursverblijf. Figuur 7.8 laat zien dat vooral het afgelopen decennium het beroep op jeugdhulp aanzienlijk is gestegen: van 2 per 1000 jongeren tot 17 jaar in 2001 tot 17 per 1000 in 2011. Ook het beroep op de pleegzorg is in de loop van het decennium toegenomen. Voor de andere voorzieningen is het beroep min of meer gelijk gebleven. De toename in het jeugdzorggebruik lijkt vooral een reactie op de kritiek op de jeugdhulpverlening. In de periode 2001-2011 overleden een aantal kinderen die onder begeleiding van een jeugdzorginstelling stonden aan huiselijk geweld. Daarnaast lijkt de toename in het gebruik van jeugdhulp ook verklaard te worden door een veranderde kijk in de samenleving op

opgroei- en opvoedproblemen. Ouders en samenleving lijken steeds minder van jongeren te tolereren en er wordt sneller en vaker hulp gezocht om deze ‘problemen’ het hoofd te bieden (Sadiraj en Putman, nog te verschijnen).

Figuur 7.8

Gebruik jeugdzorg fors gestegen

Gebruik van jeugdzorg door jongeren tot 17 jaar, 2001-2011 (in promille)

Bron: Brancherapportage Jeugdzorg Nederland (SCP-bewerking)

7.5 Maatschappelijke participatie en gezondheid

De meeste mensen zijn gezond en ervaren geen belemmeringen om te participeren in werk en onderwijs. Onder mensen die minder gezond zijn ligt de participatiegraad lager, zoals tabel 7.3 laat zien. Drie dingen vallen daarbij op. Ten eerste lijkt de mate waarin mensen maatschappelijk kunnen (blijven) participeren niet zozeer door hun ziekte te worden bepaald, maar vooral door de manier waarop zij hun gezondheid ervaren, de mate waarin ze beperkingen hebben en hun psychische welbevinden. Ten tweede is arbeidsparticipatie⁴ meer dan andere participatievormen verminderd als er gezondheidsproblemen zijn (zie hoofdstuk 6 voor trends in arbeidsdeelname van mensen met gezondheidsbeperkingen). Ten derde is er ook een positief verband: volwassenen met een chronische ziekte geven meer informele zorg dan volwassenen zonder chronische ziekte.

Tabel 7-3
 Ongezonde jongeren, volwassenen en ouderen participeren minder
 Samenhang tussen gezondheid en participatie, naar leeftijdscategorie, 2012

	6-15 jaar		16-24 jaar		25-64 jaar		65-74 jaar		≥ 75		
	school	school	arbeid	infor- mele zorg	vrijwil- ligers- werk	infor- mele zorg	arbeid	infor- mele zorg	vrijwil- ligers- werk	infor- mele zorg	vrijwil- ligers- werk
ervaren ongezondheid	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
mentale ongezondheid	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
beperkingen bij activiteiten	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
chronisch ziek	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-

- = significant lagere participatie van mensen met minder goede gezondheid ten opzichte van goede gezondheid.
 + = significant hogere participatie van mensen met minder goede gezondheid ten opzichte van goede gezondheid.

Bron: SCP (AVO '07); CBS/RIVM (Gezondheidsmonitor 2012)

Mensen die participeren zijn gezonder dan mensen die dit niet doen. Is ongezondheid een drempel om naar school te gaan, te werken of op andere manieren maatschappelijk actief te zijn? Of word je gezond van meedoen? Longitudinale studies laten zien dat de relatie beide kanten op gaat (Harbers en Hoeymans 2013).

Jongeren met gezondheidsproblemen spijbelen meer, volgen uiteindelijk minder jaren onderwijs en hebben meer kans om de school voortijdig te verlaten. Ook zijn hun schoolprestaties lager. Dit alles leidt, gemiddeld genomen, tot een lager opleidingsniveau voor jongeren met gezondheidsproblemen (Suhrccke en De Paz Nieves 2011). Mede hierdoor is het voor hen moeilijker om een baan te vinden. Volwassenen en ouderen met een minder goede gezondheid hebben meer kans om uit het arbeidsproces te vallen (Oortwijn et al. 2011; Van der Heide en Proper 2012). Een goede gezondheid daarentegen vergroot juist de kans dat ouderen aan het werken blijven (Wouterse 2013). Hoewel de arbeidsparticipatie van ouderen het afgelopen decennium fors gestegen is, is het opvallend dat een goede gezondheid ouderen niet helpt om weer aan het werk te komen. Zowel gezonde als ongezonde ouderen krijgen nog maar heel moeilijk een baan na uitval door ziekte of ontslag. Andere, met name economische factoren, zijn hierbij dominant. Het effect van gezondheid op het doen van vrijwilligerswerk of het verlenen van informele zorg is veel minder eenduidig; verschillende onderzoeken laten tegenstrijdige resultaten zien (Harbers en Hoeymans 2013). Vooral bij informele zorg lijkt de eigen gezondheid nauwelijks een factor van betekenis.

Andersom heeft participatie ook effecten op gezondheid. Onderwijsparticipatie, waarbij verzuim en voortijdig schoolverlaten minimaal is, leidt tot een hoger opleidingsniveau. Uit onderzoek blijkt dat een hoger opleidingsniveau leidt tot betere kansen op volwassen leeftijd, inclusief betere kansen op gezondheid (Suhrccke en De Paz Nieves 2011). Ook arbeidsparticipatie en mogelijk ook vrijwilligerswerk hebben positieve effecten op de gezondheid (Harbers en Hoeymans 2013). Werken is echter niet altijd gezond. Er zijn immers ook arbeidsomstandigheden die juist slecht zijn voor de gezondheid, zoals blootstelling aan gevaarlijke stoffen en hoge werkdruk (Eysink et al. 2013). Ook informele zorg heeft geen positieve effecten op de gezondheid. Een op de vijf mantelzorgers vindt dat zijn of haar gezondheid achteruit is gegaan door de informele zorg. Dit zijn vooral de mantelzorgers die zorgen voor iemand met gedragsproblemen of die zich sterk belast voelen (Harbers en Hoeymans 2013).

Samenvattend kunnen we zeggen dat participatie en gezondheid niet alleen sterk met elkaar samenhangen, maar ook dat een verbetering van gezondheid leidt tot meer participatie én dat meer participatie leidt tot een betere gezondheid. Dit laatste wel onder bepaalde voorwaarden.

7.6 Opvattingen over de zorg

Wanneer mensen gevraagd wordt of ze tevreden zijn met de gezondheidszorg in Nederland, dan geven ze in meerderheid een positief oordeel. Hun toekomstverwachtingen zijn echter in meerderheid niet erg positief. Dat was zo in 2010-2011 en is ook zo in 2012. In 2011 zegt 79% van de ondervraagde Nederlanders tevreden te zijn over het gezondheidszorgsysteem (ISSP NL 2010-2011). Om precies te zijn is dat de optelsom

van 28% 'zeer tevreden' en 51% 'redelijk tevreden'. Voor de meeste ondervraagden hoeft de gezondheidszorg ook niet fundamenteel veranderd te worden. Slechts 5% is die mening toegedaan. Wel vindt 52% dat er 'enkele veranderingen' nodig zijn en 30% dat er 'veel veranderingen' nodig zijn. Het is goed mogelijk dat men veranderingen nodig vindt omdat men het gezondheidszorgsysteem inefficiënt vindt. Want ondanks de hoge tevredenheid vinden redelijk veel mensen (30%) dat het systeem inefficiënt is.⁵ En juist zij vinden ook dat er verandering van het systeem nodig is. In kwalitatief onderzoek is gevraagd welke suggesties men zoal heeft om het systeem efficiënter te maken. Een hele waslijst aan maatregelen werd genoemd: minder medicijnen voorschrijven en minder weggooien, minder onnodige behandelingen uitvoeren, minder managers in de ziekenhuizen, de farmaceuten aanpakken, de salarissen van specialisten verlagen, de toegang tot de specialist strenger maken, het kostenbewustzijn van de patiënt verhogen en strenger controleren op fraude (Dekker et al. 2012: 35). Echt optimistisch over verbetering van het systeem was men in 2010-2011 overigens niet. Gevraagd naar hun toekomstverwachtingen zeggen meer mensen (41%) dat het gezondheidszorgsysteem de komende jaren niet zal verbeteren dan dat dat wel zal gebeuren (21%).

Nederlanders maken zich vaker zorgen over zorg dan veel andere Europeanen

Ook een peiling uit juni 2012 laat zien dat een groot deel van de ondervraagden (91%) het Nederlandse gezondheidszorgsysteem goed vindt (EC 2012a). Tegelijkertijd vinden ook veel Nederlanders in 2012 dat gezondheidszorg en sociale zekerheid tot de grootste maatschappelijke problemen behoren (EC 2012b). Nederlanders maken zich wat dat betreft vaker zorgen dan veel andere Europeanen. Alleen de Zweden en Finnen koppelen op dezelfde wijze een positief oordeel over het systeem aan een grote bezorgdheid daarover.

Ook in 2012 zijn de toekomstverwachtingen voor de zorg niet positief. Nu is gevraagd of men denkt in de toekomst de benodigde medische zorg te krijgen. Ongeveer een derde van de geraadpleegde Nederlanders (31%) maakt zich hier (tamelijk) veel zorgen over. Daartegenover staat dat 21% van hen zich helemaal geen zorgen maakt over de vraag of ze in de toekomst de benodigde zorg zullen krijgen. Mensen die worstelen met hun gezondheid of financiële situatie maken zich meer zorgen dan anderen (Dekker et al. 2012).

7.7 Slotbeschouwing

De belangrijkste doodsoorzaken in Nederland zijn kanker en hart- en vaatziekten. De sterfte aan kanker is iets toegenomen, terwijl die aan hart- en vaatziekten sterk is gedaald. Mede hierdoor is de gemiddelde levensverwachting de afgelopen jaren verder toegenomen. Nederlanders leven dus steeds langer. Het goede nieuws is dat deze extra jaren voor een groot deel in goed ervaren gezondheid en zonder lichamelijke beperkingen worden doorgebracht. Het slechte nieuws is dat dit gemiddeld genomen wel jaren zijn met ziekten. Het aantal mensen met een of meer chronische ziekten is namelijk toegenomen.

De toename van het aantal chronische ziekten is deels een gevolg van betere overleving. Zo is de sterfte aan hart- en vaatziekten de afgelopen tien jaar flink gedaald door verbeteringen in behandeling. Een andere oorzaak is vroegtijdige opsporing. Dat betekent dat er meer mensen zijn met milde chronische aandoeningen met weinig functiebeperkingen. Dit verklaart waarom het aantal chronisch zieken weliswaar toeneemt, maar niet het aantal mensen dat zich ongezond voelt. Ook verklaart dit waarom veel mensen met een chronische ziekte gewoon participeren. Pas wanneer ziekten leiden tot functiebeperkingen en een minder goed ervaren gezondheid neemt het vermogen tot maatschappelijke participatie af. Mensen met beperkingen, een minder goed ervaren gezondheid en minder goede geestelijke gezondheid hebben bijvoorbeeld minder vaak betaald werk.

Of een economische crisis gevolgen heeft voor de volksgezondheid hangt af van de ernst en duur van een crisis, van de hoogte en duur van de bijkomende werkloosheid en van de sterkte van de sociale vangnetten. De minder bedeelden zullen eerder worden getroffen. De mogelijke gezondheidseffecten van de huidige crisis en het door Nederland gevoerde overheidsbeleid zijn daarom moeilijk te voorspellen. Belangrijk is op de langere termijn de vraag of de toegankelijkheid van de zorg onder druk komt te staan (bv. door sluiting van voorzieningen en hogere eigen bijdragen) en of dit gevolgen heeft voor de volksgezondheid.

Internationaal onderzoek naar de gezondheidseffecten van economische crises laat op de korte termijn effecten zien op de psychische gezondheid en op sterfte aan ongevallen (European Observatory on Health Systems and Policies 2013). Suïcides stijgen, vooral bij mannen in de werkzame leeftijd, en dit hangt samen met toegenomen en langdurige werkloosheid. Het aantal dodelijke verkeersslachtoffers neemt in tijden van economische crisis af, omdat het autogebruik daalt (Stuckler et al. 2011). We zagen eerder dat in Nederland het aantal suïcides bij mannen vanaf 2008 een aantal jaren achter elkaar licht is gestegen. Een relatie met de economische crisis aantonen vraagt echter nader onderzoek.

Noten

- 1 De gezonde levensverwachting is het gemiddeld aantal levensjaren dat mensen mogen verwachten in goede gezondheid door te brengen. We presenteren cijfers op basis van vier gezondheidsmaten: goed ervaren gezondheid, zonder beperkingen, zonder chronische ziekten en in goede geestelijke gezondheid. Voor de levensverwachting in goed ervaren gezondheid wordt het aantal 'gezonde' jaren bepaald op basis van het percentage personen dat de antwoorden 'goed' of 'zeer goed' gaf. Voor de berekening van de levensverwachting zonder beperkingen zijn gegevens gebruikt op basis van zeven vragen over mobiliteit, gezichtsvermogen en gehoor. Voor de berekening van de levensverwachting zonder chronische ziekten worden zelfgerapporteerde gegevens gebruikt over tien groepen chronische ziekte. Voor de berekening van de levensverwachting in goede geestelijke gezondheid worden antwoorden gebruikt op vijf vragen naar gevoelens van geluk, somberheid en kalmte.
- 2 Voor deze factoren zijn sinds 2006 geen nieuwe gegevens beschikbaar.
- 3 Overigens nemen de concentraties fijn stof sinds 1994 zodanig af dat de norm slechts sporadisch wordt overschreden (CBS et al. 2013).

- 4 Arbeidsparticipatie is hier gedefinieerd als het hebben van betaald werk, ongeacht het aantal uur. In hoofdstuk 6 is arbeidsparticipatie gedefinieerd als ten minste twaalf uur per week betaald werk verrichten.
- 5 Gemakkelijk vond men deze vraag waarschijnlijk niet, want 43% van de respondenten had geen mening of kon niet kiezen tussen de antwoordcategorieën. Van de respondenten gaf 27% aan dat ze het niet eens waren met de uitspraak dat het systeem inefficiënt genoemd wordt.

Literatuur

- Blokstra, A., P. Vissink, L.M.A.J. Venmans, P. Holleman, Y.T. van der Schouw en H.A Smit (2011). *Nederland de Maat Genomen, 2009-2010. Monitoring van risicofactoren in de algemene bevolking*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM-rapport nr. 260152001/2011).
- Bruggink, J.W. (2009). Ontwikkelingen in (gezonde) levensverwachting naar opleidingsniveau. In: *Bevolkingstrends: Statistisch kwartaalblad over de demografie van Nederland*, 57, 4e kwartaal, 71-75.
- CBS, PBL en Wageningen UR (2013). *Fijn stof in lucht, jaargemiddelde, 1992-2012*. Geraadpleegd september 2013 via www.compendiumvoordeleefomgeving.nl/indicatoren/nl0241-Fijnstofconcentratie,-jaargemiddelde.html?i=14-66. Den Haag / Bilthoven / Wageningen: Centraal Bureau voor de Statistiek / Planbureau voor de Leefomgeving en Wageningen UR.
- CBS (2012). *Gezondheid en zorg in cijfers 2012*. Den Haag / Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- COR (2012). *Continu Onderzoek Rookgewoonten 2012*. Utrecht: Trimbos-instituut.
- EC (2012a). *Special Eurobarometer 391. Social Climate*. Brussel: European Commission, Directorate-General Employment, Social Affairs and Inclusion.
- EC (2012b). *Standard Eurobarometer 77*. Brussel: European Commission, Directorate-General for Communication.
- Dekker P., P. van Houwelingen en E. Pommer (2012). *Burgerperspectieven 2012*[3]. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Deuning, C.M. en F.R.J. den Hertog (2012). Levensverwachting bij geboorte per GGD-regio. In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationale Atlas Volksgezondheid*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.
- European Observatory on Health Systems and Policies (2013). *Health, health systems and economic crisis in Europe. Impact and policy implications*. Genève: World Health Organisation.
- Eysink, P.E.D., S. Dekkers, P. Janssen, M.J.J.C. Poos, M. van der Noordt en S.M. Meijer (2013). *Ziekte last van ongunstige arbeidsomstandigheden in Nederland*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM Rapport 270231002/2013).
- Faber, M.J., J.S. Burgers, G.E. Voerman en R.P.T.M. Grol (2010). *International Health Policy Survey 2010. Onderzoek onder burgers in 11 landen*. Nijmegen: UMC St. Radboud.
- Gezondheidsmonitor (2012). *Gezondheidsmonitor*. Den Haag/Bilthoven: Centraal Bureau voor de Statistiek, Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, GGD'en.
- Harbers, M.M. en N. Hoeymans (2013). *Gezondheid en maatschappelijke participatie. Themaport Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2014*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM Rapport 010003001/2013).
- Heide, I. van der en K. Proper (2012). Relationship between chronic disease and economic activity. In: M. Harbers en P. Achterberg (red.), *Europeans of retirement age: chronic diseases and economic activity*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.

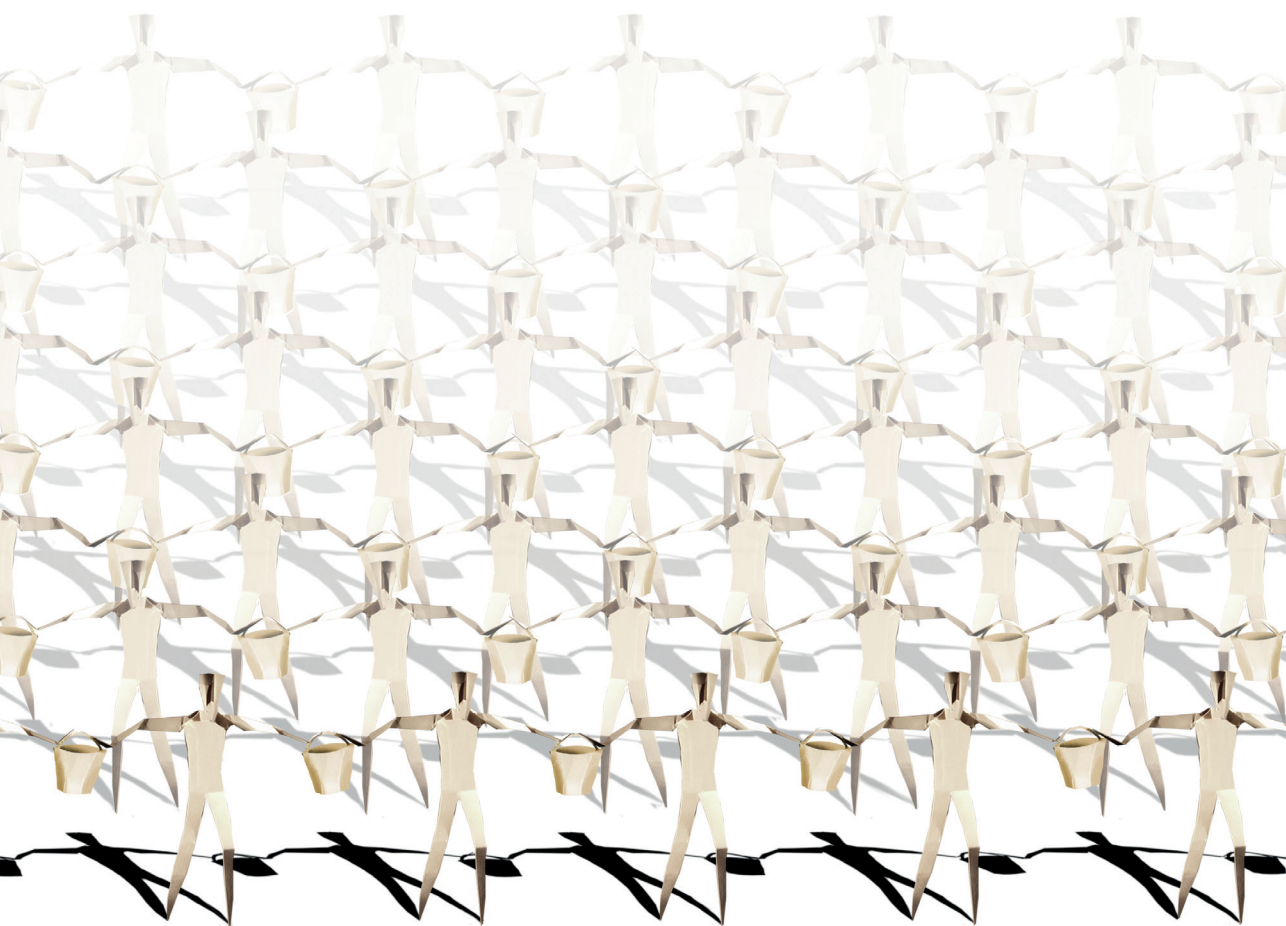
- Hertog, F.R.J. den, M.J. Bronkhorst, M. Moerman en R. van Wilgenburg (2006). *De Gezonde Wijk. Een onderzoek naar de relatie tussen fysieke wijkkenmerken en lichamelijke activiteit*. Amsterdam: EMGO Instituut.
- Hilderink, H.B.M. en M.M. Harbers (2013). Levensverwachting: Zijn er verschillen tussen Nederland en andere landen? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.
- Hoeymans, N., J.M. Melse en C.G. Schoemaker (red.) (2010). *Gezondheid en determinanten. Deelrapport van de Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2010 Van gezond naar beter*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM-rapport nr. 270061006).
- Hollander, A.E.M. de, N. Hoeymans, J.M. Melse, J.A.M. van Oers en J.J. Polder (2006). *Zorg voor gezondheid. Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2006*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum (RIVM-rapport nr. 270061003).
- Huber, M., J.A. Knottnerus, L. Green, H. van der Horst, A.R. Jadad, D. Kromhout, B. Leonard, K. Lorig, M.I. Loureiro, J.W. van der Meer, P. Schnabel, R. Smith, C. van Weel en H. Smid (2011). How should we define health? In: *British Medical Journal*, 343: d4163. <http://dx.doi.org/10.1136/bmj.d4163>
- ISSP NL (2010-2011). *International Social Survey Programme in the Netherlands*. ISSP.
- Knippenberg, H. (1992). *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de reformatie tot heden*. Assen / Maastricht: Van Gorcum.
- Knol, A.B. en B.A.M. Staatsen (2005). Trends in the environmental burden of disease in the Netherlands, 1980-2020. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM-rapport 500029001).
- Kooiker, S.E. (2011). *Nederlanders aan het woord over gezondheid en gezond leven. Achtergrondrapport bij de VTV 2010 Van gezond naar beter*. Bilthoven / Den Haag: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu / Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kruize, H. (2007). *On Environmental equity - Exploring the distribution of environmental quality among socio-economic categories in the Netherlands*. Utrecht: KNAG / Copernicus Institute.
- Lier, E.A. van, P.J. Oomen, M. Mulder, M.A.E. Conyn-van Spaendonck, I.H. Drijfhout, P.A.A.M. de Hoogh, en H.E. de Melker (2013). *Vaccinatiegraad Rijksvaccinatieprogramma Nederland: Verslagjaar 2013*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM-rapport 150202001).
- Lucht, F. van der en J.J. Polder (2010). *Van gezond naar beter. Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2010*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.
- Maas, J. (2008). *Vitamin G: green environments - healthy environments*. Utrecht: NIVEL.
- Mackenbach, J.P. en M. McKee (2013). De resultaten van het Nederlandse gezondheidsbeleid. Een Europese vergelijking. In: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 157:A5686.
- Oortwijn, W., E. Nelissen, S. Adamini, S. van den Heuvel, G. Geuskens en L. Burdof (2011). *Social determinants state of the art reviews - Health of people of working age - Full Report*. Luxemburg: European Commission, Directorate General for Health and Consumers.
- Polder, J. en F. van der Lucht (2011). Gezondheid, preventie en zorg. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, M. Cloin en E. Pommer, *De sociale staat van Nederland 2011*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Poos, M.J.J.C. (2013). Welke doodsoorzaken nemen toe en welke nemen af? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.
- Rossum, C.T.M. van, H.P. Fransen, J. Verkaik-Kloosterman, E.J.M. Buurma-Rethans en M.C. Ocke (2011). *Dutch National Food Consumption Survey 2007-2010: Diet of children and adults aged 7 to 69 years*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM-rapport nr. 350050006).
- Sadiraj, K., M. Ras, L. Putman en J. Jonker (2013). *Groeit de jeugdzorg door?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2013-34).

- Stuckler, D., S. Basu, M. Suhrcke, A. Coutts en M. McKee (2009). The public health effects of economic crises and alternative responses in Europe: an empirical analysis. In: *The Lancet*, jg. 374, nr. 9686, p. 315-323.
- Stuckler, D., S. Basu, M. Suhrcke, A. Coutts en M. McKee (2011). Effects of the 2008 recession on health: a first look at European data. In: *The Lancet*, jg. 378, nr. 9786, p. 124-125.
- Suhrcke, M. en C. de Paz Nieves (2011). *The impact of health and health behaviours on educational outcomes in high income countries: a review of the evidence*. Kopenhagen: World Health Organisation Regional Office for Europe.
- Vries, S. de, J. Slinger, D.F. Schokker, J.M.A. Graham en F.H. Pierik (2010). *Bewegvriendelijke stadswijken voor kinderen. Resultaten van een quasi-experimenteel onderzoek*. Leiden: TNO.
- vvd en PvdA (2012). *Bruggen slaan. Regeerakkoord vvd - PvdA. 29 oktober 2012*. <http://www.rijksoverheid.nl/regering/documenten-en-publicaties/rapporten/2012/10/29/regeerakkoord.html>
- vws (2013a). *Hervorming langdurige zorg: naar een waardevolle toekomst. Kamerbrief 25 april 2013*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- vws (2013b). *Gezamenlijke agenda vws 'Van systemen naar mensen'. Kamerbrief 8 februari 2013*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- vws (2013c). *Agenda voor een Nationaal Programma Preventie. Kamerbrief 12 april 2013*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- Wouterse, B. (2013). *Economic Consequences of Healthy Aging* (proefschrift). Tilburg: Tilburg University.
- WHO-HFA (2013). World Health Organization - Health For All database.

8

Maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid

8 Maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid

Hanneke Posthumus, Pepijn van Houwelingen en Paul Dekker

Kernpunten

- Sinds de crisis zijn de donateursaantallen van natuur- en milieuorganisaties gedaald en is de groei van consumentenorganisaties tot stilstand gekomen.
- Tussen 2009 en 2011 is 10% minder geld aan goede doelen gegeven.
- Het percentage vrijwilligers is de laatste jaren geleidelijk gestegen van 24 in 2004 naar 28 in 2012.
- Hoogopgeleide mannen van middelbare leeftijd doen vaak vrijwilligerswerk, terwijl vrouwen vaker informele hulp verlenen.
- Vrijwilligerscentrales zien dat er steeds meer online vacaturebanken komen en dat de vraag naar 'coaches', 'maatjes' en andere persoonlijke begeleiders toeneemt.
- Politieke participanten hebben vaker progressieve voorkeuren dan niet-participanten.
- In vergelijking met andere Europeanen zijn Nederlanders politiek sterk geïnteresseerd en tamelijk actief.

8.1 Participatie in crisistijd

De overheid heeft meerdere redenen om maatschappelijke en politieke participatie te stimuleren. Deze participatie zou de kloof tussen overheid en burgers verkleinen, de sociale cohesie ten goede komen en de zelfredzaamheid van burgers vergroten c.q. hun afhankelijkheid van publieke voorzieningen verkleinen. Vooral dat laatste is sinds de economische crisis belangrijker geworden. Meer vrijwilligerswerk en eigen initiatief van burgers kan compensatie bieden voor bezuinigingen op voorzieningen. Door de hoge werkloosheid zijn daarvoor mogelijk ook meer mensen met veel tijd beschikbaar. Het is echter niet vanzelfsprekend dat burgers de taken van de overheid overnemen. De crisis en de bijbehorende bezuinigingsmaatregelen kunnen ook tot zo veel onvrede leiden dat het aantal protesten en daarmee dus ook de politieke participatie stijgt.

Een van de wetten waaruit de verschuiving van een verzorgende naar een faciliterende overheid duidelijk naar voren komt, is de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo), die sinds 2007 van kracht is. De wet heeft tot doel mensen met een beperking zo veel mogelijk zelfstandig te laten meedoen in de maatschappij. Uitgangspunt is de mobilisering van 'eigen kracht' en ondersteuning van naasten en vrijwilligers. Professionele hulp en collectief gefinancierde voorzieningen zijn bedoeld ter aanvulling (zie hoofdstuk 7 voor de relatie tussen gezondheid en participatie). Naast de Wmo is de in 2012 ingevoerde Wet werk en bijstand van belang voor maatschappelijke participatie. Met deze wet is het mogelijk om mensen met een bijstandsuitkering te verplichten 'vrijwilligerswerk' te verrichten, zodat zij iets terug doen voor de samenleving. Een andere nieuwe wet, die overigens niet voortkomt uit de wens eigen verantwoordelijkheid te vergroten, is de in

2012 ingevoerde Geefwet. Deze wet zal zes jaar gelden en beoogt met een aantal fiscale maatregelen giften aan goede doelen te bevorderen.

Het is (nog) niet mogelijk om effecten van deze wetten op de maatschappelijke en politieke participatie in Nederland aan te wijzen. We gaan wel op zoek naar mogelijke effecten van de economische crisis. Waar mogelijk onderscheiden we ontwikkelingen voor en vanaf 2009. Eventuele trendbreuken kunnen, maar hoeven niet het gevolg te zijn van de economische crisis.

8.2 Nederland in Europa

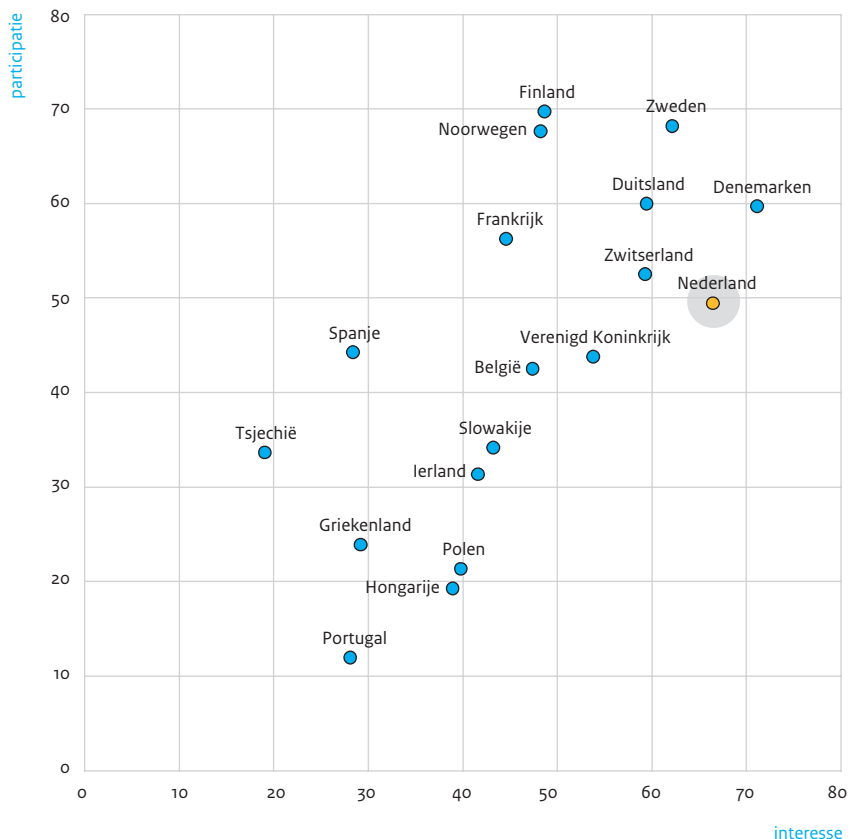
Voor we ons op de ontwikkelingen in Nederland richten, bieden we in figuur 8.1 voor de politieke participatie en betrokkenheid een Europese vergelijking met gegevens uit 2010/'11 voor Nederland, vijftien andere lidstaten van de Europese Unie (EU), Noorwegen en Zwitserland.

De verschillen in Europa zijn groot. De politieke belangstelling in de achttien landen varieert van 19% in Tsjechië tot 71% in Denemarken, met een tweede plaats voor Nederland met 66% 'zeer' of 'tamelijk' geïnteresseerden. De politieke participatie varieert van 12% in Portugal tot 68% in Noorwegen en Zweden en 70% in Finland. Die posities komen overeen met eerdere metingen (Van Houwelingen et al. 2011: 188) en net als toen heeft Nederland hier een minder geprononceerde positie (49%). Voor vrijwilligerswerk zijn geen actuele gegevens beschikbaar, maar uiteenlopende metingen tot en met 2008/'09 lieten zien dat Nederland daarin, met de noordse landen, wel tot de top behoort (Dekker 2013) en er is geen reden om aan te nemen dat die positie is veranderd.

Figuur 8.1

Nederlanders politiek heel vaak geïnteresseerd en tamelijk actief

Politieke interesse en participatie in Europa, bevolking van 18 jaar en ouder, 2010/'11 (in procenten)

Vermeld zijn: is heel erg of tamelijk geïnteresseerd in de politiek (horizontaal) en heeft de afgelopen 12 maanden op enigerlei wijze (van contact opnemen met een politicus en activiteiten in organisaties tot demonstreren, handtekeningen zetten en producten boycotten) iets gedaan om te proberen dingen in het land 'te verbeteren of om te helpen voorkomen dat dingen verkeerd gaan'.

Bron: NWO/SCP (ESS 5) gewogen data

8.3 Ontwikkelingen in de aanhang van maatschappelijke organisaties

Op basis van institutionele tellingen vormen we ons een indruk van de ontwikkeling van het lidmaatschap van vier typen maatschappelijke organisaties: natuur- en milieuorganisaties, consumentenorganisaties, politieke partijen en vakverenigingen.

Tabel 8.1

Minder leden en donateurs sinds de economische crisis

Leden of donateurs van vier typen maatschappelijke organisaties (tellingen door organisaties), 2001-2012 (aantallen x 1000)

	2001	2008	2012	% verschil 2001-2008	% verschil 2008-2012
vijftien grootste natuur- en milieuorganisaties ^a	3813	3716	3451	-3	-7
idem als % van bevolking van ≥ 18 jaar	30	29	26	-5	-10
consumentenorganisaties ^b	5466	5978	6067	+9	+1
idem als % van bevolking van ≥ 18 jaar	44	46	46	+5	-1
politieke partijen ^c	290	309	313	+7	+1
idem als % van bevolking van ≥ 18 jaar	2	2	2	+3	-2
vakverenigingen ^d	1919	1898	1849	-1	-3
idem als % van de beroepsbevolking	27	24	23	-9	-4

a Donateursaantal van 2003 in plaats van 2001, dus ook het verschil tussen 2003-2008 in plaats van 2001-2008. Wat betreft dubbellidmaatschappen: naar schatting 100.000 personen zijn bij drie of meer organisaties aangesloten; gemiddeld is men lid van minder dan twee organisaties. Na 2008 zijn de ledentallen van de provinciale landschapsorganisaties niet meer afzonderlijk maar tezamen weergegeven; voor de vergelijkbaarheid zijn ze voor de jaren tot en met 2008 bij elkaar opgeteld.

b ANWB, Consumentenbond, Veilig Verkeer Nederland, Vereniging Eigen Huis en Nederlandse Woonbond. Betreft het ledental voor 2011 in plaats van 2012 en 2000 in plaats van 2001. Ook voor de berekening van de verschillen zijn de data voor 2000 in plaats van 2001 en 2011 in plaats van 2012 gebruikt.

c Alleen partijen die in het betreffende jaar vertegenwoordigd waren in de Tweede Kamer.

d FNV, CNV, MHP en overige vakverenigingen.

Bron: CBS (StatLine); Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (diverse jaarboeken); VARA (Vroege Vogels natuur- en milieuparade, diverse jaren); jaarverslagen consumentenorganisaties

Voor alle vier de typen organisaties geldt dat het aantal leden of donateurs zich tussen 2008 en 2012 negatiever ontwikkelt dan in de periode daarvoor (zie tabel 8.1). De daling van het donateursaantal van de vijftien grootste natuur- en milieuorganisaties is het grootst. Deze daling zette al tussen 2001 en 2008 in (3%) en zet sinds 2008 sterker door (krimp van 7%). De crisis lijkt de negatieve ontwikkelingen bij natuur- en milieuorganisaties dus te versterken.

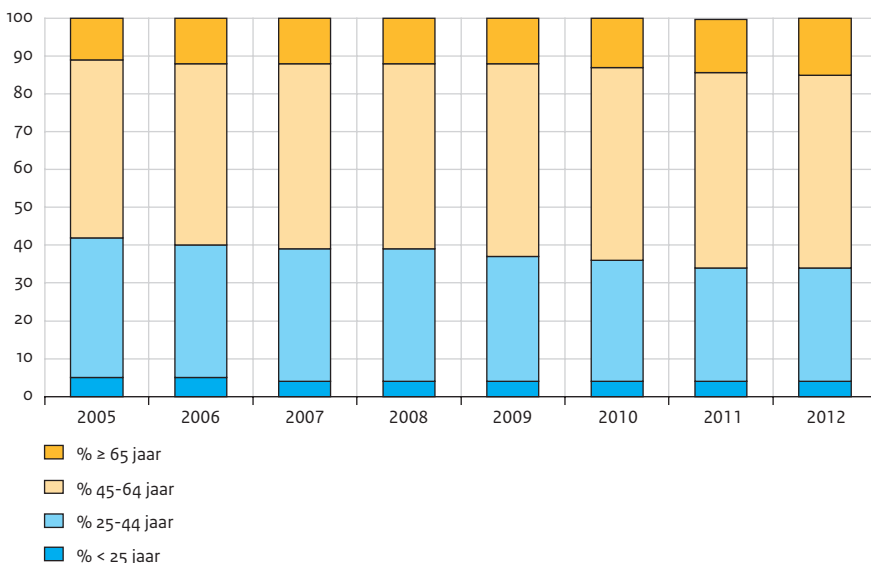
Consumentenorganisaties zijn sinds de economische crisis niet gekrompen, maar ongeveer even groot gebleven. Tussen 2001 en 2008 zagen zij echter nog een groei van 9%. Deze is sinds de crisis dus afgevlakt.

Het ledental van politieke partijen schommelt gedurende de gehele periode steeds rond de 300.000. In 2001 lag het daar met 290.170 wat onder en in 2007 kwam het er met 318.144 het verst bovenuit. De verschillen tussen de partijen zijn flink. D66 is de grootste uitschieter: waar het ledental tussen 2001 en 2008 nog 13% daalde, is het in de periode tot 2012 meer dan verdubbeld (112% groei). Ook de Partij voor de Dieren groeide tussen 2008 en 2012 met 76% hard. De grootste daling van het ledental vindt plaats bij het CDA. Zowel in de periode tot 2008 als daarna is de daling aanzienlijk (resp. 14% en 11%).

In crisistijden krijgen meer personen te maken met onzekere arbeidsposities. Dit zou er toe kunnen leiden dat meer (jonge) mensen het nut van vakverenigingen inzien en de ledentallen dus toenemen. Dit blijkt echter niet het geval. De vakverenigingen hebben te maken met een geleidelijke krimp: tussen 2008 en 2012 daalde het ledental met 3%. De organisatiegraad, oftewel het percentage werknemers dat lid is van een vakbond, daalde tussen 2000 en 2011 eveneens van 25% naar 20% (Ter Steege et al. 2012). Figuur 8.2 laat verder zien dat het ledenbestand vergrijst: het aandeel leden van 65 jaar en ouder steeg van 11% in 2005 naar 16% in 2013. Ook zien we ontgroening: in 2005 was 42% van de leden onder de 45 jaar, in 2012 33%.

Figuur 8.2
Vakbonden vergrijzen en ontgroenen

Leden van een vakvereniging naar leeftijdsgroepen, 2005-2012^a (aantallen x 1000)

a Reeks vanaf 2005 omdat in eerdere jaren geen onderscheid is gemaakt tussen 25-44- en 45-64-jarigen; voorlopige cijfers voor 2012.

Bron: CBS (StatLine)

Door de relatief lage organisatiegraad en het gebrek aan representativiteit staat de legitimiteit van vakbonden ter discussie: vertegenwoordigen zij de belangen van alle werknemers?

Hoewel vakbonden in de loop der tijd meer taken op zich hebben genomen, is hun kerntaak nog altijd de sociaaleconomische belangenbehartiging van werknemers. Dit doen zij voornamelijk door zich in te zetten voor gunstige collectieve arbeidsovereenkomsten (cao's). Deze cao's zijn van toepassing op een groot aandeel van de werknemers.

Ongeveer 80% van de werknemers – circa 6,1 miljoen – valt onder een cao (szw 2011). De dekkingsgraad is dus groot. Maar worden deze cao's ook breed gedragen door werknemers? De Sociaal Economische Raad (2013) stelt deze kwestie centraal in een advies over het verbreden van het draagvlak voor de cao. De raad beredeneert allereerst dat de organisatiegraad hier geen uitsluitend geeft. Enerzijds hoeven niet alle leden zich gesteund te voelen door de cao's die hun vakbond heeft afgesloten en anderzijds kunnen niet-leden zich wel degelijk gesteund voelen. Een betere indicator voor de steun voor een cao is de tevredenheid van werknemers. Uit de Nationale Enquête Arbeidsomstandigheden van TNO en het Centraal Bureau voor de Statistiek (Koppes et al. 2011) blijkt dat zowel leden als niet-leden behoorlijk tevreden zijn. Werknemers geven gemiddeld een rapportcijfer 8 voor het algemene belang van de cao en een 6,8 voor de cao die voor hen geldt. Verder blijkt uit de monitor Arbeidsvoorwaarden en arbeidsverhouding op ondernemingsniveau dat leden hun eigen vakbond gemiddeld met een 7,1 waarderen (Ten Have et al. 2007). Uit deze cijfers spreekt een zeker draagvlak voor de vakbonden.

Kader 8.1 Lossere verbanden

Nederlanders zijn uiteraard niet alleen lid van formele organisaties zoals vakbonden en politieke partijen, maar ook van allerlei kleine en lossere verbanden, zoals een kookgroep, een leesclub of een hardlooptroepje. We hebben deze lossere verbanden onlangs kwalitatief en onder de noemer 'informele groepen' beschreven (Van den Berg et al. 2011). Om de omvang in kaart te brengen hebben we de leefsituatie-index (SLI) in 2012 en 2013 aan Nederlanders gevraagd of ze lid zijn van een informele groep. Voor een (kleine) 20% is dit het geval. In een onderzoek van een jaar eerder lag dit percentage overigens twee keer zo hoog (Van Houwelingen en De Hart 2013). Daarin werd echter een groot aantal voorbeelden van informele groepen genoemd waarvan men steeds moest aangeven of men er wel of niet aan meedoet. We weten dus niet exact welk deel van de Nederlandse bevolking betrokken is bij een informele groep, maar dit ligt waarschijnlijk ergens tussen een kwart en een derde. Mensen die deel uitmaken van een informele groep verrichten aanzienlijk vaker vrijwilligerswerk (45%) dan mensen die dat niet doen (25%). Qua achtergrondkenmerken doen zich over het algemeen geen grote verschillen voor. Wel is het zo dat, net zoals bij vrijwilligerswerk, kerkgangers en vooral ook hogeropgeleiden vaker deel uitmaken van een informele groep.

8.4 Ontwikkelingen in het geefgedrag

Het tweejaarlijkse onderzoek Geven in Nederland, dat de Vrije Universiteit sinds 1993 uitvoert, brengt het geefgedrag in Nederland in kaart (Schuyt et al. 2013). Uit de meest recente cijfers blijkt dat huishoudens in 2011 0,30% van het bruto binnenlands product (bbp), oftewel 1829 miljoen euro, aan geld en goederen aan goede doelen gaven (zie tabel 8.2). Dit bedrag is duidelijk lager dan in 2009. Gecorrigeerd voor de inflatie is de daling 10%. Zo'n sterke daling is sinds 1993 niet voorgekomen en lijkt verband te houden met de economische crisis. Vooral de waarde van gegeven goederen daalt met 15% sterk (van 401 miljoen euro in 2009 naar 340 miljoen euro in 2011). De daling van het geldbedrag is met 3% (van 1,54 miljard in 2009 naar 1,49 miljard in 2011) aanzienlijk

minder groot. Omdat de meest recente cijfers over geefgedrag uit 2011 stammen is nog onduidelijk of de Geefwet uit 2012 de daling van giften kan stoppen of ombuigen.

Tabel 8.2

Goede doelen ontvangen minder geld

Geefgedrag naar type doelen en type giften, 2001-2011 (in euro's en in procenten)

	2001	2003	2005	2007	2009	2011
huishoudens die geld geven (%)	82	84	83	88	87	85
gemiddeld bedrag per huishouden (in euro)	263	269	254	260	241	240
doelen in % van de geldgiften						
kerk en levensbeschouwing	42	46	43	51	47	40
gezondheid	15	17	15	16	17	13
internationale hulp	17	14	21	13	13	15
milieu, natuurbehoud en dierenbescherming	8	10	10	10	11	10
onderwijs en onderzoek	1	2	2	1	2	2
cultuur	2	1	2	1	2	2
sport en recreatie	3	2	2	2	3	2
maatschappelijke en sociale doelen	7	6	3	5	5	10
anders	4	2	2	1	3	6
totaal geldgiften (in mln. euro)	1482	1576	1506	1650	1537	1489
giften in natura (in mln. euro) ¹	306	323	349	295	401	340
totaal giften (in mln. euro)	1788	1899	1854	1945	1938	1829
andere bijdragen aan goede doelen ² (in mln. euro)						
nalatenschappen	231	189	182	240	232	256
fondsen	237	196	431	339	387	294
bedrijven	1359	2271	1513	1639	1694	1378
loterijen	.	369	396	394	461	498
totaal bijdragen aan goede doelen (in mln. euro)	3615	4924	4.376	4557	4712	4255
idem als % van het bbp	0,8	1,0	0,9	0,8	0,8	0,7

a Vanwege toegepaste correcties in 2007 verschillen deze cijfers enigszins met die in voorgaande publicaties van het onderzoek 'Geven in Nederland'.

Bron: v u (Geven in Nederland; ontleend aan Schuyt et al. 2013: 15, 16, 39, 42, 43)

Huishoudens geven relatief het meeste geld aan kerkelijke of levensbeschouwelijke doelen. Diverse andere doelen krijgen weliswaar schenkingen van een groter aantal huishoudens, maar aangezien die bedragen kleiner zijn is het totaalbedrag ook lager. Vooral goede doelen die zich op gezondheid richten krijgen van meer huishoudens geld, maar relatief kleinere bedragen.

De giften van huishoudens zijn scheef verdeeld: 80% van het totaal komt van 20% van de huishoudens. En hoewel gevers gemiddeld 241 euro bijdragen, geeft de helft niet meer dan 50 euro. Hoeveel men geeft hangt af van opleidingsniveau (hogeropgeleiden geven

meer dan lageropgeleiden), sekse (mannen geven meer dan vrouwen) en religie (protestanten geven meer dan onkerkelijken).

8.5 Ontwikkelingen in vrijwilligerswerk en informele hulp

Behalve geld kan men ook tijd geven. We spreken over vrijwilligerswerk als dat gebeurt in of via organisaties. Naast deze georganiseerde of formele participatie is er informele hulp. Het kan gaan om hulp bij gezondheidsproblemen, mantelzorg dus, maar ook om klusjes.

Soorten vrijwilligerswerk

Bijna drie op de tien Nederlanders verricht vrijwilligerswerk; dit aandeel nam toe van 24% in 2004 naar 28% nu. Net als tussen 2004 en 2010 zijn (georganiseerde) burenen-, bejaarden-, of gehandicaptenhulp, of vrijwilligerswerk bij sportverenigingen de meest voorkomende vormen.

Tabel 8.3

Lichte toename van het aantal vrijwilligers

Vrijwilligerswerk in georganiseerd verband, bevolking van 18 jaar en ouder, 2004-2012 (in procenten)

	2004	2006	2008	2010	2012
verricht vrijwilligerswerk	24	25	27	27	28
zang-, muziek- of toneelvereniging ^a	2	3	4	3	3
sportvereniging	8	9	11	9	9
hobbyvereniging	3	2	3	3	3
politieke organisatie	1	1	1	1	1
vakbond, werknemers- of werkgeversorganisatie	1	1	1	1	1
godsdienstige of levensbeschouwelijke organisatie	6	6	6	6	6
school, crèche of peuterspeelzaal (oudercommissie, bestuur, enz.)	4	4	5	5	4
buren-, bejaarden-, gehandicaptenhulp	6	6	7	8	8
organisatie met maatschappelijke doelen (mensenrechten, natuur, enz.)	3	3	4	4	4
buurtvereniging of buurtcentrum	2	3	3	3	3
andere verenigingen of organisatie	5	7	8	9	9

- a Voor deze en andere vormen van vrijwilligerswerk zijn alleen personen meegenomen die ook al eerder in de enquête hebben aangegeven vrijwilligerswerk te doen. Dit levert een iets selectiever criterium op, zodat de percentages lager zijn dan in eerdere edities van *De sociale staat van Nederland*. Ook als de cijfers op de oude manier berekend worden zijn er niet of nauwelijks veranderingen tussen 2010 en 2012 en blijft een opwaartse trend tussen 2004 en 2012.

Bron: SCP (CV'04-'12, SLI'04-'12) gewogen resultaten

Wie verrichten vrijwilligerswerk en informele hulp?

Vrijwilligerswerk wordt vooral door 35-64-jarigen (31%) en 65-plussers (27%) gedaan (tabel 8.4). Wel is de stijging het grootst onder 18-34-jarigen: van 16% in 2004 naar 22% in 2012. Ook al is het aandeel 65-plussers dat aan vrijwilligerswerk doet kleiner dan het aandeel 35-64-jarigen, toch besteden zij hier gemiddeld ongeveer evenveel tijd aan. 35-64-jarigen (29%) en 65-plussers (24%) besteden vaker tijd aan informele zorg (voor zien of gehandicapten) dan 18-34-jarigen (14%). Dit zal ermee samenhangen dat de kans op een zieke naaste (een ouder of partner) toeneemt met de leeftijd. Het aandeel informele hulpverleners neemt de laatste jaren toe. Het ligt voor de hand dat dit te maken heeft met de vergrijzing: het aandeel ouderen en dus ook het aandeel hulpbehoevenden neemt daardoor immers toe. Ouderen blijken weliswaar wat minder vaak informele hulp te verlenen dan 35-64-jarigen, maar ze besteden hier gemiddeld niet minder tijd aan. De ouderen die informele zorg verlenen, doen dit dus intensiever dan hun jongere evenknieën. Dit komt ook doordat ouderen relatief vaak hun partner intensief verzorgen.

Tabel 8.4

Jongeren doen het minst vrijwilligerswerk (en geven het minst informele hulp), maar hun aandeel is wel flink gestegen

Vrijwilligerswerk en informele hulp naar leeftijd, bevolking van 18 jaar en ouder, 2004-2012
(in procenten en gemiddeld aantal uren per week)

	2004		2006		2008/'09		2010/'11		2012/'13	
	%	uren	%	uren	%	uren	%	uren	%	uren
vrijwilligerswerk	24	1,6	25	1,5	27	1,4	27	1,5	28	1,6
18-34 jaar	16	0,8	21	0,9	18	0,6	22	1	22	1
35-64 jaar	28	1,8	29	1,7	31	1,6	31	1,6	31	1,8
≥ 65 jaar	26	2,2	20	1,8	26	1,8	26	2	27	1,8
informele hulp	16	1	19	1,3	22	1,3	23	1,3	24	1,4
18-34 jaar	9	0,4	13	0,8	14	0,6	16	0,6	14	0,8
35-64 jaar	19	1,2	23	1,3	26	1,6	27	1,6	29	1,6
≥ 65 jaar	18	1,3	18	1,9	20	1,6	22	1,6	24	1,9

Bron: SCP (CV'04-'12/'13) gewogen resultaten

Nederlanders van middelbare leeftijd besteden niet alleen de meeste tijd aan betaalde arbeid, ze doen ook vaker dan jongeren vrijwilligerswerk en geven het vaakst informele hulp. Bijna een kwart van alle 35-64-jarigen verricht naast een betaalde baan ook vrijwilligerswerk en hetzelfde geldt voor de combinatie van een betaalde baan en informele hulp geven. Bovendien doet bijna een op de tien 35-64-jarigen alle drie: betaalde arbeid, vrijwilligerswerk en informele hulp. Deze leeftijdscategorie wordt dan ook wel de 'sandwich-generatie' genoemd: druk met kinderen, ouders en werk.

Kunnen we op basis van tijdsbestedingsgegevens² zeggen of vrijwilligerswerk en informele hulp samengaan of juist concurreren met bijvoorbeeld betaalde arbeid of huis-

houden en zorgtaken? Uit tabel 8.5 blijkt dat Nederlanders die veel tijd kwijt zijn aan betaalde arbeid minder tijd aan vrijwilligerswerk en informele hulp besteden. Voor huishouden en zorgtaken is echter niet sprake van een dergelijk negatief verband.

Tabel 8.5

Betaalde arbeid gaat lastig samen met vrijwilligerswerk en informele hulp

Tijdsbesteding aan vrijwilligerswerk en informele hulp,^a bevolking van 12 jaar en ouder, 2011 (in procenten en in uren per week)

	vrijwilligerswerk		informele hulp ^b	
	%	uren	%	uren
helpt van de bevolking die de minste tijd aan betaald werk besteedt	22	1,0	29	1,4
helpt die daaraan de meeste tijd besteedt	15	0,6	16	0,5
helpt van de bevolking die de minste tijd aan huishouden en zorgtaken besteedt	17	0,9	18	1,0
helpt die daaraan de meeste tijd besteedt	21	0,8	29	1,1

a Bij de tijdsbesteding is steeds onderscheid gemaakt tussen de helft van de bevolking die er de meeste en die er de minste tijd aan besteedt.

b Bijvoorbeeld hulp bij reparaties, oppassen op kinderen of mentale steun aan een vriend.

Bron: SCP/CBS (TBO'11)

Wat zeggen achtergrondkenmerken zoals leeftijd, geslacht en opleiding over de kans dat iemand vrijwilligerswerk doet, informele hulp verleent of zich inspant voor de buurt, het land of de internationale gemeenschap? Uit tabel 8.6 blijkt dat informele hulp (aan mensen met gezondheidsproblemen) vooral wordt geleverd door vrouwen, mensen van middelbare leeftijd en personen die vaak naar de kerk gaan. Bij vrijwilligerswerk valt op dat hoe hoger men is opgeleid hoe eerder men vrijwilligerswerk doet. Verder verrichten vrouwen iets minder vaak vrijwilligerswerk dan mannen, zijn vooral mensen van middelbare leeftijd als vrijwilliger actief, maakt het inkomen van een huishouden weinig verschil maar verricht men wel minder vaak vrijwilligerswerk als men ook al betaalde arbeid verricht. Hoe vaker men naar de kerk gaat hoe groter de kans dat men als vrijwilliger actief is. Opmerkelijk is dat het verschil tussen mensen die vaak naar de kerk gaan en mensen die dat soms doen groter is dan het verschil tussen mensen die soms naar de kerk gaan en zij die dat nooit doen. Inwoners van niet- of weinig stedelijke gemeenten zijn vaker als vrijwilliger actief. Zich inspinnen voor de buurt of een kwestie van (inter)nationaal belang is vooral iets voor hogeropgeleide mannen van middelbare leeftijd en (frequente) kerkgangers.

Tabel 8.6

Mensen van middelbare leeftijd participeren het meest

 Achtergronden van participatie, bevolking van 18 jaar en ouder, 2012-2013 (in logistische regressie-coëfficiënten)^a

	informele hulp	vrijwilligerswerk	collectieve actie ^b
vrouw i.p.v. man	0,39***	-0,22*	-0,26**
18-34 jaar i.p.v. 35-64 jaar	-0,88***	-0,40***	-0,40***
≥ 65 i.p.v. 35-64 jaar	-0,35*	-0,42**	-0,74***
laagopgeleid i.p.v. middelbaar opgeleid	-0,29*	-0,63***	-0,51***
hoogopgeleid i.p.v. middelbaar opgeleid	-0,06	0,38***	0,52***
laag i.p.v. gemiddeld huishoudensinkomen	-0,25	0,09	0,21
hoog i.p.v. gemiddeld huishoudensinkomen	0,16	0,05	0,15
niet- of weinig stedelijk i.p.v. matig stedelijk	-0,12	0,32*	0,24
(zeer) stedelijk i.p.v. matig stedelijk	0,01	-0,15	0,06
gaat niet naar de kerk i.p.v. soms	-0,10	-0,24*	-0,40***
gaat vaak naar de kerk i.p.v. soms	0,41**	0,92***	0,29
verricht betaalde arbeid	-0,16	-0,33**	-0,22

a Significantie: *** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$.

b Heeft zich de afgelopen twee jaar samen met anderen wel eens ingespannen voor de buurt, een bepaalde groep in de gemeente of een kwestie van gemeentelijk of (inter)nationaal belang.

Bron: SCP (CV'12/'13) gewogen data

Kader 8.2 Online ontwikkelingen in het vrijwilligerswerk

Vrijwel elke (grote) gemeente heeft een vrijwilligerscentrale die vraag en aanbod koppelt. Medewerkers van deze 'uitzendbureaus voor vrijwilligerswerk' hebben naar verwachting een goed beeld van de recente ontwikkelingen in hun regio. We hebben daarom gesproken met negen vrijwilligerscentrales, waaronder die in de vier grote steden.

Bijna allemaal merken ze dat vrijwilligers vaker zelf via een online vacaturebank, dus zonder persoonlijke bemiddeling, vrijwilligerswerk weten te vinden. Dat geldt echter niet voor mensen met een geestelijke of lichamelijke beperking (bijvoorbeeld personen met een rugzakje, cliënten van het Leger des Heils of ex-gedetineerden); zij blijven aangewezen op de begeleiding en bemiddeling van vrijwilligerscentrales.

Het vrijwilligerswerk waar tegenwoordig veel behoefte aan is gaat steeds vaker buiten de traditionele vrijwilligersorganisaties zoals sport- en natuurverenigingen om. Een goed voorbeeld dat een van de centrales noemde is de stijgende vraag naar maatjes, coaches en helpers die iemand begeleiden (bijvoorbeeld bij het winkelen), helpen tijdens ziekte of bij het invullen van een formulier of gewoon gezelschap houden. Dit soort individuele contacten is misschien zowel een voorbeeld van als een reactie op de individualisering van de samenleving. Organisaties als 'Zorg voor elkaar' en andere online platforms en marktplaatsen voor vrijwilligerswerk helpen individuen met een hulpvraag in contact te brengen met geschikte vrijwilligers. Sommige advertenties worden door organisaties geplaatst maar bij 'Zorg voor elkaar' komt 40% van de hulpaanvragen van particulieren zelf.

Vrijwilligerswerk als opstapje

In 2012 hebben de meest voorkomende motieven om vrijwilligerswerk te doen te maken met leren, waarden en zelfbevestiging (Schuyt et al. 2013). Mensen zijn dus bijvoorbeeld vrijwilliger om nieuwe inzichten te krijgen (58%), om uiting te geven aan de opvatting dat het belangrijk is om anderen te helpen (55%) en omdat zij zo het gevoel krijgen ergens belangrijk voor te zijn (49%).

Men kan ook vrijwilligerswerk doen om vooruit te komen op de arbeidsmarkt. Heeft dit motief aan belang toegenomen sinds de economische crisis? Uit tabel 8.7 blijkt dat dit niet het geval is. Ook doet maar een klein deel (15%) vrijwilligerswerk om binnen te komen op een plek waar men betaald zou willen werken of omdat men verwacht dat het van waarde kan zijn voor de carrière. Een derde vindt wel dat vrijwilligerswerk goed op het cv staat.

Tabel 8.7

Van vrijwilligerswerk naar betaald werk

Instemming met stellingen over carrièregerichte motieven voor vrijwilligerswerk, autochtone vrijwilligers, 2008-2012 (in procenten)^a

	2008	2010	2012
'mijn vrijwilligerswerk kan me ook helpen om binnen te komen op een plek waar ik betaald zou willen werken'	12	15	15
'mijn vrijwilligerswerk helpt mij ook vooruit in mijn betaalde baan / carrière'	12	15	15
'mijn vrijwilligerswerk staat goed op mijn cv'	29	32	33

a Percentage dat het (helemaal) eens is met de stelling

Bron: vU (Geven in Nederland; ontleend aan Schuyt et al. 2013: 113)

Helpt vrijwilligerswerk mensen aan betaald werk? Schuyt et al. (2013) vergeleken werklozen uit 2010 met en zonder vrijwilligerswerk en keken of de mensen met vrijwilligerswerk een grotere kans hadden om in 2012 weer aan de bak te zijn. Dit blijkt niet zo te zijn. Wel is de kans op werk groter onder degenen die vrijwilligerswerk deden met het motief dat het goed op hun cv staat. Van de werklozen met dit motief uit 2010 heeft 20% in 2012 betaald werk tegen slechts 7% van de werklozen zonder dit motief. Dit verband blijft onveranderd als we rekening houden met geslacht en opleidingsniveau. Leeftijd doet hier wel wat aan af: het zijn de jongeren (geboren na 1980) die vaker werk hadden. Werklozen die vrijwilligerswerk doen om hun cv te verbeteren, stoppen hier overigens niet vaker mee zodra zij een baan hebben gevonden. Net als vrijwilligers met andere motieven blijft 35% actief nadat zij een betaalde baan hebben gevonden. Anders dan uit het onderzoek Geven in Nederland naar voren komt, blijkt uit de gesprekken met vrijwilligerscentrales dat zij tegenwoordig vaker (ook) als motief verbetering van een cv tegenkomen. Immers, door vrijwilligerswerk te doen voorkomt men dat er een gat in het cv ontstaat, doet men ervaring op, blijft men zich ontwikkelen en bouwt men aan een netwerk dat het solliciteren vergemakkelijkt en de kans op een betaalde

baan vergroot. Ook niet onbelangrijk is dat men zo een werkritme vasthoudt. Een medewerker van een vrijwilligerscentrale was bovendien opgevallen dat (aankomende) studenten tegenwoordig soms ook naar vrijwilligerswerk zoeken om een goede indruk te maken tijdens het introductiegesprek voor de opleiding en zo de kans op toelating tot een studie te vergroten.

Wat het aanbod betreft laat het jaarverslag van de vrijwilligerscentrale Amsterdam³ geen stormloop van nieuwe vrijwilligers zien: in 2012 meldden zich in vergelijking met 2011 een kleine 200 extra mensen (op een totaal van 3480 aanmeldingen in 2012) als vrijwilliger aan, vooral omdat meer mensen zich via internet inschrijven. Van deze in totaal dus bijna 3500 nieuwe vrijwilligers heeft overigens bijna de helft (42%) een uitkering. Dit percentage was vóór het uitbreken van de crisis, in 2008, nog maar 19% en is de afgelopen jaren steeds met enkele procenten gestegen. De verdubbeling van het percentage komt overigens ongeveer overeen met bijvoorbeeld de verdubbeling van het aantal w-w-uitkeringen over dezelfde periode. Het percentage hogeropgeleiden vrijwilligers is gestegen van 44 in 2011 naar 48 in 2012. In interviews met vrijwilligersorganisaties werd het beeld geschetst dat door de crisis zich nu ook steeds meer hogeropgeleiden (die bijvoorbeeld net ontslagen zijn bij een financiële instelling) aanmelden voor vrijwilligerswerk. Het is niet altijd even makkelijk vrijwilligerswerk te vinden dat goed bij hen past, hoewel ze het soms juist wel fijn vinden wat eenvoudiger werk te doen.

Kader 8.3 Vaker een beroep op vrijwilligers

Hoewel harde cijfers ontbreken wordt soms opgemerkt dat door de crisis tegenwoordig vaker een beroep wordt gedaan op vrijwilligers. In sommige gevallen is het verband met de economische crisis vrij duidelijk. Schuldhulpmaatje Nederland – een vrijwilligersorganisatie die in 2010 van start is gegaan en mensen met schulden begeleidt – heeft een stormachtige groei doorgemaakt en werkt nu op 50 locaties met 1000 vrijwilligers die in totaal 5000 mensen helpen, tegenover nog maar 2000 een jaar eerder. Een aantal vertegenwoordigers van vrijwilligersorganisaties benadrukte dat er mogelijk een trend is om vrijwilligers in te zetten voor werkzaamheden die vroeger door betaalde krachten werden verricht. In plaats van een welzijnswerker gaan bijvoorbeeld de bewoners zelf vrijwillig een buurthuis beheren. Zelfs ondernemingen vragen zich meer en meer af hoe ze het beste van vrijwilligers gebruik kunnen maken.

Vooraf op ouderen wordt misschien wel een groter beroep gedaan. De coördinator van het vrijwilligersnetwerk van de Katholieke Bond van Ouderen (kbo) geeft aan dat ouderen niet alleen vaker gebruik maken van vrijwilligers, maar zelf ook steeds vaker vrijwilliger worden om de gaten die achterblijven na bezuinigingen op te vangen. Zij nemen taken over van professionals. Voorbeelden zijn de ouderen- en belastingadviseur. Ouderenadviseurs die werkten voor de gemeente of welzijnsinstellingen zijn wegbezuinigd en hun taken worden steeds meer overgenomen door vrijwilligers, met name ouderen. Ook hebben de laatste jaren vrijwilligers steeds meer taken van de belastingdienst overgenomen. De belastingdienst leidt nu kbo-vrijwilligers op als belastingadviseur. In 2000 waren er nog maar 50 van dit soort vrijwilligers. In 2012 is dit aantal gegroeid naar 2500, die in dat jaar in totaal 123.000 aangiftes hebben behandeld.

Dit zijn uiteraard slechts een paar kwalitatieve indrukken op basis van enkele gesprekken. Het is echter de vraag of er door de crisis nu meer vrijwilligers zijn. Het percentage vrijwilligers is in ieder geval in de periode na 2008 niet sterker gestegen dan in de periode daarvoor (zie tabel 8.3).

Vrijwilligerswerk als verplichting voor uitkeringsgerechtigden

Sinds de nieuwe Wet werk en bijstand kunnen gemeenten ontvangers van een bijstands-uitkering dwingen om als tegenprestatie vrijwilligerswerk te doen. Dit kan nadelige gevolgen hebben voor de vrijwilligersorganisaties en voor het vrijwilligerswerk in het algemeen. Vrijwilligerscentrales krijgen te maken met 'gedwongen' vrijwilligers en moeten ook lastig te bemiddelen groepen zoals mensen met een beperking of ex-gedetineerden (vaker) van vrijwilligerswerk voorzien. Het aanbod van vrijwilligers wordt dan weliswaar groter maar niet iedereen is even geschikt.⁴ Het is dus ongewis of vrijwilligersorganisaties meewerken aan de bemiddeling van uitkeringsgerechtigden; zij zijn hier niet toe verplicht.

8.6 Politieke betrokkenheid en participatie

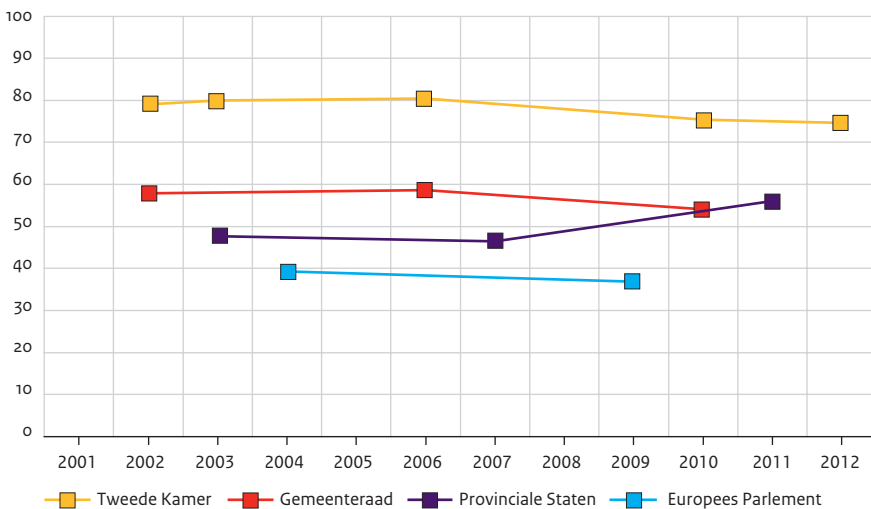
Ontwikkelingen

We kijken terug tot 2002, een politiek enerverend jaar met de moord op de politicus Pim Fortuyn en grote electorale verschuivingen in de gemeenteraads- en Kamerverkiezingen. Figuur 8.3 toont de opkomst bij algemene verkiezingen sinds 2002. Daar zijn geen trends, laat staan een voorspelling voor de verkiezingen van 2014, uit te destilleren (gemeenteraad in maart, Europees Parlement in mei).

Figuur 8.3

Verkiezingsopkomst door de jaren heen vrij stabiel

Opkomst bij algemene verkiezingen sinds 2002

Bron: Kiesraad

De politieke interesse is in 2002 groter dan in de voorafgaande jaren en neemt vervolgens af tot 2006 (tabel 8.8). Daarna is er herstel van de interesse en in 2010 en 2012 ligt die weer op het niveau van 2002 (met de vraagstelling van 2002 was 57% sterk of gewoon geïnteresseerd en volgens de antwoorden op de bijgestelde vraag is het niveau in 2012 gelijk aan dat van 2010). Dat kan komen doordat het politieke ‘spel’ boeiender werd, maar ook doordat de politiek door de crisis belangrijker werd, bijvoorbeeld vanwege de gevolgen van bezuinigingen.

Tabel 8.8

Nederlanders spannen zich vaker in voor een lokaal dan voor een (inter)nationaal belang

Politieke betrokkenheid en participatie, bevolking van 16 jaar en ouder, 2002-2012 (in procenten)

	2002	2004	2006	2008	2010/'11	2012/'13
vindt de eigen politieke interesse ‘sterk’ of ‘gewoon’	55	51	48	53	57/64 ^a	64 ^a
leest regelmatig over politiek in ons land, bijvoorbeeld krantenverslagen	46	44	42	51	56	52
heeft zich de afgelopen twee jaar samen met anderen ingespannen voor een kwestie van lokaal belang	28	19	21	23	27/21 ^c	24 ^c
heeft zich de afgelopen twee jaar samen met anderen ingespannen voor een kwestie van nationaal of internationaal belang	13	12	10	9	10/12 ^b	11 ^b

- a In 2010 is aan de helft van de ondervraagden en in 2012 aan allen nieuwe antwoordcategorieën voorgelegd: in plaats van ‘sterk’ en ‘gewoon’ nu ‘zeer geïnteresseerd’ en ‘tamelijk geïnteresseerd’. De cijfers voor deze antwoorden zijn cursief weergegeven.
- b De vraagformulering ‘landelijk of nationaal belang’ is voor de helft van de ondervraagden in 2010 en voor alle ondervraagden in 2012 ingekort tot ‘nationaal belang’. De cijfers voor deze antwoorden zijn cursief weergegeven.
- c De vraagformulering ‘voor een kwestie die van belang is voor uw gemeente’ is voor de helft van de ondervraagden in 2010 en voor alle ondervraagden in 2012 veranderd in ‘voor een kwestie van gemeentelijk belang’. De cijfers voor deze antwoorden zijn cursief weergegeven.

Bron: SCP (CV'02-'12/13)

Meer dan voordien volgen mensen sinds 2008 het politieke nieuws in de krant en anderszins op schrift. De deelname aan collectieve acties, niet noodzakelijk met een politiek karakter, vertoont schommelingen en geen trend. De inzet voor lokale kwesties is wel voortdurend aanzienlijk groter dan de inzet voor (inter)nationale onderwerpen. In tabel 8.9 gaat het specifiek om activiteiten gericht op politici en overheidsorganisaties.

Afgaande op de deelname aan minstens een van zeven mogelijke participatievormen (en een weinig gebruikte categorie ‘anders’) is er de afgelopen tien jaar weinig veranderd: rond de 40% van de kiesgerechtigde bevolking heeft de afgelopen vijf jaar wel eens wat gedaan. Achter deze stabiliteit van de optelsom gaat echter heel wat beweging schuil: de deelname aan de politiek via internet verdubbelde (van 10% naar 22%) terwijl andere vormen ruwweg halveerden: inspraak van 15% naar 7%, actiegroep van 7% naar 3%,

demonstraties van 10% naar 6%. Voor een deel zal het bij deze verandering zijn gegaan om een simpele wisseling van communicatiemiddelen (de brief is vervangen door een e-mail, de papieren handtekeningenlijst door het intypen van een naam op een website). Een reactie op een bericht op een internetsite is iets anders en doorgaans vluchtiger dan een bijdrage aan een discussie op een vergadering.

Tabel 8.9

Meer Nederlanders politiek actief via internet

Vormen van politieke participatie,^a bevolking van 18 jaar en ouder, 2002-2012 (in procenten)

	2002	2006	2010	2012
radio, televisie of krant ingeschakeld	13	10	12	11
politieke partij of organisatie ingeschakeld	8	5	5	3
meegedaan aan een door de overheid georganiseerde inspraak-bijeenkomst, hoorzitting of discussiebijeenkomst	15	11	11	7
contact opgenomen met een politicus of ambtenaar	14	11	12	8
meegedaan aan een actiegroep	7	4	3	3
meegedaan aan een protestactie, protestmars of demonstratie	10	8	5	6
via internet, email of sms meegedaan aan een politieke discussie of actie	10	18	21	22
iets anders	4	3	4	4
minstens een van bovenstaande activiteiten	41	39	41	39

- a 'Er zijn verschillende manieren om iets politiek aan de orde te stellen of invloed uit te oefenen op politici of de overheid. Wilt u de volgende mogelijkheden bekijken, en mij dan zeggen van welke daarvan u in de afgelopen vijf jaar gebruik hebt gemaakt?'

Bron: SKON (NKO'02-'12) gewogen resultaten

Hoe representatief zijn de politieke participanten?

Politieke participatie is vaak gericht op beïnvloeding van overheidsbeleid. Ervan uitgaande dat participatie wel enige invloed heeft – waarschijnlijk meer op de 'agenda-setting' (welke onderwerpen komen aan bod) dan op wat uiteindelijk besloten wordt – is het interessant te weten of participanten representatief zijn. Daar kijken we op twee manieren naar: zijn ze sociaaldemografisch een afspiegeling en vertegenwoordigen ze de zorgen en beleidsvoorkeuren van niet-participerende Nederlanders? We vergelijken de 39% die volgens tabel 8.9 in 2012 participeerde met de 61% die dat niet deed.

Tabel 8.10

Profiel politieke participanten progressiever

 Politieke voorkeuren van politieke participanten en non-participanten, 2012 (in procenten en verschillen)^a

	non- participanten	participanten	verschillen ^b
voorkeuren ontleend aan keuzen tussen standpunten:			
inkomensverschillen moeten kleiner worden	57	61	1,2 (1,3*)
overheid moet veel harder optreden tegen criminaliteit	73	60	0,6*** (0,7**)
allochtonen moeten zich aanpassen aan de Nederlandse cultuur	66	51	0,5*** (0,7***)
Europese eenwording moet verder gaan	27	37	1,6*** (1,3*)
EU-lidmaatschap van Nederland is een goede zaak	55	66	1,6*** (1,3*)
(zeer) eens met stellingen:			
'Nederland moet minder geld uitgeven aan ontwikkelingshulp'	64	53	0,7*** (0,7**)
'de belastingen moeten worden verlaagd, ook als dat ten koste gaat van het niveau van voorzieningen'	28	23	0,8 (1,0)
'het belastingvoordeel voor mensen met een hypotheek, de hypotheekrenteaftrek, moet worden afgeschaft'	27	38	1,6*** (1,6***)
'de overheid zou moeten voorkomen dat er nieuwe moskeeën in Nederland worden gebouwd'	56	42	0,6*** (0,8*)
'de pensioengerechtigde leeftijd moet binnen enkele jaren worden verhoogd naar 67 jaar'	41	50	1,4** (1,1)
'als banken failliet dreigen te gaan, moeten ze worden ondersteund door de overheid'	62	55	0,7** (0,6***)

a Significantie: *** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$.

b Odds ratio's: bij een waarde > 1 hebben de participanten de vermelde voorkeur vaker, bij een waarde < 1 zijn dat de non-participanten. De cijfers tussen haakjes hebben betrekking op de verschillen als gecontroleerd wordt voor effecten van sekse, leeftijd en opleidingsniveau;

Bron: Skon (NKO'12) gewogen resultaten

Participanten wijken vrijwel voortdurend af van non-participanten. Ze zijn minder vaak van mening dat de overheid harder moet optreden tegen criminaliteit, dat allochtonen zich moeten aanpassen en dat de uitgaven voor ontwikkelingshulp omlaag moeten. Ze zijn meer pro-Europa en meer voor afschaffing van de hypotheekaftrek en verhoging van de AOW-leeftijd. Verschillen kunnen te maken hebben met sociaaldemografische kenmerken.⁵ Die blijken inderdaad van belang maar de verschillen verdwijnen zelden: de voor sekse, leeftijd en opleidingsniveau gecontroleerde verschillen zijn doorgaans kleiner maar nog wel aanwezig (de tussen haakjes in tabel 8.10 vermelde coëfficiënten liggen vaak dicht bij de 1). Participanten behouden over de hele linie een wat progressiever of kosmopolitisch profiel.

8.7 Slot

Wat zijn de belangrijkste ontwikkelingen en verschillen in maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid en zien we daarin effecten van de crisis? Afgaande op de meest recente data, maar heel recent zijn die niet, is de positie van Nederland in Europa onveranderd: politiek zeer geïnteresseerd, een hoog niveau van vrijwilligerswerk en een gemiddeld tot iets bovengemiddeld niveau van activisme.

Grote maatschappelijke organisaties ondervinden in wisselende mate een negatieve invloed van de economische crisis. Sinds de crisis zijn de donateursaantallen van natuur- en milieuorganisaties gedaald en is de groei van consumentenorganisaties tot stilstand gekomen. Daarentegen kennen politieke partijen sterk schommelende ledentallen die niet te relateren zijn aan de crisis en geldt voor vakbonden dat de ledendaling vooral aan de vergrijzing te wijten is. De crisis heeft er niet toe geleid dat meer werknemers zekerheid zoeken bij vakbonden.

Mensen geven minder aan goede doelen. Dit lijkt het gevolg van de economische crisis. De afgelopen jaren verlenen Nederlanders wel wat vaker informele hulp en zetten zij zich iets vaker in als vrijwilliger. Het karakter van vrijwilligerswerk lijkt minder vrijblijvend te worden. Allereerst omdat de noodzaak ervan toeneemt. Het regeringsbeleid zet sterk in op de zelfredzaamheid van burgers. Meer vrijwilligerswerk en eigen initiatief moeten compensatie bieden voor bezuinigingen op voorzieningen. De keuze voor vrijwilligerswerk lijkt eveneens minder vrijblijvend te worden. Sinds de nieuwe Wet werk en bijstand uit 2012 kunnen uitkeringsontvangers door de gemeente verplicht worden vrijwilligerswerk te doen. Daarnaast is er wellicht een grotere druk om vrijwilligerswerk te doen om zo een (betere) baan te krijgen. Behoorlijk wat mensen doen vrijwilligerswerk omdat dat goed staat op hun cv. Vrijwilligerswerk is dus niet langer zo vrij en blij meer.

De economische crisis en daarmee verband houdend de politieke discussies over de euro en bezuinigingen hebben waarschijnlijk wel bijgedragen aan de toegenomen politieke interesse, maar ze hebben niet geleid tot meer deelname aan politieke protesten en ook niet tot meer protestgeneigdheid.⁶ Dat is bij nader inzien ook niet zo vreemd: het is vaak niet zo duidelijk tegen wie of wat geprotesteerd moet worden, laat staan ten gunste van welk alternatief, en wie individueel gebukt gaat onder crisis heeft bij collectieve actie niet direct baat en heeft trouwens wel andere dingen aan zijn hoofd. Onderzoek naar nieuwe protestbewegingen in andere Europese landen, ook in landen waar de crisis veel harder heeft toegeslagen, laat zien dat deze meer gedreven worden door morele verontwaardiging dan door materieel gebrek (Castells 2012; Walter 2013).

Noten

- 1 Dit betreft schattingen van de persoon zelf over de monetaire waarde van de gift in natura. Het ligt enigszins voor de hand dat men geneigd is de waarde van bijvoorbeeld een oude jas die men doneert vaak wat te hoog in te schatten.
- 2 Aan respondenten is gevraagd gedurende een week in een dagboek de eigen tijdbesteding bij te houden. Dit kan, in vergelijking met het gebruik van vragenlijsten, tot andere uitkomsten leiden. Immers, het invullen van het dagboek dwingt tot minder impulsieve antwoorden, maar wat zeker ook een rol zal spelen is dat het dagboek de participatie tijdens de onderzoekswEEK meet, in

- plaats van bijvoorbeeld participatie in het afgelopen jaar. Daardoor zullen veel incidentele vrijwilligers uit zicht verdwijnen; het beeld wordt sterker bepaald door hen die zich frequent, bijvoorbeeld iedere week, als vrijwilliger inzetten.
- 3 De situatie in Amsterdam hoeft uiteraard niet representatief te zijn. Zo weten we bijvoorbeeld dat plattelandsbewoners zich vaker inzetten als vrijwilliger dan stedelingen (Steenbekkers en Vermeij 2013: 16).
  - 4 Een van de medewerkers van vrijwilligerscentrales die we spraken had het in dit verband over ‘volgers’: over het algemeen wat minder gemotiveerde vrijwilligers met een passieve instelling.
  - 5 Participanten zijn wat vaker man (52% versus 48% non-participanten), gemiddeld jonger (participanten gemiddeld 45 jaar versus non-participanten gemiddeld 50 jaar) en duidelijk hoger opgeleid (39% hbo/wo versus 20% non-participanten).
  - 6 Tellingen van demonstraties laten wél een toename sinds 2008 zien (Keulemans 2013). Zie voor ontwikkelingen en achtergronden van protestgeneigdheid Dekker en Posthumus (2013: 23 e.v.). Van 1975 tot het begin van deze eeuw is de protestgeneigdheid en vooral de acceptatie van protestgedrag van anderen toegenomen, maar die trends zetten de laatste jaren niet meer door. Analyse van gegevens van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven tot begin dit jaar suggereren ook geen concentratie van protestgeneigdheid bij groepen die sterker onder de crisis lijden of zich meer zorgen maken om bezuinigingen (Dekker en Posthumus 2013: 26).

Literatuur

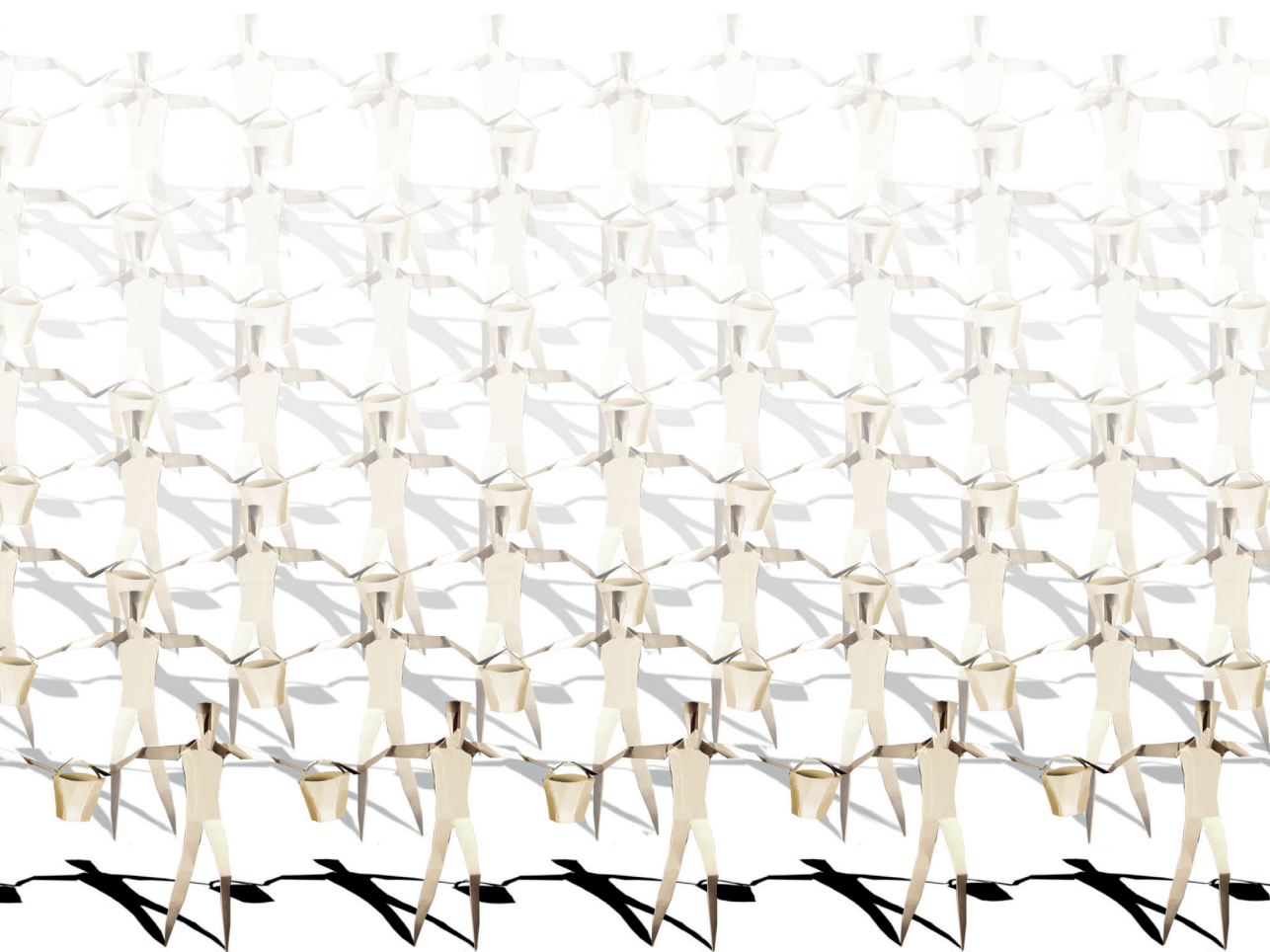
- Berg, E.M. van den, P. van Houwelingen en J. De Hart (2011). *Informeel groepen: verkenningen van eigentijdse bronnen van sociale cohesie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Castells, M. (2012). *Networks of outrage and hope*. Cambridge: Polity.
- Dekker, P. (2013). Dutch civil society in macro quantitative perspectives. In: A. Zimmer (red.), *Civil society compared: Germany and the Netherlands* (p. 141-160). Wiesbaden: Nomos Verlag.
- Dekker, P. en H. Posthumus (2013). *Burgerperspectieven 2013* | 1. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Have, C.J.M., ten. P.R.A. Oeij en K.O. Kraan (2007). *Arbeidsvoorwaarden en arbeidsverhoudingen op ondernemingsniveau, AVON monitor 2007*. Hoofddorp: TNO.
- Houwelingen, P. van, J. de Hart en P. Dekker (2011). Maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, M. Cloïn en E. Pommer (red.), *De sociale staat van Nederland 2011* (p. 185-207). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Houwelingen, P. van, en J. de Hart (2013). Maatschappelijke participatie: voor en met elkaar. In: M. Cloïn (red.), *Met het oog op de tijd*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Keulemans, M. (2013). Waar blijft u nou? Protest: geen joelende menigtes, wel een actiepiek. In: *de Volkskrant/Vonk-katern*, p. 8-9.
- Koppes, L.L.J., E.M.M. de Vroome, G.M.J. Mars, B.J.M. Janssen, M.H.J. van Zwieten en S.N.J. van den Bossche (2011). *Nationale Enquête Arbeidsomstandigheden 2011*. Hoofddorp: TNO / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- szw (2011). *Voorjaarsrapportage cao-afspraken 2011* (p. 69-71). Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Schuyt, T., B. Gouwenberg en R. Bekkers (red.) (2013). *Geven in Nederland*. Amsterdam: Read Business Education.
- SER (2013). *Ontwerpadvies. Verbreding draagvlak cao-afspraken*. Den Haag: Sociaal Economische Raad.

- Steege, D. ter, E. van Groenigen, R. Kuijpers en J. van Cruchten (2012). Vakbeweging en organisatiegraad van werknemers. In: CBS (red.), *Sociaaleconomische trends*, 4^e kwartaal 2012 (p. 9-25). Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Steenbekkers, A. en L. Vermeij (2013). *De dorpenmonitor*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Walter, F. (2013). *Die neue Macht der Bürger*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.

9

Vrijetijdsbesteding

9 Vrijetijdsbesteding

Mariëlle Cloïn, Andries van den Broek, Nathalie Sonck en Annet Tiessen-Raaphorst

Kernpunten

- Nederlanders hadden in 2011 met 47,8 uur per week vrijwel net zo veel vrije tijd als in 2006. Ook tussen 2000 en 2005 veranderde er weinig in de hoeveelheid vrije tijd.
- Tussen 2006 en 2011 daalde de mobiliteit in de vrije tijd met bijna een half uur per week.
- Nederlanders besteden in 2011 gemiddeld bijna 21 uur per week aan media, wat lange tijd constant was met 19 uur per week. Hoewel meer contacten online worden onderhouden, zet de daling in tijd aan sociale contacten door.
- Mensen besteden in 2011 evenveel tijd aan recreatieve activiteiten als in 2006, namelijk iets meer dan 13 uur per week. In de periode 2000-2005 veranderde de tijd voor recreatie ook nauwelijks. Wel is er in 2011 wat meer tijd voor uitstapjes en sport, en minder voor liefhebberijen in en om het huis en voor uitrusten.
- Het cultuurbereik (het aandeel van de bevolking dat tentoonstellingen en voorstellingen bezoekt) toont, ondanks de crisis, nauwelijks tekenen van terugval. Wel lijkt zich recent een lichte kentering af te tekenen, film uitgezonderd.
- Het aandeel mensen dat wekelijks aan sport doet, is constant sinds 2001. Sporters zijn de laatste vijf jaar wel meer tijd gaan besteden aan hun sport. Vooral fitness en hardlopen worden populairder.
- In 2011 vinden iets meer mensen dat zij niet voldoende vrije tijd hebben dan in 2006, maar nog altijd is rond de 75% er tevreden over.

9.1 In en over de vrije tijd

Vrije tijd vormt een belangrijk onderdeel van het dagelijks leven. Wat allemaal onder vrije tijd valt, en al helemaal of het als zodanig wordt ervaren, is uiteraard betwistbaar. Doorgaans gaat het om tijd die niet in het teken staat van onderwijs, betaald werk en huishoudelijke zorgtaken (zoals schoonmaken, koken en zorg voor kinderen, zie hoofdstuk 6). Ook de uren voor slaap, persoonlijke verzorging en eten en drinken gelden niet als vrije tijd (behalve eten bij vrienden en uit eten gaan). Het bestempelen van de vrije tijd als het residu als al het andere is gedaan, doet echter weinig recht aan het belang en het vaak plezierige en ontspannende karakter ervan voor de gemiddelde Nederlander. Voor veel mensen vormt de vrije tijd een belangrijk domein in hun leven waarin zij, net als bij betaald werk, diverse ambities nastreven, activiteiten ondernemen of juist bijkomen van de drukte van alledag. Hoewel een definitie van vrije tijd door de verschillen in voorkeuren, percepties en beleving moeilijk te geven is, valt er in het algemeen een breed scala aan passieve en actieve activiteiten onder: dagjes uit, museum, theater of bioscoop bezoeken, uitgaan, sporten en hobby's beoefenen, lezen, tv kijken, internetten, muziek luisteren, gamen enzovoort.

De rijksoverheid stelt zich in principe terughoudend op bij de invulling van de vrije tijd door burgers. Net als veel andere landen kent Nederland geen expliciet vrijetijdsbeleid. Toch zijn er zaken waarvan de overheid wil dat mensen er (meer) tijd aan besteden, of waarbij zij zich zorgen maakt over mogelijke risico's. Zo acht de overheid het van belang dat mensen in hun vrije tijd kunnen deelnemen aan bijvoorbeeld cultuur en sport: het stimuleren van het publieksbereik is een in de Wet op het Specifiek Cultuurbeleid verankerd uitgangspunt van cultuurbeleid en in het regeerakkoord van het kabinet-Rutte II staat te lezen dat men wil dat 'meer mensen kunnen sporten en bewegen in hun eigen omgeving' (vvd-PvdA 2012: 24). Anders is dat voor bijvoorbeeld het gebruik van sociale media en andere vormen van online tijdsbesteding: hierover zijn in het regeerakkoord geen concrete beleidsdoelstellingen opgenomen. Wel wil de overheid de online risico's voornamelijk voor minderjarigen beperken (TK 2009/2010). Bezuinigingen treffen de sport voorsnog niet, terwijl dat voor cultuur wel geldt. Althans, de rijksmiddelen voor sport zijn weliswaar ongewijzigd, maar gemeentes bezuinigen wel degelijk op sport, met als gevolg discussies over de betaalbaarheid ervan (Hoekman 2013). In dit hoofdstuk staat centraal hoeveel vrije tijd Nederlanders hebben. Is de totale vrije tijd gedaald of, mede in het licht van de economische crisis, misschien juist toegenomen? We bekijken wat mensen doen in hun vrije tijd, uitgesplitst naar mediagebruik en sociale contacten en recreatieve vrijetijdsbesteding, waaronder vakanties, cultuur en sport. Ook beschrijven we wat mensen in hun vrije tijd nastreven en hoe zij hun vrije tijd ervaren.

9.2 Een stabiele hoeveelheid vrije tijd

Het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) laat zien dat Nederlanders vanaf 12 jaar in 2011 gemiddeld 47,8 uur per week vrije tijd hebben (Cloin 2013). Dat komt neer op 28% van de 168 uur die een week telt. In 2006 was dat vrijwel hetzelfde percentage.

Evenals in 2000 en 2005 is de gemiddelde hoeveelheid vrije tijd de laatste jaren vrijwel onveranderd gebleven. Heel anders was dat in de jaren voor de millenniumwisseling, toen de vrije tijd wel afnam (Breedveld en Van den Broek 2001). De laatste jaren echter is er sprake van consolidering. Binnen de vrije tijd deden zich wel verschuivingen voor. Zo nam tussen 2006 en 2011 de tijd besteed aan mediagebruik toe en nam de tijd voor sociale contacten en de reistijd in de vrije tijd juist af. Volgens de (internationaal) gebruikelijke indeling hoort ook maatschappelijke participatie bij vrije tijd. Die participatie komt apart aan bod in hoofdstuk 8. De tijd die Nederlanders hiervoor inruimden is vanaf 2000, en zeker ook tussen 2006 en 2011, stabiel (zie verder hoofdstuk 8).

Kader 9.1 Het Tijdsbestedingsonderzoek

Veel gegevens in dit hoofdstuk zijn afkomstig van het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO). Voor dit onderzoek houden respondenten gedurende een hele week in een dagboek bij waaraan zij hun tijd besteden. Tussen 1975 en 2005 is dit onderzoek vijfjaarlijks op vergelijkbare wijze uitgevoerd. In 2006 is het TBO voor het eerst uitgevoerd conform de Europese richtlijn voor tijdsbestedingsonderzoek (hetus, Harmonised European Time Use Survey). Dat betekent onder meer dat het veldwerk verspreid over het jaar plaatsvindt (in plaats van geconcentreerd in een week in oktober) en dat de waarnemingsinterval tien minuten beslaat in plaats van een kwartier. Ook omschrijven mensen hun activiteiten in hun eigen woorden en niet meer aan de hand van een codelijst. Deze veranderingen zorgen voor enkele, overwegend beperkte verschuivingen in de tijdsbesteding (zie Kamphuis et al. 2009). Doordat de metingen in 2005 en 2006 kort na elkaar plaatsvonden en de tijdsbesteding over het algemeen maar langzaam verandert, gelden de metingen uit die jaren als dubbelmeting. Verschillen tussen 2005 en 2006 gelden niet als trend maar als gevolg van verschillen in methode. Het is dan ook niet correct de tijdsbesteding in uren per week van 2005 (en eerder) te vergelijken met de peiling van 2006 (en later). Wel presenteren we ook de cijfers voor 2000 en 2005, zodat we kunnen zien of trends zich over de langere termijn voordoen, stagneren of misschien inmiddels zelfs in tegengestelde richting gaan.

Tabel 9.1

Evenveel vrije tijd, deels een andere invulling

Hoeveelheid vrije tijd naar type besteding, bevolking van 12 jaar en ouder, 2000-2005 en 2006-2011 (in uren per week)

	2000	2005	2006	2011
totaal	44,8	44,7	46,9	47,8
media	18,7	18,9	19,6	20,9
sociale contacten	8,5	7,5	8,6	7,2
recreatieve activiteiten en ontspanning	12,9	13,1	13,3	13,5
maatschappelijke participatie	1,8	1,8	2,0	2,3
vrijtijdsmobiliteit	3,0	3,5	4,0	3,6

vet = significant verschil tussen 2006 en 2011 ($p < 0,05$)

Bron: SCP (TBO '00-'05, '06); SCP/CBS (TBO '11)

Uiteraard heeft niet iedereen evenveel vrije tijd. Zo hebben mannen gemiddeld meer uren vrije tijd dan vrouwen. Dat komt echter niet doordat vrouwen meer tijd kwijt zijn aan (de optelsom van) betaald werk en zorgtaken (zie hoofdstuk 6), maar doordat zij meer besteden aan persoonlijke verzorging, waaronder slapen (vgl. Breedveld et al. 2006; Cloin 2013). Niet onverwacht hebben mensen meer vrije tijd naarmate zij zich eerder maar vooral ook juist later in de levensloop bevinden, en minder betaald werk en zorgtaken hebben. Vooral de zorg voor jonge kinderen gaat ten koste van de beschikbare vrije tijd (o.a. Pouwels 2011). Het gemiddelde verschil in vrije tijd loopt op tot meer dan 20 uur per week tussen ouders van jonge kinderen enerzijds en mensen van 40 jaar en ouder zonder de zorg voor

kinderen tot 18 jaar anderzijds. Tussen 2006 en 2011 bleven dergelijke verschillen in de uiteenlopende levensfasen onveranderd bestaan.

Ook naar (arbeidsmarkt)positie en opleidingsniveau zijn de verschillen in de hoeveelheid vrije tijd aanzienlijk. Men heeft minder vrije tijd naarmate men hoger opgeleid is en naarmate men meer tijd in het arbeidsproces ingeschakeld is. Mensen zonder betaald werk en met deeltijdwerk kregen meer vrije tijd tussen 2006 en 2011 (plus 2,6 resp. 3 uur per week), terwijl mensen met een voltijdsbaan minder vrije tijd kregen (min bijna 2 uur per week). Het verschil in de wekelijkse hoeveelheid vrije tijd tussen niet-werkenden en voltijdswerkenden groeide daardoor. Deeltijdwerkenden maar vooral ook mensen zonder betaald werk (onder wie veel 65-plussers) zijn verhoudingsgewijs meer tijd kwijt aan huishoudelijke taken, zorgtaken en persoonlijke verzorging, zoals slapen (Cloin 2013).

Tabel 9.2
Hoeveelheid vrije tijd niet gelijk verdeeld over de bevolking

Vrije tijd, bevolking van 12 jaar en ouder naar achtergrondkenmerken, 2006-2011 (in uren per week)

	2006	2011
geslacht		
vrouwen	45,0	46,0
mannen	48,8	49,6
		*
huishoudenssamenstelling		
thuiswonend kind	45,9	47,7
alleenstaand zonder kind(eren) ≤ 40 jaar	43,3	45,4
paar zonder kind(eren) ≤ 40 jaar	43,3	42,2
ouder, jongste kind 0-3 jaar	35,2	33,9
ouder, jongste kind 4-11 jaar	38,2	39,9
ouder, jongste kind 12-17 jaar	44,1	40,7
alleenstaand zonder kind(eren) ^a > 40 jaar	55,9	55,8
paar zonder kind(eren) ^a > 40 jaar	53,8	54,3
		*
positie		
schoolgaand / studerend	46,6	48,2
werkzaam: voltijd ^b	41,2	39,4
werkzaam: deeltijd ^b	40,1	43,1
niet werkzaam	56,2	58,8
		*
opleidingsniveau		
laag	50,6	52,4
middelbaar	45,7	47,5
hoog	44,5	44,9
		*

a Zonder kinderen of van wie het (jongste) kind 18 jaar of ouder is.

b Voltijd: 35 uur of meer per week betaald werk; deeltijd: 1-34 uur per week betaald werk.

vet = significant verschil tussen 2006 en 2011 ($p < 0,05$); * = verschillen in 2011 significant ($p < 0,05$)

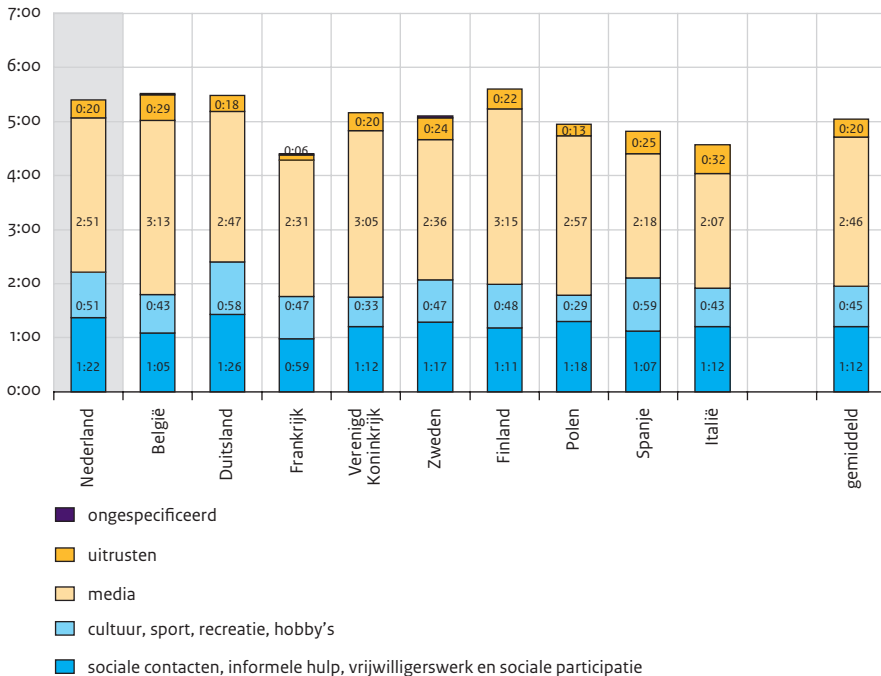
Bron: SCP (TBO'06); SCP/CBS (TBO'11)

Kader 9.2 Nederlanders hebben relatief veel vrije tijd

Vergeleken met de inwoners van een aantal andere Europese landen komen Nederlanders er met hun hoeveelheid vrije tijd niet slecht van af. Gebaseerd op internationaal vergelijkbare tijdsbestedingsgegevens over een doordeweekse en een weekenddag (European Communities 2009) en toegespitst op de leeftijdsgroep van 20-74-jarigen, hebben Nederlanders dagelijks bijna een half uur langer vrije tijd dan gemiddeld (5:24 uur in Nederland versus 4:57 uur gemiddeld) (vgl. Cloin et al. 2011). Belgen, Duitsers en Finnen hebben gemiddeld iets meer vrije tijd dan Nederlanders. Dat deze landen (inclusief Nederland) hoog scoren is in lijn met de bevinding uit ander onderzoek dat een relatief hoog niveau van economische welvaart doorgaans samengaat met gemiddeld veel vrije tijd (Burda et al. 2007; OECD 2009). Met name in Oost-Europa (hier is uitsluitend Polen gepresenteerd) moet men het met minder vrije tijd doen.

Figuur 9.1
Nederlanders hebben vrij veel vrije tijd

Gemiddelde tijd besteed aan diverse vormen van vrije tijd in Nederland en negen andere Europese, bevolking van 20-74 jaar (in uren: minuten per dag)

Bron: Nederland: SCP (TVO6); overige landen: Cloin et al. (2011: 39)

9.3 Meer tijd voor mediagebruik, minder voor sociale contacten

Mediagebruik was en is een van de meest omvangrijke vormen van vrijetijdsbesteding, zowel in Nederland als daarbuiten (figuur 9.1). Wat er precies onder dat mediagebruik valt is echter steeds ingewikkelder aan het worden: nu het steeds gebruikelijker is om via pc's, tablets en smartphones media-inhoud (van televisie, radio, krant) te raadplegen én om te communiceren (bellen, sms'en, sociale netwerksites bezoeken), vervaagt het traditionele onderscheid tussen media en communicatie. Media zijn er al lang niet meer alleen om informatie te krijgen, maar ook om zelf informatie te verspreiden en met anderen te communiceren. Vooral internet en sociale media maken steeds meer informatie uit een groeiend aantal bronnen beschikbaar, terwijl ze tegelijkertijd platforms bieden voor interactie en sociaal contact. Hierdoor zijn mediaconsumenten ook zelf producent van publiek beschikbare informatie (zie Sonck en De Haan 2012).

De mediaparagraaf in het regeerakkoord van het kabinet-Rutte 11 (VVD-PvdA 2012) gaat integraal over extra besparingen in de publieke landelijke en regionale omroepen. Na een consultatieronde constateert de regering dat het veranderende medialandschap, met onder meer snel toenemend nieuw en sociaal mediagebruik, mogelijk effect zal hebben op de manier waarop de overheid een onafhankelijk, verscheiden, kwaliteitsvol en toegankelijk publiek media-aanbod waarborgt. Ook vragen de aanvullende bezuinigingen op de media voor een grondige discussie over het toekomstige publieke omroepbestel (TK 2009/2010; OCW 2012). Daarom is aan de Raad voor Cultuur gevraagd advies uit te brengen over de maatschappelijke functie van de publieke omroep, gegeven de snelle mediaontwikkelingen en financiële beperkingen van het kabinet (OCW 2013). Een bredere maatschappelijke discussie betreft de complexe wisselwerking tussen traditionele (massa)media, sociale media en persoonlijke contacten die er bijvoorbeeld in september 2012 toe leidde dat in het doorgaans rustige dorpje Haren een Facebook-uitnodiging voor een privéfeestje uitmondde in een massabijeenkomst, met alle gevolgen van dien (Commissie 'Project X' Haren 2013).

Al geruime tijd voert Nederland de Europese ranglijst aan met de hoogste internettoegang, gevolgd door de Scandinavische landen. In 2012 heeft 96% van de Nederlanders tussen 12 en 75 jaar toegang tot het internet. Onder jongeren (12-25-jarigen) is dit 99% en onder ouderen (65-75-jarigen) 81%. Terwijl bijna alle hoogopgeleiden internettoegang hebben, is dit onder laagopgeleiden 90%. Niet alleen gebruiken meer Nederlanders het internet, zij doen dit ook steeds vaker. Zo steeg het percentage internetgebruikers dat (bijna) dagelijks online gaat van 68% in 2005 naar 87% in 2012. Vooral mobiele apparaten zijn daarvoor sterk in opmars. Het internetgebruik via de laptop steeg van 22% in 2005 naar 78% in 2012 en in dezelfde periode steeg dit via de mobiele telefoon van 11% naar 62%. Ook hierin zijn jongeren voorlopers. Het aandeel mobiele internetgebruikers daalt met de leeftijd en stijgt met het opleidingsniveau (CBS 2013).

Ondanks aanzienlijke veranderingen in het medialandschap bleef het totale tijdsbudget voor mediagebruik lange tijd constant met zo'n 19 uur per persoon per week (tabel 9.3) (Breedveld et al. 2006). Sinds 2006 begint dat langzaam groter te worden. In 2011 besteedden Nederlanders gemiddeld bijna 21 uur per week aan media. Vanaf 2006 is online communicatie tot de sociale contacten gerekend. Als dat niet was gebeurd, zou

het mediagebruik in de periode 2006-2011 nog hoger hebben gelegen. De gesignaleerde stijging van het mediagebruik is dus nog aan de conservatieve kant.

Tabel 9.3

Lange tijd stabiel gebleven mediatijdbudget rekt op en sociale contacten boeten verder in

Belangrijkste activiteiten in mediagebruik en sociale contacten, bevolking van 12 jaar en ouder, 2000-2005, 2006-2011 (in gemiddeld aantal uren per week)

	2000	2005	2006	2011
media- en ict-gebruik	18,7	18,9		
(excl. online communicatie)			19,6	20,9
televisie kijken	12,4	10,8	12,7	14,0
audio luisteren	0,7	0,5	0,3	0,3
gedrukte media lezen	3,9	3,8	3,9	2,5
internet en computer gebruiken	1,8	3,8		
(excl. online communicatie)			2,8	4,0
sociale contacten	8,5	7,5		
(incl. online communicatie)			8,6	7,2
face-to-facecontact	7,8	6,8	6,9	5,7
met huisgenoten (praten)	1,3	1,2	0,7	0,6
met derden (visite)	6,5	5,6	5,5	3,8
gedimeerd contact			1,7	1,5
via (mobiele) telefoon	0,7	0,7	1,1	0,8
via internet			0,6	0,8

vet = significant verschil tussen 2006 en 2011 ($p < 0,05$)

Bron: SCP (TBO'05,'06); SCP/CBS (TBO'11)

Voor de gemiddelde kijktijd per week nam toe tot 14 uur in 2011 (zie ook SPOT 2013). Voor een deel heeft het uitgesteld kijken en het kijken via mobiele apparaten hieraan bijgedragen. Toch blijft het klassieke televisietoestel nog steeds het meest gebruikte scherm om televisieprogramma's te kijken (SKO 2013). De luistertijd bleef stabiel met gemiddeld zo'n 20 minuten per week onder de gehele bevolking, of 1,5 uur onder luisteraars. De markt van gedrukte media staat al een tijd onder druk door de opkomst van het internetgebruik. Tabel 9.3 bevestigt een versnelde neergang van het aantal uren dat Nederlanders lezen. Het is nog onduidelijk in welke mate digitale vormen, zoals e-books en mobiele apps het papieren boek in de toekomst zullen vervangen.

De tijd besteed aan internet- en computergebruik steeg tussen 2006 en 2011 met ruim een uur per week, vooral door de opkomst van sociale media. Volgens cijfers van het CBS (2012: 111) steeg het online sociaal contact (via o.a. Facebook, Twitter en Skype) onder internetgebruikers van 12% in 2006 naar 25% in 2011.

De opkomst van internet leidde tot discussies over gevolgen voor het sociale leven. Aan de ene kant, en vooral in de vroege dagen van het internet, zagen onderzoekers

vereenzaming (Kraut et al. 1998) of een verdringing van face-to-facecontact door online contact (Nie en Erbring 2000). Aan de andere kant werd gewezen op de vorming van nieuwe gemeenschappen (Rheingold 1993). Later bleek dat er vooral sprake was van een vervlechting van offline en online netwerken en dat internet een aanvullend karakter heeft (Wellman et al. 2001; Baym 2010). Mensen blijven elkaar gewoon zien, al komen die ontmoetingen steeds vaker via internet tot stand. Dat neemt echter niet weg dat de tijd besteed aan face to face sociaal contact al geruime tijd daalt, zowel voor persoonlijk contact met huisgenoten als voor contact met derden (visites) (tabel 9.3). Deze daling is al vanaf de jaren zeventig ingezet en is dus ruim voor de verspreiding van internet zichtbaar (Van den Broek 2001).

Dat mensen minder tijd besteden aan sociale contacten zegt nog niets over de kwaliteit van die contacten. Bovendien kijken we hier alleen naar activiteiten waarbij het sociale contact centraal staat, zoals bellen of op visite gaan. Andere activiteiten met een sociaal karakter, zoals samen eten of er samen op uit gaan, zijn niet meegenomen (zie hiervoor Cloin 2013). Ten slotte blijven in het dagboekonderzoek kortdurende contacten of berichten buiten beschouwing. Veel sociale media worden echter verschillende keren kort op een dag gebruikt; men verstuurt een Tweet, leest een Whatsapp-bericht of bekijkt de laatste updates op Facebook of Hyves. Als die activiteiten korter dan de 10-minutenregistratie van het dagboek duren, valt ook de totale tijd daarvoor buiten de radar van het tijdsbestedingsonderzoek. Om het mediagebruik gedetailleerder in kaart te brengen voert het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) in samenwerking met de Nederlandse Publieke Omroep (NPO) en andere mediaorganisaties in het najaar van 2013 nieuw media-onderzoek uit. Daarin komt aan bod voor welke activiteiten media worden gebruikt (lezen, kijken, communiceren), via welke dragers dat gebeurt (televisie, tablet, smartphone, boek) en welke inhoud dan bekeken of beluisterd wordt (televisieprogramma's, dagbladtitels, type websites).

Hoewel de tijd besteed aan sociale contacten onder alle bevolkingsgroepen is gedaald (tabel 9.3), weten we uit het onderzoek Culturele Veranderingen (CV) wel dat het aantal Nederlanders dat wekelijks contact onderhoudt met naasten vrij stabiel is gebleven over de jaren: bijna driekwart heeft wekelijks contact met familieleden (74% in 2004; 73% in 2012) en meer dan de helft onderhoudt wekelijks contact met vrienden en kennissen (56% in 2004; 59% in 2012). Alleen het wekelijkse contact met de buren is er wat bij ingeschoten in 2012 (38%) vergeleken met 2004 (47%). Het aantal mensen dat in 2012 zelden of nooit contact heeft met familie is 2%, met vrienden en kennissen 2% en met de buren 10% (CV/SLI'12/'13).

Jongeren hebben lange tijd voorop gelopen bij pc- en internetgebruik en dat is nog steeds zo (tabel 9.4). Wel wordt de virtuele ruimte wat minder exclusief het terrein van tieners en zijn ook ouderen aan een voorzichtige inhaalslag begonnen. Online contact is in tegenstelling tot 2006 in 2011 niet meer leeftijdsafhankelijk. Wel onderhouden vooral ouderen relatief lang contact via de telefoon. Hogeropgeleiden liepen altijd voorop bij het internetgebruik, maar zien zich ingehaald door met name de groep laagopgeleiden. Wel onderhouden hoogopgeleiden meer contact via internet dan laagopgeleiden. Vrouwen, ten slotte, besteden meer tijd aan het onderhouden van sociale contacten

face to face en via de telefoon dan mannen. Uit nadere analyse blijkt een positief verband tussen face-to-facecontacten en gemedieerde contacten (via telefoon en internet): naarmate Nederlanders meer face to face communiceren, onderhouden zij ook meer contacten via telefoon of internet (De Haan en Sonck 2013).

Tabel 9.4

Jongeren blijven online voorop lopen, lageropgeleiden halen in. Alle leeftijden onderhouden contacten online

Internet- en computergebruik en sociale contacten naar enkele achtergrondkenmerken, bevolking van 12 jaar en ouder, 2006 en 2011 (in gemiddeld aantal uren per week)

	computer- en internetgebruik		contact via telefoon/mobiel		contact via internet		face-to-face-contact	
	2006	2011	2006	2011	2006	2011	2006	2011
totaal	2,8	4	1,1	0,8	0,6	0,8	6,9	5,7
leeftijd								
12-19 jaar	6,5	7,6	0,6	0,5	1,6	0,7	6,0	5,1
20-34 jaar	3,1	4,6	0,8	0,6	0,5	0,8	7,1	6,0
35-49 jaar	2,3	3,1	1,1	0,7	0,6	0,7	6,2	5,0
50-64 jaar	2,3	3,7	1,2	0,8	0,6	0,8	7,1	5,5
≥ 65 jaar	1,7	3,2	1,5	1	0,3	0,7	8,1	6,8
		*		*				*
geslacht								
vrouwen	2,0	3,0	1,5	1	0,6	0,8	7,6	6,5
mannen	3,6	5,0	0,6	0,5	0,7	0,7	6,2	4,9
		*		*				*
opleidingsniveau								
laag	2,4	4,6	1,2	0,8	0,5	0,7	7,0	6,3
middelbaar	2,7	3,8	0,9	0,7	0,6	0,6	7,3	5,6
hoog	3,3	3,8	1,1	0,8	0,8	1	6,3	5,4
						*		*

vet = significant verschil tussen 2006 en 2011 ($p < 0,05$); * = verschillen in 2011 significant ($p < 0,05$)

Bron: SCP (TBO'06), SCP / CBS (TBO'11)

Een laatste kanttekening bij de vergelijking van media en sociale contacten is dat tegenwoordig in een uur tijd veel meer mediagebruik en sociale contactmomenten mogelijk zijn. Een snellere internetverbinding, en dus sneller laden van websites en zoekmachines, maakt het makkelijker om snel de gezochte informatie te vinden. Bovendien kan men door nieuwe online en mobiele media nu ook tegelijkertijd via verschillende apparaten (zoals smartphone, tablet en binnenkort ook 'phablet') informatie opzoeken, berichten versturen en televisie kijken. Dit wordt ook wel *media-multitasking* genoemd. Bovendien maken nieuwe media vooral veel korte sociale contacten op een dag mogelijk (via Whatsapp, Facebook of Twitter) waarvan het nog onduidelijk is hoeveel zij aan de

totale tijd van sociale contacten bijdragen. Wel ontstaat een steeds nauwere verwevenheid tussen mediagebruik en sociale contacten, wat ook implicaties heeft voor media- en telecombeleid, die tot nu toe gescheiden zijn.

9.4 Recreatie, toerisme en ontspanning

Voor burgers mag recreëren dan vaak in het teken van ontspannende activiteiten staan, de politiek en het beleid bekijken de sector toerisme en recreatie voornamelijk vanuit een economisch perspectief. Het rijk verschuift verantwoordelijkheden naar de regio (provincies en gemeentes), vastgelegd in een bestuursakkoord tussen die partijen en de waterschappen. Ook is het streven om de regelgeving voor ondernemers in de sector te vereenvoudigen (De Bruijn et al. 2012). In het regeerakkoord van het kabinet-Rutte II krijgt toerisme en recreatie op zichzelf weinig aandacht. Recreatie wordt genoemd als onderdeel van het natuurbeleid, waarbij vooral wordt ingezet op synergie tussen de verschillende belangen, zoals waterveiligheid, ondernemerschap, gezondheid, energie, klimaat en recreatie (EZ 2013).

Recreatie is tegenwoordig een breed begrip dat verder gaat dan alleen openluchtrecreatie (Sonck et al. 2011). Als je mensen vraagt waaraan zij denken bij het begrip recreatie, noemen ze nog altijd vaak wandelen, fietsen, zwemmen, sporten, vakantie en kamperen. Maar daarnaast noemt men ook andere activiteiten: naar de bioscoop gaan, een dagje naar de dierentuin of naar een pretpark, museumbezoek, theaterbezoek en winkelen (Verbeek en De Haan 2011). In deze paragraaf scharen we onder recreatie daarnaast ook ontspannende activiteiten die vaak in en rondom het huis plaatsvinden, zoals hobby's, tuinieren, dieren verzorgen of simpelweg even niets doen, uitrusten. Deelname aan recreatieve activiteiten kan bekeken worden vanuit de tijd die men er aan besteedt en vanuit het percentage Nederlanders dat er aan deelneemt (tabel 9.5). De deelname aan een of meer vormen van recreatie in een gemiddelde week is hoog: 99% van de Nederlanders deed dit in 2011. In dat jaar besteedde men er gemiddeld 13,5 uur per week aan, een vergelijkbaar aantal uren als in 2006. Wel is een verschuiving te zien in het soort activiteiten; zo ging men er in 2011 ruim een uur meer op uit dan in 2006, gemiddeld 5 uur per week. Vergeleken met de jaren ervoor is er echter geen toename te zien. Een groot deel van de Nederlanders ging in de dagboekweek uit of trok er op uit: 83%. Horecagebruik, feestjes en etentjes bij mensen thuis kregen daarbij de meeste tijd, gemiddeld 2,7 uur. Uitstapjes, waaronder wandelen en fietsen, bezoek aan pretparken of dierentuinen, vroegen gemiddeld 1,8 uur en bezoek van cultuur, zoals musea, maar ook bioscoop of theater, kreeg een half uur per week. Ook sportte men in 2011 langer dan in 2006: gemiddeld 1,7 uur per week. Vergeleken met de jaren 2000-2005 is er echter geen stijging te zien. Het aandeel sporters veranderde echter niet (zie ook § 9.6). In 2011 deden minder mensen (81%) aan 'overige liefhebberijen' en er werd ook minder tijd aan besteed (ruim 5 uur). Onderscheid kan daarbij gemaakt worden tussen hobby's en spelletjes (1,5 uur per week), klussen en tuinieren (3,2 uur per week) en amateurkunst (0,5 uur per week). In 2011 namen uitrusten en ontspannen 1,7 uur per week in beslag, een daling ten opzichte van 2006, maar wel hoger

dan in 2000 en 2005. Ook het aandeel Nederlanders dat uitrustte in de dagboekweek nam af tot 60%.

Tabel 9.5

Tijdsbesteding en participatie aan er op uit gaan stijgt, terwijl die aan overige liefhebberijen daalt

Tijd besteed aan recreatieve activiteiten en ontspanning, bevolking van 12 jaar en ouder, 2000-2005 en 2006-2011 (in uren per week en in procenten)

	tijdsbesteding (uren per week)				participatie (%)	
	2000	2005	2006	2011	2006	2011
recreatie en ontspanning totaal	12,9	13,1	13,3	13,5	100	99
(erop) uitgaan	4,6	5,2	3,8	5,0	79	83
wv. horeca/ feesten	2,8	2,9	1,7	2,7	51	62
uitstapjes	1,4	2,0	1,7	1,8	58	54
cultuurbezoek	0,4	0,4	0,3	0,5	13	16
sportdeelname	1,2	1,6	1,4	1,7	45	46
overige liefhebberijen	5,7	5,0	5,6	5,2	89	81
wv. hobby en spel	2,3	1,7	2,2	1,5	63	40
klussen, tuinieren, dieren verzorgen	2,9	2,8	2,8	3,2	67	64
amateurkunst	0,5	0,4	0,6	0,5	19	16
uitrusten	1,3	1,3	2,5	1,7	83	60

vet = significant verschil tussen 2006 en 2011 ($p < 0,05$)

Bron: SCP (TBO'00-'05 en '06); SCP/CBS (TBO'11)

Gaan mensen er vanwege de economische crisis minder op uit in de vrije tijd? Dit blijkt niet uit tabel 9.5. Wellicht heeft men wel voor goedkopere opties gekozen. Mensen zijn bijvoorbeeld vaker bij mensen thuis gaan eten in plaats van in een restaurant. Ook informatie over het uitgavenpatroon van Nederlanders aan uithuizige vrijetijdsactiviteiten kan inzicht bieden. Tussen mei 2010 en mei 2011 is door alle Nederlanders in totaal bijna 44 miljard euro uitgegeven aan uithuizige vrijetijdsactiviteiten: ruim 37 miljard euro aan de activiteit zelf, bijna 7 miljard euro aan vervoer, kosten van lidmaatschappen, abonnementen en dergelijke. Twee jaar eerder werd nog 47 miljard euro uitgegeven aan uithuizige vrije tijd; een daling van bijna 7%. Als verklaring wordt niet alleen de economisch onzekerheid gegeven, maar ook een krimp van het aanbod (De Bruijn et al. 2012).

Vakantie blijft, maar minder ver, minder lang en minder duur

Een specifiek terrein van de recreatie vormen vakanties, een belangrijk onderdeel van de levenssituatie van Nederlanders (zie ook hoofdstuk 12). Sinds het begin van dit millennium laat het aandeel Nederlanders dat in ieder geval één keer per jaar met vakantie gaat, weinig schommeling zien. In 2012 verbleef 81% van de bevolking in ieder geval één nacht buiten de eigen woning voor ontspanning of plezier. 74% van de Nederlanders ging er in 2012 op uit voor een langere vakantie, waarbij ze ten minste vier nachten van huis waren, 41% ging er op uit voor drie nachten of minder. Ook deze aandelen hebben de afgelopen

tien jaar weinig verandering laten zien. Calamiteiten, politieke onrust en economische crisis lijken weinig invloed te hebben op wel of niet met vakantie gaan (De Bruijn et al. 2012). De verwachtingen voor 2013 zijn wel negatiever. Hoewel Nederlanders op vakantie blijven gaan, gaan ze minder vaak, minder lang, minder ver weg en minder duur (www.nritmedia.nl, zie ook hoofdstuk 12).

Niet alle Nederlanders gaan even vaak op vakantie. Een duidelijk verschil is te zien naar inkomen: mensen met een lager inkomen (minder dan 23.000 euro bruto per jaar) gaan zowel minder vaak kort (32% in 2012) als lang (53%) op vakantie. In huishoudens met een bruto-inkomen van meer dan 56.000 euro per jaar liggen die percentages in 2012 op 60% respectievelijk 88% (CBS StatLine). De crisis lijkt vooral gevolgen te hebben voor de lagere inkomens; daar is een terugloop te zien in deelname aan korte en langere vakanties. Bij hogere inkomens is dit (nog) niet zichtbaar. Ook de verwachting voor 2013 laat met name voorzichtigheid in het boeken van vakanties zien bij de lagere inkomens. De hogere inkomens daarentegen profiteren juist van acties en aanbiedingen van de reis-sector om de consument over de streep te trekken (www.nritmedia.nl).

Het aandeel buitenlandse vakanties is de afgelopen jaren zelfs toegenomen ten koste van het aandeel vakanties in Nederland. In 2012 vond 51% van alle vakanties plaats in het buitenland, in 2002 was dit 47%. Het uitgavenpatroon aan buitenlandse vakanties lag een paar jaar wat lager, maar is in 2012 weer toegenomen. In 2012 gaven Nederlanders 12,9 miljard euro uit aan buitenlandse vakanties, een gemiddelde van 692 euro per vakantieganger. Tussen 2009 en 2011 lag dit op 12,3 miljard euro. Over langere termijn is echter steeds een duidelijke groei te zien; in 2002 werd namelijk 9,7 miljard euro aan buitenlandse vakanties uitgegeven. Aan binnenlandse vakanties werd in 2012 2,9 miljard euro uitgegeven. Dit bedrag laat sinds 2003, toen het 2,6 miljard euro was, een continue lichte stijging zien (CBS StatLine).

9.5 Cultuur in tijden van crisis en consumentensoevereiniteit

Volgens de grondwet zorgt de overheid voor voorwaarden voor culturele ontplooiing en volgens de Wet op het specifiek cultuurbeleid zorgt ze voor voorwaarden die de kwaliteit en de toegankelijkheid van het culturele aanbod verhogen. Zonder deze (grond)-wettelijke uitgangspunten te wijzigen, deed het eerste kabinet-Rutte in 2010 toch een heel andere cultuurpolitieke wind waaien, door bemoeienis met en subsidies voor cultuur te beperken en door meer ruimte te geven aan samenleving en particulier initiatief (gefaciliteerd door de Geefwet). Het kabinet-Rutte II bracht daar geen verandering in. Vanwege de systematiek van vierjaarlijkse cultuurnota's lag bij het aantreden van het nieuwe kabinet in november 2012 het cultuurbeleid voor de periode 2013-2016 al grotendeels vast. Hoewel de toon over cultuur onder minister Bussemaker zeker anders is dan onder staatssecretaris Zijlstra, regeert in het cultuurbeleid de facto nog het kabinet-Rutte I. Bij de laatste twee algemene verkiezingen hadden nagenoeg alle politieke partijen, waaronder ook de PvdA, consumentensoevereiniteit als cultuurpolitiek uitgangspunt omarmd (Van den Broek 2012). Zoals de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) dertig jaar geleden al schetste, impliceert het uitgangspunt van soevereine cultuurbeleving 'een terugtrekken van de overheid' en een bescheiden

cultuurbeleid. 'Er zijn twee terreinen waar overheidszorg op zijn plaats is: het kunstonderwijs en het beschermen van kunstproducten uit het verleden' (WRR 1983). Ter duiding van het actuele cultuurbeleid is veel gewezen op de door de crisis ingegeven noodzaak te bezuinigen. Wellicht echter speelt de erosie van cultuurpolitieke doelstellingen een minstens even grote rol.

In de vorige editie van *De sociale staat van Nederland* (SSN), uit 2011, werd gemeld dat de gevolgen van crisis en bezuinigingen voor aanbod van en bezoek aan cultuur pas na verloop van jaren duidelijk zouden worden. Aangezien de meeste bezuinigingen pas per 1 januari 2013 geëffectueerd zijn, kunnen we pas over twee jaar, dus in 2015, zien wat die bezuinigingen betekenen voor bezoekers en beoefenaars van cultuur. Vooralsnog bleef het aantal plekken waar men kunsten en erfgoed kon bezichtigen stabiel en groeide het aantal doeken waarop men films kon zien. Maar intussen is uit jaarverslagen van de Vereniging van Schouwburg- en Concertgebouwdirecties en van de Nederlandse Vereniging van Poppodia en –Festivals al wel op te maken dat sinds 2007 het aantal voorstellingen afneemt, net als het aantal bij de brancheorganisatie Kunstconnectie aangesloten Centra voor de Kunsten.¹ Of die krimp gepaard gaat met prijsverhogingen, wat dit alles betekent voor de toegankelijkheid van cultuur voor minder draagkrachtigen en welke inspanningen er gedaan zijn om een eventuele verminderde toegankelijkheid ongedaan te maken is eveneens pas rond 2015 te beoordelen.

In afwachting daarvan is al wel wat te zeggen over de ontwikkeling in cultuurbezoek, een grootheid die deel uitmaakt van de SCP-leefsituatie-index.² De gemiddelde wekelijkse hoeveelheid tijd aan cultuurbezoek nam tussen 2006 en 2011 licht toe (tabel 9.5). Sinds de vorige editie van de SSN zijn geen nieuwe internationale gegevens beschikbaar gekomen. Twee jaar geleden lag de cultuurparticipatie, zowel bezoek als beoefening, in ons land royaal boven het Europees gemiddelde.

Binnen Nederland vertoont het bereik van cultuur de afgelopen jaren op hoofdlijnen een stabiel beeld (tabel 9.6). Bijna de helft van de bevolking bezoekt jaarlijks eens (of vaker) een museum. Bij vier gecanoniseerde kunstvormen ligt dat bereik gemiddeld op een zevende, bij vier populaire kunstvormen gemiddeld op een derde.³ Bioscopen kennen een groter bereik dan musea. De plek van podia in deze rangorde is uit deze cijfers niet op te maken, omdat bij podiumkunsten niet naar het type instelling maar naar het type voorstelling is gevraagd (incl. voorstellingen door amateurs). Van de voorstellingen kennen popmuziek, toneel, musical en cabaret een beduidend groter bereik dan opera en ballet. Recent lijkt zich over de hele linie een lichte kentering af te tekenen, maar van een scherpe daling in het bereik is ondanks de economische crisis geen sprake.

Tabel 9.6

Bereik van cultuur op hoofdlijnen stabiel

Bezoekt afgelopen twaalf maanden eens of vaker een museum of voorstelling, bevolking van 18 jaar en ouder, 2004-2012 (in procenten)

	2006	2008	2010	2012
museum	49	47	50	48
gemiddelde bereik gecanoniseerde kunstvormen	15	14	15	14
opera	6	5	6	4
klassieke muziek	19	17	20	18
ballet	7	7	7	6
toneel	28	28	29	27
gemiddelde bereik populaire kunstvormen	33	34	35	34
musical	27	26	26	24
cabaret	24	25	25	22
film	56	54	61	61
popmuziek	27	31	29	27

Bron: SCP (SLI'06-'12)

Naast objectieve cijfers over bezoek aan cultuur kennen bezoek en niet-bezoek een subjectieve kant (Van den Broek 2013). Degenen die wel cultuur bezochten, ervoeren bij hun (laatste) bezoek vooral ontspanning en plezier. Ook 'zwaardere' gevoelens werden ervaren, zoals vertroosting, nieuwe energie en tot denken aanzetten. Mensen die wel interesse in een kunstvorm hebben maar daar het laatste jaar geen bezoek aan brachten, hadden daarvoor vooral redenen van praktische (te duur, te ver) of sociale (ga liever niet alleen, is niks voor mensen zoals ik) aard. De voornaamste reden blijkt echter dat het er gewoon niet van kwam. Meer dan iets anders lijkt het te ontbreken aan urgentie om te gaan. De interesse van deze mensen is te lauwtjes of is onvoldoende aangesproken om echt naar een museum of voorstelling te gaan.

9.6 Sport

Sport blijft in het huidige regeerakkoord net als in het vorige een belangrijk middel om maatschappelijke samenhang te bewerkstelligen. Zowel voor de gezondheid als voor sociale vaardigheden acht de regering het van belang dat mensen sporten en bewegen. De openbare ruimte moet daarbij beter benut worden. Het programma Sport en bewegen in de buurt (vws 2011) geeft aan dit streven van de overheid uitvoering. Centraal staan enerzijds de buurtsportcoaches (voorheen combinatiefunctionarissen), die lokaal de brug moeten vormen tussen sport en terreinen als onderwijs, (jeugd)zorg, kinderopvang of bedrijfsleven. Het streven is te komen tot 2900 fulltime-equivalenten buurtsportcoaches gefinancierd door rijk en gemeentes (TK 2012/2013). Begin 2012 was daarvan 1364 gerealiseerd.

Anderzijds wordt groots ingezet op de Sportimpuls, waarbij lokale samenwerkingsverbanden aanvragen kunnen doen om vraaggestuurd aanbod te ontwikkelen, vooral voor mensen die te weinig of helemaal niet bewegen. Er is veel belangstelling voor, maar het budget is beperkt: van de 900 aanvragen in 2012 zijn 172 projecten gehonoreerd (totaal 11 miljoen euro). Veel projecten richten zich op de school en de wijk, lopen via buitenschoolse opvang, en worden vaak samen uitgevoerd met welzijn en zorg. Er is nog weinig aandacht in projecten voor sport en bewegen op het werk, evenals de samenwerking met het bedrijfsleven (ZonMw 2013). Of mensen die niet sporten tot actie te brengen zijn door aanvullende voorzieningen, is maar zeer de vraag. Slechts 4% van de niet-sporters mist daadwerkelijk mogelijkheden om een sport te beoefenen. 58% van de niet-sporters heeft gewoon geen behoefte aan sportvoorzieningen (Breedveld et al. 2013).

Een derde aandachtspunt zijn kinderen uit gezinnen met een laag inkomen. Om hen tegemoet te komen is 11% van de gemeenten van plan extra te investeren in minimaalregelingen, zoals het Jeugdsportfonds (Hoekman 2013). Bij dit fonds waren eind 2011 21 gemeentes en alle provincies behalve Flevoland als separate stichtingen aangesloten (Jeugdsportfonds 2012).

Het effect van deze beleidsinitiatieven vertaalt zich nog niet in de deelnamecijfers aan sport op landelijk niveau. Hoewel de tijd besteed aan sporten tussen 2006 en 2011 is toegenomen (zie tabel 9.5), is het aandeel van de bevolking dat iedere week aan sport doet sinds 2001 stabiel (tabel 9.7). Mensen die al aan sport deden, zijn er blijkbaar meer tijd aan gaan besteden. Of deze stabiliteit in participatie ondanks of juist dankzij de gegroeide aandacht voor sport op lokaal niveau is gerealiseerd, is niet te zeggen.

Tabel 9.7

Meer dan de helft van de bevolking sport, wandelt of fietst wekelijks

Wekelijkse sportdeelname, wekelijkse beoefening van een aantal takken van sport en wekelijkse deelname aan wandelen of fietsen in de vrije tijd, bevolking van 12-79 jaar, 2001-2011 (in procenten)

	2001	2003	2005	2007	2009	2011
sportdeelname	52	52	53	53	51	54
fitness	12	15	17	20	19	21
hardlopen	4	4	6	6	7	9
tennis	7	7	6	6	6	6
zwemmen	10	7	6	5	5	5
voetbal	6	6	6	6	5	5
turnen	7	6	7	6	5	4
wandelen in de vrije tijd	60	60	62	62	60	64
fietsen in de vrije tijd	54	55	56	56	57	59

Bron: CBS (GE'01-'11)

Vooraf fitness (tot en met 2007) en hardlopen zijn de afgelopen jaren populairder geworden; zwemmen juist minder (zie ook Van der Werff en Bakker 2013). Kinderen op de

basisschool doen veel aan zwemmen (inclusief zwemles), voetbal, dans en gymnastiek (Hendriksen en Hoogerwerf 2013). Ook jongeren doen nog veel aan turnen en voetbal, daarna zijn fitness en hardlopen populair. Van de 65-plussers doet nog 15% aan fitness. Bij alle leeftijdsgroepen is wandelen en fietsen een geliefde bezigheid.

Bezuinigingen in de sport

De overheid geeft 2,6 miljard euro uit aan sport. Dit bestaat grotendeels uit gemeentelijke uitgaven aan zwem- en sportaccommodaties (1 miljard euro) en uitgaven voor sportonderwijs (gymles) en sportopleidingen (1,2 miljard euro) (CBS 2012). Een groot deel van de sportuitgaven zijn dus uitgaven op lokaal niveau. 93% van de gemeentes heeft al bezuinigd op sport of is van plan dit te gaan doen (Hoekman 2013). 85-90% van het gemeentelijke sportbudget gaat naar beheer en onderhoud van sportaccommodaties. Bezuinigingen zijn daardoor veelal gerelateerd aan die accommodaties, door verandering van beheerconstructies, privatisering, uitstel van onderhoud of nieuwbouw, of door verhoging van de gebruikerstarieven (5%-20% bovenop de indexering). De sport wordt echter niet harder getroffen dan andere uitgavenposten van de gemeentes; hij wordt juist eerder ontzien. Burgers zien liever bezuinigingen op sportvoorzieningen dan lastenverzwaring om ze wel in stand te houden (Allers et al. 2013).

Ondanks hogere tarieven en mogelijke gevolgen van (gedeeltelijke) privatisering betalen sportverenigingen gemiddeld nog steeds minder dan de helft van de werkelijke kosten (Hoekman 2013). Een peiling onder sportverenigingen in 2012 laat vooralsnog geen grote gevolgen zien van crisis of bezuinigingen. Twee derde (65%) van de sportverenigingen geeft aan financieel gezond te zijn, een vergelijkbaar aandeel als in 2007 (65%) en 2009 (64%). Wel geeft 63% van de verenigingen aan dat de bijdrage van de gemeente (in de vorm van subsidies of niet-marktconforme huur) sterk is afgenomen. Dit wordt vaker genoemd door financieel minder gezonde clubs (Van Kalmthout et al. 2013). Naast sportverenigingen zijn er vele andere aanbieders van sport in Nederland, waarvan de fitness-sector de grootste is. Deze heeft het moeilijker en ziet de sterke groei in het aantal fitnesscentra afvlakken (Hover et al. 2012). Ook het aantal mensen dat aan fitness doet groeit sinds 2007 niet meer (tabel 9.7). Een andere grote aanbieder zijn de zwembaden, waarvan 68% door particulieren geëxploiteerd wordt, vaak wel met gemeentelijke subsidie. 12% van de zwembaden wordt met sluiting bedreigd, vaak door bezuinigingen van gemeentes (Hoekman en Straatmeijer 2013). Ook het afnemend aantal wekelijkse zwemmers zal hier debet aan zijn (tabel 9.7).

Voor de sportdeelname van burgers lijken deze ontwikkelingen nog beperkt gevolgen te hebben. 7% van de bevolking geeft aan in 2013 te bezuinigen op sport en aanverwante zaken. Dit is weinig in vergelijking met bezuinigen op uit eten gaan (46%) of op uitgaan (32%). Ongeveer 3% van de bevolking heeft bezuinigd op sport door een lidmaatschap op te zeggen, waarbij het ook kan gaan om een tweede lidmaatschap of het zoeken naar een goedkopere aanbieder om daar een nieuw lidmaatschap af te sluiten. Als men een lidmaatschap opzegt, speelt vaker dan de crisis de verloren interesse in de sport een rol. Mensen die moeten besparen op sport doen dit vaker op sportartikelen en losse entreebewijzen voor een zwembad of ijsbaan dan dat ze het lidmaatschap opzeggen (Hoekman en Straatmeijer 2013). Gevolgen van de crisis voor de sportdeelname lijken daarmee

beperkt. Overigens sporten ook veel mensen alleen (47% van de mensen die twaalf keer of vaker per jaar sporten) of in een eigen groep van vrienden, kennissen of familie (35%). Zij zijn dus minder gebonden aan een lidmaatschap dan leden van een sportvereniging (54% van de regelmatige sporters) of gebruikers van commerciële sportaanbod (32%, Tiessen-Raaphorst 2010). Wellicht dat de gegroeide deelname aan hardlopen (tabel 9.7) een keuze is van mensen om wel te bezuinigen op sport zonder minder te gaan sporten.

9.7 Tijdsdruk en ambities in de vrije tijd

De vrijetijdsbesteding van Nederlanders omvat een breed palet aan activiteiten. Ook ten opzichte van andere Europeanen hebben zij een gevarieerd tijdsbestedingspatroon; ze doen veel verschillende dingen, al is het vaak kort (Cloin et al. 2011). Misschien willen Nederlanders wel meer doen dan zij aan vrije tijd beschikbaar hebben. Op zich lijkt dat mee te vallen: in 2011 geeft 73% (vanaf 18 jaar) aan het (helemaal) eens te zijn met de stelling: 'Ik beschik over voldoende vrije tijd'. Tegelijk is dat percentage iets lager dan in 2006 (toen de vraag iets anders gesteld was, namelijk: 'Over hoeveel vrije tijd beschikt u? Ruim voldoende, nauwelijks voldoende, voldoende, niet voldoende'). Dat duidt dus op wat meer ontevredenheid met de hoeveelheid vrije tijd. Een en ander duidt erop dat dergelijke gevoelens zich ook autonoom van de daadwerkelijke hoeveelheid vrije tijd ontwikkelen. Die bleef immers constant tussen 2006 en 2011.

Figuur 9.2

Triekwart van de Nederlanders heeft naar eigen zeggen voldoende vrije tijd

Stelling: 2011: beschikt u over voldoende vrije tijd? 2006: over hoeveel vrije tijd beschikt u? (niet/nauwelijks voldoende, matig (ruim) voldoende). Bevolking van 18 jaar en ouder, 2006 en 2011 (in procenten)

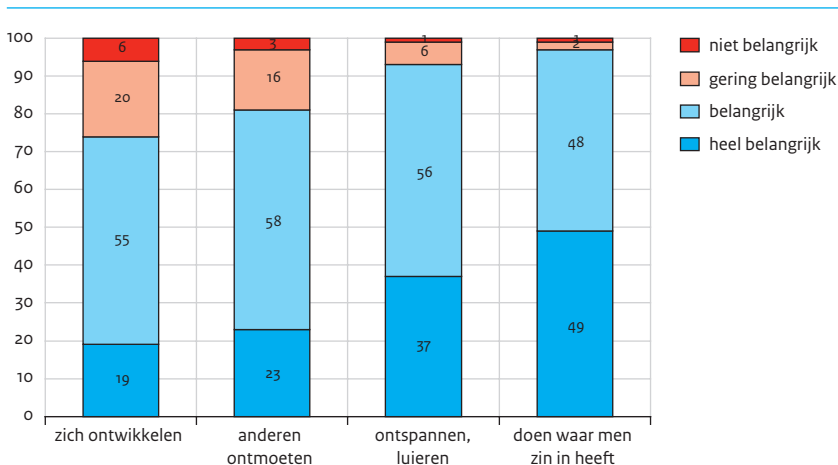
Bron: SCP (TBO'06); SCP/CBS (TBO'11)

Nederlanders waarderen vooral het niet-verplichtende karakter van de vrije tijd, wat blijkt uit het feit dat zij, vanaf 18 jaar en ouder in dit geval, vrijwel unaniem het ‘doen waar men zin in heeft’ (97%) waarderen (figuur 9.3). Je eigen gang kunnen gaan staat in de vrije tijd voorop. Daarna is ontspannen, luieren, het belangrijkste van de vier aspecten in figuur 9.3 (93%). Iets minder algemeen is de waardering voor anderen ontmoeten (81%). Nog iets minder algemeen, maar nog altijd voor driekwart belangrijk, is de waardering voor zichzelf ontwikkelen.

Figuur 9.3

Vrije tijd vooral gewaardeerd vanwege het kunnen doen waar men zin in heeft

Belang van vier aspecten van vrije tijd, bevolking 18 jaar en ouder, 2011 (in procenten)

Bron: SCP (TBO'06); SCP/CBS (TBO'11)

9.8 Tijd voor vrije tijd

Anders dan andere domeinen in het dagelijks leven kent de vrije tijd in veel gevallen een minder verplicht karakter. Uiteraard zijn er ook in de vrije tijd zaken en activiteiten waarvan zowel overheid als burgers vinden dat ze deze moeten of zouden moeten doen, maar wat mensen toch vooral waarderen aan vrije tijd is dat zij kunnen doen waar ze zin in hebben. De laatste jaren lijkt de voorkeur steeds meer uit te gaan naar allerlei vormen van mediagebruik. Het online mediagebruik ontwikkelt zich razendsnel. Inmiddels kunnen mensen op internet kijken, lezen, luisteren, zich informeren, producten kopen, hun zaken regelen en hun sociale contacten onderhouden. De tijd die men hier aan spendeert neemt dan ook toe, terwijl die voorheen decennialang op een contant niveau bleef. Overigens nam niet alleen de computer- en online tijd toe, maar ook het televisie kijken.

De totale vrije tijd bleef de laatste jaren vrijwel ongewijzigd. Ook dat is in zekere zin een breuk met het verleden: zeker in de jaren voor de millenniumwisseling leverden

Nederlanders aan vrije tijd in omdat hun agenda's voller raakten met werk en andere verplichtingen. Die trend heeft het afgelopen decennium niet doorgezet. Als de totale vrije tijd hetzelfde bleef maar de tijdsbesteding aan media toenam, betekent dat dat er ook ergens tijd is afgegaan. Dat gebeurde bij sociale contacten en bij de tijd die mensen voor hun vrije tijd onderweg zijn. Er ging minder tijd naar visites en telefonische contacten. Ook gingen mensen in hun vrije tijd wat minder lang reizen, wat kan betekenen dat zij minder ver weg gaan of voor langzamere (doorgaans goedkopere) vervoermiddelen kiezen zoals de fiets of lopen.

Sport en cultuur maken onverstoord deel uit van het vrijetijdsrepertoire van veel Nederlanders. De tijd die hiermee gemoeid is vertoont weinig verschuivingen over de jaren, al is het recentelijk eerder iets meer dan iets minder. Van bezuinigingen en economische crisis is in die zin vooralsnog weinig merkbaar. Overigens worden de meeste bezuinigingen pas in 2013 doorgevoerd, dus kan pas later worden gezien of en hoe die in het gedrag van mensen tot uiting komen. Ook kan het zijn dat mensen naar goedkopere alternatieven voor sport, uitgaan en cultuur zijn uitgeweken, zonder dat dit direct effect heeft op de tijdsbesteding.

In totaal hebben Nederlanders gemiddeld 47,8 uur per week aan vrije tijd en bijna driekwart is daar tevreden mee, in de zin dat zij vinden over voldoende vrije tijd te beschikken. Een kwart van de volwassen Nederlanders deelt die mening echter niet en is dus niet zonder meer tevreden over hun hoeveelheid vrije tijd. Hoewel de totale hoeveelheid vrije tijd niet is gedaald, zijn er in 2011 ten opzichte van 2006 iets meer mensen ontevreden over, al is nog altijd de overgrote meerderheid hier wel tevreden mee. Ontevredenheid of onzekerheid op andere terreinen van het dagelijks leven, zoals betaald werk, spelen hier mogelijk een rol.

Noten

- 1 Deze gegevens zijn verkregen van de diverse brancheorganisaties, deels uit hun jaarverslagen en deels uit persoonlijke communicatie. Samen met nog veel meer informatie over de culture sector liggen deze gegevens ten grondslag aan de Cultuurindex Nederland, op initiatief van de Boekmanstichting en het SCP ontwikkeld en op 9 december 2013 in het Concertgebouw Amsterdam gepresenteerd (op papier in *Boekman*7 en digitaal op www.cultuurindex.nl).
- 2 Beoefening maakt alleen via lidmaatschap van amateurkunstverenigingen deel uit van de leefsituatie-index, reden om er hier niet verder op in te gaan. Diverse bronnen (behalve het tijdsbestedingsonderzoek, zie tabel 9.5, ook het Continue vrijetijdsonderzoek, het LISS-panel en de Monitor Amateurkunst) wijzen recent op een slinkend aandeel van de bevolking dat in de vrije tijd een kunstzinnige hobby beoefent.
- 3 Een analyse op patronen van interesse wees onlangs niet alleen uit dat er een gecanoniseerde en een populaire dimensie van kunstzinnige interesse te onderscheiden zijn, maar ook dat musical noch tot de ene noch tot de andere dimensie behoort (Van den Broek 2013). Aansluitend bij de gangbare tweedeling is musical hier toch tot de populaire kunstvormen gerekend.

Literatuur

- Allers, M.A., B. Steiner, C. Hoeben en J.B. Geertsema (2013). *Gemeenten in perspectief*. Geraadpleegd op 12 september 2013 via www.coelo.nl. Groningen / Almere: COELO / brunosteiner advies.
- Baym, N. (2010). *Personal connections in the digital age*. Cambridge: Polity Press.
- Breedveld, K., A. van den Broek, J. de Haan, L. Harms, F. Huysmans en E. van Ingen (2006). *De tijd als spiegel*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Breedveld, K. en A. van den Broek (red.) (2001). *Trends in de tijd. Een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordening*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Breedveld, K., R. Hoekman, H. van der Werff en J. van Kalmthout (2013). Van 65 naar 75: het olympisch goud van de breedtesport. In: *Sport en Strategie*, jg. 7, nr. 4, p. 26-27.
- Broek, A. van den (2001). Gezinsleven en huiselijke sociale contacten. In: K. Breedveld en A. van den Broek (red.), *Trends in de tijd* (p. 55-64). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den (2012). Cultuur tussen collectieve verantwoordelijkheid en consumentensoevereiniteit. In: V. Veldheer (red.), *Een beroep op de burger* (p. 231-253). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den (2013). *Kunstminnend Nederland? Interesse en bezoek, drempels en ervaringen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bruijn, K. de, T. Vermeulen, D. Korteweg Maris, M. Rooijackers, K. van der Most, J. van der Meulen, R. Dirven en U. van der Noord (red.) (2012). *Trendrapport toerisme, recreatie en vrije tijd 2012*. Nieuwegein: NRIT Media.
- Burda, Michael, Daniel S. Hamermesh en Philippe Weil (2007). *Total Work, Gender and Social Norms* (iza Discussion Paper No. 2705). Bonn: Institute for the Study of Labor.
- CBS (2012). ICT, *Kennis en Economie*. Den Haag / Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2013). StatLine: ICT gebruik van personen naar persoonskenmerken. Geraadpleegd op 1 augustus 2013 via <http://statline.cbs.nl/statweb/>.
- Cloin, Mariëlle (red.) (2013). *Met het oog op de tijd. Een blik op de tijdsbesteding van Nederlanders*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Cloin, Mariëlle, Carlijn Kamphuis, Marjon Schols, Annet Tiessen-Raaphorst en Desirée Verbeek (2011). *Nederland in een dag. Tijdsbesteding in Nederland vergeleken met die in 15 andere Europese landen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Commissie 'Project X' Haren (2013). *Twee Werelden. You Only Live Once*. Geraadpleegd op 20 juni 2013 via www.rijksoverheid.nl.
- European Communities (2009). *Harmonised European time use surveys. 2008 guidelines*. Luxemburg: Office for Official Publications of the European Communities.
- EZ (2013). *Vooruit met natuur*. Geraadpleegd op 15 juli 2013 via www.rijksoverheid.nl. Den Haag: ministerie van Economische Zaken.
- Haan, J. de en N. Sonck (2013). Mediagebruik en sociale contacten. In: M. Cloin (red.), *Met het oog op de tijd*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hendriksen, T. en I. Hoogerwerf (2013). *Sportersmonitor 2012*. Geraadpleegd op 27 mei 2013 via www.noc-nsf.nl. Dongen: GfK.
- Hoekman, R. (2013). *Recessiepeiling gemeenten 2013: doorwerking economische recessie op gemeentelijk sportbudget*. Utrecht: W.J.H. Mulier Instituut.

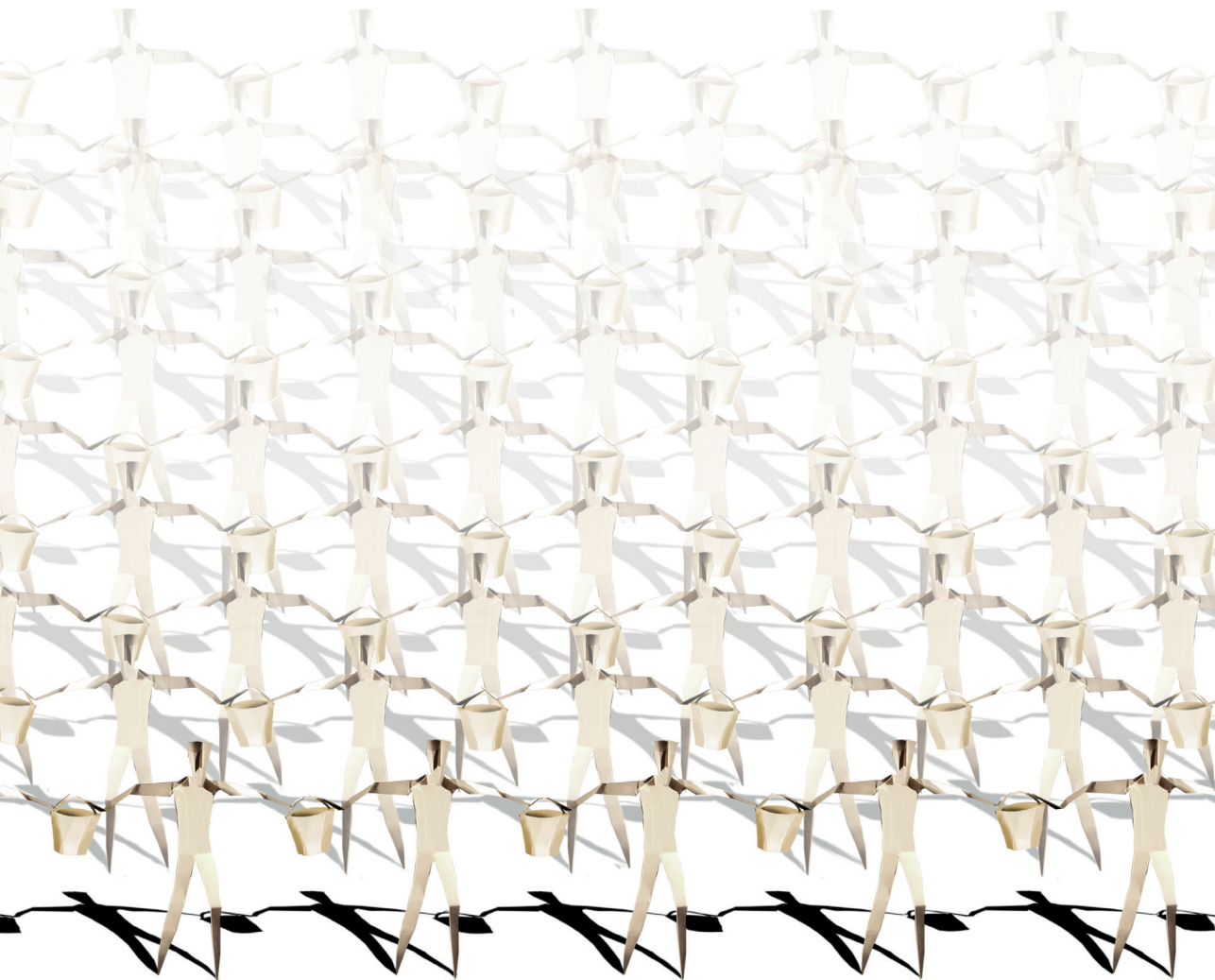
- Hoekman, R. en J. Straatmeijer (2013). *Sport en recessie 2013: doorwerking economische recessie op sportbeleid, sportorganisaties en sportdeelname*. Utrecht: Mulier Instituut (nog te verschijnen).
- Hover, P., S. Hakkers en K. Breedveld (red.) (2012). *Tendrapport Fitnessbranche 2012*. Nieuwegein/Utrecht: Arko Sports Media/Mulier Instituut.
- Jeugd sportfonds (2012). *Jaarverslag 2011*. Amsterdam: Stichting Jeugd sportfonds Nederland.
- Kalmthout, J. van, H. van der Werff, T. Daanen en H. Veerman (2013). *SportAanbiedersMonitor 2012; facts & figures*. Arnhem: NOC*NSF / W.J.H. Mulier Instituut.
- Kamphuis, C., R. van den Dool, A. van den Broek, I. Stoop, P. Adelaar en J. de Haan (2009). *tbo/eu en tbo/nl. Een vergelijking van twee methoden van tijdsbestedingsonderzoek*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kraut, R., V. Lundmark, M. Patterson, S. Kiesler, T. Mukopadhyay en W. Scherlis (1998). Internet paradox. A social technology that reduces social involvement and well-being? In: *American Psychologist*, jg. 53, nr. 9, p. 1017-1031.
- Nie, H.N. en L. Erbring (2000). *Internet and society. A preliminary report*. Palo Alto: SIQSS.
- OCW (2012). *Uitwerking regeerakkoord over mediaparagraaf*. Geraadpleegd op 20 juni 2013 via www.rijksoverheid.nl. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- OCW (2013). *Plan van aanpak toekomstverkenning publieke mediabestel*. Geraadpleegd op 11 september 2013 via www.rijksoverheid.nl. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- OECD (2009). *Society at a Glance 2009. OECD Social Indicators*. Parijs: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Pouwels, B.J. (2011). *Work, family, and happiness. Essays on interdependencies within families, life events, and time allocation decisions* (proefschrift). Utrecht: Utrecht University.
- Rheingold, H. (1993). *The virtual community, homesteading on the electronic frontier*. Reading, MA: William Patrick.
- SKO (2013). *Moving Pictures 2012. Kijken naar audiovisuele content in Nederland*. Amstelveen: Stichting Kijkonderzoek.
- Sonck, N. en J. de Haan (2012). *De virtuele kunstkar; cultuurdeelname via oude en nieuwe media*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sonck, N., A. van den Broek, A. Tiessen-Raaphorst en D. Verbeek (2011). Vrijtijdsbesteding. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, M. Cloin en E. Pommer (red.), *De sociale staat van Nederland 2011* (p. 211-231). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SPOT (2013). *TV Haljaar rapport 2013*. Geraadpleegd op 11 september 2013 via <http://www.spot.nl>. Amstelveen: Stichting Promotie Televisiereclame.
- Tiessen-Raaphorst, A. (2010). Factsheet. *Sportdeelname in Nederland; gemeten volgens de methode Richtlijn Sportdeelname Onderzoek (RSO)*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- TK (2009/2010). *Mediabeleid*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2009/2010, 32033 nr. 4.
- TK (2012/2013). *Voortgang programma Sport en Bewegen in de Buurt*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, S/3137736.
- Verbeek, D. en J. de Haan (2011). *Eropuit! Nederlanders in hun vrije tijd buitenshuis*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- VVD-PvdA (2012). *Bruggen slaan. Regeerakkoord VVD – PvdA. 29 oktober 2012*. <http://www.rijksoverheid.nl/regering/documenten-en-publicaties/rapporten/2012/10/29/regeerakkoord.html>
- VWS (2011). *Programma Sport en Bewegen in de Buurt*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Wwelzijn en Sport.

- Wellman, B., A. Quan-Haase, J. Witte en K. Hampton (2001). Does the internet increase, decrease or supplement social capital? In: *American Behavioral Scientist*, jg. 45, nr. 3, p. 437-456.
- Werff, H. van der en S. Bakker (2013). Deelname aan het zwemmen. In: H. van der Werff en K. Breedveld (red.), *Zwemmen in Nederland; de zwemsport in als zijn facetten nader belicht* (p. 82-105). Utrecht / Nieuwegein: W.J.H. Mulier Instituut / Arko Sports Media.
- WRR (1983). *Beleidsgerichte Toekomstverkenning. Een verruiming van perspectief* (deel 2). Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- ZonMw (2013). *Factsheet Sportimpuls 2012*. Geraadpleegd op 27 mei 2013 via www.zonmw.nl. Den Haag: ZonMw.

10

Sociale veiligheid

10 Sociale veiligheid

Lonneke van Noije

Kernpunten

- Volgens burgers en de politie was er in 2011 ongeveer evenveel criminaliteit als een jaar eerder. In 2012 werd 20% van de Nederlanders slachtoffer van een misdrijf, een aanhoudende daling sinds 2009.
- De politie registreerde in 2011 76% van de gemelde misdrijven. Hiermee is de registratiebereidheid voor het eerst sinds 2008 gestegen. Vooral geweld werd met een stijging van 10 procentpunt vaker geregistreerd dan in 2010.
- In 2012 zijn er 238 executieve politiemensen, belast met uitvoerende politietaken, op 100.000 inwoners. Sinds 2010 neemt het aandeel 'blauw op straat' binnen al het politiepersoneel toe.
- In 2011 zijn er voor het eerst meer taakstraffen (27%) en gevangenisstraffen (26%) opgelegd dan geldboetes (25%).
- 37% van de Nederlanders zegt zich in 2012 wel eens onveilig te voelen, een lichte daling sinds 2010 toen dit 39% was. Net als in eerdere jaren voelt 2% zich vaak onveilig. In 2012 ervaart men minder fysieke (25%) en sociale overlast (10%) dan in de vier jaren ervoor.

10.1 Budget voor veiligheid niet langer gespaard

Met de kabinetswissel van Rutte I (2010-2012) naar Rutte II (2012-) valt de gewijzigde toon op waarin over veiligheidszorg wordt gesproken; die is meer gematigd en preventiegericht. Zo is straatterrorisme als term voor hardnekkige jeugdoverlast in het regeerakkoord 'Vrijheid en verantwoordelijkheid' (VVD et al. 2010) weggelaten uit het rijtje misstanden waartegen volgens het regeerakkoord 'Bruggen slaan' (VVD en PvdA 2012) moet worden optreden. Terwijl de veiligheidsparagraaf in 'Vrijheid en verantwoordelijkheid' opent met meer preventief fouilleren, zwaardere straffen en meer cameratoezicht, doet het huidige kabinet dit met 'goede onderlinge samenwerking' waarmee 'ouders, onderwijs, jeugdzorg en politie tijdig risicogedrag en zo criminele carrières [kunnen] voorkomen'. Ook zijn de zwaardere straffen ingewisseld voor passende straffen en tijdige resocialisatie.

Voor de inhoud van het veiligheidsbeleid heeft de kabinetswissel maar weinig gevolgen. Daadkrachtig en gezaghebbend optreden van politie en justitie blijft het devies. Dit krijgt bijvoorbeeld vorm door het inmiddels door de Tweede Kamer aangenomen plan om adolescentenstrafrecht in te voeren voor 15-22-jarigen. Ook kijkt men sterk naar extra toezicht als instrument om recidive te voorkomen. Voorbeelden zijn het levenslange toezicht op zware zeden- en geweldsdelinquenten dat sinds het kabinet-Rutte I wordt voorbereid en de vernieuwde detentiefasering waarin gedetineerden niet meer automatisch recht hebben op extra vrijheden of vervroegde invrijheidsstelling, maar deze moeten verdienen (TK 2012/2013a). Behalve dierenmishandeling blijven ook de prioriteiten

van Rutte I gehandhaafd: jeugdcriminaliteit en 'high impact' geweldsdelicten (zoals overvallen, inbraak en straatroof), geweld tegen publieke functionarissen, mensenhandel en gedwongen prostitutie, cybercriminaliteit, drugscriminaliteit en de zorg voor slachtoffers. De georganiseerde misdaad is aan dit rijtje toegevoegd.

Wel wordt deze kabinetsperiode meer gekenmerkt door de noodzaak tot bezuinigen als gevolg van de economische crisis. Tot en met 2011 stegen de uitgaven van het ministerie van Veiligheid en Justitie (V&J) nog jaarlijks. Het jaarlijkse budget van V&J zal geleidelijk krimpen tot een afname van 1 miljard euro in 2018, een opgave die naar eigen zeggen meevalt vergeleken met andere beleidsterreinen. Het versneld invoeren van de efficiencytaakstelling van 8,9% voor het bestuursdepartement en bezuinigen op de Dienst Justitiële Inrichtingen moeten hieraan een flinke bijdrage leveren (TK 2012/2013b). Er zullen vooralsnog negentien gevangnissen worden gesloten. In plaats van een gevangenisstraf wordt gekeken naar elektronisch toezicht om veroordeelden (tot zes maanden vrijheidsstraf) van de straat te houden. Van gevangenen wordt bovendien een eigen bijdrage in hun onderhoud verwacht. Proceskosten worden zo veel mogelijk op de dader verhaald. Ook wordt een nieuw (lees: goedkoper) stelsel voor gesubsidieerde rechtsbijstand ontwikkeld en moet de strafrechtketen zaken, onder meer met behulp van ICT, efficiënter afhandelen (slimmer, sneller, beter, transparanter) (TK 2012/2013a; TK 2012/2013b).

Bezuinigingen ten koste van blauw op straat wil het kabinet expliciet voorkomen. De nationale politie is uitgezonderd van de efficiencytaakstelling. Het structurele budget van de nationale politie wordt juist verhoogd om meer agenten tegen een fatsoenlijk loon te kunnen inzetten en de opsporingscapaciteit te vergroten (met 105 miljoen euro per jaar) (TK 2012/2013b). Met blauw op straat hoopt men ook de gevoelens van onveiligheid in de samenleving aan te pakken, die in 2014 10% lager moeten zijn dan in 2010 (TK 2012/2013a).

10.2 Omvang en ontwikkeling van de criminaliteit

Voor een zo volledig mogelijk beeld van de omvang en ontwikkeling van de criminaliteit in Nederland leggen we twee databronnen naast elkaar: door burgers gerapporteerd slachtofferschap en politieregistraties. Beide bronnen hebben blinde vlekken en vullen elkaar daardoor aan. In *De sociale staat van Nederland 2011* (Bijl et al. 2011) deden we verslag van de twijfel die was ontstaan over de betrouwbaarheid van de slachtoffer- en politiecijfers. Aan zowel de slachtofferenquête (Integrale veiligheidsmonitor, IVM, die vanaf 2012 Veiligheidsmonitor, VM, heet) als de Basisvoorziening Handhaving (BVH) van de politie zijn inmiddels aanpassingen gedaan, waardoor de geconstateerde problemen minder groot zijn. Wel is de verbetering van de BVH nog niet voltooid; over een aantal jaren moet het resulteren in een nieuw systeem, de Basisvoorziening Politie (Landelijk C10 Office 2012). In hoeverre deze aanpassingen tot nieuwe trendbreuken leiden is alleen voor de VM bekend.

Burgers ondervonden in 2011 evenveel delicten, waarvan vaker proces-verbaal is opgemaakt

In 2011 was er met 428 delicten op 1000 Nederlanders nagenoeg evenveel criminaliteit als in 2010. Hiervan betreft ruim twee vijfde vandalisme, een derde vermogensmisdriften¹ en een vijfde geweldsdelicten. Geen van deze drie hoofdcategorieën is significant veranderd ten opzichte van 2010. De enige significante verandering is een stijging van het aantal *pogingen* tot inbraak binnen de vermogensmisdriften.

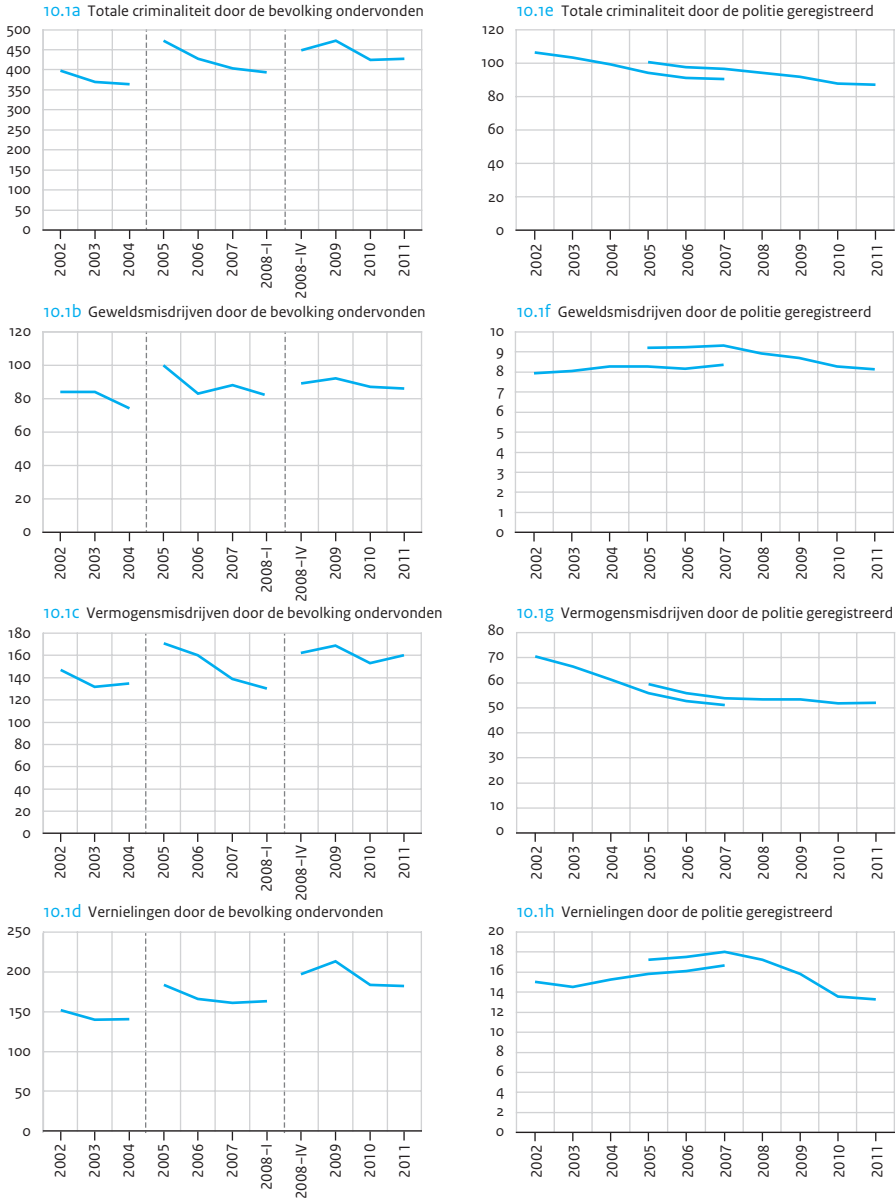
Niet al deze slachtofferervaringen komen bij de politie terecht, waardoor politiecijfers de criminaliteit onderschatten. In 2011 werd, net als in de jaren ervoor, 35% van de ondervonden delicten bij de politie gemeld. Met 50% werden vermogensdelicten het vaakst gemeld, omdat slachtoffers vaak een bewijs voor de verzekering willen. De meldingsbereidheid voor geweld en vandalisme ligt met 25% en 23% aanzienlijk lager. De meest voorkomende redenen om niet te melden waren in 2011 dat het toch niets zou helpen (37%) en dat het voorval niet belangrijk genoeg was (27%). Slechts 1% zegt bang te zijn voor represailles. Mogelijke achterliggende motieven zijn dat het voorval niet als een strafbaar feit wordt herkend, het slachtoffer zich schaamt of bang is zichzelf verdacht te maken of dat het slachtoffer de dader wil beschermen (zie ook Goudriaan et al. 2005). Van meldingen moet vervolgens een proces-verbaal worden opgemaakt door de politie voordat ze in de politieregistraties terecht komen. Burgers gaven in 2011 aan dat van 26% van de ondervonden delicten aangifte is gedaan. Dit betekent dat van alle door burgers *gemelde* delicten 76% ook daadwerkelijk door de politie geregistreerd werd. Deze registratiebereidheid was met 49% voor geweldsdelicten het laagst. Voor vermogensdelicten en vernielingen is dit 81% respectievelijk 74%. Ten opzichte van 2010 is de registratiebereidheid van alle delictgroepen gestegen, die van geweld zelfs met 10 procentpunt. De trend dat er vanaf 2008 elk jaar minder gemelde vernielingen en geweldsdelicten werden geregistreerd, is hiermee gekeerd.

Vergeleken met andere Europese landen waarvan cijfers beschikbaar zijn, ontwikkelde de ondervonden criminaliteit in Nederland zich tussen 2004 en 2009 relatief gunstig (Smit en Goudriaan 2012). In veel landen daalde het gerapporteerde geweld licht. In Nederland is deze daling bovengemiddeld sterk en aanhoudend. Voertuiggerelateerde criminaliteit daalde in vrijwel al deze landen, maar verreweg het sterkst in Nederland. Ook de overige vermogenscriminaliteit daalde het scherpst in Nederland.

Figuur 10.1

Weinig verandering van de criminaliteit

Omvang van de criminaliteit per 1000 leden van de bevolking, 2002-2011 (in absolute aantallen)^a

a Links: op basis van slachtofferenquêtes, bevolking van 15 jaar en ouder (de gegevens over 2002-2004, over 2005-2008-I en over 2008-IV-2011 zijn niet zonder meer vergelijkbaar). Rechts: op basis van politiestatistiek, bevolking tussen 12 en 79 jaar.

Bron: CBS (POL5'02-'04, VMR'05-'08, IVM'08-'11, Politiestatistiek)

De politie registreerde ongeveer evenveel criminaliteit in 2011

Criminaliteit zonder directe slachtoffers of tegen bedrijven of instellingen wordt vanzelfsprekend niet door burgers in slachtofferenquêtes gerapporteerd. Hierop bieden politiestatistieken meer zicht. Net als in 2010 registreerde de politie in 2011 1,2 miljoen delicten. Hiervan is 60% een vermogensmisdrijf, 15% vernielingen en misdrijven tegen de openbare orde en gezag², en 9% een geweldsmisdrijf. De totale geregistreerde criminaliteit daalt al sinds 2002 in lichte mate, tot de stabilisering in 2011.

Geregistreerde gewelds- en seksuele misdrijven dalen sinds 2007 aanhoudend. Vooral het aantal seksuele delicten en mishandelingen nam af; het relatief kleine aantal levensdelicten³ nam wel toe.

De scherpe daling van de geregistreerde vernielingen en misdrijven tegen de openbare orde en gezag tussen 2007 en 2010 vlakke wat af in 2011. Alleen huis- en computer-vredebreuk daalden niet. De laatste is nog weinig geregistreerd, maar nam wel sterk toe. Het aantal geregistreerde vermogensmisdrijven is al sinds 2007 min of meer stabiel. Wel zijn er verschuivingen. Zo was er in 2011 meer diefstal en inbraak *zonder* geweld, maar minder *met* geweld dan in 2010. Ook waren er meer valsheidsmisdrijven en heling, maar minder gevallen van bedrog.

Ten opzichte van andere Europese landen ontwikkelde de geregistreerde criminaliteit per hoofd van de bevolking in Nederland zich grofweg gemiddeld tussen 1995 en 2009 (Smit en Goudriaan 2012). Wel houdt de daling sinds begin deze eeuw in Nederland relatief lang aan. Tussen 1995 en 2006⁴ blijken diefstal en diefstal met geweld in Nederland bovengemiddeld te zijn gedaald. Dat geldt ook voor het (kleine) aantal (pogingen tot) moord en doodslag. Het aantal geregistreerde verkrachtingen scoorde in Nederland bovengemiddeld gunstig door voornamelijk stabiel te blijven. Drugscriminaliteit en vooral mishandeling stegen in deze periode juist bovengemiddeld in Nederland.

10.3 Enkele aandachtsgebieden van politie en justitie uitgelicht

Minder geweld tegen mensen met een publieke taak gerapporteerd

In 2006 ging het programma Veilige Publieke Taak van start om agressie en geweld tegen werknemers in de publieke dienstverlening tegen te gaan (TK 2007/2008). Hiervoor is onder meer de strafvorderingsrichtlijn bijgesteld: sinds begin 2011 zou het openbaar ministerie (OM) drie maal zo zware straffen moeten eisen voor geweld tegen deze kwalificerende slachtoffers. De strafeisen blijken ook verzwagd, maar minder dan de richtlijn voorschrijft (TK 2012/2013c).

Met dit programma werd gestreefd naar een daling van het aantal slachtoffers van 66% in 2007 naar 51% in 2011. Hoewel het percentage slachtoffers van agressief gedrag inderdaad terugliep naar 65% in 2009 en 59% in 2011, is dit streefcijfer niet gehaald (Abraham et al. 2011). Volgens de Nationale Enquête Arbeidsomstandigheden (NEA) was het percentage slachtoffers onder Nederlandse werknemers in het algemeen met 24% in 2011 heel wat lager, al daalde dit nauwelijks.

Met verbaal geweld werd 57% van de functionarissen geconfronteerd, 20% kreeg te maken met fysiek geweld (excl. seksueel geweld) en 19% met intimidatie (o.a. bedreigen, achtervolgen, chanteren). Discriminatie trof 12% en seksuele intimidatie of geweld 7%.

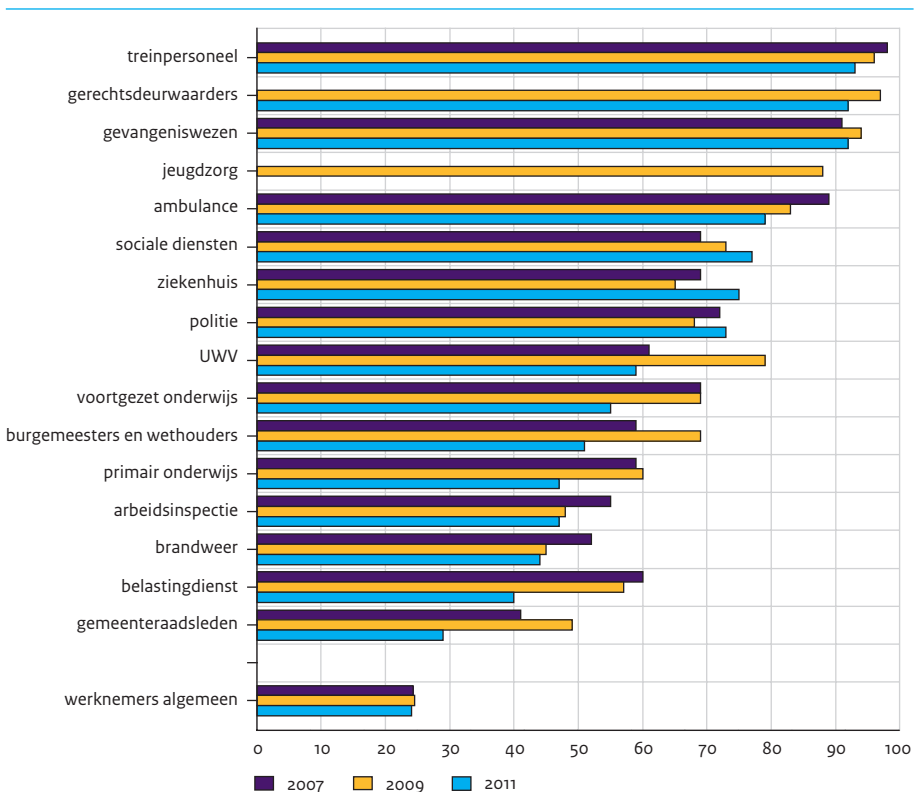
Alle vormen van agressie zijn afgenomen ten opzichte van 2009 en 2007, met uitzondering van intimidatie, die in 2011 1 procentpunt hoger lag dan in 2007. De afname van het aantal slachtoffers komt grotendeels voor rekening van de incidentele slachtoffers. Het aantal frequente slachtoffers bleef nagenoeg gelijk.

Treinpersoneel, deurwaarders en gevangenispersoneel kenden in 2011 het hoogste aandeel slachtoffers. Brandweerlieden, mensen van de arbeidsinspectie en gemeenteraadsleden het kleinste. In de meeste sectoren daalde het aandeel slachtoffers ten opzichte van 2009; onder gerechtsdeurwaarders en u w v-personeel (Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen) zelfs significant. Onder personeel van de sociale dienst, de politie en ziekenhuizen steeg het aandeel slachtoffers; in het laatste geval significant.

Figuur 10.2

Publieke functionarissen rapporteren minder geweld

Aandeel respondenten dat in de laatste twaalf maanden slachtoffer was van ongewenst gedrag door externen naar sector, 2007, 2009 en 2011 (in procenten)

a 2007: n = 4253; 2009: n = 5194; 2011: n = 6585.

Bron: Abraham et al. (2011); TNO/CBS (NEA'07, '09, '11)

Cybercriminaliteit

Al enige jaren regelen we onze aankopen en bankzaken voor een groot deel via het internet. Ook de overheid verlangt steeds meer dat we privacygevoelige zaken, zoals de belastingaangifte en burgerzaken, digitaal afhandelen. Minister Plasterk kondigde begin dit jaar aan een nieuwe poging te willen wagen met stemcomputers. Deze werden eind 2007 afgeschaft, omdat ze oncontroleerbaar waren en het stemgeheim niet kon worden gewaarborgd.

Tabel 10.1

Jongeren verreweg het vaakst slachtoffer van cybercriminaliteit

Ondervonden slachtofferschap van cybercriminaliteit in de voorgaande twaalf maanden, personen van 15 jaar of ouder, 2012 (in procenten)

totaal		12,1
sekse	man	12,5
	vrouw	11,6
leeftijd	15-24 jaar	19,5
	25-44 jaar	14,9
	45-64 jaar	10,0
	≥ 65 jaar	5,1
opleidingsniveau	laag	9,1
	midden	13,8
	hoog	14,3
herkomst	autochtoon	12,0
	westerse migrant	12,4
	niet-westerse migrant	12,4
stedelijkheid	zeer sterk stedelijk	13,2
	sterk stedelijk	12,6
	matig stedelijk	12,1
	weinig stedelijk	10,9
	niet stedelijk	10,8

Bron: CBS (VM'12)

Systemen, ook digitale, zijn zelden waterdicht. In 2011 was er nog een ernstig incident, toen bleek dat de commerciële certificatautoriteit Diginotar was gehackt, die dit verzweg. Diginotar leverde de beveiligingscertificaten voor DigiD aan de Nederlandse overheid. Volgens de voorzitter van de Europese Toezichthouder voor gegevensbescherming, Peter Hustinx, zijn Nederlanders vergeleken met andere Europeanen laconiek over de bescherming van hun persoonsgegevens op het internet, vanuit de gedachte 'wie niets te verbergen heeft, heeft niets te vrezen' (de Volkskrant 2011). Hij heeft kritiek op de Nederlandse overheid die wel op de voordelen van nieuwe systemen zou wijzen, zoals het elektronisch patiëntendossier of de ov-chipkaart, maar niet op de risico's. Omdat

het IT-gebruik in Nederland relatief diep in de samenleving geworteld is, zijn er volgens Eurostat verhoudingsgewijs juist veel incidenten.

Uit de VM 2012 blijkt dat 12% van de Nederlanders er in het voorgaande jaar de dupe van is geworden. Met 6% kregen de meesten te maken met hacken⁵. Cyberpesten trof 3%, evenals koop- en verkoopfraude. Van identiteitsfraude⁶ werd 1,5% het slachtoffer.

Slachtofferschap van cybercriminaliteit neemt sterk af met het ouder worden (tabel 10.1). Jongeren zijn dan ook massaler en intensiever aanwezig op het internet dan ouderen. In mindere mate hangt slachtofferschap ook samen met het opleidingsniveau van mensen en de stedelijkheid van hun woonomgeving.

Trendgegevens over slachtofferschap van cybercriminaliteit onder burgers zijn er nog niet. Wel kunnen we aannemen dat het groeit. Dat blijkt uit cijfers die het Nationaal Cyber Security Centrum (NCSC) nu enkele jaren van afzonderlijke cyberdelicten in kaart brengt. De schade als gevolg van fraude met internetbankieren steeg bijvoorbeeld van 2,1 miljoen euro in 2008 naar 35 miljoen euro in 2011 (7584 incidenten). Fraude door skimming (kopiëren) van betaalpassen leidde in 2011 tot bijna 40 miljoen euro schade. Dit was nog geen 10 miljoen in 2006 (NCSC 2012). Wel nam de schade door fraude met internetbankieren in de eerste helft van 2013 met 58% af tot 4,2 miljoen euro ten opzichte van de tweede helft van 2012 (10 miljoen). Met 29 miljoen euro in 2012 daalt inmiddels ook de schade door skimming. De beveiligingsmaatregelen die banken recent getroffen hebben, lijken dan ook snel te lonen (www.nvb.nl).

Betere preventie door burgers zou de omvang van deze schade ook nog kunnen beperken. In 2011 gebruikte ruim 80% van ondervraagde internetgebruikers wel een virus-scanner, 70% een firewall en ruim 50% een spamfilter, maar slechts 30% wisselde regelmatig van wachtwoord of controleerde aan wie ze persoonlijke gegevens mailen (Van Deursen en Van Dijk 2011). In een enquête door TNS NIPO geeft een derde aan matig, slecht of niet op de hoogte te zijn van de gevaarlijke kant van internetgebruik, zoals cybercrime, virussen, phishing, spam of valse websites (Capgemini 2013). Dit aandeel nam met 15% af ten opzichte van 2011.

Behalve aan de eigen vaardigheden wordt ook aan die van de overheid getwijfeld. Op de vraag of men er vertrouwen in heeft dat de overheid veilig met persoonlijke gegevens omgaat, antwoordt 26% te vrezen voor zijn gegevens. Nog eens 48% heeft wel vertrouwen, maar vindt wel dat er echt meer moet gebeuren om de veiligheid te vergroten. Een aanzienlijke groep van 17% zegt zich hier niet mee bezig te houden of dit niet te weten. Ook vindt 87% dat de overheid actiever zou moeten optreden tegen cybercriminaliteit. De laconieke houding waarover Hustinx sprak, blijkt nauwelijks uit deze cijfers, eerder een gebrek aan vaardigheden.

Een belangrijke manier waarop de overheid de bezuinigingen op de collectieve uitgaven hoopt op te vangen is door de slimmere inzet van ICT en innovatie (TK 2012/2013b). Geavanceerde IT-oplossingen kunnen bijvoorbeeld een uitkomst zijn in de opsporing, zoals voor het ontsleutelen van digitale kinderporno. Wel gaat het vaak met vallen en opstaan, zoals blijkt uit de kinderziektes van de interne systemen BVH en C2000 (communicatienetwerk van Nederlandse hulp- en veiligheidsdiensten). Ook loopt de kennisontwikkeling in de samenleving vaak voor op de expertise binnen de overheid. Door het

hoge tempo van innovatie overziet de overheid de beveiligings- en privacyrisico's niet altijd. Vanuit dit perspectief zijn grote technologische stappen met directe gevolgen voor de burger, zoals het wetsvoorstel van maart 2013 van de ministers van V&J en Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) waarin burgemeesters de bevoegdheid krijgen drones in te zetten voor de lokale ordehandhaving, ten minste opvallend te noemen.

Huiselijk geweld tegen vrouwen ongeveer even vaak gerapporteerd

Er wordt al enkele jaren gericht beleid gevoerd om huiselijk geweld te bestrijden. Huiselijk geweld betreft fysieke, seksuele of psychische mishandeling, gepleegd door (ex-) partners, gezins- of familieleden of huisvrienden. Vanwege de afhankelijkheidsrelatie tussen dader en slachtoffer gaat het vaak om structureel geweld. Naast preventie is het onmiddellijk stoppen van het geweld dan ook van het grootste belang. Sinds 1 januari 2009 geldt hiervoor de Wet tijdelijk huisverbod, om daders bij acute dreiging tien dagen uit huis te plaatsen. Sinds 2009, toen er 2107 huisverboden werden opgelegd, groeide dit aantal jaarlijks: in 2012 moesten 3529 plegers van huiselijk geweld hun huis verlaten (www.huiselijkgeweld.nl).

Tabel 10.2

Vooraf mishandeling van vrouwen gebeurt vaak in huiselijke kring

Slachtoffers van geweldsdelicten, naar type delict en relatie met de dader, personen van 15 jaar en ouder, 2011 (in procenten)

		totaal	seksuele delicten	mishandeling	bedreiging
vrouw	dader bekend	55.6	45.2	74	59.7
	partner	2.8	1.1	11.7	2
	ex-partner	5	3.3	7.1	5.8
	familieid	3.2	2.2	10.7	2.1
	buurtgenoot	15.8	6.5	17.9	23.3
	iemand van het werk	12.5	16.5	10	9.8
	andere bekende	17.5	17.4	17.6	17.6
	dader onbekend	44.4	54.8	26	40.3
	man	dader bekend	38.3	44.3	39.7
partner		0.4	1.3	0.5	0.2
ex-partner		1.4	0.9	2.6	1.2
familieid		1.3	1.6	0.9	1.3
buurtgenoot		13.4	7.8	11.6	14.5
iemand van het werk		5.3	12.3	5	4.8
andere bekende		17.5	23.3	19.8	16.3
dader onbekend		61.7	55.7	60.3	62.6

Bron: CBS (IVM '11, overgenomen uit: Huys et al. 2012)

Door de afhankelijkheidsrelatie tussen dader en slachtoffer wordt huiselijk geweld veel minder gemakkelijk gemeld bij de politie en in slachtofferenquêtes. Toch is in de IVM tot en met 2011 aan slachtoffers gevraagd of de dader een bekende van hen is. Hieruit blijkt voor 2011 dat 56% van de vrouwelijke geweldsslachtoffers hun dader kende. Onder mannen is 38% slachtoffer van een bekende geworden. In verreweg de meeste gevallen gaat het om een buurtgenoot, iemand van het werk of een andere bekende. Van huiselijk geweld is sprake bij 11% van de vrouwelijke geweldsslachtoffers. Onder mannelijke geweldsslachtoffers is dat met 3% veel minder vaak.

Vrouwen wijzen de partner, ex-partner of een ander familielid vooral vaak aan als dader van mishandeling (30% van de mishandelingen). Dit is een zeer groot verschil met mannen (4%). Ook in 10% van de bedreigingen van vrouwen wordt een dader in huiselijke kring genoemd, tegen 3% van de bedreigingen van mannen. Van seksuele delicten wordt minder vaak gerapporteerd dat ze door (ex-)partners of andere familieleden zijn gepleegd. Ook is het verschil tussen mannen en vrouwen hier met 4% en 7% kleiner. Het geweld door een (ex-)partner of ander familielid dat door vrouwen wordt gerapporteerd is in de afgelopen jaren niet gestegen. In 2009 was het ook 11% van de vrouwelijke geweldsslachtoffers en over 2005 tot en met 2008 was het gemiddeld 12% (Keuzenkamp et al. 2009; Van Noije et al. 2011). Van de mannelijke geweldsslachtoffers rapporteerde in eerdere jaren gemiddeld 2% huiselijk geweld, iets minder dan de 3% in 2011. Zoals gezegd wordt het slachtofferschap van huiselijk geweld, vanwege de gevoeligheid van de informatie, waarschijnlijk onderschat in de IVM. Daarom maakt de studie van Van der Heijden et al. (2009) gebruik van de 'vangst-hervangstmethode' op basis van politieregistraties. Hun schatting komt uit op ruim 197.000 slachtoffers van huiselijk geweld tussen mei 2006 en mei 2007 en bijna 113.000 verdachte plegers. Tussen 2004 en 2007 werd ruim 60% slachtoffer van lichamelijk geweld. Bedreiging en seksueel geweld volgden met zo'n 15% en 9%. 50% van de slachtoffers is de (ex-)partner of huisvriend van de dader, 15% is een kind en 15% een overig familielid.

10.4 Verdachten steeds minder vaak minderjarig

De politie registreert verdachten van wie een redelijk vermoeden bestaat dat zij een misdrijf hebben begaan. Tussen 2005 en 2011 is het aantal geregistreerde verdachten jaarlijks afgenomen van 500.000 in 2005 naar 372.000 in 2011, een afname met 26% (Eggen en Kessels 2012). Deels komt dit doordat de (geregistreerde) criminaliteit in deze periode is afgenomen, met 11%, en er dus minder daders zijn om op te sporen. Een andere verklaring is dat er in 2011 naar verhouding minder zaken zijn opgelost (§ 10.6). Tegen slechts een deel van de geregistreerde verdachten kan een proces-verbaal worden opgemaakt. Deze *aangehouden* verdachten namen eveneens in aantal af, maar met horten en stoten en met 14% veel minder sterk: van 238.000 in 2005 tot 205.000 in 2011 (www.statline.cbs.nl: 'veiligheid en recht'). Het CBS schat dat van de aangehouden verdachten meer dan 90% later inderdaad als dader wordt aangemerkt. Het aandeel minderjarigen (12-17-jarigen) onder de aangehouden verdachten (tussen 12 en 79 jaar) nam na 2005 nog licht toe tot 13,5% in 2007. Sindsdien nam het jaarlijks

af tot 10% in 2011. Deze afname overtreft ruimschoots de afname van het aandeel 12-17-jarigen in de bevolking en daarmee is de oververtegenwoordiging van minderjarige verdachten in 2011 kleiner dan voorheen. Het aandeel jongvolwassen verdachten (18-24 jaar) bleef toenemen van 24% in 2005 tot 26% in 2010 en 2011. Dit is ten dele te verklaren door de groei van deze leeftijdscategorie in de bevolking. Jongvolwassen verdachten zijn nog altijd sterk oververtegenwoordigd, maar sinds 2009 niet sterker. Tussen 2007 en 2011 werden minderjarigen vooral minder vaak verdacht van vernieling/verstoring van de openbare orde en geweldsmisdrijven. Ook onder jongvolwassenen nam het aantal verdachten van vernieling/verstoring van de openbare orde het sterkst af. In 2011 werden juist iets meer jongvolwassenen verdacht van vermogensmisdrijven dan in 2007.

Het aandeel vrouwen onder de aangehouden verdachten is klein, maar neemt wel toe. In 2005 was 16% vrouw, in 2011 is dat 17,5%, gelijk aan 2010. Vrouwen worden relatief vaak in verband gebracht met vermogenscriminaliteit en relatief weinig met vandalisme en verstoring van de openbare orde. Het aandeel minderjarigen onder vrouwelijke verdachten is hoger dan onder mannen; het aandeel jongvolwassenen juist lager.

In 2011 was de etnische herkomst van aangehouden verdachten in 54% van de gevallen Nederlands, minder dan in 2005 (58%). Niet-westerse migranten uit de traditionele landen Marokko, Turkije, Suriname, Nederlandse Antillen en Aruba maakten 22% van de aangehouden verdachten uit; 8% was van overige niet-westerse afkomst en 15% was westerse migrant. Daarmee zijn mensen van niet-westerse afkomst oververtegenwoordigd onder de verdachten. De aandelen van deze migrantengroepen zijn licht gestegen ten opzichte van 2005, maar alleen dat van de westerse migranten steeg ook ten opzichte van 2010. Voor alle herkomstgroepen steeg de kans om verdacht te worden van een misdrijf tussen 2001 en 2007, waarna het tot 2010 daalde. Alleen onder de Marokkaanse, Turkse en Surinaamse Nederlanders daalde het verdachtenpercentage ook weer tussen 2010 en 2011. De niet-westerse oververtegenwoordiging onder volwassen verdachten kan deels worden verklaard door het hoge aandeel jonge mannen onder niet-westerse migranten (Blom et al. 2005; zie ook Eggen en Kessels 2012). Ook de minder gunstige sociaaleconomische positie van niet-westerse migranten draagt bij aan de verklaring. Toch blijft het verschil tussen migranten en autochtone Nederlanders voor een aanzienlijk deel nog onverklaard (Van Noije en Kessels 2011).

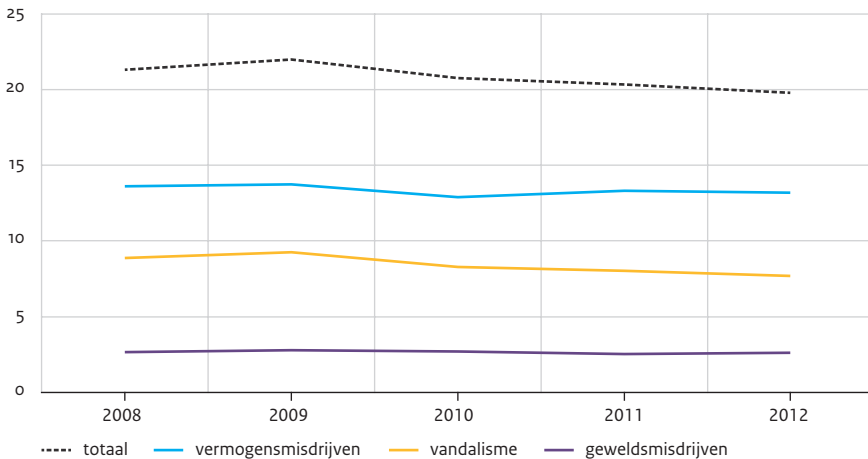
10.5 Minder slachtoffers in 2012

In 2012 gaf 20% van de Nederlandse bevolking van 15 jaar en ouder aan in de afgelopen twaalf maanden eens of vaker slachtoffer van criminaliteit te zijn geweest. Corrigeren we de IVM-cijfers over 2008-2011 voor methodeverschillen met de VM zoals in figuur 10.3⁷, dan wordt een hele lichte aanhoudende daling zichtbaar vanaf 2009, toen het slachtofferschap nog op 22% uitkwam. Vermogenscriminaliteit maakte in 2012 met 13% de meeste slachtoffers. Daarnaast wordt 8% slachtoffer van vandalisme. Geweld treft minder mensen: 2,6% in 2012.

Figuur 10.3

Afname slachtofferschap vooral dankzij afname vandalisme

Ondervonden slachtofferschap in de voorgaande twaalf maanden naar delictsoort, personen van 15 jaar of ouder, 2008-2012 (in procenten)^a

a De cijfers over 2008-2011 gecorrigeerd voor de methodebreuk tussen de IVM en de VM (CBS 2013).

Bron: CBS (IVM'08-'11, VM'12)

De samenhang tussen slachtofferschap en leeftijd, sekse, etniciteit en opleiding wordt jaar op jaar bevestigd. Mensen worden minder vaak slachtoffer naarmate ze ouder worden: 65-plussers meer dan twee keer zo weinig als 15-24-jarigen. Het verschil tekent zich bij alle delictgroepen af. Vergeleken met de 25-64-jarigen treft alleen vandalisme de allerjongste groep minder vaak, omdat zij vaak nog niet in het bezit zijn van een auto of huis waaraan vernielingen kunnen plaatsvinden.

Een kleiner verschil is dat tussen de seksen: mannen zijn vaker slachtoffer, behalve van vermogensdelicten. Niet-westerse migranten en hun kinderen zijn vaker slachtoffer dan autochtone Nederlanders, vooral van gewelds- en vermogenscriminaliteit. Slachtofferschap neemt ook toe met het opleidingsniveau, al geldt dat in mindere mate voor geweld. Het neemt ten slotte toe met de stedelijkheid van de woonomgeving.

Verklaringen voor deze bevolkingsverschillen worden in de literatuur vooral gezocht in dagelijkse activiteiten en leefstijlen die samenhangen met achtergrondkenmerken als leeftijd, opleiding en stedelijkheid. Jongeren begeven zich bijvoorbeeld vaker in risicovolle uitgaansgebieden en er is meer criminaliteit in de stad (Wittebrood en Van Wilsem 2000; Wittebrood 2006). Onderzoek laat zien dat het hogere slachtofferschap van niet-westerse migranten grotendeels verdwijnt wanneer gecorrigeerd wordt voor het feit dat onder hen relatief veel jongeren en stedelingen zijn (Korf en Bovenkerk 2007; Wittebrood et al. 2005). Er is nog geen eenduidige verklaring voor het hoge gerapporteerde slachtofferschap onder hoogopgeleiden. Enerzijds kan worden verondersteld dat hun

betere materiële positie hen tot aantrekkelijke doelwitten voor vandalisme en vermogensmisdrijven maakt. Anderzijds wonen ze overwegend ook in betere wijken waar de risico's lager zijn. In de internationale literatuur wordt daarnaast aangenomen dat hoogopgeleiden een lagere tolerantiegrens hebben, waardoor ze incidenten eerder als slachtofferschap benoemen en ermee naar buiten treden (Laub 1997).

Tabel 10.3
Stedelingen en jongeren het vaakst slachtoffer

Ondervonden slachtofferschap naar bevolkingskenmerken en delictsoort, 2012 (in procenten)

		totaal	gewelds- misdrijven	vermogens- misdrijven	vandalisme
totaal		19.8	2.6	13.2	7.7
seks	man	20.3	3.2	12.8	8.3
	vrouw	19.4	2.0	13.6	7.1
leeftijd	15-24 jaar	26.2	5.3	18.5	7.5
	25-44 jaar	22.2	2.8	14.4	9.0
	45-64 jaar	19.1	2.1	12.4	8.1
	≥ 65 jaar	12.3	0.9	8.4	4.8
opleiding	laag	17.0	2.3	11.4	6.4
	midden	20.4	3.0	13.3	8.0
	hoog	22.9	2.6	15.2	9.2
herkomst	autochtoon	19.4	2.5	12.6	7.7
	westerse migrant	19.6	2.5	13.4	6.9
	niet-westerse migrant	23.6	3.2	17.7	7.9
stedelijkheid	zeer sterk stedelijk	26.5	3.5	18.8	9.8
	sterk stedelijk	21.6	2.9	14.1	8.5
	matig stedelijk	18.7	2.4	12.3	7.1
	weinig stedelijk	15.8	1.9	10.0	6.3
	niet stedelijk	13.2	1.8	8.3	5.2

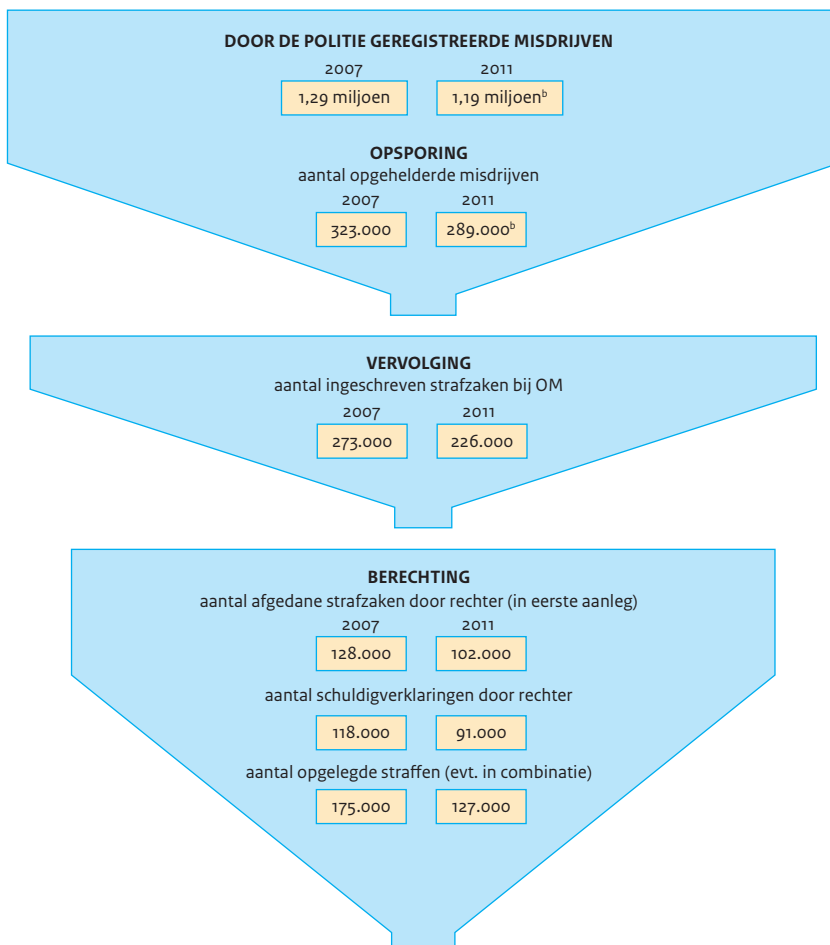
Bron: CBS (VM'12)

10.6 De bestrijding van de criminaliteit

Het op peil houden of zelfs verbeteren van de productiviteit van de politie, het om en de rechterlijke macht is in tijden van economische neergang een extra uitdaging. Schema 10.1 laat zien hoe de doorstroom van misdrijven door de strafrechtelijke keten zich ontwikkeld heeft tussen 2007 en 2011.⁸ De strafrechtelijke keten vangt aan bij de melding van een misdrijf bij de politie en eindigt, na opsporing en vervolging, bij de berechting van een verdachte.

Schema 10.1

Stroomschema van de strafrechtelijke keten in 2007 en 2011^a (in absolute aantallen)

a De cijfers zijn afgerond op duizendtallen.

b Voorlopig cijfer.

Bron: CBS

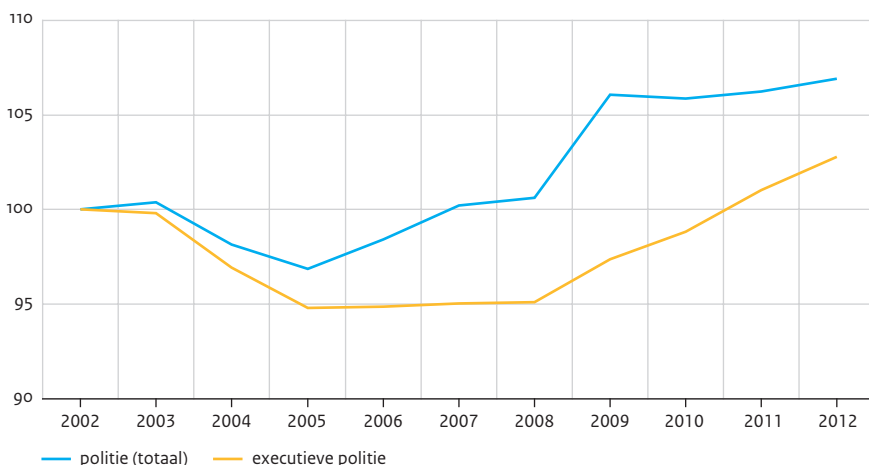
Politie: meer blauw op straat

Per 100.000 inwoners waren er in 2012 351 politieambtenaren beschikbaar (exclusief aspiranten). Dit aantal nam vooral tussen 2005 en 2009 toe en groeit sindsdien minder hard. Deze stabilisering geldt niet voor de executieve politiemensen, belast met de uitvoering van politietaken (surveillanten, agenten en rechercheurs). Hun aantal steeg van 219 beambten per 100.000 inwoners in 2005 naar 238 in 2012. Het aandeel executief personeel binnen het hele politieapparaat werd sinds 1997 alleen maar kleiner, maar sinds 2010 stijgt dit juist.

Figuur 10.4

Meer blauw op straat

Aandeel executieve politie binnen de totale politieorganisatie, 2002-2012 (index, 2002 = 100)

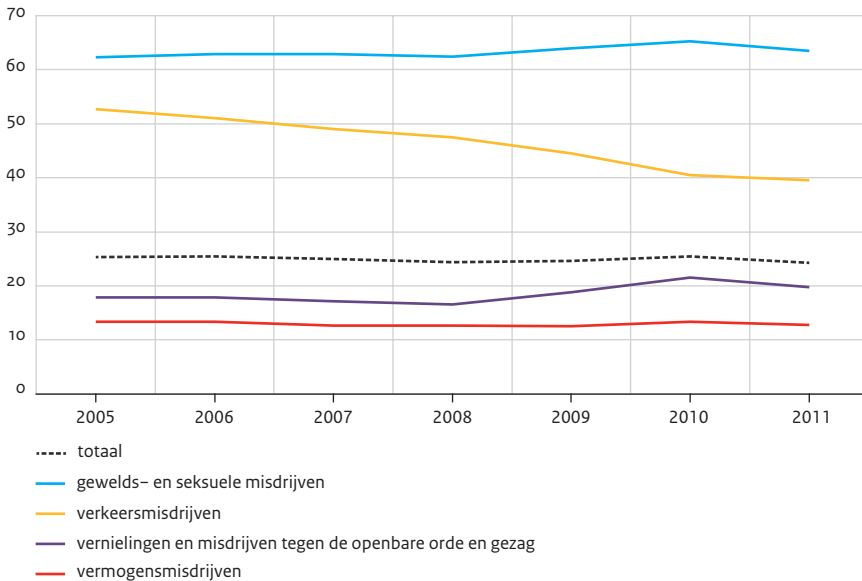
Bron: V&J (2013)

Het opsporen van verdachten is een van de kerntaken van de politie. In de actuele overeenkomst tussen de korpsbeheerders en de regering, Landelijke prioriteiten 2011-2014, is bepaald dat het aandeel aanhoudingen op heterdaad in 2012 met 5% en in 2014 met 25% gestegen moet zijn ten opzichte van 2011. Deze prestatiegraad blijkt echter pas vanaf 2012 uit de bedrijfsvoeringssystemen afgelezen te kunnen worden (V&J 2013). Ook moet de pakkans (het aantal afgehandelde verdachten van misdrijven gedeeld door het aantal misdrijven x 100) voor slachtofferdelicten met hoge impact (overvallen, straatroof, woninginbraak en geweld samen) met 25% stijgen naar 37,5% in 2014. In 2012 bleek de pakkans voor deze delicten al 38%, waarmee dit doel dus is gehaald en de ambitie voor 2014 naar boven is bijgesteld (V&J 2013).

Figuur 10.5

Lager ophelderingspercentage vooral voor rekening van verkeersdelicten

Opheldering naar delictsoort, 2005-2011 (in procenten)

Bron: CBS (politiestatistiek '05-'11)

Voor het ophelderingspercentage is geen streefcijfer bepaald. Een misdrijf wordt als opgehelderd beschouwd indien ten minste één verdachte bij de politie bekend is, ongeacht of deze voortvluchtig is of ontkent het delict te hebben begaan. Het aantal opgehelderde misdrijven daalde van 339.000 in 2005 naar 323.000 in 2007 en 289.000 in 2011. Maar ook het aantal geregistreerde misdrijven daalde in deze hele periode (zie schema 10.1). Gerelateerd aan de ontwikkeling van de geregistreerde criminaliteit komt dit neer op een schommeling van het ophelderingspercentage tussen ruim 25% en ruim 24% sinds 2005. Met 24,2% is het in 2011 dus aan de lage kant. Dit komt vooral door een gedaald aantal opgehelderde verkeersmisdrijven (39,6%). De ophelderingspercentages van geweld (63,5%), vandalisme (19,8%) en vermogenscriminaliteit (12,8%) liggen in 2011 wel lager dan het hoge percentage in 2010, maar niet of nauwelijks dan in de jaren daarvoor. Een aantal relativeringen is op zijn plaats bij het ophelderingspercentage als indicatie van het succes van de politie. Het is immers onduidelijk of de verdachte die bij de politie bekend is later door de rechter ook schuldig zal worden bevonden. In Zweden is een schuldigverklaring een voorwaarde voor een opgehelderde zaak. Daarnaast worden veel delicten door een kleine groep veelplegers gepleegd. Door een veelpleger op te pakken, kan de politie de oplossing van wel vijf delicten in handen hebben, terwijl dit misschien maar voor één misdrijf bekend is. Ook wordt het ophelderingspercentage gedrukt door een hoge aangifte- en registratiebereidheid. Als meer misdrijven bij de politie

bekend zijn, moeten er relatief ook meer misdrijven worden opgelost, bij een gelijke omvang van de onderliggende criminaliteit. Dit verklaart mede waarom ophelderingspercentages in bepaalde landen hoger zijn dan in Nederland (Smit et al. 2003).

Justitie: geldboete niet meer de meest voorkomende straf

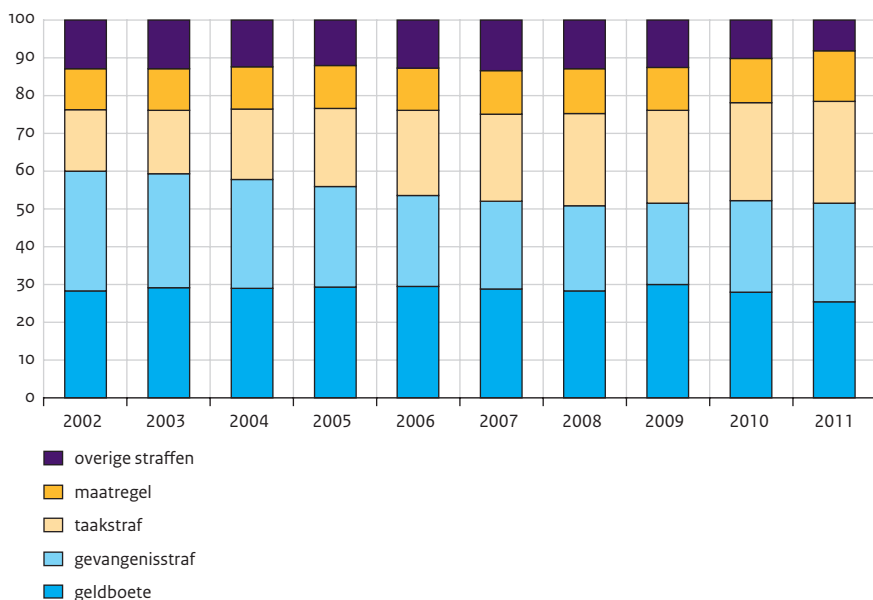
Ondanks de afname van het aantal opgehelderde zaken, kreeg het OM in 2011 meer zaken te verwerken. Dat aantal daalde vanaf 2007 (273.000) tot 2010 (209.000), maar maakt in 2011 met 226.000 zaken een sprongetje omhoog (schema 10.1). In 2011 bracht het OM 131.000 zaken voor de rechter. De rechter handelde 102.000 zaken af, ruim 20% meer dan het OM zelf afdeed, maar dit aantal neemt sinds 2006 aanhoudend af. In 90% van deze zaken werd de verdachte schuldig verklaard en in 89% werd ook een straf of maatregel opgelegd. Ook deze percentages nemen al jaren licht af. In 2007 was het aandeel schuldigverklaringen bijvoorbeeld nog 92% (schema 10.1) en werd in 91% van rechterlijke afdoeningen een straf opgelegd.

Van de straffen of maatregelen die de rechter in 2011 oplegde, was 27% een taakstraf, 26% een gevangenisstraf en 25% een geldboete. Na een jarenlange daling is het aandeel gevangenisstraffen in 2010 en 2011 gestegen. Het aandeel taakstraffen stijgt al jaren. Geldboetes waren de afgelopen jaren de meest voorkomende straf, maar in 2011 zijn ze gepasseerd door zowel gevangenisstraffen als taakstraffen.

Figuur 10.6

Hogere aandelen taakstraffen en gevangenisstraffen

Afdoeningen door de rechter, naar type sanctie, 2002-2011 (in procenten)

Bron: CBS (Statistiek rechtbankstrafzaken '02-'11)

De gemiddelde duur van de opgelegde (onvoorwaardelijke) gevangenisstraffen nam tussen 2006 en 2010 geleidelijk toe van 142 tot 163 dagen, maar daalde in 2011 naar 156 dagen. De duur bij vermogensdelicten volgt dit patroon, terwijl het bij vandalisme in 2011 sterker naar beneden duikt. Voor gewelds- en seksuele misdrijven nam de duur vanaf 2007 sterk toe; in 2011 is deze met 271 dagen nagenoeg gelijk aan 2010. De hoogte van de opgelegde geldboetes is flink afgenomen, het sterkst tussen 2009 en 2011. Dit komt doordat lagere boetes van 100 tot 250 euro vaker zijn opgelegd, maar vooral doordat het aandeel hoge boetes van 1000 euro of meer sterk daalde. Veranderingen in de hoogte van straffen zijn niet per se een teken dat er lichter of zwaarder gestraft wordt, maar ook dat meer of minder ernstige misdrijven meer of minder vaak voorkomen.

10.7 Slachtoffers vaker tevreden over bejegening dan over optreden van instanties

De overheid neemt sinds de jaren zeventig steeds meer verantwoordelijkheid voor slachtofferzorg, van hulpverlening tot directe financiële of emotionele genoegdoening door de dader. Met de Wet versterking positie slachtoffer uit 2011 is een grote stap gezet. Slachtoffers hoefden niet langer zelf achter een schadevergoeding aan. Ze kregen recht op rechtsbijstand, recht op inzage van stukken en recht op informatie over het vrijkomen van de dader. Tijdens kabinet-Rutte I is een landelijk netwerk van slachtofferloketten gerealiseerd, waardoor het slachtoffer relevante instellingen niet langer afzonderlijk hoeft te benaderen. Met de nota Recht doen aan slachtoffers (TK 2012/2013d) benadrukt het kabinet-Rutte II dat slachtofferzorg ook een van de huidige speerpunten is. De vijf nog vrij algemene doelstellingen worden in de komende periode uitgewerkt. Een van de plannen is om het spreekrecht, waarmee slachtoffers zich sinds 2004 (schriftelijk) en 2005 (mondeling) kunnen laten horen in het strafproces, te verruimen. In 2012 is de kring van spreekgerechtigden al uitgebreid, met bijvoorbeeld ouders van minderjarige slachtoffers. Het kabinet wil nu ook dat slachtoffers en nabestaanden zich behalve over de gevolgen van het misdrijf, ook over de strafmaat mogen uitspreken.

Slachtofferhulp Nederland (SHN) speelt een sleutelrol in de slachtofferzorg. SHN adviseert slachtoffers op praktisch en juridisch gebied en biedt emotionele ondersteuning. In 2012 werden ruim 220.000 mensen aangemeld bij SHN, 14% meer dan in 2011. Volgens SHN komt deze stijging vooral doordat de politie, verantwoordelijk voor 89% van de aanmeldingen, systematischer doorverwijst. De meeste aanmeldingen waren slachtoffers van vermogensdelicten (42%), gevolgd door geweldsslachtoffers (36%), verkeersslachtoffers (14%), zedenslachtoffers (3%) en overige slachtoffers (4%). Zo'n 151.000 mensen werden geholpen, van wie 40% behoefte had aan vervolghulp, 7% minder dan in 2011. Van deze slachtoffers kreeg 97% emotionele ondersteuning en/of praktische ondersteuning, 30% kreeg hulp bij het verhalen van schade, 13% kreeg begeleiding bij het strafproces, 9% werd doorverwezen en 7% werd begeleid bij de schriftelijke slachtofferverklaring of het spreekrecht (SHN 2013).

Slachtoffers blijken het meest tevreden over de wijze waarop ze door diverse betrokken instanties zijn bejegend (Timmermans et al. 2012, 2013). Op dit gebied scoort SHN met 90% tevreden slachtoffers het hoogst, gevolgd door de politie (82%), de rechterlijke

macht (75%) en het OM (72%). Over de praktische en juridische ondersteuning door SHN is 74% tevreden; over de emotionele ondersteuning 57%. De rechter functioneert volgens 60% goed: deze is bijvoorbeeld voldoende deskundig en heeft de juiste schadevergoeding opgelegd. Met 44% vinden minder slachtoffers dat de politie haar taak goed uitvoert, bijvoorbeeld door zich voldoende in te zetten om de dader op te sporen en hen op de hoogte te houden van de afloop van de zaak.

10.8 Minder verloedering en sociale overlast in de buurt waargenomen

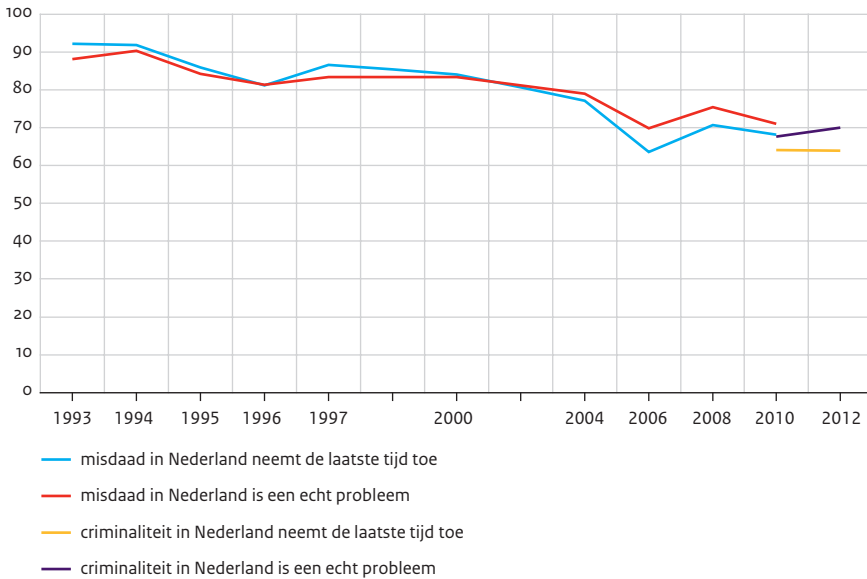
Het kabinet ziet het niet alleen als zijn taak om de veiligheid van de Nederlandse bevolking te verbeteren, maar ook haar gevoelens van onveiligheid. Die moeten in 2014 met 10% zijn afgenomen ten opzichte van 2010 (TK 2012/2013a). Om dat te bereiken is meer nodig dan het bestrijden van criminaliteit alleen, want iedereen beleeft veiligheid op zijn eigen manier, gebaseerd op uiteenlopende signalen uit de omgeving en de media (Elchardus et al. 2008; Oppelaar en Wittebrood 2006; Pleysier 2010; Skogan en Maxfield 1981).

Een aspect van de subjectieve veiligheid is hoe mensen de veiligheid van de samenleving als geheel beoordelen. Volgens het SCP-onderzoek Culturele veranderingen vond in de jaren negentig meer dan 90% van de Nederlanders dat 'de misdaad de laatste tijd toeneemt'. Dit aandeel daalde over de jaren, tot 64% in 2012. Het percentage Nederlanders dat vindt dat misdaad 'een echt probleem aan het worden is' maakte een vergelijkbare daling door, en was 70% in 2012. Nog altijd is een ruime meerderheid van de Nederlanders negatief gestemd over het criminaliteitsniveau in de samenleving.

Figuur 10.7

Volgens een steeds kleinere meerderheid neemt de criminaliteit de laatste tijd toe

Publieke opinie over criminaliteit in de Nederlandse samenleving, 1993-2012 (in procenten)^a

a In 2012 is het woord 'misdaad' in beide cv-vraagstellingen vervangen door 'criminaliteit'. In 2010 zijn beide versies gebruikt.

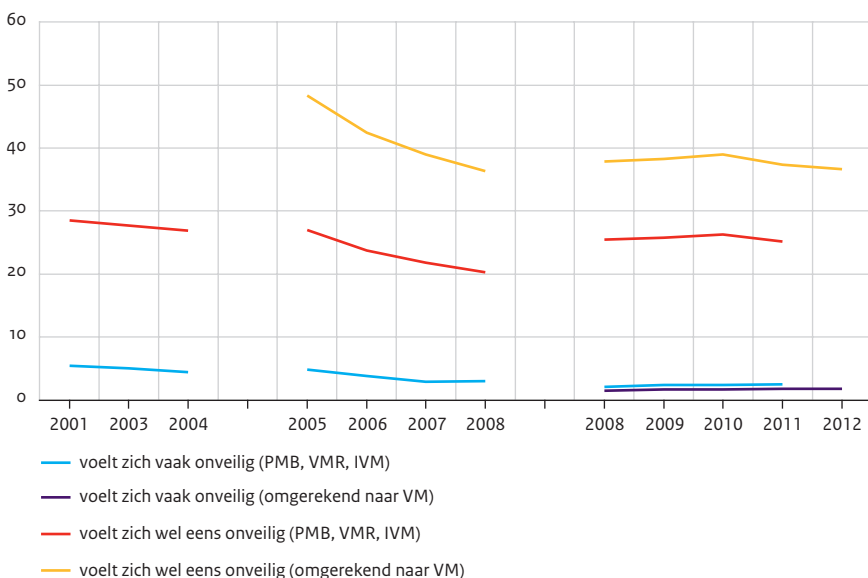
Bron: SCP (cv '93-'12)

Deze kritische houding zal voor lang niet iedereen gevolgen hebben voor het persoonlijke gevoel van veiligheid. Het aandeel mensen dat in 2012 zegt zich in het algemeen *wel eens* onveilig te voelen, ligt met 37% dan ook veel lager (vm '12). Corrigeren we de cijfers over 2005-2011 voor de methodebreuk met de vm (figuur 10.8), dan blijkt dit een voortzetting van de lichte afname sinds 2010. Een kleine 2% zegt zich *vaak* onveilig te voelen, gelijk aan eerdere jaren. Wordt alleen gevraagd naar onveiligheidsgevoelens in de eigen buurt, dan heeft 18% deze in 2012 *wel eens* ervaren. Dit aandeel schommelt (omgerekend naar de vm) sinds 2008 tussen 17% en 19%. Ook in de buurt voelt een kleine 2% zich *vaak* onveilig.

Figuur 10.8

iets minder mensen voelen zich wel eens onveilig

Onveiligheidsgevoelens onder de Nederlandse bevolking van 15 jaar en ouder, 2001-2012
(in procenten)

Bron: BZK/Justitie (PMB'01-'04); CBS (VMR'05-'08); CBS (IVM'08-'11); CBS (VM'12)

Dat het gevoel van onveiligheid niet alleen wordt ingegeven door het risico op slachtofferschap, blijkt wel uit het feit dat het aantal mensen dat de kans op slachtofferschap hoog inschat veel lager is dan het aantal dat zich wel eens onveilig voelt. Met 10% schatten in 2012 nog de meeste mensen de kans op woninginbraak (heel) hoog in. Van zakkenrollerij (4%), straatroof (met geweld) (3%) en mishandeling (2%) denken minder mensen slachtoffer te worden. Deze risicoperceptie sluit overigens dichterbij de feitelijke percentages slachtoffers (§ 10.5).

De dagelijkse omgang tussen mensen is een van de mogelijke signalen waaraan mensen hun veiligheid aflezen. Het aandeel mensen dat in 2012 zegt wel eens respectloos te worden behandeld, loopt uiteen van 7% door bekenden tot 22% door onbekenden op straat, een geleidelijke afname vanaf 2009. Daarnaast vindt 69% dat mensen in de buurt op een prettige manier met elkaar omgaan, iets minder dan in de afgelopen jaren.

Andere signalen zijn de mate van verloedering en antisociaal gedrag die men in de omgeving waarneemt. In 2012 vindt een kleine 25% dat fysieke verloedering vaak in de buurt voorkomt, aanzienlijk minder dan in de voorgaande vier jaren. Het kan gaan om hondenpoep, zwerfafval, vernield straatmeubilair of bekladde muren en gebouwen. Met 10% vinden minder mensen dat er veel sociale overlast in de buurt voorkomt,

bijvoorbeeld door hangjongeren of drank- en drugsgebruik. Ook dit aandeel is lager dan in de voorgaande vier jaren.

10.9 Nog geen spoor van de crisis

Voor het eerst in jaren geeft het ministerie van V&J minder uit aan veiligheidszorg. Men is vast van plan de veiligheid hier niet onder te laten lijden. Vergeleken met andere departementen is de taakstelling van het ministerie naar eigen zeggen dan ook beperkt. Het budget voor politietoezicht en opsporing wordt zelfs verruimd. Dat deze investering van pas zal komen, blijkt wel uit de lichte terugval in het ophelderingspercentage in 2011, ondanks de toename van blauw op straat. Efficiëntie en innovatie moeten de financiële klappen elders grotendeels opvangen. Of dit lukt, zal pas later zichtbaar worden in de cijfers. De uitgaven van het ministerie van V&J groeiden immers door tot en met 2011. Toch is het spannend om te bezuinigen op criminaliteitsbestrijding in een tijd waarin er misschien juist extra behoefte aan is. Het ministerie houdt er rekening mee dat meer mensen door de crisis het verkeerde pad op gaan. Hoewel er ook geluiden zijn dat de buit juist in tijden van overvloed voor het oprapen ligt (Vollaard et al. 2009), onderschrijft de wetenschappelijke literatuur deze gedachte. Verschillende internationale empirische studies tonen een verband tussen werkloosheid en inkomensongelijkheid enerzijds en met name vermogenscriminaliteit anderzijds (bv. Hooghe et al. 2011; Vollaard et al. 2009). Financiële 'nood' door faillissementen, ontslagen en schulden kan illegale verdienmodellen aantrekkelijker maken, en zowel witteboordencriminaliteit, zoals fraude en belastingontduiking, als straatcriminaliteit stimuleren.

Tekent een dergelijk crisiseffect zich al af? Volgens zowel de bevolking als de politie was er in 2011 ongeveer evenveel criminaliteit als in 2010, maar minder dan in de jaren daarvoor. Een optimistische lezing is dus dat de criminaliteit niet is gegroeid, ondanks een gestegen registratiebereidheid die de politiecijfers opdrijft. Nog geen spoor van de crisis dus. Een pessimistische lezing is dat de daling van criminaliteit vooralsnog niet doorzet na 2010. Ook in het gestegen aantal gerapporteerde *pogingen tot inbraak* in 2011 zou men vroegtijdige steun voor deze lezing kunnen zien.

Als vertrouwen en optimisme in de gemoedstoestand van mensen plaatsmaken voor typische crisisbegrippen als verlies, uitzichtloosheid en onzekerheid (hoofdstuk 3) kan de crisis ook het gevoel van veiligheid negatief beïnvloeden. Ook hiervan vinden we nog geen spoor: het algemene gevoel van veiligheid is al een aantal jaar vrij stabiel, sinds 2010 zelfs gunstig. De vraag blijft of de veiligheidsbeleving zich zonder crisis niet nog gunstiger zou hebben ontwikkeld. Het kabinet ligt in elk geval op koers om de voorgenomen 10% afname van het *algemene* onveiligheidsgevoel te realiseren. Of hiermee ook minder mensen angst hebben om slachtoffer te worden, is niet gezegd. In elk geval niet volgens het gevoel van onveiligheid *in de buurt*, dat sinds 2010 onveranderd is. Het is nog erg vroeg om actuele ontwikkelingen toe te schrijven aan de crisis. Hoewel Europa al in 2008 te maken kreeg met economische recessie, was er de eerste jaren vooral sprake van een financiële of bankencrisis. Bij de gewone Nederlander diende de economische crisis zich pas echt aan in 2011, toen de koopkracht begon te dalen en een

groeïend aantal mensen werkloos thuis kwam te zitten (hoofdstuk 5 en 6). Als de crisis de criminaliteit blijkt aan te jagen, zullen we ook dit pas in de komende jaren zien.

Noten

- 1 Alle vormen van diefstal, verduistering en inbraak, ook met geweld. Daarnaast alle valsheid-misdrijven, waaronder vals geld in omloop brengen en valsheid in geschriften. Verder bedrog, heiling, afpersing en afdreiging, bankbreuk en witwassen (CBS Standaardclassificatie Misdrijven 2010).
- 2 Misdrijven tegen de openbare orde: openlijke geweldpleging, huis-, lokaal en computervrederebreuk en discriminatie. Misdrijven tegen het openbare gezag: niet opvolgen ambtelijk bevel, wederspanningheid, valse aangifte, mensensmokkel en verblijf van ongewenste vreemdeling.
- 3 Moord en doodslag, hulp bij zelfdoding en levensbeëindiging op verzoek, voor zover niet binnen de wet is toegestaan, en illegale abortus (CBS Standaardclassificatie Misdrijven 1993).
- 4 Voor afzonderlijke delicten zijn geen recentere internationale cijfers beschikbaar.
- 5 Het CBS definieert hacken als het ongeoorloofd binnendringen op iemands computer.
- 6 Het CBS definieert identiteitsfraude als het gebruik zonder toestemming van persoonsgegevens voor financieel gewin.
- 7 Voor de omrekenfactoren van VMR en IVM naar VM, zie *Veiligheidsmonitor 2012*, tabel 1 van bijlage 2 (CBS 2013).
- 8 De verschillende databronnen waarmee de strafrechtketen hier beschreven wordt, zijn onderling niet altijd goed vergelijkbaar.

Literatuur

- Abraham, M., S. Flight en W. Roorda (2011). *Agressie en geweld tegen werknemers met een publieke taak. Onderzoek voor Veilige Publieke Taak 2007 - 2009 - 2011*. Amsterdam: DSP-groep bv.
- Bijl, R., J. Boelhouwer, M. Cloin en E. Pommer (2011). *De sociale staat van Nederland 2011*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Blom, M., J. Oudhof, R.V. Bijl en B.F.M. Bakker (red.) (2005). *Verdacht van criminaliteit: autochtonen en allochtonen nader bekeken*. Den Haag: ministerie van Justitie/Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.
- Capgemini (2013). *Trends in Veiligheid 2013. Een digitale samenleving kan niet zonder digitale veiligheid*. Utrecht: Capgemini.
- CBS (2013). *Veiligheidsmonitor 2012*. Den Haag / Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek
- Deursen, A.J.A.M. van en J.A.G.M. van Dijk (2011). *Trendrapport computer- en internetgebruik 2011. Een Nederlands en Europees perspectief*. Enschede: Universiteit Twente.
- Eggen, A.Th.J. en R.J. Kessels (2012). Criminaliteit en opsporing. In: M.M. Rosmalen, S.N. Kalidien en N.E. Heer-de Lange (red.), *Criminaliteit en rechtshandhaving 2011* (p. 383-434). Den Haag: Boom Lemma Uitgevers.
- Elchardus, M., S. de Groof en W. Smits (2008). Rational fear or represented malaise: A crucial test of two paradigms explaining fear of crime. In: *Sociological Perspectives*, jg. 51, nr. 3, p. 453-471.
- Goudriaan, H., P. Nieuwebeerta en K. Wittebrood (2005). Overzicht van onderzoek naar determinanten van aangifte doen bij de politie. Theorieën, empirische bevindingen, tekortkomingen en aanbevelingen. In: *Tijdschrift voor Veiligheid en Veiligheidszorg*, jg. 4, nr. 1, p. 27-48.

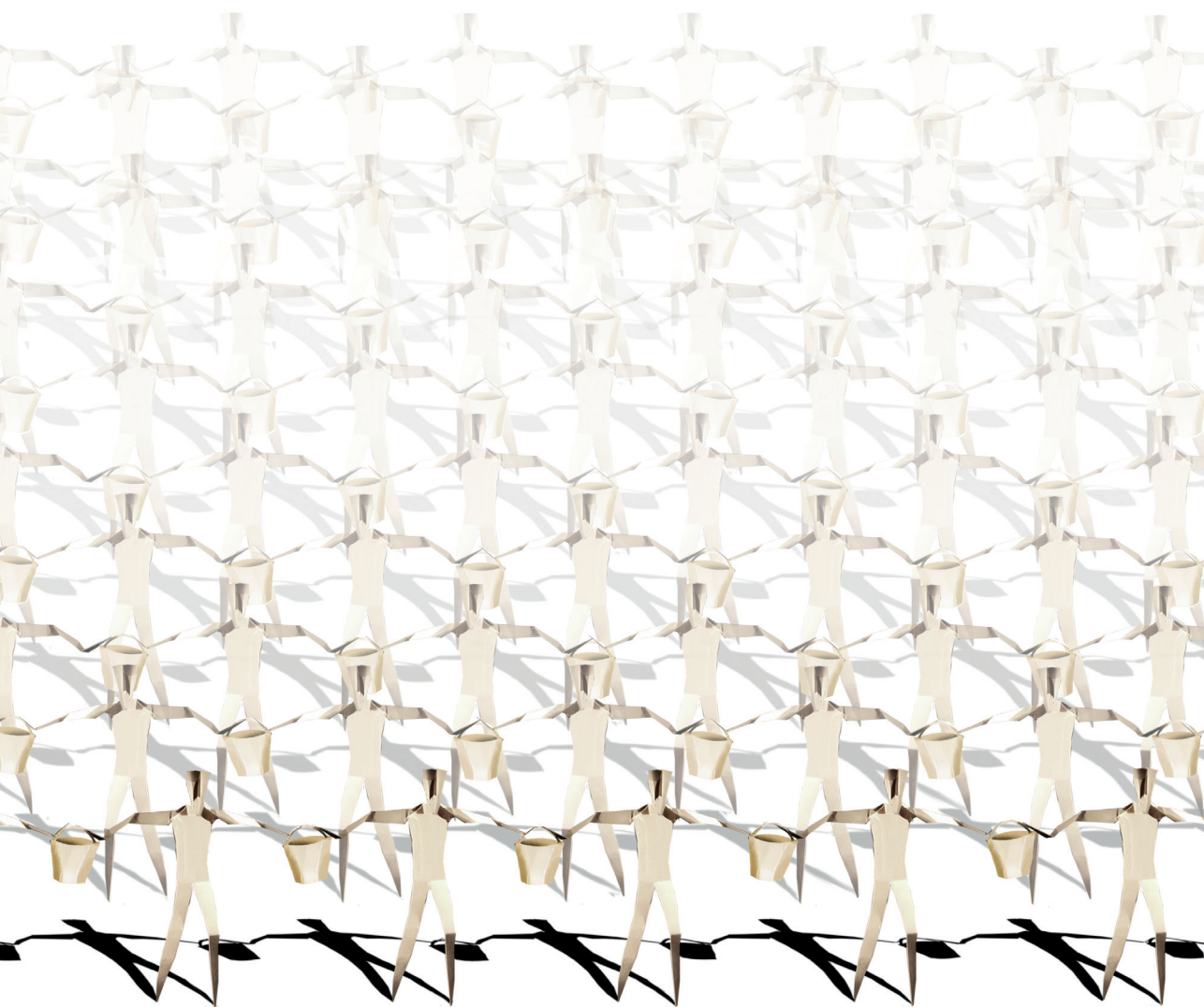
- Heijden, P.G.M. van der, M.J.L.F. Cruyff en G.H.C. van Gils (2009). *Omvang van huiselijk geweld in Nederland*. Den Haag: WODC.
- Hooghe, M., B. Vanhoutte, W. Hardyns en T. Bircan (2011). Unemployment, Inequality, Poverty and Crime: Spatial Distribution Patterns of Criminal Acts in Belgium, 2001–06. In: *The British Journal of Criminology*, jg. 51, nr. 1., p. 1-20.
- Huys, H., L. van Noije, L., F. Huls en B. Hermans (2012). Geweld tegen vrouwen en meisjes. In: A. Merens, M. Hartgers en M. van den Brakel (red.), *Emancipatiemonitor 2012* (p. 146-162). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Keuzenkamp, S., F. Huls en B. Hermans (2009). In: A. Merens en B. Hermans (red.), *Emancipatiemonitor 2008* (p. 220-249). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Korf, D.J. en F. Bovenkerk (2007). *Dubbel de klos. Slachtofferschap van criminaliteit onder etnische minderheden*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Landelijk C10 Office (2012). *Bijstelling Aanvalsprogramma IV Politie. Tweede helft 2012 en doorkijk eerste helft 2013*. Den Haag: Landelijk C10 Office.
- Laub, J.H. (1997). Patterns of Criminal Victimization in the United States. In: R.C. Davis, A.J. Lurigio en W.G. Skogan (red.), *Victims of Crime* (tweede editie) (p. 9-26). Thousand Oaks: Sage.
- NCSC (2012). *Cybersecuritybeeld Nederland. CSBN-2*. Den Haag: Nationaal Cyber Security Centrum.
- Noije, L. van, F. Huls en H. Huys (2011). Geweld tegen vrouwen en meisjes. In: A. Merens, M. van den Brakel, M. Hartgers en B. Hermans (red.), *Emancipatiemonitor 2010* (p. 207-235). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Noije, L. van en R. Kessels (2012). Verdachten, slachtoffers en onveiligheidsgevoelens. In: M. Gijsberts, W. Huijnk en J. Dagevos (red.), *Jaarrapport Integratie 2011* (p. 203-226). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Oppelaar, J. en K. Wittebrood (2006). *Angstige burgers*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Pleysier, S. (2010). 'Angst voor criminaliteit' onderzocht. *De brede schemerzone tussen alledaagse realiteit en irrationeel fantoom* (proefschrift). Den Haag: Boom Lemma Uitgevers.
- SHN (2013). *Jaarverslag 2012. Jaar van de vooruitgang*. Utrecht: Slachtofferhulp Nederland.
- Skogan, W.G. en M.G. Maxfield (1981). *Coping with Crime. Individual and Neighbourhood Reactions*. Londen: Sage Publications.
- Smit, P.R. en H. Goudriaan (2012). Nederland in internationaal perspectief. In: M.M. Rosmalen, S.N. Kalidien en N.E. Heer-de Lange (red.), *Criminaliteit en rechtshandhaving 2011* (p. 283-305). Den Haag: Boom Lemma Uitgevers.
- Smit, P.R., F.P. van Tulder, R.F. Meijer en P.P.J. Groen (2003). *Het ophelderingspercentage nader beschouwd*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.
- Timmermans, M., J. van den Tillaart en G. Homburg (2012). *Eerste meting slachtoffermonitor: ervaringen van slachtoffers met justitiële slachtofferondersteuning. Deel 1: politie*. Amsterdam: regioplan beleidsonderzoek.
- Timmermans, M., J. van den Tillaart en G. Homburg (2013). *Eerste meting slachtoffermonitor: ervaringen van slachtoffers met justitiële slachtofferondersteuning. Deel 2: Openbaar Ministerie, Rechtspraak en Slachtofferhulp Nederland*. Amsterdam: Regioplan beleidsonderzoek.
- TK (2007/2008). *Programma Veilige Publieke Taak*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2007/2008, bijlage bij 28684, nr. 117.
- TK (2012/2013a). *Vaststelling van de begrotingsstaten van het Ministerie van Veiligheid en Justitie (VI) voor het jaar 2013. Memorie van toelichting*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, nr. 33400-VI, nr. 2.

- TK (2012/2013b). *Vaststelling van de begrotingsstaten van het Ministerie van Veiligheid en Justitie (VI) voor het jaar 2013. Brief van de minister en staatssecretaris van Veiligheid en Justitie*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, nr. 33400-VI, nr. 106.
- TK (2012/2013c). *Aanbieding onderzoeksrapport straftoemeting bij agressie en geweld tegen werknemers met een publieke taak. Brief van de minister van Veiligheid en Justitie*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, nr. 28684.
- TK (2012/2013d). *Slachtofferbeleid. Brief van de staatssecretaris van Veiligheid en Justitie*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, nr. 33552, nr. 2.
- v&j (2013). *Jaarverslag Nederlandse Politie 2012*. Den Haag: ministerie van Veiligheid en Justitie.
- Volkskrant (2011). Er is weinig interesse voor privacy In: *de Volkskrant* 15 juni 2011. Geraadpleegd op 28 juni via www.volkskrant.nl/vk/nl/2844/Archief/archief/article/detail/2445261/2011/06/15/Er-is-weinig-interesse-voor-privacy.dhtml.
- Vollaard, B., P. Versteegh en J. van den Brakel (2009). *Veelbelovende verklaringen voor de daling van de criminaliteit na 2002*. Apeldoorn: Commissie Politie en Wetenschap.
- VVD, CDA en PvdA (2010). *Vrijheid en verantwoordelijkheid. Gedoogakkoord*. Den Haag: VVD / CDA / PvdA.
- VVD en PvdA (2012). *Bruggen slaan. Regeerakkoord*. Den Haag: VVD / PvdA.
- Wittebrood, K. (2006). *Slachtoffers van criminaliteit. Feiten en achtergronden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wittebrood, K. en J. van Wilsem (2000). Jongeren en geweld. De relatie tussen slachtofferschap, daderschap en leefstijl. In: *Sociale wetenschappen*, jg. 43, nr. 3, p. 59-71.
- Wittebrood, K., J. Latten en H. Nicolaas (2005). Wonen, leefbaarheid en veiligheid in concentratiewijken. In: *Jaarrapport integratie 2005* (p. 132-147). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum / Centraal Bureau voor de Statistiek.

11

Wonen

11 Wonen

Jeanet Kullberg en Michiel Ras

Kernpunten

- Het aandeel eigenaar-bewoners is na 2009 voor het eerst sinds decennia niet meer toegenomen en bleef bijna 60%. De vraag naar huurwoningen is sterker gegroeid dan de vraag naar koopwoningen.
- Mede door de Brusselse regels voor toewijzing van huurwoningen komen de lagere middeninkomens moeilijker aan een woning. Duurdere huurwoningen zijn relatief schaars; koopwoningen liggen buiten financieel bereik.
- Het gemiddelde aandeel van de kosten van wonen in het inkomen (de woonquote) is de afgelopen drie jaar licht gestegen, zowel bij eigenaar-bewoners als bij huurders. Nog steeds heeft wie nog maar kort in de woning woont, over het algemeen een hogere woonquote.
- Door de crisis stijgt het aantal gedwongen verkopen, maar het aantal is nog altijd laag. Bij huishoudens met een nationale hypotheekgarantie ligt dit nu op 0,33% per jaar. In 2013 gaat het naar verwachting om 4500 huishoudens.
- De prijsdaling op de koopmarkt bedroeg circa 20% sinds de crisis in 2008. Ongeveer 20% van de eigenaar-bewoners zou bij verkoop verlies moeten nemen. Als de huizenprijzen blijven dalen, zal dat aantal toenemen, wat de neiging om te verhuizen blijft afremmen.
- Door de voorgenomen huurstijgingen zullen de bestedingsmogelijkheden van huurders afnemen. De koopmarkt is voor hen ondanks de recente prijsdalingen een onzeker alternatief, mede door de strengere eisen voor hypotheeken.
- Van de 1,1 miljoen huishoudens met een gezinslid met matige of ernstige lichamelijke beperkingen woont bijna de helft in een schijnbaar ongeschikte woning. Toch wil twee derde van hen beslist niet verhuizen. Deze verhoudingen waren tien jaar geleden hetzelfde.

11.1 Recent woonbeleid

Hervormingen

De afgelopen jaren staat de woningmarkt sterk in de belangstelling van media en politiek. Door de crisis springt het belang van de volkshuisvestingssector voor de (financiële) economie in het oog. De bouwsector en de daarvan afgeleide bedrijvigheid kwijnen zolang de woningprijzen en -verkopen dalen. Veel potentiële kopers stellen hun plannen uit zolang het prijsdieptepunt nog niet bereikt lijkt te zijn. De toegenomen hypotheekschulden vormen bovendien een bedreiging voor de stabiliteit en de leencapaciteit van Nederlandse banken. In een evaluatie van de Nederlandse woningmarkt adviseerde de Europese Commissie (2013) daarom:

de inspanningen met het oog op de geleidelijke hervorming van de woningmarkt op te voeren door de geplande beperking van de fiscale aftrekbaarheid van de hypotheekrente te bespoedigen, een meer marktgericht prijsstelsel op de huurwoningenmarkt in te voeren en de huur beter te koppelen aan de inkomens van huishoudens in de sociale woningsector.

Dit zijn ook de onderdelen waarop het kabinet maatregelen getroffen heeft, maar het punt van de Europese Commissie is dat de hervormingsmaatregelen ontoereikend zouden zijn.

Eigenaar-bewoners

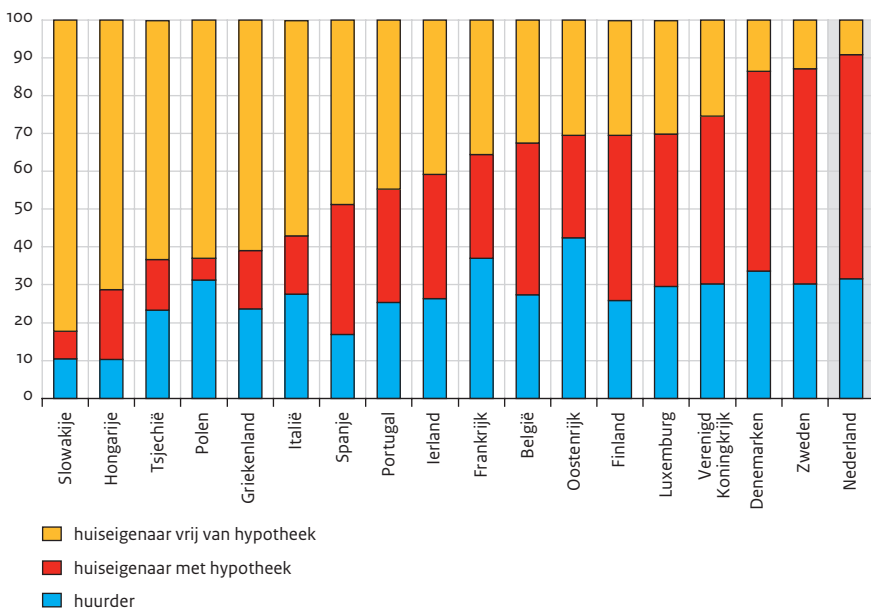
Het eigenwoningbezit is de afgelopen decennia aanhoudend (fiscaal) gestimuleerd in Nederland (SCP 2012) en bedraagt nu bijna 60% van de woningvoorraad. Daarmee is Nederland dichterbij het Europese gemiddelde van ruim 70% gekomen; vooral in Oost- en Zuid-Europa zijn de aandelen hoog. In welvarende landen als Duitsland, Zwitserland en Zweden heeft slechts 40% van de huishoudens een woonhuis. Het hoge aandeel in Zuid-Europese landen heeft te maken met een mediterrane verzorgingsstaatsregime, waarbij familie een belangrijke rol speelt bij het verwerven van een eigen woning en de staat nauwelijks voorziet in sociale huurwoningen. In Oost-Europese landen heeft privatisering van voormalige sociale huurwoningen een hoge vlucht genomen. Noord- en West-Europese landen kennen een uitgebreider verzorgingsmodel met een grotere, maar slinkende sociale huurwoningvoorraad.

Bijzonder is dat in Nederland het overgrote deel van de eigenaren (nog) een hypotheek heeft (figuur 11.1) en dat die hypotheek ook hoger is dan elders in Europa. Dit hangt onder meer samen met de hypotheekrenteaftrek, die lenen fiscaal aantrekkelijk maakt. Per 1 januari 2013 geldt hypotheekrenteaftrek voor nieuwe hypotheekleningen alleen nog indien periodiek en uiteindelijk volledig wordt afgelost. Dit betekent hogere lasten voor wie een (nieuwe) hypotheek wil afsluiten. Per 1 januari 2014 zullen behalve nieuwe koopstarters ook de huiseigenaren die al een hypotheek hebben en in de hoogste belasting-schijf vallen heel geleidelijk worden gekort in hun hypotheekrenteaftrek.

Ook kan de woning in Nederland (meer dan) volledig met vreemd vermogen gefinancierd worden, wat in andere landen meestal niet zo is. In beide opzichten vormt Nederland een uiterste binnen Europa (Dol en Haffner 2010). De maximale lening wordt nu stapsgewijs verlaagd. In 2010 was het gemiddelde van nieuwe leningen opgelopen tot 110% van de waarde van de woning. In 2011 werd een gedragscode voor de banken overeengekomen om dit te verlagen tot 106% van de waarde van het huis met het voornemen in 2018 op maximaal 100% uit te komen. Er ligt een voorstel (Commissie Structuur Nederlandse Banken 2013) voor geleidelijke verdere reductie tot 80%. Een dergelijke *loan to value* sluit aan bij praktijken in andere Europese landen en bij de situatie zoals die rond 1970 in Nederland bestond. Tegenover de hogere financieringslast staan inmiddels lagere woningprijzen en een verlaging van de overdrachtsbelasting (van 6% naar 2%). Voor koopstarters, die met hogere financieringslasten te maken krijgen, is voor 2013 bovendien 50 miljoen euro aan startersleningen gereserveerd, waarmee ongeveer 11.000 starters geholpen zouden moeten worden. Dit betekent een kleine 5000 euro per starter. Het aantal woningzoekenden dat een huis wil kopen daalde ten opzichte van 2009 (met 6%; 29.000 huishoudens), ondanks dat de woningprijzen en de overdrachtsbelasting gedaald zijn. Dit weegt kennelijk onvoldoende op tegen allerhande onzekerheden en zwaardere hypotheekvoorwaarden (Blijie et al. 2013).

Figuur 11.1
Nederlandse woningeigenaren het vaakst met hypotheek belast

Bevolking (in personen) van Europese landen naar huurders versus woningeigenaren die wel respectievelijk niet een hypotheek op hun huis hebben, 2009 (in procenten)

Bron: Eurostat (gegevens Duitsland niet beschikbaar)

Huurders

Van alle huurders huurt ruim driekwart van een woningcorporatie en dat betekent meestal (in 88% van de gevallen) dat het om een sociale huurwoning gaat met een huur onder de liberalisatiegrens van 665 euro (prijspeil 2012). Per juli 2013 zijn inkomensafhankelijke huurverhogingen doorgevoerd van 1,5 tot 4 procentpunt boven de inflatie. De extra huurinkomsten worden door het rijk afgeroomd door een verhuurdersheffing, die zwaar drukt op de investeringsruimte van de corporaties. Corporaties zouden meer inkomsten moeten halen uit de verkoop van sociale huurwoningen. Daarom is voorgesteld de regels hiervoor te versoepelen: de woningen mogen dan met 25% korting verkocht worden. Dit tot verontrusting van onder meer makelaars en de Vereniging Eigen Huis omdat dit de verkoopprijzen onder druk zet (Vereniging Eigen Huis et al. 2012). Huurders met een laag inkomen hebben recht op huurtoeslag. Bijna 40% van de huurders ontvangt huurtoeslag. Per 2013 zijn de toeslagbedragen verlaagd met 8,80 euro per maand om de overheidsuitgaven te beteugelen (Rijksoverheid 2012).

Volgens EU-besluit van 1 januari 2011 (de 'staatssteunregeling') mogen corporaties hooguit 10% van hun sociale huurwoningen toewijzen aan huishoudens met een belastbaar jaarinkomen boven 33.614 euro (TK 2010/2011). Voor huishoudens met hogere inkomens

wordt de sociale huurwoning gezien als oneerlijke concurrentie met particuliere verhuur. In 2011 werd deze toewijzingsdoelstelling ruimschoots gehaald (BZK 2013: 167). Het gevolg is dat een grote groep met een laag inkomen (enkele jaren na de invoering) wat sneller een woning vindt (volgens een modelmatige raming van Eskinasi et al. 2012). De kleinere groep huishoudens met lagere middeninkomens (tot 38.000 euro) ziet de wachttijd gemiddeld genomen juist verdubbelen. Zij zijn vooral aangewezen op duurdere corporatiehuurwoningen en particuliere huurwoningen. Inkomensgroepen vanaf 43.000 euro hebben veel minder last van de regeling omdat ze zich vaker op een koopwoning oriënteren (Eskinasi et al. 2012). De vraag naar huurwoningen richt zich meer dan voorheen op woningen met een huur boven de liberalisatiegrens, wat samenhangt met de strengere toewijzingsregels voor sociale huurwoningen (Blijie et al. 2013).

11.2 Hoe woont de bevolking?

Nederland in Europa

Van alle 7,5 miljoen Nederlandse huishoudens (die niet in verpleeg- en verzorgingshuizen verblijven) woont 96% in een zelfstandige woning; de rest woont in wooneenheden met gedeelde voorzieningen, woonboten en -wagens en pensions (Blijie et al. 2013). De kwaliteit van de Nederlandse woningen is in het algemeen goed. Basisvoorzieningen zoals keuken en sanitair zijn in verreweg de meeste woningen aanwezig. Het aantal bewoners per woning ligt met 2,3 personen rond het Europese gemiddelde, net als de beschikbare oppervlakte per bewoner (tabel 11.1).

Binnen Europa is Nederland onderscheidend als een land van rijtjeshuizen. Het aandeel mensen in een rijtjeshuis (inclusief twee-onder-een-kap) was in 2011 ruim 61% van de Nederlandse bevolking tegen ruim 23% gemiddeld in de EU-landen (BZK 2013: 15; figuur 11.2). Alleen het Verenigd Koninkrijk en Ierland komen dicht in de buurt. In het Verenigd Koninkrijk is opmerkelijk dat ook in de grote steden (kleine) rijtjeshuizen domineren, wat vermoedelijk samenhangt met de vroege industrialisatie. In Nederland zijn oudere eengezinsarbeiderswoningen vooral in kleinere steden te vinden, maar werd de eengezinswoning in de naoorlogse jaren met het stijgen van de welvaart de standaard, ook voor de huursector. In veel landen zijn huurwoningen vrijwel uitsluitend appartementen. De laatste decennia stijgt het aandeel meergezinshuurwoningen in Nederland, onder meer door de nieuwbouw voor ouderen. Het betreft nu ruim de helft van alle huurwoningen.

Vrijstaande woningen komen veel voor in landen met een traditie van particuliere opdrachtgevers die kleinschalig laten bouwen. In Nederland en het Verenigd Koninkrijk heersen strikte planningsystemen, in combinatie met een bouwtraditie die is gericht op grootschaligheid.

Tabel 11.1

Nederlandse woningen goed uitgerust en ruim

Enkele kenmerken van de woningvoorraad in Europese landen: oppervlakte per persoon in de (permanent) bewoonde woningen, aanwezigheid van bad of douche, van een keuken en het aandeel sociale huurwoningen als percentage van alle huurwoningen, omstreeks 2000-2008

	m ² per persoon in de woning ^a	bad of douche aanwezig ^b	keuken aanwezig ^b	% sociale huurwoningen ten opzichte van alle huurwoningen ^c
Nederland	41	96	97	75
België	.	96	.	24
Duitsland	43	97	99	9
Frankrijk	40	97	88	44
Oostenrijk	43	98	100	59
Luxemburg	66*	94	.	.
Denemarken	51	94	97	51
Zweden	45	100	96	46
Finland	39	99	78	53
Italië	37	99	.	19
Spanje	33	99	.	.
Portugal	.	65	68	.
Griekenland	31	92	78	0
Ierland	35	94	100	.
Verenigd Koninkrijk	44	100	100	.
Tsjechië	29	84	96	.
Hongarije	31	89	94	38
Polen	24	86	55	71
Slowakije	26	90	97	.

a Jaren 2000 tot en met 2009; zoveel mogelijk exclusief tweede woningen en leegstaande woningen, afgerond op meters.

b Gegevens uit 1998 tot en met 2005.

c Jaren 2006 tot en met 2009, meest 2008.

* = schatting

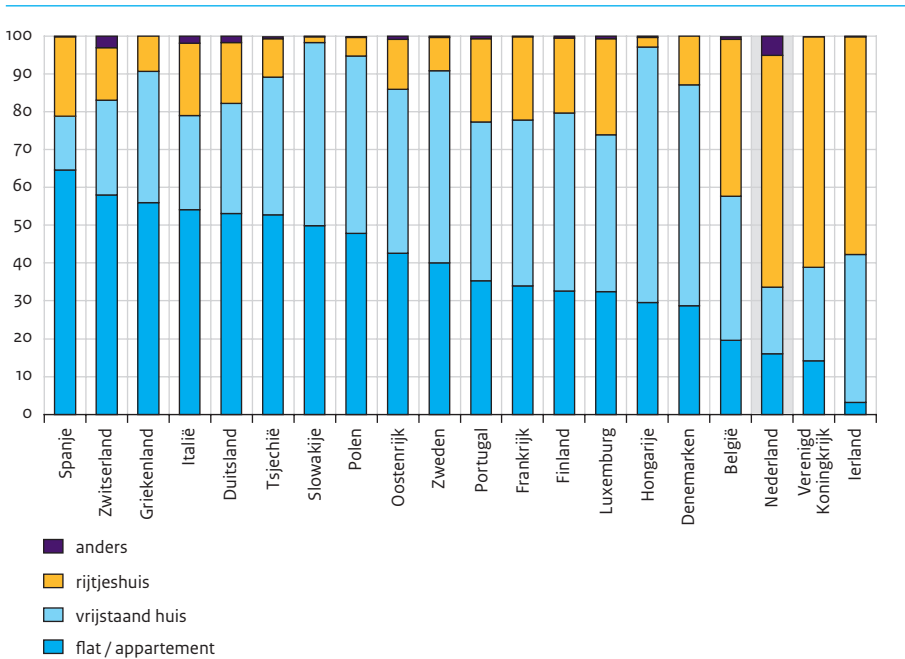
. = niet beschikbaar

Bron: Dol en Haffner (2010)

Figuur 11.2

Veel rijtjeshuizen in Nederland

Personen in een vrijstaand huis, een rijtjeshuis en een appartement in Europese landen, 2009
(in procenten)

Bron: Eurostat

De grote omvang van de sociale huursector in Nederland (tabel 11.1) is opmerkelijk omdat het welvaartsniveau tot de hoogste binnen (en buiten) Europa behoort (zie hoofdstuk 2). Daarom concluderen de Europese Commissie en de minister ook dat de sociale sector groter is dan nodig om de doelgroep met lage inkomens te accommoderen, terwijl hij door de staatssteun een oneerlijke concurrent vormt voor particuliere verhuurders.

Liever huren

In de afgelopen jaren van economische crisis en stagnatie op de woningmarkt nam het aantal verhuizingen af, vooral in de koopsector. De vraag naar huurwoningen nam toe, zowel naar sociale als naar commercieel verhuurde woningen. Het aantal koophuizen nam nog wel iets toe, maar veel minder dan de afgelopen jaren en decennia het geval was. Er werden minder koophuizen gebouwd en (sinds 2008) ook minder huurwoningen verkocht (Blijie et al. 2013). Na een lange periode van toename van het eigenwoningbezit nam het aandeel huishoudens in koopwoningen nauwelijks meer toe tussen 2009 en 2012; het bleef 59%. Onder de jongere huishoudens (hoofd tot 30 jaar), nam het eigenwoningbezit af ten opzichte van 2009, voor het eerst sinds jaren; onder ouderen nam het

juist verder toe door het ouder worden van mensen die eerder een woning kochten. De in hoofdstuk 2 geschetste veranderingen in huishoudens (meer alleenstaanden, uitgestelde gezinsvorming) en de flexibilisering van de arbeidsmarkt zijn trends die, los van crises, de vraag naar huurwoningen zullen doen toenemen.

Toegenomen vraag naar huurwoningen betekent dat degenen die niet in aanmerking komen voor een sociale huurwoning, of die daarop te lang moeten wachten, zijn aangewezen op particuliere verhuur, een sector die maar 10% van de woningvoorraad uitmaakt. Er zijn signalen dat de vraag naar huurwoningen voor een deel zijn weg vindt in de particuliere verhuur van koopwoningen, al dan niet met instemming van de bank¹ (Blijie et al. 2013) omdat ze lastig te verkopen zijn of omdat de eigenaar liever verhuurt dan verkoopt gelet op de gezakte verkoopwaarde. Verhuur kan via informele netwerken van de eigenaar of via commerciële bemiddelaars (zie ook § 12.5).

Weinig verandering in woonkwaliteit

Terwijl de verkoopprijs van woningen daalde met gemiddeld 20% sinds het begin van de crisis in 2008 bleef de kwaliteit ongeveer gelijk, gemeten naar aantallen kamers, oppervlakte en comfort van de woningen. Er veranderde weinig aan de woningvoorraad doordat er weinig werd gebouwd. Er veranderde ook weinig in de verdeling van de kwaliteit naar huishoudensgroepen. Tabel 11.2 toont de samenhang tussen verschillende woning- en persoonskenmerken in 2012. Nog altijd beschikken de 20% hoogste inkomens over bijna twee keer zoveel vierkante meters als de laagste inkomens, ook al doordat onder die hogere en middeninkomens meer tweeverdieners (met kinderen) zijn. In de vier grootste gemeenten zijn de woningen beduidend kleiner dan in de rest van Nederland; dat geldt nog sterker voor de aandachtswijken.² Het aantal kamers in eengezinshuizen neemt geleidelijk toe; inmiddels heeft de meerderheid vijf of meer kamers. In de gestapelde woningen (flats en appartementen) is de trend precies omgekeerd, ze hebben meestal, en ook steeds vaker, maximaal drie kamers. Maar wel grotere kamers dan voorheen, want de oppervlakte van (ouderen-) appartementen is sinds de jaren tachtig gestaag gestegen, net als die van eengezinshuizen (Blijie et al. 2013: 15). De laatste jaren zijn vanwege de crisis minder dure koopwoningen gebouwd en meer goedkopere koop- en (betaalbare) huurwoningen, veelal door woningcorporaties (Blijie et al. 2013: 17). Door de beperkte omvang van de nieuwbouw is dit niet herkenbaar in de totale woningvoorraad.

In de onderlinge verdeling van de totale (geïndexeerde) woonkwaliteit tussen bevolkingsgroepen (tabel 11.2, laatste kolom) veranderde weinig ten opzichte van 2009.³ Wel nam de kwaliteit waarover ouderen beschikken iets toe en die van de huishoudens tot 35 jaar juist iets af (niet in de tabel).

Tabel 11.2

Woningen van hoogste inkomens bijna twee keer zo groot als die van laagste inkomens

Gemiddeld aantal vierkante meter in de woning, aandeel huishoudens met een eengezinshuis, een koophuis (beide in procenten) en de totale woningkwaliteit (in indexcijfers, gemiddelde = 100) in 2012, naar inkomen, leeftijd, huishoudensamenstelling, etnische achtergrond en woongebied

	2012 woning- oppervlak in m ²	2012 % in eengezinshuis	2012 % in koophuis	2012 woning- kwaliteit ^a
besteedbaar inkomen				
onderste 20%	84	43	18	71
20%-80%	113	69	62	94
bovenste 20%	161	90	92	146
leeftijd				
18-34 jaar	92	44	46	74
35-64 jaar	127	77	67	106
≥ 65 jaar	111	65	50	102
huishoudensamenstelling				
alleenstaand	89	43	37	77
paar met thuiswonende kinderen	144	90	82	119
paar zonder kinderen	125	76	70	111
eenoudergezin	109	69	37	84
etnische achtergrond				
autochtone nederlander	120	72	63	104
niet-westerse migrant ^b	91	42	31	69
westerse migrant ^b	113	63	55	98
woongebied				
G4	87	25	38	77
G21	109	64	55	89
rest van Nederland	125	79	65	108
40 aandachtswijken	79	23	27	58
totaal	117	68	59	100

a De woningkwaliteit is gebaseerd op de woz-waarde, gecorrigeerd voor regionale prijsverschillen.

b En hun kinderen.

Bron: vROM; CBS (WBO'02; WoON'12) SCP-bewerking

Ouderen vaker in eengezinshuizen en koophuizen

Paren met kinderen wonen het meest in eengezinshuizen; het geldt voor 90% van de gezinnen met kinderen (tabel 11.2). Onder de huishoudens met kinderen die niet in een eengezinshuis wonen zijn naar verhouding veel eenoudergezinnen in de grotere gemeenten. De leeftijd waarop jongere paren een eengezinshuis betrekken schuift op, mede doordat relatievorming en het krijgen van kinderen worden uitgesteld. Oudere mensen blijven juist steeds langer in een eengezinshuis wonen. Ze worden ouder, ze blijven langer gezond en hun aantal neemt toe ten opzichte van de jongere huishoudens. Die al langer gaande trend zette zich de afgelopen jaren voort (Kullberg en Ras 2011; Blijie et al. 2013: 18).

Nederlanders met een niet-westerse achtergrond betrokken de afgelopen jaren, ook tijdens de crisis, wat vaker een eengezinshuis en ook een koophuis, waar er voor de autochtone bevolking weinig veranderde. Kopers die in de jaren vlak voor 2008 hun woning kochten, op het moment waarop de prijzen hun top bereikten, zijn kwetsbaar vanwege de prijsdaling nadien (zie § 11.5). In de grotere gemeenten en ook in de aandachtswijken nam het aandeel koopwoningen wat toe en in de rest van Nederland iets af ten opzichte van 2009.

Hoe wonen ouderen en mensen met lichamelijke beperkingen?

Gezien de vergrijzing (hoofdstuk 2) bekijken we nader hoe ouderen en mensen met lichamelijke beperkingen wonen. Hoe geschikt zijn hun woningen eigenlijk? Van alle zelfstandig wonende huishoudens (dat wil zeggen personen die niet in verzorgings- of verpleeghuizen wonen of inwonen bij een ander huishouden) zijn er 1,1 miljoen met tenminste één volwassene met matige of ernstige lichamelijke beperkingen. In 2002 ging het nog om ruim 900.000 huishoudens waar vergelijkbare beperkingen spelen (Kullberg en Ras 2004). De beperkingen betekenen dat men in ieder geval moeite heeft met traplopen en meestal ook hulp nodig heeft met huishoudelijk werk. In geval van ernstige beperkingen is meestal ook verzorging nodig, zoals assistentie bij het wassen. Mensen met cognitieve problemen (zoals dementie) die niet samengaan met fysieke beperkingen, zijn hierbij niet meegeteld. Van de mensen met beperkingen behoort volgens het WoON 2012⁴ ruim 60% tot de 65-plussers⁵.

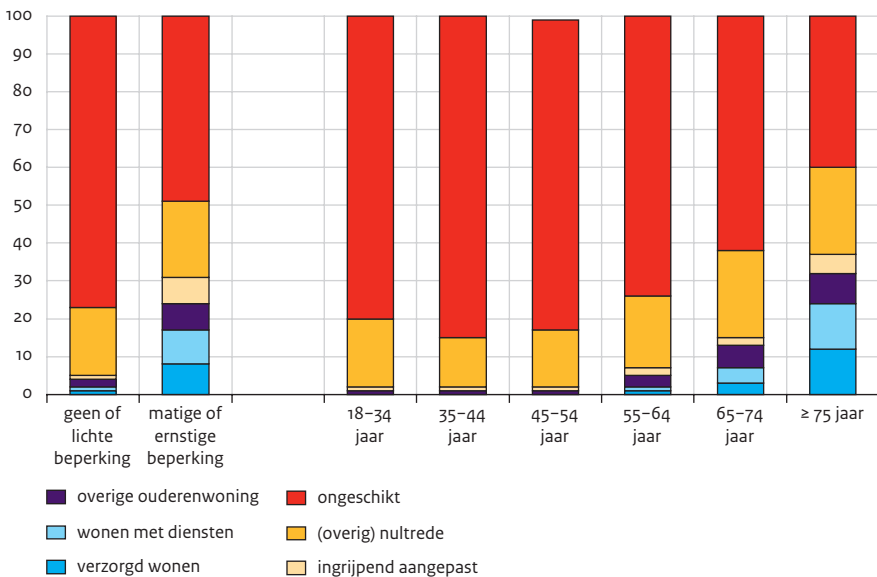
Het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) onderscheidt in de woningvoorraad verschillende maten van geschiktheid van de woning voor (oudere) mensen met gebreken. Daarin is een hiërarchie aangebracht van verzorgd wonen (ouderenwoningen waarbij zorg aan huis vanuit een nabij tehuis verpleging of persoonlijke verzorging kan worden geboden), wonen met diensten (ouderenwoningen waar diensten zoals maaltijdservice en alarmering geboden worden), overige voor ouderen bestemde woningen, ingrijpend aangepaste woningen die niet speciaal voor ouderen bestemd zijn, woningen zonder dit alles maar wel goed toegankelijk (nultrede) en woningen die op geen enkele manier toegerust zijn.

Figuur 11.3

Helft van mensen met beperkingen woont in ongeschikte woningen

Geschiktheid van de woning naar de lichamelijke beperkingen van bewoners en naar leeftijd van de oudste in het huishouden, 2012 (in procenten)

a Waaronder wooneenheden.

Bron: VROM (WoON'12) SCP-bewerking

Van de 1,1 miljoen huishoudens waar matige of ernstige lichamelijke beperkingen spelen, woont bijna de helft in een schijnbaar ongeschikte woning, een verhouding die tien jaar geleden precies hetzelfde was (Kullberg en Ras 2004). Bijna een kwart van hen woont in een ouderenwoning, meestal met zorg of diensten aan huis, en een kleiner deel woont in een ingrijpend aangepaste woning (figuur 11.3). Het aantal ouderenwoningen hield gelijke tred met het toegenomen aantal mensen met beperkingen. Bij een leeftijd vanaf 75 jaar wordt vaak gerekend met risico op gebreken en dat is goed zichtbaar in het aanzienlijk grotere aantal en aandeel bewoners in geschikte woningen. Van degenen met beperkingen in een minder geschikte woning is 80% toch (zeer) tevreden met hun woning. Dit kan ook juist een reden zijn om aan die woning vast te houden. Twee derde wil dan ook beslist niet verhuizen, wat tien jaar geleden ook het geval was. Mensen met lichamelijke beperkingen die 'ongeschikt' wonen zijn gemiddeld hoger opgeleid en rijker dan degenen die geschikt wonen. Ook is er vaker een partner of kind in huis. Dit betekent dat er vaker geld is om hulp in te kopen en vaker informele hulp geboden kan worden door huisgenoten. Toch komt onvrede met de woning onder mensen met beperkingen wel meer voor dan onder mensen zonder beperkingen (zie § 11.3).

Omgekeerd woont een flink aantal huishoudens die hooguit lichte lichamelijke problemen hebben in woningen met de mogelijkheid om thuis verpleging, verzorging of diensten te ontvangen. Maar liefst zo'n 40% van deze woningen ('verzorgd wonen' en 'wonen met diensten') wordt bewoond door mensen die gezien hun beperkingen dit niet direct nodig lijken te hebben. Een meerderheid van de bewoners, zowel die met als zonder beperkingen, gebruikt ook geen verpleging of diensten (WoON 2012). De meest gebruikte diensten zijn recreatieve diensten. Wel ontvangen mensen in deze woonvormen veel vaker verpleging, zorg en diensten dan die in overige woningen. Het kan zijn dat men ook zonder indicatie in dergelijke woningen terecht kon en er anticiperend op hulpbehoefte is gaan wonen. Ook is mogelijk dat een inmiddels overleden of opgenomen partner geïndiceerd is geweest.

In 2002 was in elk van deze woonvormen in nog wat sterkere mate sprake van ogenschijnlijk 'scheef wonen'. Er woonden naar verhouding nog iets meer mensen met hooguit lichte beperkingen in ouderenwoningen en aangepaste woningen (Kullberg en Ras 2004).

11.3 Tevredenheid met de woning

Overwegend tevreden

Al jaren ligt de tevredenheid met de woning in Nederland op een hoog niveau. Slechts een minderheid van 4% geeft aan (zeer) ontevreden te zijn, nog eens 7% geeft een neutraal oordeel (tevreden noch ontevreden) en de overige 89% is tevreden, van wie de helft zelfs zeer tevreden (WoON 2012). Die tevredenheid heeft over het geheel genomen niet geleden onder de crisis op de woningmarkt. Het aantal mensen dat hun wooncarriëpad geblokkeerd ziet door een onverkoopbare woning heeft die hoge tevredenheid in 2012 kennelijk (nog) niet aangetast. Het vaakst is er kritiek op de buitenruimte bij de woning en de ruimte in de woning. Dit zijn echter kenmerken die een beperkte invloed hebben op ontevredenheid. Daarvoor wegen de sfeer in de woning, de indeling ervan en de onderhoudstoestand het zwaarst.⁶ Maar minstens zo zwaar weegt onvrede met de buurt in een negatief oordeel over de woning: hinder, onveiligheid enzovoort. Tevredenheid met de buurt, maar ook met de woninggrootte en -indeling zijn wel de sterkste factoren die het verschil tussen een 'gewone' of sterke tevredenheid met de woning verklaren.

In appartement eerder ontevreden; in nieuwbouwhuis eerder zeer tevreden

Zowel bij grote tevredenheid als bij onvrede is er een voor de hand liggende relatie met de feitelijke kwaliteit van de woning, zoals die van de WOZ-waarde is afgeleid. Ook is, afgezien van de kwaliteit, het in eigendom hebben van de woning bevorderlijk voor de tevredenheid ermee. Of de woning een flat of appartement is in plaats van een eengezinswoning, weegt weer wat zwaarder dan de eigendomsverhouding. In flats is er vaker onvrede; de woonvorm is, vooral als het om oudere bouwjaren gaat, ook kwetsbaar voor burenoverlast. Een nieuwbouwhuis draagt bij aan een zeer sterke tevredenheid. De gemeentegrootte is niet relevant voor de tevredenheid met de woning; wel geven mensen met een huis in een aandachtswijk, bij gelijke woningkwaliteit en oordeel over

de woonomgeving, wat vaker aan zeer tevreden te zijn met hun huis. Het is mogelijk dat ze een gunstige prijs-kwaliteitsverhouding ervaren, want de status van de wijk drukt de woningprijs. Ook is mogelijk dat die lage status de verwachtingen tempert.

Middeninkomens minder vaak zeer tevreden; laagstopgeleiden vaker ontevreden

De tevredenheid van mensen met hoge of lage inkomens en opleidingen verloopt grotendeels via de woonkwaliteit die ze met die hulpbronnen verwerven. Toch zijn er, ook als voor de woonkwaliteit wordt gecorrigeerd, wel verschillen.⁷ Zo blijkt dat de hoogste inkomens en de laagste inkomens bij gelijke woonkwaliteit eerder 'zeer tevreden' zijn met de woning. Mogelijk speelt de prijs-kwaliteitsverhouding hier een rol; de middeninkomens leveren de grootste eigen bijdrage aan hun woonconsumptie, waar de laagste inkomens van huurtoeslag kunnen profiteren en de hogere van hypotheekrenteaftrek (Pommer 2011). Mensen met een lage opleiding neigen, bij gelijke woonkenmerken, eerder tot ontevredenheid. Dit kan verband houden met hun geringere perspectief op verbetering van de woonsituatie, waar hogeropgeleiden hun situatie eerder als een tijdelijke situatie kunnen zien.

Grootste kans op onvrede bij een middellange woonduur

Huishoudens met thuiswonende kinderen tonen zich minder tevreden met de woning; de aanwezigheid van kinderen stelt meer eisen aan de woning en omgeving.⁸ Hetzelfde geldt voor de aanwezigheid van iemand met lichamelijke beperkingen. Verder zijn ouderen meer tevreden dan mensen van middelbare leeftijd en jongeren. Zij hebben hun wooncarrière goeddeels achter zich en stellen zich vaker tevreden met het bereikte. Ook mensen die al langer dan tien jaar in hun woning wonen (ongeveer de helft) zijn vaker zeer tevreden dan degenen met een kortere woonduur. Hier speelt waarschijnlijk een selectie-effect: wie niet tevreden was, verhuisde eerder. Opvallend is dat de grootste kans op onvrede met de woning optreedt bij mensen met een woonduur tussen vier en tien jaar (ongeacht hun leeftijd). Bij een langere woonduur lijkt gewinning op te treden, of een selectie-effect of beide. Bij een kortere woonduur is men vermoedelijk nog tevreden met de gezette verhuistap.

11.4 Betaalbaar wonen

Woonuitgaven van huurders...

In 2012 betaalden huurders gemiddeld netto 600 euro per maand aan wonen, inclusief bijkomende uitgaven voor energie, water en heffingen van lagere overheden en na aftrek van de huurtoeslag (tabel 11.3). Huurders die hooguit drie jaar hun woning huren betalen gemiddeld netto 630 euro en dit neemt af tot 580 euro voor huurders die minstens elf jaar in dezelfde woning wonen. De bijkomende uitgaven lopen gemiddeld niet uiteen naar woonduur, maar de nettohuur⁹ wel. De hogere nettohuur bij recenter verhuisde huurders komt niet door een hogere woonkwaliteit, maar vooral door hogere uitgaven per eenheid wonen (circa 8% hoger bij woonduur tot tien jaar). Zo bezien wonen ze dus duurder. Dit komt door het systeem van maximale huurverhoging: pas bij een bewonerswissel mag de huur in één keer verhoogd worden tot de maximaal redelijke huur.

De woonquote (het aandeel van de totale woonuitgaven in het netto-inkomen, dus het beslag dat het wonen op het inkomen legt) loopt uiteen van 41,2% bij woonduur tot drie jaar tot 33,6% bij woonduur van elf jaar of meer. Dit komt voor iets minder dan de helft door verschillen in de woonuitgaven en voor de rest door inkomensverschillen: huishoudens met een langere woonduur hebben gemiddeld een wat hoger inkomen en daardoor een wat lagere woonquote.

Huurders ontvingen (in 2011) per saldo gemiddeld 280 euro per maand aan subsidie vanwege het wonen. Dit is uitgaande van een brede definitie met niet alleen de huurtoeslag maar ook het effect van de huurprijbsbescherming (huren lager dan marktconform; SCP 2012).

... en van eigenaar-bewoners

Eigenaar-bewoners zijn in 2012 met 790 euro per maand netto gemiddeld meer kwijt aan het wonen dan huurders (tabel 11.3). Het betreft vaak wat grotere of betere woningen en eigenaren bouwen met hun woonuitgaven in het algemeen ook vermogen op. Dit laatste is op zichzelf gunstig, maar het maakt hen wel afhankelijk van de prijsontwikkeling op de woningmarkt. In het slechtste geval kan er zelfs een restschuld ontstaan bij verkoop (later in dit hoofdstuk te behandelen), in het beste geval een winstgevende overstap naar een andere woning, de mogelijkheid om via verhogen van de hypotheek op de oude dag vermogen aan de woning te onttrekken of een erfenis achter te laten.

De verschillen naar woonduur zijn bij eigenaar-bewoners zowel absoluut als relatief groter dan bij huurders. De eigenaren met een woonduur van hooguit drie jaar betalen gemiddeld 890 euro en de eigenaren met woonduur langer dan tien jaar 720 euro. De verschillen in de netto-uitgaven zijn nog groter. De oorzaak ligt uiteraard vooral in verschillen tussen starters en huishoudens die de hypotheek (vrijwel) geheel hebben afbetaald (14% van de eigenaren). De gemiddelde bijkomende uitgaven variëren juist in omgekeerde richting: hoe langer de woonduur, des te hoger deze lasten. Deels heeft dit te maken met de woonkwaliteit. Huishoudens met woonduur boven tien jaar hebben gemiddeld ruim 20% meer woningkwaliteit dan huishoudens met woonduur tot drie jaar: ze wonen ruimer en vaker in een ouder – qua energiegebruik meestal minder voordelig – eengezinshuis. Woningeigenaren ontvingen (in 2011) per saldo gemiddeld 285 euro per maand aan subsidie vanwege het wonen, dus ongeveer net zoveel als huurders. Ook dit bedrag is op basis van een brede definitie: hypotheekrenteaf trek, eigenwoningforfait, overdrachtsbelasting en het ontbreken van een belasting van de eigen woning in box 3 zijn meegerekend (SCP 2012). Voor huurders en woningeigenaren samen geldt dat de middeninkomens minder profiteren van overheidsuitgaven voor het wonen. Lagere inkomens ontvangen meer huurtoeslag en hogere inkomens meer fiscaal voordeel van de eigen woning (Pommer 2011).

De woonquotes liggen voor woningeigenaren lager dan voor huurders door de gemiddeld hogere inkomens van eigenaar-bewoners. Ze lopen bovendien minder uiteen, van 28,7% bij korte tot 23,7% bij lange woonduur.

Tabel 11.3

Hoge woonquotes vooral onder huurders met een korte woonduur

Gemiddelde woonuitgaven en woonquote van huurders en eigenaar-bewoners naar woonduur, 2012 (in euro per maand en in procenten)

	aantal (x 1000)	netto-woon- uitgaven ^a	bijkomende uitgaven ^b	totale uitgaven	woonquote ^c
huurders	2900	420	180	600	36,4
0-3 jaar	810	460	170	630	41,2
4-10 jaar	840	420	170	590	35,8
≥ 11 jaar	1260	400	180	580	33,6
eigenaar-bewoners	4240	540	250	790	25,3
0-3 jaar	560	670	220	890	28,7
4-10 jaar	1330	630	240	880	26,5
≥ 11 jaar	2350	450	270	720	23,7

- a In essentie brutohypotheeklasten minus belastingeffect eigen woning (eigenaar-bewoner) of huur minus huurtoeslag (huurder); zie verder Blijie et al. 2013.
 b Uitgaven voor energie en water, heffingen en lokale belastingen.
 c Het aandeel van de totale woonuitgaven in het netto-inkomen.

Bron: VROM (WoON'12) SCP-bewerking

Er is wel meer spreiding in de woonquotes dan tabel 11.3 suggereert. Als we de huishoudens oplopend naar woonquote in tien even grote groepen indelen, is het gemiddelde bij de laagste groep 8% en bij de hoogste groep 70%. Bij de 10% huishoudens met de hoogste woonquotes liggen de woonlasten veel hoger en zijn de inkomens juist lager dan gemiddeld. Onder de huishoudens met de hoogste quotes zijn bovengemiddeld veel huurders (18 procentpunt meer), huishoudens met als hoofdincomensbron een uitkering (10 procentpunt) of inkomen uit onderneming (9 procentpunt) en jongeren tot 35 jaar (7 procentpunt).

Ontwikkeling van de woonquotes

De woonquotes zijn in de afgelopen zeven jaar niet veel veranderd.¹⁰ De inkomens stegen aanvankelijk, maar daalden tussen 2009 en 2012 in koopkracht (Blijie et al. 2013). De woonlasten van huurders stegen meer dan de inflatie, 5% extra in de laatste drie jaar. Dit kwam vooral door een toename van de kwaliteit (renovatie, sloop en nieuwbouw) en huurverhoging bij wisseling van huurders. Bovendien daalden de reële inkomens met 6%. Er waren ook kleine meevallers: de huurtoeslag dempte een klein deel van de kostenstijging en de bijkomende woonuitgaven (onder meer energie) daalden licht. Al met al stegen de gemiddelde woonquotes van huurders tussen 2009 en 2012 van 34% naar 36%. Bij eigenaren waren er vergelijkbare ontwikkelingen in de woonuitgaven. De totale woonuitgaven stegen tussen 2009 en 2012 met 1%. De inkomens daalden met 3%. Hierdoor steeg hun gemiddelde woonquote van 24% naar 25%.

11.5 Effecten van de crisis

De economische crisis en de stilgevallen woningmarkt beïnvloeden huishoudens op verschillende manieren. Eerst gaan we in op gevolgen voor de wooncarrière van mensen en dan op financiële gevolgen en risico's.

Verhuizen uit- of afstellen

De geringe groei van de voorraad van de laatste jaren (zie hoofdstuk 2) kwam door teruggelopen bouwproductie, bij een afgenomen vraag naar koopwoningen. Het gebrek aan extra woningen uitte zich onder meer in een toename van mensen die in onzelfstandige wooneenheden terecht kwamen of gingen inwonen bij een ander huishouden, in totaal bijna 60.000 personen, meest alleenstaande jongeren tot 35 jaar (Blijie et al. 2013). Het aantal starters bleef bijna onveranderd ten opzichte van eerdere jaren.

Veel sterker laat de crisis zich voelen bij huishoudens die hadden willen doorstromen naar een andere woning. Hun aantal is gegroeid ten opzichte van 2009 met 264.000 tot 2,15 miljoen. Het betreft een stuwmeer van niet actief zoekende mensen die hun verhuiscens op de lange baan schuiven. Vooral mensen die van een koop- naar een ander koop-huis willen verhuizen zijn voorzichtiger geworden (Blijie et al. 2013). Volgens Schilder en Conijn (2013) is overigens allerm minst evident dat we hier met een stuwmeer van mensen die willen verhuizen van doen hebben dat leegstroomt zodra de woningmarkt zich herstelt. Aarzeling om naar een ander koophuis te verhuizen gaat in veel gevallen samen met restschuldproblematiek. Afstel van verhuizing is reëel voor mensen met een onderwaterhypotheek (waarde van het huis is lager dan de hypotheek) en een niet zo urgente verhuiscens. Onder de actieve woningzoekenden zijn nu naar verhouding meer mensen in scheiding; voor hen is de verhuiscens urgent.

(Tijdelijke) verhuur van koopwoningen

In paragraaf 11.2 kaartten we aan dat de particuliere verhuur van koophuizen zou zijn toegenomen. In het kader van de Crisis en Herstelwet is de Leegstandswet zo aangepast dat een tijdelijk huurcontract voor particuliere woningen mag worden aangegaan. De huurder bouwt dan geen huurrecht op en mag voor vijf jaar huren, waarna eventueel verlenging kan worden aangevraagd. De hoogte van de huur wordt afgeleid van het woningwaarderingstelsel. De verhuurder heeft een opzegtermijn van drie maanden. Van de 230.000 (juli 2013) te koop staande woningen staan er circa 2500 zowel te huur als te koop op Funda. Hoewel deze markt snel gegroeid is, verwacht de Nederlandse Vereniging van Makelaars o.g. en Vastgoeddeskundigen (NVM) geen verdere sterke toename meer. Een van de motieven om tijdelijk te verhuren is de noodzaak vanwege dubbele lasten door het bezit van twee woningen. Dat komt steeds minder voor omdat mensen in toenemende mate eerst hun oude woning verkopen en dan pas een nieuwe zoeken. Een tweede motief is dat woningeigenaren hopen dat als ze hun huis een paar jaar in de verhuur doen, de prijzen daarna gestegen zijn. Geleidelijk dringt het besef door dat dit maar zeer de vraag is en dan valt de keus op het laten zakken van de vraagprijs om sneller te verkopen. Andere tijdelijke verhuurders zijn bijvoorbeeld mensen die een moeilijk verkoopbaar huis erven of die gaan samenwonen en een van de huizen verhuren.¹¹ Een

alternatief is om de woning uit de verkoop te halen en onder andere voorwaarden te verhuren. De verhuurder neemt dan het risico dat de huurder zijn huurbescherming claimt, want de Leegstandswet geldt alleen als de woning ook te koop staat en bezichtigd kan worden. Vermoedelijk wordt op veel grotere schaal verhuurd dan alleen via de Leegstandswet, al dan niet met toestemming van de hypotheekverstrekker.¹² Verhuur rendeert nu goed ten opzichte van beleggen. Er kan verhuurd worden via informele netwerken van de eigenaar of via commerciële bemiddelaars.

Restschulden en beschermende maatregelen

In 2012 blijven 570.000 huishoudens waarschijnlijk met een restschuld achter wanneer ze de eigen woning zouden verkopen (Blijie et al. 2013).¹³ In 2013 is de situatie door voortgaande prijsdaling waarschijnlijk nog ernstiger. 210.000 andere huishoudens hadden in 2012 namelijk een hypotheek die 90% tot 100% van de waarde van de woning besloeg. Sinds 2012 daalde de gemiddelde prijs met nog eens 6% (stand augustus 2013, CBS Stat-Line), zodat in 2013 naar verwachting een kleine 800.000 huishoudens kwetsbaar is. Dit is bijna 20% van alle eigenaar-bewoners.

Tussentijds aflossen staat dan ook in de aandacht in de media en bij banken. Enkele banken hebben hun boete bij vervroegd aflossen afgeschaft. In de Miljoenennota 2014 (Rijksoverheid 2013) is een versoepeling van het schenkingsrecht aangekondigd voor schenkingen waarbij de eigen woning van de ontvanger het doel is, inclusief vervroegd (deels) aflossen van hypotheekschuld.

In de landen om ons heen ligt de maximaal te lenen hypotheek lager (Andrews et al. 2011). 100% van de koopsom komt voor (in bv. België en Frankrijk) maar ook lagere waarden zoals 80% (in bv. Duitsland en enkele Scandinavische landen). Bedacht moet worden dat strengere eisen de mogelijkheden van starters beperken, daarmee de vraagkant op de woningmarkt verzwakken en zo tot een lager prijsniveau leiden. Dit geldt in het bijzonder voor de nieuwe eisen voor hypotheeken in Nederland in 2013 (TK 2011/2012). De paradox is hiermee dat maatregelen die nieuwe eigenaar-bewoners in beginsel beschermen, bij hun invoering een extra risico opleveren voor de bestaande gevallen van dat moment.

Voor de schatkist betekenen de maatregelen dat de totale eigenwoningsschuld, na jaren van stijging, geleidelijk kan gaan dalen, want er kan op termijn steeds minder hypotheekrente worden afgetrokken. Maar daar staan tijdelijke extra uitgaven tegenover aan regelingen voor het aftrekken van schuld op twee woningen, hypotheekrenteaftrek voor een restschuld tot tien jaar na de verkoop en voor de verlaging van de overdrachtsbelasting.

Voor nieuwe koopstarters ligt er nu een onzekere combinatie van lagere kosten en onduidelijke risico's. De kosten koper zijn lager (circa 5%, dit was 10%) en de gemiddelde woningprijs is 20% lager dan in 2008. Wel is de verplichte annuïteitenhypotheek iets duurder. Maar de verdere ontwikkeling van de woningprijzen is ongewis. Ze kunnen nog verder dalen en herstel kan lang duren (na de vorige crisis duurde dat vijftien jaar).

Wat valt er te verwachten?

Huurders en eigenaar-bewoners merken verschillende effecten van de crisis. Werkloosheid treft beide groepen, maar in verschillende verhoudingen. Dit komt door verschillen in opleidingsniveau. Volgens het CBS StatLine is de werkloosheid sinds 2008 opgelopen met 4,2 procentpunt. Onder hoogopgeleiden was de toename 2,4, onder middelbaar opgeleiden 4,9 en onder laagopgeleiden 6,2 procentpunt. Omdat eigenaar-bewoners vaker hoogopgeleid zijn (48%) dan huurders (23%) zijn ze minder vaak getroffen door werkloosheid. Maar een inkomensdaling komt bij hen mogelijk wel hard aan, als vanwege het lagere inkomen de hypotheekrenteaf trek tegelijkertijd minder wordt. Bij huurders kunnen de overheidsregelingen juist een gunstig effect hebben, doordat bij hen bij een inkomenssterugval recht op huurtoeslag kan ontstaan.

De verwachtingen voor huurders zijn niettemin ongunstig. Hun inkomens liggen gemiddeld lager dan die van eigenaren, zodat hun ruimte om tegenvallers op te vangen kleiner is. Bij huurders ligt het aandeel armen volgens de gangbare definitie rond de 10%, tegen ongeveer 4% bij eigenaren (SCP/CBS 2012).

Betalingsachterstanden, huisuitzetting en gedwongen verkopen

Het probleem van prijsdalingen geldt exclusief voor eigenaar-bewoners. In het begin van de jaren tachtig trad op de woningmarkt net als in de laatste jaren een forse crisis op. Tussen 1978 en 1984 werd in totaal ongeveer 1,7% van de eigen woningen met een hypotheek via executieverkoop verhandeld. In 2013 is het nog niet zo ernstig, maar heeft 2,2% van de eigenaar-bewoners wel een betalingsachterstand op de hypotheek van vier maanden of meer (de Volkskrant 2013a¹⁴). Via de Nationale Hypotheek Garantie (NHG) zijn cijfers over gedwongen verkopen bekend.¹⁵ Het tempo van de gedwongen verkopen met verlies (geregistreerd in verband met de NHG) is recent gestegen en ligt in 2013 naar verwachting op 4500 per jaar (SWEW 2013). In 2012 waren er 1,35 miljoen huishoudens met een hypotheek met NHG; de gedwongen verkopen in dit segment liggen dus op jaarlijks 0,33%. Dit zijn nog lage aantallen, maar het betreft wel heel vervelende situaties. Echtscheidingen (in combinatie met gedaalde huizenprijzen) zijn in meer dan de helft van de gevallen de oorzaak; werkloosheid veel minder vaak.

De crisis heeft nog niet tot grote effecten op gemiddelde woonquotes geleid. Ook als we naar de 10% hoogste woonuitgaven of de 10% hoogste woonquotes kijken zien we tussen 2009 en 2012 geen bijzondere ontwikkelingen. Ruim 80% van de huishoudens woont nog steeds in dezelfde woning en in de meeste gevallen zijn de woonlasten en de inkomens niet veel veranderd. Van degenen die werkloos werden heeft een aanzienlijk deel nu nog een uitkering op enig niveau, maar deze zal bij blijvende werkloosheid dalen.

Kader 11.1 Risico door prijsdaling koopwoningen

We bespreken hier twee financiële effecten van de crisis. Allereerst dalen de prijzen van koopwoningen. Ze brengen dus minder op en de verkoop is in de praktijk lastiger (kopers wachten af). Daarnaast is er het risico op inkomensdaling door werkloosheid.¹⁶

Prijzdalingen zijn problematisch voor wie de woning moet verkopen (vermogensverlies) of wil herfinancieren of doorverhuizen (kans op hogere hypotheekrente). Op dit moment is de prijsdaling sinds de piek van 2008 20% geweest (CBS StatLine). Wie in 2008 heeft gekocht met een hypotheek van 110% van de koopsom¹⁷, heeft intussen een huis dat gemiddeld genomen nog 80% van de koopsom waard is, en een hypotheek die met de toen gangbare vorm (deels aflossingsvrij) inmiddels nog circa 105% van de koopsom bedraagt.¹⁸ Bij verkoop in 2013 zou dus een restschuld van 25% van de koopsom overblijven. Bij een gemiddelde woning (255.000 euro in 2008) bedraagt dit ongeveer 64.000 euro. Zou men in 2008 tegen de huidige voorwaarden¹⁹ hebben gekocht, dan zou de restschuld gemiddeld ongeveer 38.000 euro bedragen. Daarmee is duidelijk dat het regime van 2013 risico's beperkt (ten koste van hogere maandlasten), maar niet wegneemt. Dat ideaal is vrijwel onhaalbaar bij forse prijsdalingen. Tussen 2011 en juni 2013 daalden de prijzen het snelst, met ruim 6% per jaar. Dit valt met de aflossingsschema's van de meeste hypotheeken niet bij te benen. Bij de vorige woningmarktcrisis (eind jaren zeventig) verliep de daling overigens nog sneller: 30% in drie jaar tijd, na een verdubbeling in de drie jaar daarvoor. Alleen de inbreng van een groot deel eigen vermogen biedt dan zekerheid. Natuurlijk is het vervelend om vermogen op die manier te zien 'verdampen'. Maar het geeft daarna wel de mogelijkheid om door te verhuizen en een eventuele andere woning is dan ook in prijs gedaald.

Risico door werkloosheid

Een tweede effect van de crisis ligt in de kans op werkloosheid (zie ook hoofdstuk 5). Voor huurders met hun gemiddeld hogere woonquotes is dit uiteraard heel ongunstig. De gemiddelde woonquotes van eigenaren (zie tabel 3) liggen onder de 30% en daarmee niet in de gevarezone, maar de betaalbaarheid kan wel een probleem worden als een huishouden een inkomen verliest. Eerst ontvangen huishoudens bij werkloosheid in de regel een uitkering van 70% van het laatstverdiende loon. Maar als deze ophoudt valt men terug naar bijstandsniveau. Als de waarde van de woning, verminderd met de hypotheekschuld, op dat moment meer dan ruwweg 50.000 euro bedraagt, krijgt men geen uitkering maar een kredithypotheek. De eigenaar kan in de woning blijven, maar moet zijn huis 'opeten' via een voortdurende verhoging van de hypotheek. Voor bepaalde oudere werklozen gelden uitzondering op deze vermogens-toets. Overigens kan er natuurlijk nog een verdienende partner zijn, zodat het totale huishoudinkomen mogelijk nog steeds boven bijstandsniveau uitkomt.

11.6 Slotbeschouwing

De crisis op de woningmarkt eist hier en daar zijn tol. Steeds vaker is sprake van gedwongen verkoop met restschuld, al zijn de absolute aantallen nog laag. Potentiële restschulden komen steeds vaker voor (onder bijna een kwart van de eigenaren). Verder zijn de woonquotes tot nu toe licht gestegen; voor huurders met een woonduur van maximaal is deze nu 41%. Er wordt veel minder verhuisd doordat mensen met restschulden minder snel doorstromen naar een ander koophuis, door algehele onzekerheid over

de prijsontwikkeling en door strengere leennormen, en in het verlengde daarvan problemen om de huidige woning verkocht te krijgen. Mede daardoor zit de woningmarkt op slot. De tevredenheid met de woning is desondanks nog onverminderd hoog en de kwaliteit van de woningen is, zeker in Europees perspectief, ook hoog.

Onzekerheid omtrent de prijsontwikkeling van koophuizen, de zwaardere hypotheekvoorwaarden, maar ook de flexibilisering van de arbeidsmarkt hebben de vraag naar huurwoningen doen toenemen. Corporatiewoningen zijn door recent EU-beleid voor de lagere middeninkomens onbereikbaar geworden en voor deze groep worden de wachttijden voor een duurdere huurwoning aanzienlijk langer, want duurdere huurwoningen vormen een schaars segment. Voor een deel wordt de extra vraag naar huurwoningen vermoedelijk opgevangen door groei van het particuliere aanbod, van al dan niet eerder te koop aangeboden woningen. Starters vinden hun weg meer via inwoning en onzelfstandige eenheden; hun aantal veranderde niet.

Doorstromers, vooral degenen die van de ene naar een andere koopwoning willen, stellen hun verhuiscens vaker uit of af. Het laatste geldt vooral in geval van restschulden bij verkoop. Wanneer uitstel niet langer mogelijk is, veelal bij echtscheiding of werkloosheid, kan een gedwongen verkoop een fors verlies opleveren. Dit gebeurt steeds vaker, inmiddels 4500 maal in 2013 onder huishoudens met nationale hypotheekgarantie.

De problemen zullen verder toenemen als werkloosheidsuitkeringen aflopen en mensen in de bijstand terechtkomen, als huren worden verhoogd en starters met een wat hoger inkomen minder gemakkelijk een sociale huurwoning kunnen bemachtigen of behouden. Op de koopmarkt zijn er intussen wel enkele voordelen. Toch is het ook na 20% prijsdaling een onzekere tijd om een woning te kopen. Heel anders dan in de goede jaren (prijsstijgingen vanaf eind jaren negentig tot ruwweg 2007), toen huishoudens konden profiteren van zorgeloos aankopen en vaak moeiteloos ophogen van de hypotheek. Dit versterkte de economische groei (CPB 2013). Ook het totale beroep op de hypotheekrenteaftrek groeide door, ondanks enkele beperkingen op duur en aanwending van de lening. Nu gebeurt het omgekeerde: prijsdalingen, veel zorgen op de koopmarkt en een negatief effect op de economie als geheel.

In de goede tijd vielen de winsten de huishoudens toe. De overheid heeft sinds de crisis wel enkele maatregelen genomen die de pijn van verliezen verzachten, maar veel meer ruimte lijkt er niet te zijn. De betere bescherming van koopstarters, via een verlaging van de maximaal toegestane hypotheek en verplichte aflossing, beperkt de risico's. Wel zitten er nadelen aan: ze maken het voor starters moeilijker om in te stappen en ze kunnen extra prijsdaling veroorzaken (belemmerend voor huidige eigenaren). Dergelijke beperkingen lijken ook in een volgende bloeiperiode verstandig, onder meer omdat ze fluctuaties in de woningprijzen kunnen beperken.

Noten

- 1 In het WoONonderzoek Nederland, op basis van een enquête onder de bevolking, wordt een ferme toename van het aantal particulier verhuurde woningen vastgesteld tussen 2009 en 2012, veel sterker dan volgens de woningstatistiek van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS).

- 2 Een tijdreeks van de ontwikkeling van de totale woninggrootte is lastig te maken doordat tot voor 2009 het aantal vierkante meters te hoog werd geschat, met name in eengezinshuizen. Inmiddels krijgen respondenten in het WoON beter instructies om de oppervlakte te schatten. Zodoende is ook een tijdreeks van de totale kwaliteit lastig.
- 3 De woningkwaliteit is gebaseerd op de woz-waarde, gecorrigeerd voor regionale prijsverschillen. Hoe meer kwaliteit, des te hoger de woning gewaardeerd wordt binnen hetzelfde woningmarktgebied. De hoogste kwaliteit is te vinden bij grote, vrijstaande woningen in een aantrekkelijke woonomgeving.
- 4 Dit is een grootschalig periodiek woononderzoek voor Nederland, in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, uitgevoerd door het CBS.
- 5 De handicaps van de meest beperkte partner zijn maatgevend gemaakt en voor het vaststellen van de leeftijd is de oudste binnen het huishouden gekozen.
- 6 Dit is bekeken met een multinomiale regressieanalyse op gegevens van het WoON 2012. Er is gekeken welke determinanten een sterke onvrede met de woning verklaren en welke juist een sterke mate van tevredenheid. Beide groepen bewoners worden afgezet tegen degenen die 'gewoon tevreden' zijn of die neutraal oordelen. Determinanten zijn verschillende aspecten van de woning (inclusief de directe omgeving) waarmee men niet tevreden is. Welke klinken het zwaarst door in het totale oordeel over de woning? En hoe is dit als rekening wordt gehouden met een aantal kenmerken van de woningen en van de huishoudens die erin wonen?
- 7 Volgens dezelfde regressieanalyse (zie noot 7).
- 8 Weer volgens dezelfde analyse, (zie noot 7).
- 9 Dit is de huur verminderd met de huurtoeslag.
- 10 Het is helaas niet mogelijk een langere periode te beschrijven, doordat de inkomensmeting in 2002 sterk is veranderd in het WBO, de voorganger van het WoON.
- 11 Informatie uit gesprekken of correspondentie met *preferred suppliers* op deze markt: NVM Verhuurplatform, Huisover, Tijdelijktweewoningen en Leeghuis.
- 12 Het vermoeden is gebaseerd op indrukken van *preferred suppliers* die de verhuur met banken mogen afstemmen en op het gegeven dat de particuliere verhuur is toegenomen.
- 13 Hierin is een raming verdisconteerd van opgebouwde tegoeden binnen de hypotheek, bijvoorbeeld bij spaarhypotheeken.
- 14 In werkelijkheid is de situatie wat minder ernstig omdat in dit cijfer ook mensen zitten die hun schuld deels, maar nog niet helemaal hebben afgelost (De Volkskrant 2013b).
- 15 Executieverkopen worden steeds meer vermeden omdat ze minder opbrengen dan verkoop via een makelaar.
- 16 Ook zzp'ers kunnen een inkomensdaling ondergaan. Dit wordt in dit hoofdstuk niet apart behandeld.
- 17 Vaak is meer dan 100% geleend vanwege bijkomende kosten (onder meer overdrachtsbelasting).
- 18 Hierbij is aangenomen dat deze hypotheek voor de helft aflossingsvrij is, en dat bij het andere deel in de eerste jaren ongeveer 2% per jaar wordt afgelost. Dit komt goed overeen met een annuïteitenhypotheek van 30 jaar bij een rente van 4% à 5%. Hypotheken met hogere risico's (met name beleggingshypotheeken) waren in 2008 al minder gangbaar.
- 19 In 2013 mag maximaal 105% van de koopsom worden geleend en moet de hypotheek geheel annuïtair zijn om voor hypotheekrenteaf trek in aanmerking te komen. Zou men in 2008 zo'n hypotheek hebben genomen, dan bedraagt de schuld in 2013 ongeveer 95% van de oorspronkelijke koopsom en zou de restschuld 16% zijn.

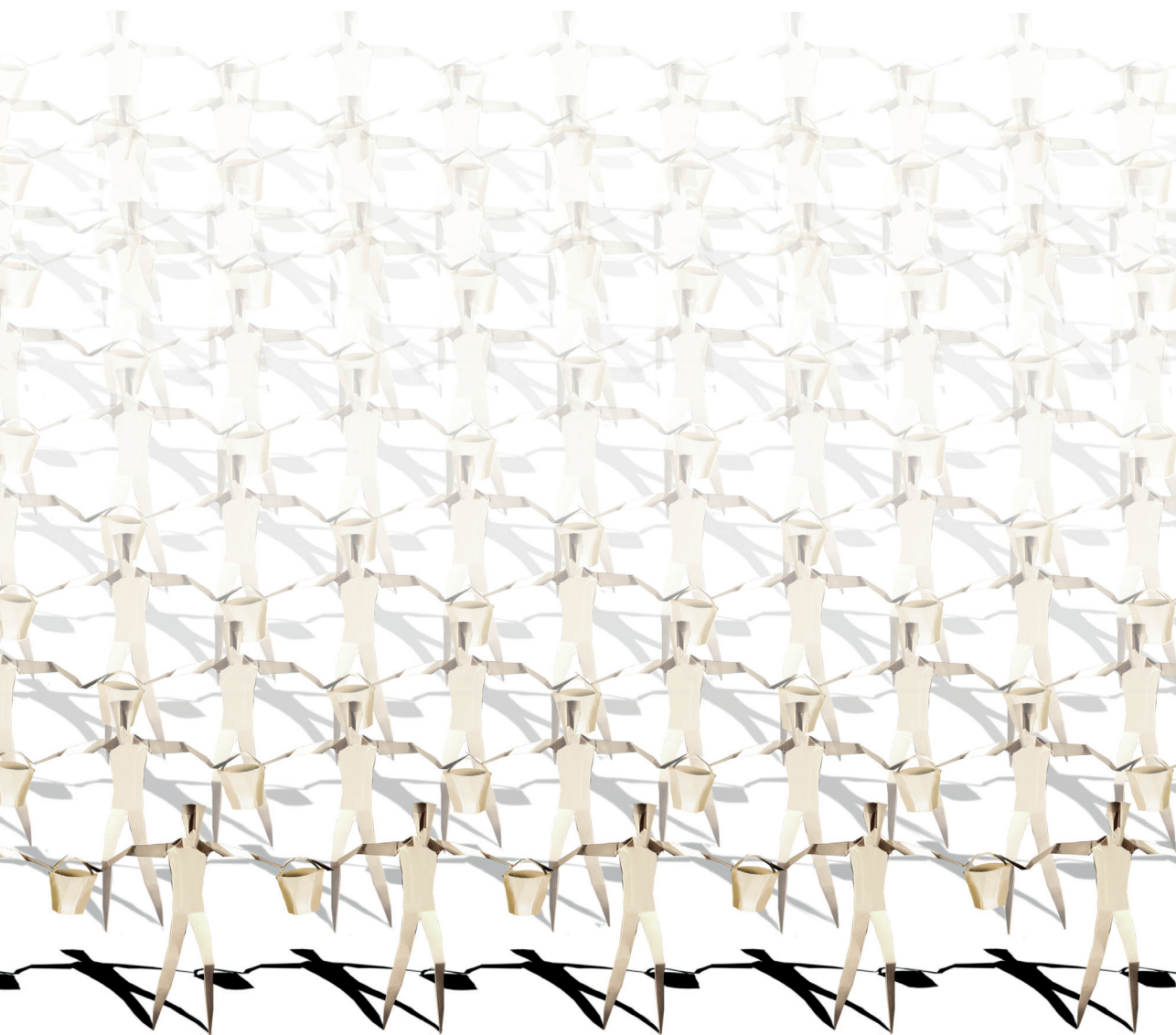
Literatuur

- Andrews, D., A. Caldera Sánchez en Å. Johansson (2011). *Housing Markets and Structural Policies in OECD Countries*. Parijs: Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD Economics Department Working Papers, no. 836).
- Blijie, Berry, Léon Groenemeijer, Kenneth Gopal en René van Hulle (2013). *Wonen in ongewone tijden. De resultaten van het Woononderzoek Nederland 2012*. Den Haag: ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- BZK (2013). *Cijfers over Wonen en Bouwen 2013*. Den Haag: ministerie voor Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Commissie Structuur Nederlandse Banken (2013). *Naar een Dienstbaar en Stabiel Bankwezen*. Geraadpleegd 25 september 2013 via www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2013/06/28/rapport-naar-een-dienstbaar-en-stabiel-bankwezen.html.
- CPB (2013). *De Nederlandse woningmarkt - hypotheekrente, huizenprijzen en consumptie*. Geraadpleegd 29 augustus 2013 via www.cpb.nl/publicatie/de-nederlandse-woningmarkt-hypotheekrente-huizenprijzen-en-consumptie. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Dol, Kees en Mariëtte Haffner (2010). *Housing Statistics in the European Union*. Delft: OTB Research Institute for the Built Environment.
- Eskinasi, M, C. de Groot, M. van Middelkoop, F. Verwest en J.B.S. Conijn (2012). *Effecten van de staatssteunregeling voor de middeninkomensgroepen op de woningmarkt: een simulatie*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Europese Commissie (2013). *Werkdocument van de diensten van de commissie. Diepgaande evaluatie voor Nederland*. Geraadpleegd 30 augustus 2013 via http://ec.europa.eu/nederland/current/landspecifieke-aanbevelingen_nl.htm.
- Kullberg, J. en M. Ras (2011). Wonen en Woonomgeving In: *De sociale staat van Nederland 2011, hoofdstuk 12*, p. 283-306. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kullberg, J. en M. Ras (2004). *Met zorg gekozen? Woonvoorkeuren en woningmarktgedrag van ouderen en mensen met lichamelijke beperkingen*. Den Haag: ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu.
- Pommer, Evert (red.) (2011). *Minder voor het midden. Profijt van de overheid in 2007*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Rijksoverheid (2012). *Eigen bijdrage in de huurtoeslag extra omhoog*. Geraadpleegd 29 september 2013 via www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/persberichten/2012/06/08/eigen-bijdrage-in-de-huurtoeslag-extra-omhoog.html.
- Rijksoverheid (2013). *Miljoenennota 2014*. Geraadpleegd 25 september 2013 via <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/miljoenennota-en-rijksbegroting/miljoenennota>.
- Schilder, Frans en Johan Conijn (2013). *Verhuizen in de crisis*. Amsterdam: ASRE Research Papers.
- SCP (2012). Zeggenschap en verantwoordelijkheid in de volkshuisvesting. In: *Sociaal en Cultureel Rapport 2012*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP / CBS (2012). *Armoedesignalement 2012*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2012/34) / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- SWEW, Stichting Waarborgfonds Eigen Woningen (2013). *NHG-cijfers 3e kwartaal 2013*. Geraadpleegd 16 oktober 2013 via www.nhg.nl/organisatie/nieuws/nieuws-detailpagina/persbericht-nhg-cijfers-3e-kwartaal-2013.html

- TK (2010/2011). *Kamervragen mevrouw De Boer d.d. 28 december 2010 over het aan de laars lappen van EU-regels staatssteun woningcorporaties*. Brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties van 8 februari 2011. Tweede Kamer, vergaderjaar 2010/2011, Aangangsel nr. 1360.
- TK (2011/2012). *Begrotingsakkoord 2013*. Bijlage bij Voorjaarsnota 2012. Tweede Kamer, vergaderjaar 2011/2012, 33280, nr. 1.
- Vereniging Eigen Huis, Woonbond, Aedes en NVM (2012). *Wonen 4.0* Geraadpleegd 23 juli 2012 via www.eigenhuis.nl.
- Volkskrant, de (2013a). *Maandlast hypotheek nog vaker te zwaar*. Geraadpleegd 23 oktober 2013 via www.volkskrant.nl.
- Volkskrant, de (2013b). Geraadpleegd 29 augustus 2013 via www.volkskrant.nl/vk/nl/2664/Nieuws/article/detail/3463113/2013/06/22/Betaalproblemen-hypotheek-veel-kleiner-dan-gedacht.dhtml.

12

Kwaliteit van leven: leefsituatie en geluk

12 Kwaliteit van leven: leefsituatie en geluk

Jeroen Boelhouwer

Kernpunten

- In 2012 is de leefsituatie beter dan in 2002, maar tussen 2010 en 2012 was sprake van een verslechtering, de eerste in 30 jaar. Die komt vooral doordat Nederlanders minder op vakantie gingen, het cultuurbezoek afnam en de mobiliteit verminderde.
- 85% van de Nederlanders is gelukkig of zeer gelukkig. We geven het leven een 7,8 als rapportcijfer. In de afgelopen tien jaar is de levenstevredenheid iets toegenomen, maar sinds 2008 is het niveau stabiel.
- Met name voor kwetsbare burgers (laag inkomen, lage opleiding, geen werk) verslechterde de leefsituatie. Hun achterstand nam de laatste twee jaar weer toe.
- Om de leefsituatie te verbeteren zijn inkomen, opleiding en zelfredzaamheid (ervaren regie over het leven) het belangrijkste.
- Mensen in een kwetsbare positie zijn het minst tevreden met hun leven. Mensen met een laag opleidingsniveau zijn in 2012 minder tevreden met hun leven dan in 2002.
- In vergelijking met andere Europese landen is de kwaliteit van leven in Nederland hoog. De houdbaarheid van de huidige kwaliteit van leven voor toekomstige generaties is echter niet vanzelfsprekend.

12.1 Bruto nationaal geluk?

Uit de voorgaande hoofdstukken ontstaat een gevarieerd beeld van de kwaliteit van leven in Nederland. De koopkracht is gedaald en de werkloosheid gestegen. We leven langer in goede gezondheid maar het aantal chronisch zieken neemt toe. Het aandeel vrijwilligers stijgt en het aandeel mensen dat wekelijks sport is stabiel. In dit hoofdstuk kijken we naar een aantal maatschappelijke terreinen tegelijk en schetsen we een overkoepelend beeld van de leefsituatie in Nederland aan de hand van de SCP-leefsituatie-index (zie kader 12.1). Deze index geeft inzicht in de objectieve kant van kwaliteit van leven (wat mensen hebben en doen), maar niet in de subjectieve kant (hoe gelukkig en tevreden zijn de mensen). In *De sociale staat van Nederland (SSN)* heeft kwaliteit van leven betrekking op zowel de objectieve situatie als op het subjectieve oordeel. Daarom kijken we in dit hoofdstuk niet alleen naar de leefsituatie, maar ook naar het geluk van mensen en hun tevredenheid met het leven.

Deze brede kijk op kwaliteit van leven is ook de insteek van een aantal internationale organisaties. Zo publiceerde het *European Statistical System* (een samenwerkingsverband van onder meer Eurostat, nationale statistische bureaus en de Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD) een rapport om 'voortgang, welzijn en duurzame ontwikkeling' te meten (ESS 2011). De OECD kwam met een reeks aanbevelingen voor het meten van subjectieve kwaliteit van leven (OECD 2013a). In enkele ons omringende landen is ook de politieke interesse gewekt. In 2009 werd op verzoek

van de toenmalige Franse president Sarkozy een rapport gepresenteerd over brede welvaart, met als titel *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress* (Stiglitz et al. 2009). Inmiddels is er ook politieke aandacht in het Verenigd Koninkrijk (House of Parliament 2012) en Duitsland (Deutscher Bundestag 2013). In Nederland is een dergelijke politieke interesse nog niet zichtbaar. Hier overheerst de discussie over de economie en de gevolgen van de recessie. Zo staat in het regeerakkoord aandacht voor economie voorop: het belangrijkste is ‘de schatkist op orde brengen’, zij het met aandacht voor mensen die het zonder steun niet redden en met economische groei die vooral ‘groene groei’ is. Deze drie pijlers samen dragen ‘onze welvaart en ons welzijn’, zo stelt het regeerakkoord. Het uiteindelijke doel is dat Nederland sterker uit de crisis komt en dat de onderlinge verbondenheid en het optimisme versterkt worden. Het versterken van de onderlinge verbondenheid wordt in het regeerakkoord, met de toepasselijke titel ‘Bruggen slaan’, uitgewerkt in de grote lijn dat het kabinet bruggen wil slaan ‘[...] tussen Den Haag en de samenleving. Tussen stad en landelijk gebied. Tussen rijk en arm. Tussen jong en oud. Tussen hoog- en laagopgeleiden. Tussen mensen die in elke verandering een uitdaging zien en mensen die vooral bezorgd naar veranderingen kijken.’ (vvd-PvdA 2012). In het verlengde hiervan spreekt het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (vws) in zijn beleidsagenda over het leggen van ‘verbindingen tussen de terreinen onderwijs, werk, zorg en welzijn’ (vws 2012a). Een korte rondgang langs enkele andere beleidsstukken leert dat de focus van de regering verder ligt op participatie in de samenleving. Benadrukt wordt daarbij dat in eerste instantie de eigen kracht en zelfredzaamheid van mensen benut moeten worden. Pas als de eigen kanalen en mogelijkheden onvoldoende blijken te zijn komt ondersteuning van de overheid in beeld (szw 2012; vws 2012b; vws 2013).

Aandacht voor de subjectieve kwaliteit van leven, zoals in de voorbeelden uit het buitenland, is schaars. Toch zijn ook daar enkele voorbeelden van. Zo is het ministerie van Economische Zaken betrokken bij een project van de oecd waarin nadrukkelijk welvaart en welzijn gekoppeld worden (oecd 2013b) en is er in het veiligheidsbeleid aandacht voor onveiligheidsgevoelens (zie ook hoofdstuk 10). Hoewel in enkele andere landen de politieke aandacht voor geluk en tevredenheid groter is dan in Nederland, is het ook daar voorlopig nog niet zo dat het beleid er daadwerkelijk iets mee kan. Als voorbeeld van een geslaagde koppeling tussen beleid en geluk wordt vaak verwezen naar het kleine Himalayastaatje Bhutan, waar gewerkt wordt met het begrip ‘bruto nationaal geluk’ (bng). Anders dan wat de naam doet vermoeden gaat het in het bng niet uitsluitend om geluk, maar om een meting van kwaliteit van leven als meerdimensionaal concept (Ura et al. 2012).¹ Het bng kan vergroot worden door het geluk te verhogen, maar ook door verbeteringen aan te brengen in de domeinen waarop mensen die niet gelukkig zijn een achterstand hebben. Hoewel het bng door de culturele en boeddhistische achtergrond deels een andere inhoud heeft, zijn er ook enkele gelijkenissen met de scp-leefsituatie-index. In de eerste plaats gaan beide instrumenten er van uit dat kwaliteit van leven meerdere dimensies bevat. Verder speelt de relevantie voor het overheidsbeleid een grote rol, onder andere doordat het met beide mogelijk is om te achterhalen welke groepen in een achterstandspositie verkeren. In zekere zin kunnen we de leefsituatie-index opvatten als een meting van het Nederlandse bruto nationaal geluk.

Anders dan bij het bng maakt het geluk van mensen geen deel uit van de scp-leefsituatie-index. Dat heeft als voordeel dat we hier uitspraken kunnen doen over het verschil in leefsituatie tussen meer en minder gelukkige mensen. Bovendien hebben geluk en tevredenheid betrekking op een ander deel van kwaliteit van leven dan de objectieve situatie. Een bekend voorbeeld is de samenhang tussen de objectieve veiligheidssituatie in een wijk en de subjectieve beleving ervan. Ook als de politiecijfers uitwijzen dat een wijk veilig is, gaan mensen die denken dat het onveilig is minder snel de straat op. Daarmee zijn beide kanten van kwaliteit van leven relevant voor het beleid (Diener en Seligman 2004; Noll 2013).

Kader 12.1 De scp-leefsituatie-index

De scp-leefsituatie-index meet de welvaart en het welzijn van de Nederlandse bevolking.

In de index zijn indicatoren opgenomen over acht belangrijke maatschappelijke domeinen: gezondheid (mate van belemmering door handicap of langdurige ziekte), woonsituatie (zoals woninggrootte, woningtype), sociale participatie (vrijwilligerswerk, sociaal isolement), sportbeoefening, bezit van duurzame consumptiegoederen, mobiliteit (auto en openbaar vervoer), sociaalculturele vrijetijdsactiviteiten (zoals cultuurparticipatie en hobby's) en vakantiegedrag (zie Boelhouwer 2010 voor een uitgebreide beschrijving van de index). De indicatoren worden zodanig samen genomen dat elk domein even zwaar weegt.

Het basisjaar voor de index is 1997. In dat jaar staat de index dus op 100 voor de gehele Nederlandse bevolking. Tussen 2002 en 2004 heeft een revisie van de index plaatsgevonden en is de wijze van dataverzameling veranderd. Daardoor is het niet mogelijk om te zeggen of veranderingen komen door deze wijzigingen of dat ze echt iets zeggen over veranderingen in de leefsituatie. We houden daarom de indexscore in 2004 gelijk aan die in 2002. De verschillen tussen sociale groepen kunnen dan nog wel worden bekeken, maar veranderingen tussen 2002 en 2004 moeten met de nodige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd.

In de index zijn geen gegevens opgenomen over de beoordeling die mensen maken van hun situatie. Ook zijn inkomen, opleiding en werk hebben niet opgenomen: deze worden beschouwd als hulpbronnen (aangevuld met gezondheid en zelfredzaamheid). Het idee is dat het beschikken over meer of betere hulpbronnen resulteert in een betere leefsituatie. Het onderscheid tussen hulpbronnen en leefsituatie is ook relevant voor het beleid: voor de overheid zijn de hulpbronnen immers belangrijke handvatten om de kwaliteit van leven te verbeteren.

Tot slot heeft de leefsituatie betrekking op individuen. Gegevens over de omgeving (bv. de natuur of veiligheid in een wijk) zijn niet in de index opgenomen. De relaties tussen de hulpbronnen, de leefsituatie, tevredenheid en de omgeving zijn uitgewerkt in een conceptueel model (zie figuur 1.1 in hoofdstuk 1 en Boelhouwer 2010). De leefsituatie-index wordt berekend op basis van enquêtegegevens. De meest recente gegevens zijn verzameld van september 2012 tot en met maart 2013.

Op <http://www.scp.nl/leefsituatie/> is het mogelijk om de score voor de eigen leefsituatie te berekenen.

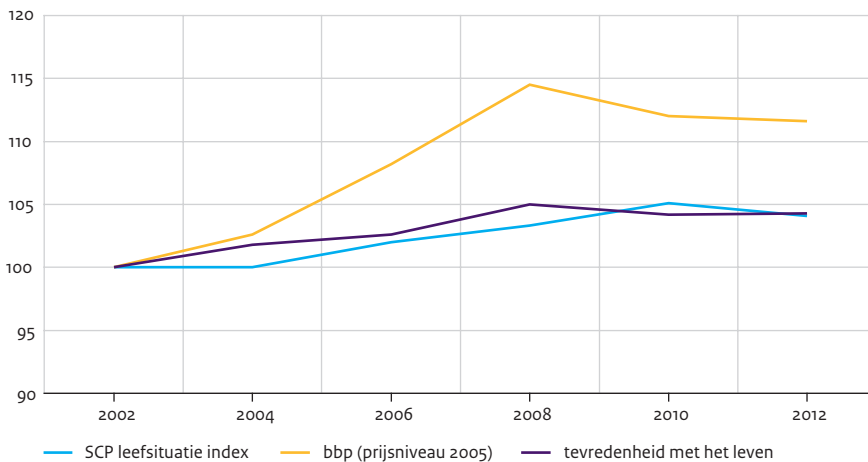
12.2 De leefsituatie is de afgelopen twee jaar minder goed geworden

Dat de ontwikkeling van een land afgemeten aan de economische groei een ander beeld geeft dan afgemeten aan de kwaliteit van leven, wordt duidelijk in figuur 12.1. De economie (uitgedrukt als het reële bbp) is de afgelopen tien jaar bijna 12% gegroeid en daarmee sterker toegenomen dan de kwaliteit van leven.² Dat geldt zowel voor de subjectieve kwaliteit van leven (de levenstevredenheid) als voor de objectieve kwaliteit van leven (uitgedrukt in de scp-leefsituatie-index). Beide aspecten verbeterden in de afgelopen tien jaar wel, maar met minder dan 5%. Overigens zijn ontwikkelingen in de leefsituatie in de regel klein en gaan ze traag. Dit is inherent aan de opgenomen domeinen; zaken als huisvesting of gezondheid veranderen nu eenmaal weinig. Ook kleine veranderingen zijn daarom relevant. Sinds 2010 is de leefsituatie van de Nederlanders echter minder goed geworden. Daarmee volgt de leefsituatie met enige vertraging de daling van het bbp, die al in 2008 inzette.

Figuur 12.1

De verslechterde leefsituatie volgt met enige vertraging de dip in het bbp

Ontwikkeling van het bbp (reële groei), tevredenheid met het leven (rapportcijfers) en de leefsituatie (in indexscores), bevolking van 18 jaar en ouder, 2002-2012 (geïndexeerd^a)

a Voor de vergelijkbaarheid is 2002 als basisjaar genomen voor de drie indicatoren.

Bron: CBS (POLS-SLI'02; SLI'08; CV/SLI'08, '10/'11 en '12/'13) SCP-bewerking; SCP (CV'04 en '06); CBS (StatLine, bbp)

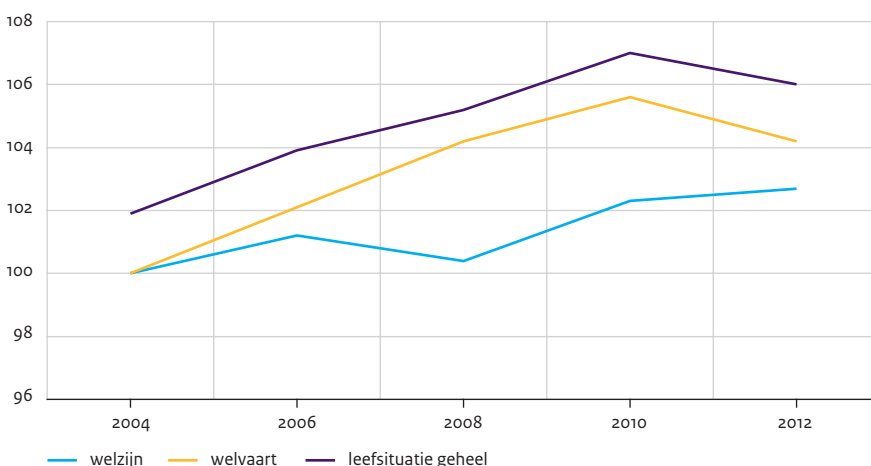
De leefsituatie kan worden beschouwd als een samenvatting van de welvaart en het welzijn van Nederlanders. De mate waarin iemand geld nodig heeft om te participeren kunnen we gebruiken om de domeinen in te delen bij welvaart of welzijn. Een dergelijke indeling is voor discussie vatbaar; hier gaan we er van uit dat wonen, uitgaan, vakantie, het bezit van consumptieartikelen en mobiliteit in principe meer geld kosten (en dus onder welvaart vallen) dan gezondheid, sociale participatie en sport (die onder welzijn vallen). Als we deze tweedeling aanhouden blijkt de verslechterde leefsituatie vooral zichtbaar in de welvaart (figuur 12.2). Als we naar de afzonderlijke domeinen kijken (niet in de figuur), dan komt de verslechterde leefsituatie van de afgelopen twee jaar vooral door een geringer aantal vakanties (zie hoofdstuk 9 en NBTc-Nipo 2013) en minder cultuurparticipatie (zie § 9.5). Ook stagneerden de groei van het autobezit (CBS 2013a), nam het gebruik van het openbaar vervoer af (CBS 2013b) en verbeterde de woonsituatie niet verder (toegenomen vraag naar huurwoningen, zie § 11.1).

Tegenover de negatieve ontwikkeling van de welvaartsdomeinen staat een licht positieve ontwikkeling (niet significant) van de welzijnsdomeinen. Binnen het welzijnsdomein liet sport een positieve ontwikkeling zien (niet het aandeel stijgt, maar de frequentie van de beoefenaars, zie § 9.6). Verder bleven de gezondheid en de sociale participatie stabiel (het sociaal isolement bleef stabiel en het vrijwilligerswerk nam toe, zie § 8.5 en hoofdstuk 7 voor gezondheid).

Figuur 12.2

Een teruggang op de financiële domeinen is de oorzaak van de minder goede leefsituatie

Ontwikkeling van de leefsituatie, als geheel en naar welzijn en welvaart, bevolking van 18 jaar en ouder, 2004-2012/'13 (in indexscores)

Bron: CBS (SLI'08; CV/SLI'08, '10/'11 en '12/'13) SCP-bewerking; SCP (CV'04 en '06)

12.3 Verschillen in leefsituatie tussen kwetsbare en niet-kwetsbare burgers zijn toegenomen

Op elk moment in de tijd is de leefsituatie van ouderen en mensen met een laag inkomen minder goed dan van jongeren en mensen met een hoog inkomen. Ook is de leefsituatie van niet-werkenden slechter dan van werkenden en van laagopgeleiden minder goed dan van hoogopgeleiden. Deels komt dat door de manier waarop de leefsituatie gemeten wordt: mensen met een laag inkomen scoren meestal minder goed op de meer financiële domeinen en de gezondheid van ouderen is over het algemeen minder goed dan van jongeren. Verder hebben verschillen in leefsituatie te maken met de levensfase: jongvolwassenen wonen nog thuis en ‘profiteren’ van de bezittingen van hun ouders, terwijl ouderen over het algemeen minder nodig hebben. De verschillen in leefsituatie op één bepaald moment zijn dan ook minder interessant dan ontwikkelingen door de tijd: zijn er bijvoorbeeld groepen die meer achterblijven dan andere?

Bij het beschrijven van de verschillen in leefsituatie tussen groepen maken we onderscheid tussen hulpbronnen en andere achtergrondkenmerken, zoals leeftijd, geslacht en etniciteit. In tabel 12.1 staan de ontwikkelingen voor de achtergrondkenmerken. Daaruit blijkt dat de verschillen in de afgelopen twee jaar onveranderd zijn gebleven. Een uitzondering vormen de verschillen naar etniciteit: autochtone Nederlanders zijn er iets meer dan gemiddeld op achteruit gegaan, terwijl de leefsituatie van westerse migranten er iets op vooruit lijkt te zijn gegaan (de ontwikkeling is echter niet significant, hoewel hun woonsituatie verbeterde en hun sportparticipatie toenam).

Over de hele periode sinds 2002 zijn alle onderscheiden groepen er op vooruit gegaan. Vooral de leefsituatie van ouderen en eenpersoonshuishoudens verbeterde. Zij maakten een inhaalslag, want hun leefsituatie is nog altijd minder goed dan gemiddeld. Beide groepen maakten vooral een inhaalslag bij de woonsituatie (zie hoofdstuk 11) en het bezit van consumptiegoederen.

De overheid kan achtergrondkenmerken, zoals geslacht en etniciteit, en levensfasefactoren, zoals leeftijd en huishoudenssamenstelling, niet beïnvloeden. Maar ze heeft wel een belangrijke rol bij het tegengaan van achterstanden bij de hulpbronnen: inkomen, werk, opleiding en gezondheid. Bij de hulpbronnen zijn de verschillen in leefsituatie in de afgelopen twee jaar groter geworden. Het verschil tussen de laagste en hoogste inkomens, tussen laag- en hoogopgeleiden en tussen werkenden en niet-werkenden is met 2 punten sterker toegenomen dan dat de leefsituatie gemiddeld gedaald is (tabel 12.2). Het toegenomen verschil komt niet door een verbetering bij de groepen waar het al goed mee ging, maar is volledig te wijten aan de meer dan gemiddeld verslechterde leefsituatie van de kwetsbare groepen. In hoofdstuk 3 bleek dat zij zich ook vaker zorgen maken over de (financiële) toekomst. Ook het verschil tussen mensen met en zonder handicap neemt afgerond met 2 punten af, maar het niet afgeronde verschil is iets meer dan 1 punt en niet significant.

Tabel 12.1

De verschillen in leefsituatie naar achtergrondkenmerken blijven tussen 2010/'11 en 2012/'13 onveranderd

Leefsituatie naar achtergrondkenmerken, bevolking van 18 jaar en ouder, 2002-2012 (in indexscores, 1997 = 100 voor de gehele bevolking)

	2002	2004	2006	2008	2010/'11	2012/'13
allen*	102	102	104	105	107	106
18-34 jaar	106	105	108	108	109	109
35-64 jaar	105	105	106	108	109	108
≥ 65 jaar	88	88	92	92	99	98
eenpersoonshuishouden	90	92	94	96	101	100
eenoudergezin	97	98	99	102	103	100
paar zonder kinderen	102	103	104	105	106	106
paar met kinderen	107	106	108	110	111	110
mannen	103	102	105	105	107	106
vrouwen	101	101	103	105	107	106
autochtonen*	103	103	105	^a	108	106
westerse migranten	100	102	102	^a	106	107
niet-westerse migranten	93	93	96	^a	102	101

a Niet beschikbaar.

* Significant verschil tussen 2010/'11 en 2012/'13 ($p < 0,05$). Het verschil tussen 2002 en 2012/'13 is voor alle groepen significant ($p < 0,10$).

Bron: CBS (POL5-SLI'02; SLI'08; CV/SLI'08, '10/'11 en '12/'13) SCP-bewerking; SCP (CV'04 en '06)

Laagopgeleiden en niet-werkenden gaan er bij de welzijnsdomeinen op achteruit, maar bij de welvaartsdomeinen sterker (min 4). De oorzaak ligt vooral in hun afgenomen cultuurbezoek en vakanties. De verslechterde leefsituatie van de lage inkomens komt ook vooral doordat ze minder op vakantie gingen, maar daarnaast verminderde bij hen het autobezit.

Overigens zijn de verschillen in leefsituatie naar inkomen en arbeidsmarkt in 2012 kleiner dan in 2002; naar opleidingsniveau zijn de verschillen gelijk.

Tabel 12.2

De verschillen in leefsituatie naar hulpbronnen nemen tussen 2010/'11 en 2012/'13 weer toe

Leefsituatie naar hulpbronnen, bevolking van 18 jaar en ouder, 2002-2012/3 (in indexscores, 1997 = 100 voor de gehele bevolking)

	2002	2004	2006	2008	2010/'11	2012/'13
allen*	102	102	104	105	107	106
onderste 20% inkomen**	88	88	91	94	99	97
middelste inkomens*	103	103	105	107	107	106
bovenste 20% inkomen	112	113	114	112	114	114
<i>verschil hoogste-laagste</i>	24	25	23	18	15	17
laagopgeleiden*	93	96	95	96	99	96
middelbaar opgeleiden*	105	104	106	107	108	106
hoogopgeleiden	110	110	111	113	113	112
<i>verschil hoog-laag</i>	17	14	16	17	14	16
niet-werkenden*	93	94	96	97	101	99
werkenden	108	107	109	109	110	110
<i>verschil</i>	15	13	13	12	9	11
heeft handicap of langdurige aandoening	^a	95	97	99	102	100
heeft geen handicap of langdurige aandoening	^a	106	108	109	110	110
<i>verschil</i>	^a	11	11	10	8	10

^a Niet beschikbaar.

* Significant verschil tussen 2010/'11 en 2012/'13 ($p < 0,05$).

** Significant verschil tussen 2010/'11 en 2012/'13 ($p < 0,10$). Het verschil tussen 2002 en 2012/'13 is voor alle groepen significant ($p < 0,10$).

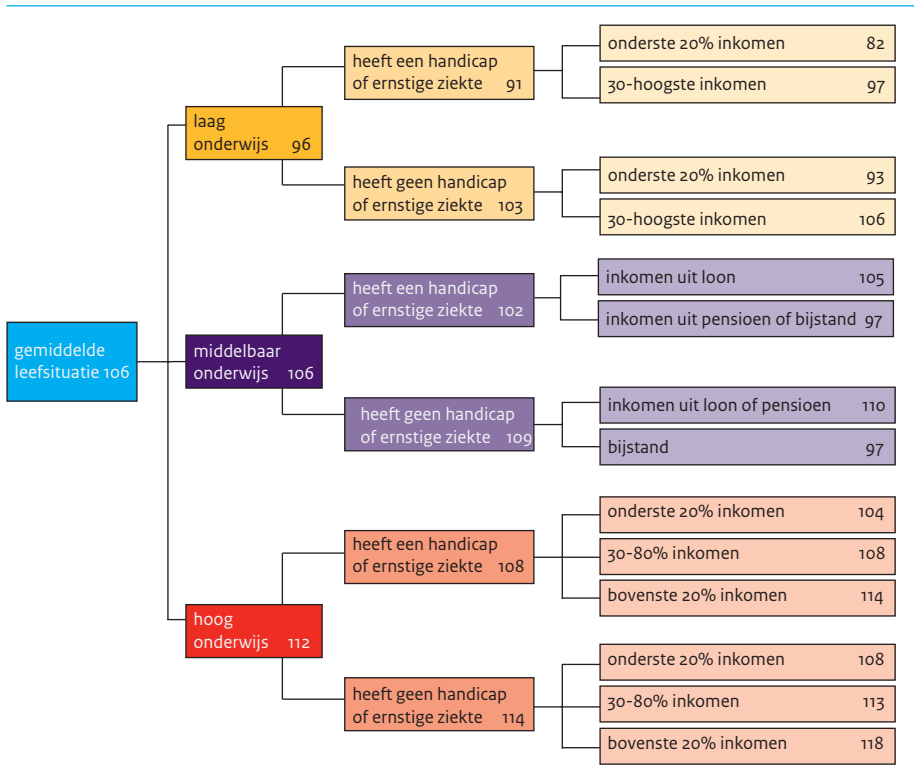
Bron: CBS (POL5-SLI'02; SLI'08; CV/SLI'08, '10/'11 en '12/'13) SCP-bewerking; SCP (CV'04 en '06)

Tussen de groepen die we onderscheiden bestaat overlap. Zo is bijvoorbeeld het opleidingsniveau van ouderen lager dan van jongvolwassenen en is het inkomen van niet-werkenden lager dan van werkenden. Vooral een cumulatie van achterstanden op de hulpbronnen is van invloed op de leefsituatie (figuur 12.3). Mensen die een lage opleiding hebben, in combinatie met een handicap of ernstige ziekte en bovendien een laag inkomen, hebben een leefsituatiescore van 82, maar liefst 24 punten minder dan wanneer de lage opleiding samengaat met een hoog inkomen en geen handicap.³

Figuur 12.3

Een combinatie van kwetsbare kenmerken leidt tot een minder goede leefsituatie

Verschillen in leefsituatie als naar combinaties van kenmerken wordt gekeken, met behulp van een segmantatie techniek (Chaid-analyse (2012/'13))

Bron: CBS (CV/SLI '12/'13) SCP-bewerking

12.4 Na inkomen en opleiding is zelfredzaamheid een belangrijke factor voor de leefsituatie

In hoofdstuk 2 bleek dat de omvang van kwetsbare groepen sinds 2009 toeneemt. Een cumulatie van kwetsbare kenmerken heeft grote invloed op de leefsituatie, zo liet paragraaf 12.3 zien. Als kenmerken van kwetsbaarheid onderscheiden we naast de gangbare hulpbronnen (inkomen, opleiding, arbeidsmarkt en gezondheid) inmiddels zelfredzaamheid. Er wordt tegenwoordig veel verwacht van burgers zelf en hun omgeving, hun sociale netwerk. Het sociale netwerk waarover mensen beschikken en de

afwezigheid van sociaal isolement maken deel uit van de leefsituatie-index. Daarnaast heeft zelfredzaamheid betrekking op vaardigheden die mensen in de huidige samenleving nodig hebben. Een belangrijke rol is daarbij weggelegd voor 'ervaren regie': het idee zelf invloed te kunnen uitoefenen op wat er in het leven gebeurt.⁴ De verschillen in leefsituatie zijn groot: mensen die weinig controle ervaren hebben een minder goede leefsituatie dan mensen die vinden dat ze veel controle hebben (de leefsituatiescores zijn respectievelijk 94 en 110). Ook als we rekening houden met de invloed van andere hulpbronnen en met kenmerken zoals leeftijd en huishoudenssamenstelling blijft ervaren regie van invloed op de leefsituatie (zie tabel 12.3).⁵ De grootste invloed hebben echter de 'klassieke' hulpbronnen: inkomen en opleiding.

Tabel 12.3

Inkomen is belangrijker voor de leefsituatie dan opleiding en zelfredzaamheid

De invloed van de hulpbronnen en enkele andere achtergrondkenmerken op de leefsituatie, bevolking van 18 jaar en ouder, 2002-2012/'13 (multivariate Anova-analyse, bèta-coëfficiënten)

	2002	2006	2010/'11	2010/'11 incl. ervaren regie	2012/'13	2012/'13 incl. ervaren regie	2012/'13 incl. ervaren regie en digitale vaardigheden
leeftijd ^a	0,25	0,22	0,26	0,24	0,20	0,19	0,14
inkomen ^b	0,30	0,38	0,30	0,28	0,27	0,28	0,25
arbeidsmarktpositie ^c	0,11	0,05	0,02	0,02	0,08	0,06	0,06
opleiding ^d	0,27	0,24	0,24	0,22	0,28	0,25	0,20
huishoudens- samenstelling ^e	0,13	0,08	0,07	0,06	0,08	0,07	0,06
inkomensbron ^f	0,06	0,12	0,10	0,08	0,12	0,11	0,10
gezondheid ^g	.	0,18	0,19	0,15	0,17	0,15	0,15
ervaren regie ^h	.	.	.	0,18	.	0,20	0,20
digitale vaardigheden ⁱ	.	.	.	.	.	.	0,23
verklaarde variantie (%)	55	54	42	44	45	48	51

a 18-24 jaar, 25-34 jaar, 35-44 jaar, 45-54 jaar, 55-64 jaar, 65-74 jaar, ≥ 75 jaar.

b In decielen.

c Werkt niet; werkt wel.

d Geen onderwijs/lager onderwijs; mbo b/k, mbo 1, vmbo/avo onderbouw; mbo 2 en 3; mbo 4, havo, vwo; hbo, universiteit.

e Alleenstaande; paar zonder kind(eren); paar met kind(eren); eenoudergezin; overig.

f Loon; winst; vut, aow; Anw, ww, wao, bijstand; studiebeurs; overig.

g Heeft wel of geen langdurige aandoening, ziekte of handicap.

h Schaal voor ervaren regie op basis van vijf vragen. Zie noot 5.

i Schaal voor digitale vaardigheden op basis van vijf vragen. Zie noot 6.

. Onbekend.

Bron: CBS (POLS-SLI'02; SLI'08; CV/SLI'08, '10/'11 en '12/'13) SCP-bewerking; SCP (CV'04 en '06)

Voor het kunnen functioneren in de samenleving is het ook belangrijk dat mensen beschikken over digitale vaardigheden (Van Ingen et al. 2007). Steeds vaker moeten bijvoorbeeld aanvragen voor toeslagen of ondersteuning via internet gedaan worden. Een aantal belangrijke digitale vaardigheden (zoals iets opzoeken op internet of de beveiliging van de computer kunnen regelen) hebben we samen genomen in een schaal voor digitale vaardigheden.⁶ Net als de ervaren regie blijkt ook het bezitten van digitale vaardigheden van belang te zijn voor de leefsituatie. De leefsituatie van mensen die over alle opgenomen vaardigheden beschikken is veel beter dan die van mensen die over geen enkele vaardigheid beschikken (indexscores van respectievelijk 109 en 87). Ook als we rekening houden met leeftijd, opleiding en andere determinanten blijven digitale vaardigheden van belang (zie tabel 12.3). Digitale vaardigheden zijn na inkomen de belangrijkste determinant voor de leefsituatie.

12.5 Sociaal netwerk van belang voor de leefsituatie: gemeenten, wijken en binding

In de grote steden wonen relatief veel mensen met achterstanden in meerdere hulpbronnen. De leefsituatie in de vier grootste gemeenten (G4: Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht) is dan ook minder goed dan elders in Nederland (tabel 12.4). In de afgelopen tien jaar is dat verschil afgenomen en ook in de laatste twee jaar is het verschil niet toegenomen.

Tabel 12.4

De leefsituatie in de vier grote steden is nog maar iets minder goed dan elders in Nederland

De leefsituatie naar mate van stedelijkheid, bevolking van 18 jaar en ouder, 2002-2012/'13 (in indexscores)

	2002	2006	2008	2010/'11	2012/'13
allen*	102	104	105	107	106
G4	98	100	104	105	104
G21 ^a	100	103	104	106	106
rest van Nederland*	103	105	106	108	106

a G21 : Almelo, Arnhem, Breda, Deventer, Dordrecht, Eindhoven, Enschede, Groningen, Haarlem, Heerlen, Helmond, Hengelo, 's-Hertogenbosch, Leeuwarden, Leiden, Maastricht, Nijmegen, Schiedam, Tilburg, Venlo, en Zwolle.

* Significant verschil tussen 2010/'11 en 2012/'13 ($p < 0,05$). Het verschil tussen 2002 en 2012/'13 is overall significant ($p < 0,10$).

Bron: CBS (POL5-SLI'02; SLI'08; CV/SLI'08, '10/'11 en '12/'13) SCP-bewerking; SCP (CV'06)

De ontwikkeling van de leefsituatie kan per stad verschillen. Een aantal gemeenten gebruikt de leefsituatie-index om de eigen ontwikkeling te volgen. Als er al een effect merkbaar is van de crisis, dan is die niet voor alle steden gelijk. In Amsterdam

en Eindhoven blijkt de leefsituatie in de afgelopen twee jaar stabiel te blijven (O+S Amsterdam 2013; Eindhoven 2013), maar in Lelystad is er een vrij sterke verslechtering te zien (Lelystad 2013). Het kan zijn dat de gevolgen van de crisis nog op zich laten wachten en dat de effecten (sterker) zichtbaar worden als de voor 2013 aangekondigde bezuinigingen geëffectueerd zijn. Ook is nog ongewis wat het effect op de leefsituatie in gemeenten zal zijn van de komende decentralisaties binnen het sociale domein (op het gebied van de AWBZ, jeugdzorg en werk).

Ook binnen de steden ontwikkelen buurten en wijken zich verschillend (Boelhouwer en Gilsing 2012). In het algemeen wonen mensen met een minder goede leefsituatie vaker in buurten met een lage sociaaleconomische status. Een deel van het sociaal netwerk, dat van belang is bij de door het kabinet beoogde zelfredzaamheid van mensen, bevindt zich in de woonomgeving. In tegenstelling tot de negatieve mening over de omgangsvormen in Nederland die in hoofdstuk 3 naar voren kwam, zijn mensen in het algemeen *wel* tevreden over de omgangsvormen en de sociale cohesie in de buurt. 80% vindt dat de mensen in de buurt op een prettige manier met elkaar omgaan en 78% is tevreden over de bevolkingssamenstelling in de buurt. Deze vormen van buurtbinding hangen positief samen met de kwaliteit van leven: mensen die tevreden zijn hebben een betere leefsituatie dan mensen die ontevreden zijn (resp. scores 107 om 100 en 107 om 101). Een sociaal netwerk bevindt zich echter niet alleen in de buurt: familie en vrienden of kennissen wonen niet noodzakelijkerwijs dichtbij. Zoals gezegd maakt de kwaliteit van het sociale netwerk (de mate van sociaal isolement) deel uit van de meting van de leefsituatie zelf.

Tabel 12.5

Hoe meer sociale contacten mensen hebben, hoe beter de leefsituatie is

Gemiddelde leefsituatie, naar frequentie van sociale contacten, bevolking van 18 jaar en ouder, 2002-2012/'13 (in indexscores)

	2002	2006	2008	2010/'11	2012/'13
allen*	102	104	105	107	106
contact met familieleden					
1 keer per week**	102	105	106	108	107
zelden of nooit	86	86	94	93	96
contact met de buren					
1 keer per week**	103	104	106	108	106
nooit	95	98	101	102	101
contact met vrienden en kennissen					
1 keer per week	103	105	107	109	108
zelden of nooit**	77	81	92	90	85

* Significant verschil tussen 2010/'11 en 2012/'13 ($p < 0,05$).

** Significant verschil tussen 2010/'11 en 2012/'13 ($p < 0,10$).

Bron: CBS (POL5-SLI'02; SLI'08; CV/SLI'08, '10/'11 en '12/'13) SCP-bewerking; SCP (CV'06)

Een ander aspect van het sociaal netwerk, dat geen deel uitmaakt van de leefsituatie, is de vraag in *welke mate* er gebruik van wordt gemaakt (wat overigens nog weer iets anders is dan de mate waarin het sociale netwerk wordt ingezet voor zelfredzaamheid). Over het algemeen hebben Nederlanders veel contact met anderen, maar hoewel de frequentie in de afgelopen jaren vrij stabiel was is de tijd die mensen er aan besteden gedaald (zie § 9.3). Door de aanwezigheid van sociaal isolement in de index is er natuurlijk een duidelijke relatie tussen de frequentie van sociale contacten en de leefsituatie, maar die relatie is sterker voor contacten met vrienden of kennissen dan voor contacten met de familie of de burens (tabel 12.5).

12.6 Nederlanders zijn over het algemeen gelukkig en tevreden met hun persoonlijk leven

In de voorgaande paragrafen werd duidelijk dat de objectieve kwaliteit van leven van mensen in de afgelopen twee jaar minder goed is geworden: voor het eerst sinds 1983 verslechterde de leefsituatie van grote groepen Nederlanders. Geldt dat ook voor de subjectieve kwaliteit van leven? Zijn we minder gelukkig en tevreden? Een ruime meerderheid van meer dan 80% van de Nederlanders zegt gelukkig te zijn (tabel 12.6). Dit percentage is de afgelopen tien jaar tamelijk stabiel. Het gemiddelde geluk in Nederland is dus weinig afhankelijk van de economische crisis en de aankondiging van bezuinigingen. Uiteraard zitten er achter een dergelijk gemiddelde veel verschillende ontwikkelingen. Het is bijvoorbeeld bekend dat werkloosheid leidt tot een afname van geluk en zelfs dat dit blijvend kan zijn, ook wanneer iemand weer aan het werk gaat (Clark en Georgellis 2012). Nu de werkloosheid oploopt (zie hoofdstuk 4) is niet uit te sluiten dat dit gevolgen zal hebben voor het gemiddelde geluk in Nederland (zie ook tabel 12.8).

Tabel 12.6

Meer dan 80% van de Nederlanders is gelukkig

Geluk, bevolking van 18 jaar en ouder, 2002-2012/'13 (in procenten)

	2002 ^a	2006	2008	2010/'11	2012/'13
erg gelukkig	21	15	16	16	15
gelukkig	67	67	68	66	70
niet gelukkig, niet ongelukkig	9	14	14	14	12
niet zo gelukkig	3	4	2	3	3
ongelukkig	1	1	1	1	0

a Tot en met 2002 werd de vraag mondeling gesteld, daarna schriftelijk. Dit is de belangrijkste oorzaak voor de verschillen tussen 2002 en 2006 in het percentage 'erg gelukkige' mensen.

Bron: CBS (POLS-SLI'02; SLI'08; CV/SLI'08, '10/'11 en '12/'13) SCP-bewerking; SCP (CV'06)

We kijken nu naar een iets andere vraag over geluk, namelijk een vraag die betrekking heeft op de tevredenheid met het leven in het algemeen.⁷ Op deze vraag, die ook internationaal veel gebruikt wordt, kunnen mensen hun tevredenheid met een rapportcijfer van 1 tot 10 weergeven. Sinds 2004, het eerste jaar waarvoor de gegevens beschikbaar zijn, is de tevredenheid met het leven iets gestegen, van een 7,6 in 2004 tot een 7,8 in 2012/'13. Al eerder bleek dat het geluk in Nederland weliswaar stabiel oogt, maar over een langere periode gezien licht stijgt (Veenhoven 2011).

Tabel 12.7

Eenoudergezinnen en niet-westerse allochtonen zijn minder dan gemiddeld tevreden met het leven

Tevredenheid met het leven naar enkele achtergrondkenmerken, bevolking van 18 jaar en ouder, 2004-2010 (gemiddeld rapportcijfer)

	2004	2006	2008	2010/'11	2012/'13
allen	7,6	7,7	7,9	7,8	7,8
18-34 jaar*	7,7	7,7	8,0	7,8	7,9
35-64 jaar	7,6	7,7	7,9	7,8	7,7
≥ 65 jaar	7,7	7,7	7,9	8,1	8,0
mannen	7,6	7,7	7,9	7,8	7,8
vrouwen	7,7	7,7	7,9	7,9	7,9
alleenstaanden	7,2	7,2	7,3	7,6	7,7
eenouder gezin	7,0	7,0	7,7	7,2	7,1
gezin met kinderen	7,7	7,9	8,0	7,9	7,9
gezin zonder kinderen	7,9	7,9	8,0	8,0	8,0
autochtoon	7,7	7,8	^a	7,9	7,9
niet-westerse migrant**	6,7	7,1	^a	7,5	7,1
westerse migrant**	7,7	7,6	^a	7,6	7,9

a Niet beschikbaar.

* Significant verschil tussen 2010/'11 en 2012/'13 ($p < 0,05$).

** Significant verschil tussen 2010/'11 en 2012/'13 ($p < 0,10$). Het verschil tussen 2004 en 2012 is voor alle groepen significant, m.u.v. vrouwen en eenoudergezinnen ($p < 0,10$).

Bron: CBS (CV/SLI'08, '10/'11 en '12/'13) SCP-bewerking; SCP (CV'04 en '06)

De grote tevredenheid met het leven in Nederland verandert niet als we naar sociale groepen kijken: de verschillen zijn gering (tabel 12.7). Het grootst zijn de verschillen naar etniciteit en huishoudenssamenstelling: niet-westerse migranten en eenoudergezinnen zijn minder dan gemiddeld tevreden met het leven. Ook zij waarderen het leven echter nog met meer dan een 7. In de afgelopen tien jaar is de tevredenheid van alleenstaanden en niet-westerse migranten het meest toegenomen. Bij de alleenstaanden komt dit deels doordat zich onder hen steeds meer ouderen bevinden (zie hoofdstuk 2) en ouderen over

het algemeen tevredener zijn. Bij de niet-westerse migranten is overigens in de afgelopen twee jaar een daling van de levenstevredenheid te zien. Dit loopt gelijk op met de ontwikkeling van hun objectieve leefsituatie (zie tabel 12.1): na een aanvankelijke verbetering is nu weer sprake van een teruggang (vergelijk ook de snel stijgende werkloosheid onder niet-westerse migranten in § 6.2).

Tabel 12.8
Mensen in een kwetsbare positie zijn minder tevreden met het leven

Tevredenheid met het leven naar hulpbronnen, bevolking van 18 jaar en ouder, 2004-2012/'13 (in gemiddeld rapportcijfer)

	2004	2006	2008	2010/'11	2012/'13
allen	7,6	7,7	7,9	7,8	7,8
onderste 20% inkomen	6,9	7,0	7,6	7,5	7,5
middelste 60% inkomen	7,7	7,7	8,0	7,9	7,9
bovenste 20% inkomen	8,1	8,0	8,0	8,0	8,1
laagopgeleiden	7,5	7,5	7,8	7,7	7,7
middelbaar opgeleiden	7,6	7,8	7,9	7,8	7,8
hoogopgeleiden	7,8	7,8	8,0	8,0	8,0
niet-werkenden	7,4	7,5	7,8	7,7	7,6
werkenden	7,8	7,8	7,9	7,9	7,9
ervaren gezondheid zeer goed	8,1	8,2	8,1	8,1	8,2
ervaren gezondheid (zeer) slecht	6,4	6,1	6,6	6,4	6,5
inkomensbron loon/salaris*	7,7	7,8	7,9	7,8	7,9
inkomens bron (sociale) uitkering (excl. studiebeurs en pensioen)	6,5	6,6	7,0	6,7	6,7

* Significant verschil tussen 2010/'11 en 2012/'13 ($p < 0,10$). Er is een significant verschil tussen 2004 en 2012 voor alle groepen m.u.v. de bovenste 20% inkomen, slechte ervaren gezondheid en uitkering als inkomensbron ($p < 0,10$).

Bron: CBS (CV/SLI'08, '10/'11 en '12/'13) SCP-bewerking; SCP (CV'04 en '06)

Als we naar de hulpbronnen kijken zijn de verschillen in levenstevredenheid iets groter (tabel 12.8). Vooral mensen met een slechte ervaren gezondheid en mensen die van een uitkering moeten leven zijn minder tevreden dan gemiddeld. Bij deze groepen komt het gemiddelde rapportcijfer onder de 7 uit. In de afgelopen tien jaar is de levenstevredenheid van mensen met een laag inkomen (het onderste kwintiel) het meest gestegen: van een 6,9 naar een 7,5. Uit ander onderzoek is bekend dat er slechts een beperkte relatie is tussen inkomen en geluk en dat de relatie bovendien sterker is voor mensen met minder geld dan voor mensen met meer geld (Diener en Seligman 2004). Dat de

levenstevredenheid van de laagste inkomens steeg kan te maken hebben met hun relatief gunstige koopkrachtontwikkeling tussen 2007 en 2011. De koopkracht van de laagste inkomens daalde in de afgelopen tien jaar weliswaar sterker dan van andere inkomensgroepen, maar tussen 2007 en 2011 daalde hun koopkracht juist minder dan van de hoogste inkomens (zie hoofdstuk 5). Precies in deze periode, tussen 2006 en 2010/11, nam de levenstevredenheid van de laagste inkomens toe.

Is er een samenhang tussen de leefsituatie en de levenstevredenheid? Zijn mensen met een goede leefsituatie meer tevreden dan mensen met een minder goede leefsituatie? Inderdaad blijken mensen met een goede leefsituatie hun leven een 8,2 te geven en daarmee gelukkiger te zijn dan mensen met een minder goede leefsituatie, die het leven een 6,8 geven. Er zijn geen mensen die een goede leefsituatie hebben en toch ontevreden zijn, dat wil zeggen een rapportcijfer van 5 of minder geven voor het leven als geheel. Een derde zegt zelfs zeer tevreden te zijn (zij geven het leven een 9 of een 10). Van de mensen met een minder goede leefsituatie zegt 10% zeer tevreden te zijn met het leven, maar het dubbele (20%) is ontevreden.

In de inleiding schreven we dat de overheid in Bhutan het bruto nationaal geluk wil vergroten, vooral van mensen die niet gelukkig zijn. Stel dat de Nederlandse overheid dat ook zou willen. Dan is het in de eerste plaats van belang om te weten of de leefsituatie van mensen die niet tevreden zijn met het leven afwijkt van die van mensen die wel tevreden zijn. Figuur 12.4 laat zien dat dit inderdaad het geval is. Weliswaar verbeterde tussen 2004 en 2010 de leefsituatie van ontevredenen meer dan gemiddeld, in de afgelopen twee jaar is hun leefsituatie weer gedaald. Deze daling staat in contrast met de voortdurende stijging van de leefsituatie van mensen die zeer tevreden zijn met het leven. In de groep mensen die ontevreden is met het leven bevindt zich dan ook een relatief groot aandeel kwetsbaren (laag inkomen, lage opleiding, geen werk, eenoudergezinnen en mensen met een handicap of langdurige aandoening). De minder goede leefsituatie van niet-tevredenen blijkt zich bij alle aspecten van de leefsituatie voor te doen; bij de welzijnsaspecten wat sterker dan bij de welvaartsaspecten. De sterke achteruitgang sinds 2010 van de leefsituatie onder mensen die niet tevreden zijn met het leven wordt vooral veroorzaakt doordat zij minder gingen sporten, minder aan cultuurparticipatie deden en ongezonder werden.

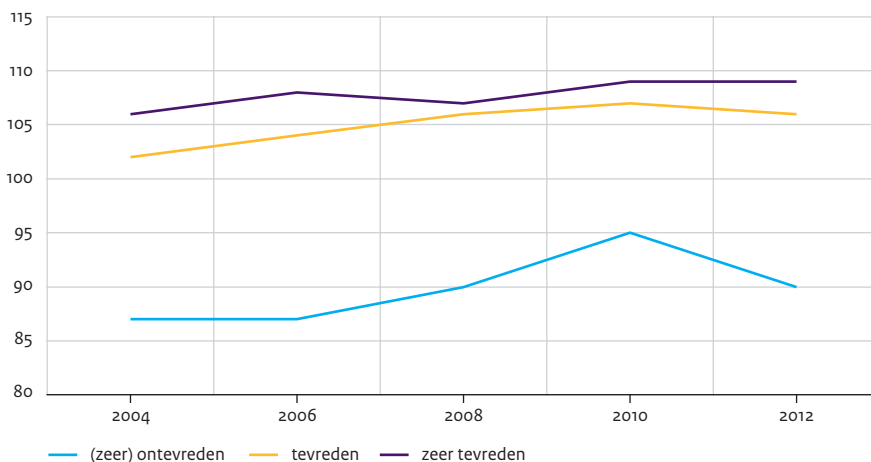
Stel dat de overheid de levenstevredenheid van mensen zou willen vergroten door de leefsituatie te verbeteren, kan dat? Is er sprake van een oorzakelijk verband tussen de leefsituatie en levenstevredenheid? Voor een deel wel: door het verbeteren van de leefsituatie zal de tevredenheid met het leven dan ook toenemen. Maar het effect is relatief beperkt; andere zaken doen er ook toe. Voor een deel zijn dat de hulpbronnen en andere achtergrondkenmerken die we eerder in dit hoofdstuk bespraken: het meest van belang voor levenstevredenheid is de mate waarin mensen vinden dat ze regie over hun leven hebben, gevolgd door leeftijd en de ervaren gezondheid. Uit ander onderzoek weten we bovendien dat verschillen in tevredenheid met het leven voor een behoorlijk deel te

maken hebben met persoonlijkheidsfactoren, zoals aanpassing aan de situatie, erfelijkheid en de verhouding van de eigen situatie tot een referentiegroep (Veenhoven 2012).

Figuur 12.4

De leefsituatie van mensen die niet tevreden zijn met het leven is in de afgelopen twee jaar minder goed geworden

Leefsituatie naar mate van levenstevredenheid, bevolking van 18 jaar en ouder, 2004-2012/'13 (in indexscores)

Bron: CBS (CV/SLI'08, '10/'11 en '12/'13) SCP-bewerking; SCP (CV'04 en '06)

12.7 In vergelijking met andere landen is de kwaliteit van leven in Nederland hoog

We zagen dat zowel de objectieve als de subjectieve kwaliteit van leven in Nederland de afgelopen tien jaar verbeterd zijn. Ook als we Nederland vergelijken met andere Europese landen doen we het goed. Uit eerdere hoofdstukken kwam al naar voren dat we het op de meeste terreinen goed doen. In deze paragraaf kijken we naar een aantal overkoepelende maatstaven om Nederland in Europees perspectief te plaatsen. Zo staat Nederland op een achtste plaats op de ranglijst van de meest concurrerende economieën in de wereld (Schwab 2013) en hebben onze kinderen niet alleen het beste objectieve welzijn, ze zijn ook het gelukkigst van alle kinderen (in elk geval van de rijke, westerse landen die in het onderzoek meedoen; Unicef 2013). Ook als we de volwassen bevolking van een aantal Europese landen vergelijken is de tevredenheid met het leven in Nederland hoog, al staan we dan niet op de eerste plaats; een aantal Scandinavische landen en Luxemburg staan nog boven ons (tabel 12.9). Vergeleken met 2003 is de levenstevredenheid in Nederland iets toegenomen. Dat is niet in alle landen het geval: soms is de tevredenheid tussen 2003 en 2012 zelfs gedaald, zoals in Ierland, Italië en Griekenland; het is goed denkbaar dat de crisis hierbij een rol speelt.

Tabel 12.9

Nederland behoort tot de top vijf van gelukkigste landen in Europa

Tevredenheid met het leven in een aantal Europese landen, bevolking van 18 jaar en ouder, 2003-2012
(in rapportcijfers)

	2003	2007	2012
Denemarken	8,4	8,5	8,4
Finland	8,1	8,2	8,1
Zweden	7,8	8,3	8,0
Luxemburg	7,7	7,9	7,8
Nederland	7,5	7,9	7,7
Oostenrijk	7,8	6,9	7,7
Spanje	7,5	7,3	7,5
Ierland	7,7	7,6	7,4
België	7,5	7,5	7,4
Verenigd Koninkrijk	7,3	7,3	7,3
Frankrijk	6,9	7,3	7,2
Duitsland	7,2	7,2	7,2
Polen	6,2	6,9	7,1
Italië	7,2	6,6	6,9
Portugal	6,0	6,2	6,8
Tsjechië	6,5	6,6	6,4
Slowakije	5,7	6,7	6,4
Griekenland	6,8	6,6	6,3
Hongarije	5,9	5,6	5,8

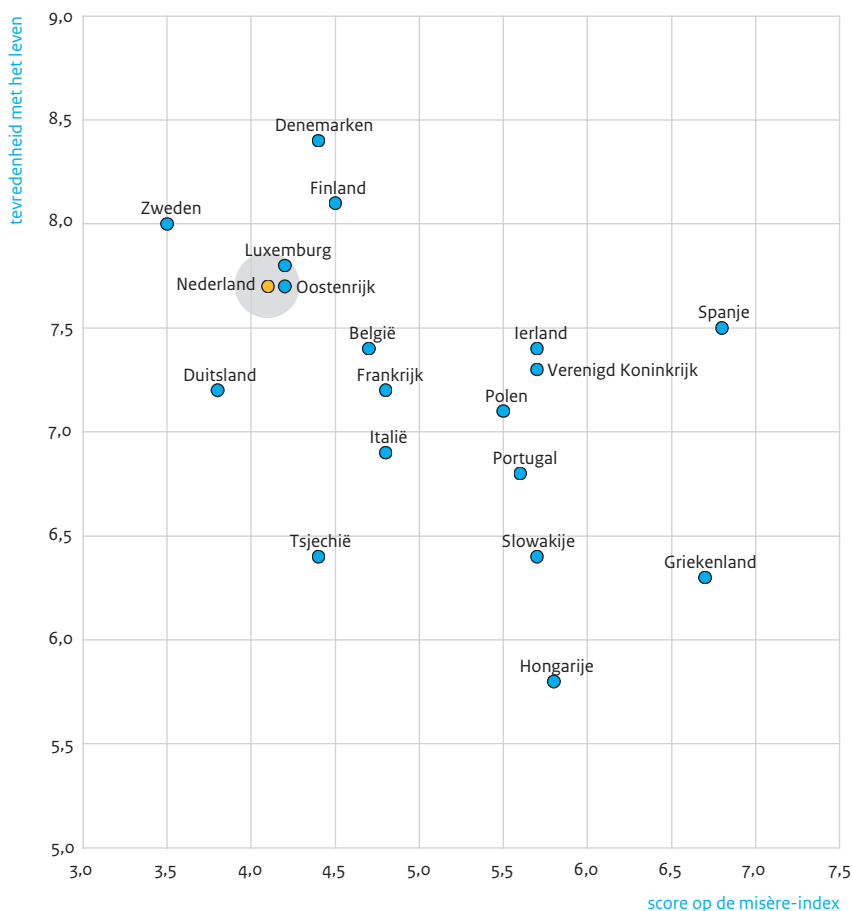
Bron: Eurofound (EQ LS '03, '07, '12)

Over het algemeen is er een positieve relatie tussen de levenstevredenheid in een land en de economische prestaties (afgemeten aan de misère-index uit hoofdstuk 2, die bestaat uit gegevens over werkloosheid, inflatie en begrotingstekort). Hoe beter de economische prestatie, hoe tevredener de inwoners zijn. Maar de relatie is niet perfect; de economische prestatie van Spanje is bijvoorbeeld niet gunstig, maar de bevolking is niettemin relatief tevreden. Het omgekeerde zien we onder meer in Tsjechië, waar de bevolking minder tevreden is dan we op basis van de economische prestatie zouden verwachten. Verschillen tussen landen in levenstevredenheid hangen dan ook niet alleen af van de economische prestatie, maar bijvoorbeeld ook van een aantal democratische vrijheden, de afwezigheid van corruptie en de mate van gelijkheid tussen mannen en vrouwen (Veenhoven 2012).

Figuur 12.5

Er is een beperkte, maar positieve, samenhang tussen levenstevredenheid en economische prestaties

Economische tevredenheid gemeten via de misère-index, diverse Europese landen, bevolking van 18 jaar en ouder, 2012 (levenstevredenheid in rapportcijfer)

Bron: Eurofound (EQLS'12), misère-index (OECD, Economic Outlook 2012)

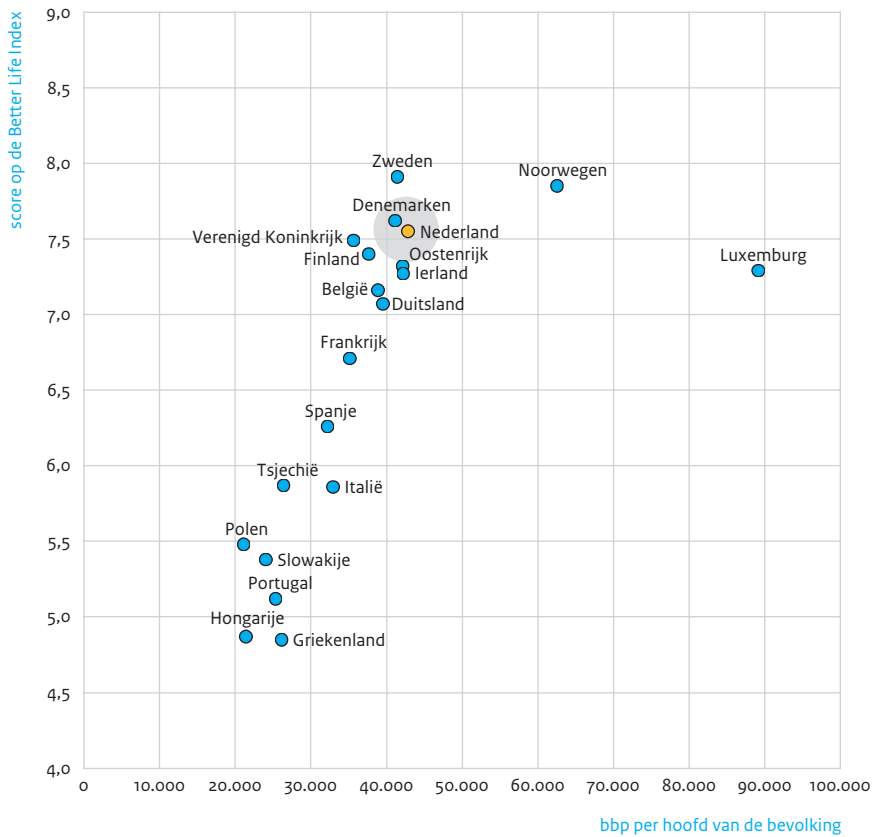
Niet alleen op de ranglijst van gelukkige landen staat Nederland vijfde, dat is ook zo bij de *Better Life Index* (BLI) van de OECD, een meting van kwaliteit van leven die net als de SCP-leefsituatie-index meerdere dimensies omvat (figuur 12.6). In deze index zijn onder meer inkomen, opleiding, gegevens over de buurt en over de balans tussen werk en vrije tijd opgenomen.⁸ Geluk maakt ook deel uit van de index, waardoor het niet mogelijk is om met deze cijfers te kijken of een 'beter leven' samenhangt met een gelukkig leven.

Wel kunnen we de BLI relateren aan het bbp en dan blijkt dat een hoger bbp samengaat met een hogere score op de BLI.

Figuur 12.6

Er is een sterke relatie tussen het inkomen in een land en kwaliteit van leven

Samenhang tussen bbp per hoofd van de bevolking (in euro) en Better Life Index, diverse Europese landen, bevolking van 18 jaar en ouder, 2011 (in rapportcijfers)

Bron: OECD (2011: bbp en 2013c: BLI)

12.8 Duurzame ontwikkeling: zorgen over de toekomstige kwaliteit van leven

Een van de zorgen uit de vorige editie van de SSN (2011) was de houdbaarheid van de huidige kwaliteit van leven voor volgende generaties. Deze zorgen staan centraal in de discussie over duurzame ontwikkeling.

Een uitgebreide beschrijving van duurzame ontwikkeling is te vinden in de *Monitor Duurzaam Nederland* (CBS et al. 2011). Ook internationaal staat het thema in de belangstelling, getuige recente rapporten van onder andere de Verenigde Naties en de OECD (Unece et al. 2013 en OECD 2013b). Duurzaamheid had van oorsprong een louter ecologische betekenis. De verschuiving naar het begrip 'duurzame ontwikkeling' is vergezeld gegaan van verbreding van de ecologische invalshoek met economische en sociale aspecten. In de *Monitor Duurzaam Nederland* wordt duurzame ontwikkeling beschreven aan de hand van hulpbronnen die elke samenleving en elke generatie ter beschikking heeft om welvaart en welzijn te genereren. Hierbij is de insteek van kapitalen gekozen, waarbij naast het natuurlijk kapitaal ook economisch, menselijk en sociaal kapitaal worden onderscheiden. Omdat de laatste drie kapitaalvormen al eerder in dit of andere hoofdstukken zijn besproken, richten we ons nu primair op het natuurlijk kapitaal.

We gebruiken een overkoepelende indicator: de zogeheten 'ecologische voetafdruk'. Deze voetafdruk is een maatstaf die laat zien hoeveel oppervlakte we verbruiken om ons consumptieniveau te handhaven en om de afvalproductie die gepaard gaat met de consumptie te verwerken.⁹ Berekend is dat er een maximale capaciteit is van 1,8 hectare per persoon per jaar, terwijl de gemiddelde voetafdruk in de wereld 2,7 is. Dit betekent dat de aarde anderhalf jaar nodig heeft om te herstellen van het grondstoffengebruik in één jaar (WWF 2012). In Europa ligt het gemiddelde beduidend boven het wereldgemiddelde (4,7) en in Nederland bedraagt de voetafdruk 6,3. Met andere woorden: voor ons consumptiepatroon zijn drie aardbollen nodig.

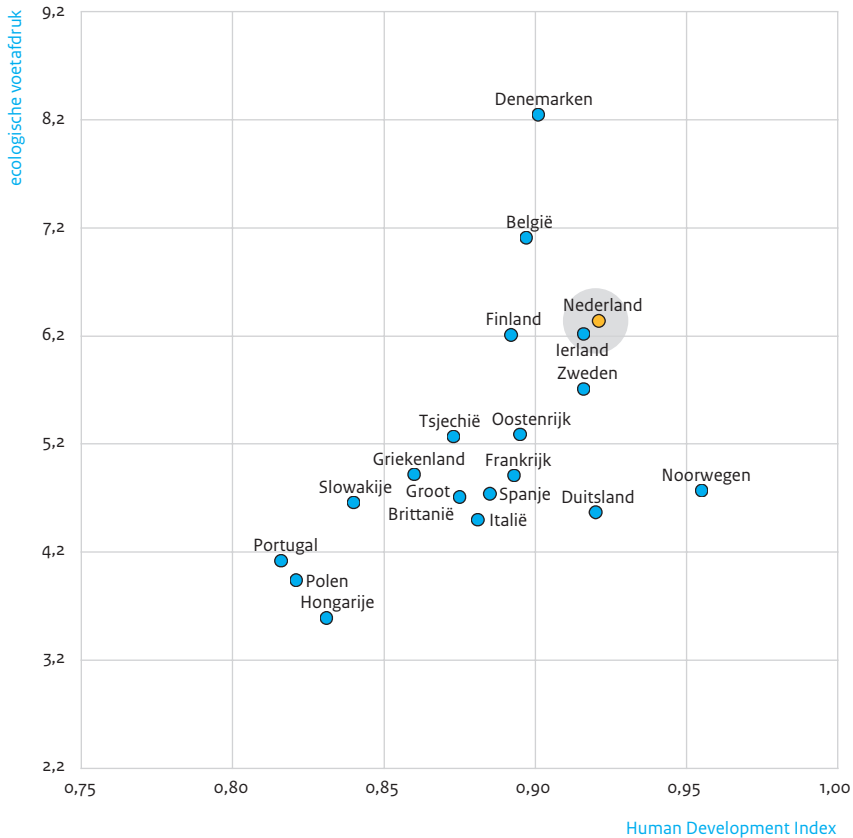
Door de voetafdruk te relateren aan de kwaliteit van leven in landen krijgen we een indruk van de duurzaamheid ervan. Voor een indicatie van de kwaliteit van leven gebruiken we de *Human Development Index* van de Verenigde Naties (UNDP 2013). Deze index gaat uit van wat we bij de leefsituatie 'hulpbronnen' noemen: inkomen, gezondheid en onderwijs, en sluit daarmee ook aan bij de kapitaalbenadering van de *Monitor Duurzaam Nederland*. Nederland staat in 2012 op de tweede plaats van Europese landen, achter Noorwegen (en vierde in de wereld).

Beide maatstaven zijn vrij ruw en voor discussie vatbaar, maar geven toch een aardig beeld: over het algemeen gaat een hogere kwaliteit van leven gepaard met een grotere ecologische voetafdruk (figuur 12.7). Dit komt overeen met de conclusie van de *Monitor Duurzaam Nederland*: er zijn zorgen over de houdbaarheid van ons huidige, hoge niveau van kwaliteit van leven. We staan nog ver af van een situatie waarin een hoge kwaliteit van leven gepaard gaat met duurzame ontwikkeling: deze, overigens arbitraire, grens legt het Wereld Natuurfonds bij een hoog niveau van de HDI (een score vanaf 0,905) gecombineerd met het wereldgemiddelde van de ecologische voetafdruk (2,7; vgl. WWF 2012 en CBS et al. 2011). Wat precies als een 'hoge' kwaliteit van leven moet worden aangemerkt, kan uiteraard ook van generatie op generatie verschillen.

Figuur 12.7

Een hoge kwaliteit van leven in Nederland gaat gepaard met een lage duurzaamheidsscore

Samenhang tussen de ecologische voetafdruk (hectares) en de Human Development Index, diverse Europese landen, 2012 (in indexscores)

Bron: WWF (2012); UNDP (2013)

12.9 Slotbeschouwing: werk maken van bruto nationaal geluk

In de vorige editie van de SSN had de crisis nog geen merkbare gevolgen voor de gemiddelde leefsituatie in Nederland. Inmiddels lijken die gevolgen er wel te zijn: de leefsituatie in Nederland is tussen 2010 en 2012 minder goed geworden, hoewel alle onderzochte groepen er in 2012 beter voor staan dan in 2002. De recente teruggang is nog beperkt, maar een belangrijke boodschap van twee jaar geleden is ook nu nog van kracht: veel van de aangekondigde bezuinigingen krijgen in 2013 en 2014 hun beslag en pas daarna zullen de verdere gevolgen voor de leefsituatie zichtbaar worden. De huidige verslechtering van de leefsituatie heeft vooral de meest kwetsbare groepen getroffen

(mensen met een lage opleiding, een laag inkomen, zonder werk of met een slechte gezondheid); bij hen ging de leefsituatie het meest achteruit. Vooral een combinatie van kwetsbaarheden leidt tot een minder goede leefsituatie.

In de afgelopen tien jaar zijn Nederlanders iets gelukkiger geworden, maar sinds 2008 stagneerde de positieve trend. Bovendien werden laagopgeleiden in de afgelopen twee jaar minder gelukkig.

Ondanks de negatieve ontwikkeling van de laatste twee jaar is de kwaliteit van leven in Nederland nog altijd hoog. Ook in vergelijking met andere Europese landen.

Doordat zij de juiste randvoorwaarden moet creëren heeft de overheid een belangrijke rol in de verhoging van de kwaliteit van leven. Voor verbetering van de leefsituatie zijn een goede opleiding, een redelijk inkomen en zelfredzaamheid (het ervaren van regie over het eigen leven) van groot belang. De overheid kan door hierin te investeren werk maken van het verbeteren van de kwaliteit van leven; zowel van de feitelijke als van de ervaren kwaliteit. Door beide aspecten van kwaliteit van leven aan te pakken maakt de overheid ook werk van het Nederlands bruto nationaal geluk. Dit is immers op te vatten als een brede indicator voor welvaart en welzijn, die niet alleen betrekking heeft op economische omstandigheden, maar ook op bijvoorbeeld huisvesting, vrije tijd en participatie. Door in te zetten op een beleid dat niet alleen economische verbeteringen brengt, maar ook sociale, zal de kwaliteit van leven toenemen. Het gemiddelde niveau in Nederland kan vooral verhoogd worden door aandacht te geven aan kwetsbare groepen: weinig zelfredzamen, mensen met een laag welbevinden of in sociaaleconomische achterstand. Gericht beleid voor deze groepen verbetert waarschijnlijk niet alleen de leefsituatie, maar vergroot ook hun levenstevredenheid.

Noten

- 1 In het bng zijn de volgende domeinen opgenomen: *psychological well-being; health; time use; education; cultural diversity and resilience; good governance; community vitality; ecological diversity and resilience; living standards*. In totaal zijn er 33 indicatoren en 124 onderliggende variabelen opgenomen.
- 2 Daarbij geldt wel de kanttekening dat het bbp in principe oneindig kan groeien en levenstevredenheid begrensd is (het maximum is 10). Voor de leefsituatie-index geldt dat sommige indicatoren begrensd zijn (bv. als iedereen in een koopwoning woont), maar andere, in theorie, niet (bv. het aantal kamers in de woning).
- 3 Deze classificatie-analyse is gedaan met Chaid. In de analyse zijn meer kenmerken opgenomen dan in de figuur weergegeven. Deze kenmerken behoren echter niet tot de drie belangrijkste. Opgenomen zijn: opleiding, inkomen, arbeidsmarktpositie, gezondheid (handicap of ernstige ziekte), leeftijd, inkomensbron, huishoudenssamenstelling, etniciteit, sekse en de grootte van de gemeente (G4, G21, rest van Nederland).
- 4 Ervaren regie (ook wel *mastery of locus of control*) wordt gemeten aan de hand van een schaal die bestaat uit vijf stellingen: ik heb weinig controle over de dingen die me overkomen; sommige van mijn problemen kan ik met geen mogelijkheid oplossen; er is te weinig dat ik kan doen om belangrijke dingen in mijn leven te veranderen; ik voel me vaak hulpeloos bij het omgaan met de problemen van het leven; soms voel ik dat ik een speelbal van het leven ben.

- 5 In theorie kan een goede leefsituatie ook leiden tot een groter gevoel van ervaren regie. In het algemeen echter wordt ervaren regie gezien als een persoonlijkheidskenmerk; een psychosociale hulpbron (vergelijk LASA 2012 en WHO 2004).
- 6 Hoewel computerbezit is opgenomen in de leefsituatie-index laten nadere analyses zien dat ook mensen zonder eigen computer over digitale vaardigheden kunnen beschikken en mensen met een eigen computer juist niet. Digitale vaardigheden worden gemeten aan de hand van een schaal, op basis van 5 vragen: Kunt u: op de computer met een tekstverwerkingsprogramma werken; een e-mail versturen; op internet praktische zaken opzoeken; een programma installeren op een computer; de beveiliging op een computer regelen?
- 7 Hoewel ze niet exact hetzelfde meten is de samenhang tussen geluk en tevredenheid met het leven redelijk groot: de Pearson's correlatiecoëfficiënt is 0,60.
- 8 Als alle OECD-landen worden meegenomen zou Nederland op de achtste plaats staan. In de BLI is levenstevredenheid als onderdeel opgenomen, daarnaast ook huisvesting, inkomen, werkgelegenheid, buurt, opleiding, milieu, maatschappelijke betrokkenheid, gezondheid, veiligheid, balans werk en vrije tijd. De BLI wordt door de OECD ongewogen op de website geplaatst: iedereen kan zijn eigen weging hanteren. Bij gebrek aan een theoretische onderbouwing voor een alternatief is hier een weging van 1 op alle domeinen toegepast. Overigens is er ook kritiek op de BLI: het voegt objectief en subjectief samen, neemt de omgeving mee, het beste land scoort een 10 (wat impliceert dat dit land niet beter meer kan).
- 9 Omdat die hoeveelheid oppervlakte begrensd is, kan de afdruk gebruikt worden als meting voor de duurzaamheid. Maar er is ook wel kritiek op de voetafdruk, met name omdat het lastig is om de milieubelasting goed te meten (het gaat immers om verschillende activiteiten en ook om verschillende delen van de wereld; er wordt dus gebruik gemaakt van schattingen, zie ook Unece et al. 2013).

Literatuur

- Boelhouwer, J. (2010). *Well-being in the Netherlands. The SCP life situation index since 1974*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2010/17).
- Boelhouwer, J. en R. Gilsing (2012). *De sociale staat van de gemeente. Lokaal gebruik van de SCP-leefsituatie-index*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2012/16).
- CBS, SCP, PBL en CPB (2011). *Monitor Duurzaam Nederland 2011*. Voorburg / Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek / Sociaal en Cultureel Planbureau / Planbureau voor de Leefomgeving / Centraal Planbureau.
- CBS (2013a). *Autobezit jongeren daalt*. Webmagazine mei 2013. Geraadpleegd via www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/verkeer-vervoer/publicaties/artikelen/archief/2013/2013-3828-wm.htm.
- CBS (2013b). *Aandeel verkeersdeelnemers; geslacht en persoonskenmerken*. geraadpleegd 15 september 2013 via CBS StatLine.
- Clark, A. E. en Y. Georgellis (2012). Back to Baseline in Britain: Adaptation in the British Household Panel Survey. In: *Economica*, jg. 80, nr. 319, p. 496–512. DOI: 10.1111/ecca.12007
- Deutscher Bundestag (2013). Abschlussbericht Projektgruppe 2 "Entwicklung eines ganzheitlichen Wohlstands- bzw. Fortschrittsindicators". Enquete-Kommission Wachstum, Wohlstand, Lebensqualität. Inclusief een "Änderungsantrag der Fraktion Bündnis 90/Die Grünen" en een "Bericht der Fraktion Die Linke". Berlin, Deutscher Bundestag

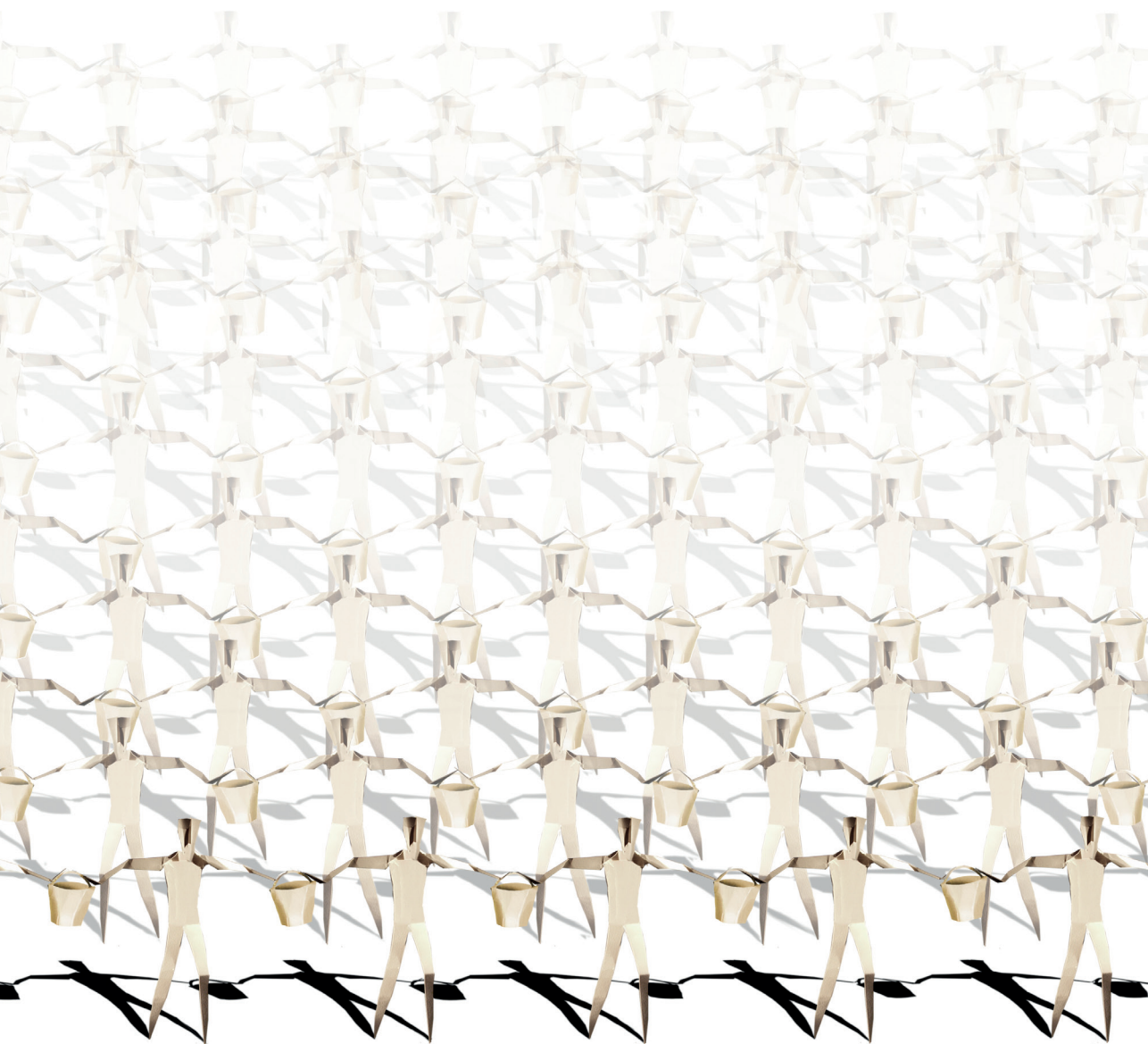
- Diener E. en M. E. Seligman (2004). Beyond Money. Toward an Economy of Well-Being. In: *American Psychological Society*, jg. 5, nr. 1, p.1-31.
- Eindhoven (2013). Eindhoven in cijfers. Geraadpleegd 21 augustus 2013 via <http://eindhoven.buurtmonitor.nl/>
- ESS (2011). *Sponsorship Group on Measuring Progress, Well-being and Sustainable Development. Final Report adopted by the European Statistical System Committee*. European Statistical System. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/pgp_ess/about_ess/measuring_progress
- House of Parliament (2012). *Measuring National Well-being*. Londen: The Parliamentary Office of Science and Technology.
- Ingen, E. van, J. de Haan en M. Duimel (2007). *Achterstand en afstand. Digitale vaardigheden van lager opgeleiden, ouderen, allochtonen en inactieven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- LASA (2012). *Mastery*. Geraadpleegd 14 september 2013 via http://www.lasa-vu.nl/themes/emotional/persoonlijkheid_beheersingsoriëntatie.html
- Lelystad (2013). *Leefsituatie Lelystad 2012. Onderzoek en Statistiek, gemeente Lelystad*. Lelystad.
- NBTC-Nipo (2013). *Nederlanders minder op vakantie in 2013*. Geraadpleegd augustus 2013 via www.nbtcniporesearch.nl/nl/home/resultaten/persberichten/nederlanders-minder-op-vakantie-in-2013.htm.
- Noll, H.-H. (2013). Subjective Social Indicators: Benefits and Limitations for Policy Making – An Introduction to this Special Issue. In: *Social Indicators Research*, jg. 114, nr. 1, p. 1-11.
- OECD (2011). OECD stats. Geraadpleegd juli 2013 via <http://stats.oecd.org/>.
- OECD (2013a). *OECD Guidelines on Measuring Subjective Well-being*. Parijs: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- OECD (2013b). *New approaches to economic challenges (NAEC). Interim report*. Parijs: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- OECD (2013c). *Better Life Index*. Geraadpleegd juli 2013 via www.oecdbetterlifeindex.org/.
- O+S Amsterdam (2013). *De Staat van de Stad Amsterdam VII. Ontwikkelingen in participatie en leefsituatie*. Amsterdam: Bureau Onderzoek en Statistiek gemeente Amsterdam.
- Schwab, K. (2013). *The global competitiveness report 2013-2014*. Genève: World Economic Forum.
- Stiglitz J.E., A. Sen en J.-P. Fitoussi (2009). *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. Geraadpleegd september 2009 via www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/en/index.htm.
- szw (2012). *Kamerbrief contouren participatiewet*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- UNDP (2013). *Human Development Report 2013. The rise of the South: human progress in a diverse world*. New York: United Nations Development Programme.
- Unece / Eurostat / OECD (2013). *Framework and suggested indicators to measure sustainable development*. Geraadpleegd juli 2013 via http://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/2013/SD_framework_and_indicators_final.pdf
- Unicef (2013). *Child Well-being in Rich Countries: A comparative overview*. Florence: Unicef Office of Research (Innocenti Report Card 11).
- Ura, K., S. Alkire, T. Zangmo, K. Wangdi (2012). *A Short Guide to Gross National Happiness Index*. Thimphu: The Centre for Bhutan Studies.
- Veenhoven, R. (2011). *Trend Average Happiness in Nations 1946-2010: How much people like the life they live*. Geraadpleegd augustus 2013 via http://worlddatabaseofhappiness.eur.nl/hap_nat/findingreports/Archive/TrendReport_AverageHappiness_1946-2010.pdf. Rotterdam: Erasmus Universiteit.

- Veenhoven, R. (2012). Sturen op geluk: is dat mogelijk en wenselijk? In: C. van Campen, A. Bergsma, J. Boelhouwer, J. Boerefijn, L. Bolier (red.), *Sturen op geluk. Geluksbevordering door nationale overheden, gemeenten en publieke instellingen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2012-13).
- VVD-PvdA (2012). *Bruggen slaan*. Regeerakkoord VVD-PvdA.
- VWS (2012a). *Beleidsagenda 2013*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- VWS (2012b). *Beleidsbrief mantelzorg*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- VWS (2013). *Beleidsbrief Gezamenlijke agenda vws 'Van systemen naar mensen'*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (MEVA/AEB-3155166 2013).
- WHO (2004). *Prevention of Mental Disorders. Effective interventions and policy options. Summary Report*. Genève: World Health Organization.
- WWF (2012). *Living planet report 2012. Biodiversity, biocapacity and better choices*. Gland: World Wildlife Fund.

13

Conclusie en nabeschuwing: Zorgen over kwetsbare burgers

13 Conclusie en nabeschuwing: Zorgen over kwetsbare burgers

Rob Bijl

In de vorige editie van de Sociale Staat van Nederland, in 2011, zagen we donkere wolken opdoemen boven Nederland. De kwaliteit van leven van veel mensen leek bedreigd te gaan worden. Toen was de economische crisis zo recent dat de meeste burgers de gevolgen ervan nog niet ondervonden. Inmiddels zijn we ruim vijf jaar in crisis, en kunnen we ons afvragen of die sombere vooruitzichten zijn uitgekomen.

In 2012 was de algemene leefsituatie van Nederlanders (gemeten met de 'leefsituatie-index', een combinatie van welzijn en welvaart) voor alle bevolkingsgroepen beter dan tien jaar daarvoor, maar tussen 2010 en 2012 trad een verslechtering op, de eerste keer overigens in 30 jaar. Die is vooral zichtbaar op het gebied van de welvaart: door de achteruitgang in hun koopkracht gingen Nederlanders minder vaak op vakantie en deden ze minder aan cultuurparticipatie. Ook stagneerde de groei van het autobezit, nam het gebruik van het openbaar vervoer af en verbeterde de woonsituatie niet verder. Tegenover deze stagnerende ontwikkeling van de welvaartsdomeinen staat een licht positieve ontwikkeling in het welzijn. De sportdeelname nam toe en de gezondheid en de sociale participatie van de meeste Nederlanders bleven op hetzelfde peil. De recente teruggang is nog beperkt, maar veel aangekondigde bezuinigingen en andere kortingen, zoals op de pensioenen, krijgen in 2013 en de jaren daarna hun beslag. Pas daarna zullen, met enige vertraging, de verdere gevolgen voor de leefsituatie zichtbaar worden. De huidige verslechtering heeft vooral nu al de meest kwetsbare groepen getroffen (mensen met een lage opleiding, een laag inkomen, zonder werk of met een slechte gezondheid). Bij hen ging de leefsituatie het sterkst achteruit. In totaal omvat deze groep zo'n 24% van de bevolking. Vooral een combinatie van kwetsbaarheden leidt tot een minder goede leefsituatie. Dit betreft 6% van de bevolking.

13.1 Economisch is het nog altijd niet rooskleurig

Nederland heeft een sterke economie. Zo staat Nederland op een achtste plaats op de ranglijst van de meest concurrerende economieën in de wereld (World Economic Forum 2013). De economische prestaties zijn de laatste jaren echter achteruit gegaan. Nederland is afgezakt naar de minder presterende landen in Europa. Zo hoort Nederland met een daling van het inkomen per persoon van 3% in 2012 en 2013 bij de vijf slechtst presterende landen. Alleen Spanje (min 3%), Italië (min 5%), Portugal (min 5%) en Griekenland (min 11%) deden het slechter in deze periode.

In de periode na 2001 hebben de meeste Europese landen een gunstige economische ontwikkeling doorgemaakt, met Italië (min 9%) en Engeland (min 3%) als duidelijke

uitzonderingen. De Oost-Europese landen hebben het in deze periode bijzonder goed gedaan (20%-50% groei), gevolgd door Duitsland, Oostenrijk en Zweden (circa 10% groei). Nederland heeft in deze periode minder goed gepresteerd. Landen waar vóór de crisis de economie zich betrekkelijk goed ontwikkelde (Spanje en Griekenland) blijken de economische crisis slecht te doorstaan, terwijl landen die het vóór de crisis matig deden (Duitsland, Zweden) in de jaren daarna juist veel betere economische prestaties laten zien.

Ook andere indicatoren geven aan dat de economische ontwikkeling in Nederland niet meer tot de top behoort. Behalve aan de groei van de productie is de welvaart van een land ook af te meten aan de mate waarin het erin slaagt de werkloosheid, de geldontwaarding en het begrotingstekort van de overheid binnen de perken te houden. Deze indicatoren zijn op te tellen tot een 'misère-index'. In 2011 waren er weinig verschillen in de misère-index tussen de West- en Noord-Europese landen, met Duitsland en Zweden als meest gunstig scorende landen en België en Frankrijk als meest ongunstig. Ook hier is Nederland nu een middenmoter geworden.

De Macro Economische Verkenningen 2014 van het Centraal Planbureau (CPB 2013) geven aan dat de Nederlandse economie ook in 2014 achterblijft bij de wereldeconomie. Voor het eurogebied wordt een pril herstel verwacht met een groei van 1%; voor Nederland niet meer dan 0,5%. De werkloosheid stijgt door naar 7,5% in 2014 en de gemiddelde koopkracht neemt volgens de laatste ramingen (oktober 2013) met slechts 0,25% toe. Veel burgers zijn er de laatste tijd in hun portemonnee op achteruit gegaan door het achterwege blijven van prijscompensaties en het toepassen van nullijnen en kortingen bij salarissen en pensioenen en het niet renderen van beleggingen. Ook spaartegoeden worden langzaam maar zeker minder waard omdat de rentes die de banken bieden achterblijven bij de inflatie. Daarnaast vraagt de overheid meer en hogere eigen bijdragen voor veel diensten. De economische crisis heeft de inkomensruimte voor huishoudens beperkt. Huishoudens moeten het sinds het begin van de crisis met 6% minder inkomen zien te doen.

Hoewel het inkomen van huishoudens onder druk staat, is hun vermogen niet gedaald. Tegenover een daling van het nettovermogen in de eigen woning vanaf 2008 (gemiddeld een daling van 33.000 euro) staat een vergelijkbare stijging van het vermogen ondergebracht in pensioenfondsen (plus 41.000 euro). Het huidige en toekomstig rendement van dit pensioenvermogen staat echter onder druk. Het is dus maar de vraag of dit vermogen nog op peil is als de pensionering een feit wordt.

Nederland is dus nog niet uit de crisis. Ofschoon in de laatste troonrede lichtpuntjes werden gesignaleerd ('Er zijn voorzichtige signalen dat het einde van de mondiale crisis in zicht is. Daarmee ontstaat ook voor ons land perspectief op herstel'), wordt die mening bepaald niet door iedereen gedeeld, en de signalen worden ook anders geïnterpreteerd. Inmiddels zijn er in de bouwsector en de woningmarkt in Nederland voorzichtig optimistische geluiden te horen. De signalen en de interpretaties daarvan zijn gematigd optimistisch, maar de ontwikkelingen in de wereldeconomie, waar Nederland sterk van afhankelijk is, blijven hachelijk. Een politieke impasse in verschillende landen (Italië, Spanje), slechte indicatoren voor de economische ontwikkeling

in Japan, een dreigende terugval van de economie van China, de begrotingscrisis in de Verenigde Staten, en een nog steeds niet opgeloste eurocrisis, doen de angst voor een nieuwe recessie weer opblaaien.

13.2 De stemming in het land: niet in de put, wel bezorgd

Er wordt nog wel eens verondersteld dat in tijden van recessie, als er minder vertrouwen in de toekomst is, mensen het krijgen van kinderen uitstellen, minder trouwen en minder echtscheidingen aanvragen (want die kosten veel geld). Dat blijkt mee te vallen. Wel worden er iets minder kinderen geboren en iets minder relaties aangegaan dan enkele jaren geleden, maar op langere termijn heeft de economische ontwikkeling maar een beperkte invloed op dit soort demografische transitieën en zijn sociale en culturele factoren van groter belang.

Meer dan 80% van de Nederlanders zegt gelukkig te zijn. Dit percentage was in de afgelopen tien jaar stabiel. In het recente *World Happiness Report 2013* (Helliwell et al. 2013) dat in opdracht van de Verenigde Naties wordt samengesteld, staat Nederland op de vierde plaats op een lijst van 156 landen. Alleen Denemarken, Noorwegen en Zwitserland scoren nog een fractie hoger in geluk. Het geluk in Nederland is weinig afhankelijk van de economische crisis en de aankondiging van bezuinigingen door het kabinet. Uiteraard zitten er achter een dergelijk gemiddeld cijfer veel verschillende ontwikkelingen. Het is bijvoorbeeld bekend dat werkloosheid leidt tot een afname van het geluk en zelfs dat dit blijvend kan zijn, ook wanneer iemand weer aan het werk gaat. Nu de werkloosheid oploopt is niet uit te sluiten dat dit hoge percentage gelukkigen zal gaan dalen.

Ook als we een iets andere invalshoek nemen, en de tevredenheid met het leven in het algemeen meten, ziet het er goed uit in Nederland. Het afgelopen decennium is de tevredenheid met het leven iets gestegen, van een rapportcijfer 7,6 in 2004 tot een 7,8 nu. Die grote tevredenheid verschilt weinig tussen sociale groepen. Het grootst zijn nog de verschillen naar etniciteit en huishoudenssamenstelling: niet-westerse migranten en eenoudergezinnen zijn minder tevreden met het leven dan gemiddeld. Toch waarderen ook zij het leven nog met meer dan een 7. Bij de niet-westerse migranten is de tevredenheid weliswaar lager, maar de afgelopen tien jaar duidelijk toegenomen. Opmerkelijk is dat ondanks dat vele geluk en die hoge tevredenheid veel mensen somber zijn over de richting die Nederland op gaat. Ongeveer twee derde van de Nederlanders vindt dat Nederland zich in de verkeerde richting ontwikkelt. Die somberheid is een constante in de publieke opinie: ook vóór de crisis vond 60% dat het in Nederland de verkeerde kant op gaat. Dat pessimisme zal de komende jaren dus wel blijven, zelfs als het economisch weer beter gaat. Zorgen over asociaal gedrag in de publieke ruimte, toenemende intolerantie, onverdraagzaamheid en de ik-cultuur, bleven – ook in tijden van crisis – lange tijd op de eerste plaats in het nationale probleembesef staan. Het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) van het Sociaal en Cultureel Planbureau laat echter zien dat medio 2013 zorgen over de economie het belangrijkste zijn geworden. Mensen zeggen steeds vaker bezorgd te zijn over de economische situatie, de inkomens, de bonuscultuur, het optreden van banken en de werkloosheid.

Steeds meer mensen zien de gevolgen van de crisis in hun eigen omgeving. Toch vindt nog altijd 82% van de mensen dat er welvaart heerst in het eigen huishouden en is ruim 70% tevreden met het eigen inkomen. Ten opzichte van 2008, vóór het begin van de crisis, zijn mensen somberder geworden over de Nederlandse economie en zijn economische problemen urgenter geworden, maar nog steeds zijn de meeste mensen tevreden over de eigen financiële situatie. Het aandeel Nederlanders dat een verslechtering verwacht van de eigen financiële situatie neemt iets toe, maar het blijft een minderheid. De meeste mensen zijn niet heel bezorgd, maar vooral onzeker over de eigen financiële toekomst. Het gaat relatief goed – de inkomens zijn bijvoorbeeld nog steeds hoger dan tien jaar geleden –, maar in deze tijden van crisis weet niemand wat de toekomst brengt. De zorg bestaat dat een economische crisis kan zorgen voor grotere tegenstellingen tussen sociale groeperingen. In moeilijke tijden kunnen bijvoorbeeld de verschillen tussen arm en rijk toenemen of mensen vaker het gevoel krijgen dat groepen tegenover elkaar staan. We zien dat een groot deel van de Nederlanders inderdaad tegenstellingen ziet tussen bepaalde sociale groeperingen, maar dat dit beeld sinds de crisis niet is veranderd. Hoewel door de jaren heen geleidelijk minder mensen een tegenstelling tussen arm en rijk zien, blijft volgens 64% van de bevolking deze tegenstelling groot. Bijna de helft van de Nederlanders ziet een tegenstelling tussen jongeren en ouderen. Dat percentage is lager dan in 2006 en 2008, maar hoger dan 25 jaar geleden. Generatieverschillen zijn actueel in discussies over de verzorgingsstaat en een potentiële bron van politieke mobilisatie.

Opvallend is dat de verwachting dat in tijden van crisis de scheidslijnen tussen de autochtone burgers en migranten sterker worden, niet uitkomt. Het aandeel dat grote tegenstellingen ziet tussen allochtonen en autochtonen is tussen 2010 en 2012 gedaald van 67% naar 58%. Nederlanders zijn nu niet negatiever over immigranten dan vóór 2008. Het omgekeerde lijkt eerder aan de hand. Hoewel nog altijd een groot deel van de Nederlanders negatief is over de hoeveelheid migranten in Nederland, is dit aandeel sinds 2002 afgenomen. Tien jaar geleden vond nog bijna de helft dat er te veel migranten in Nederland zijn, terwijl in 2012/2013 een derde van de Nederlanders deze mening heeft. Men is in 2012 juist minder negatief over migranten dan in 2008.

Uit de continue peilingen van het SCP blijkt dat er naast zorgen en somberheid toch ook veel sterke punten van Nederland worden gezien, veel zaken die goed gaan en waar de Nederlanders trots op zijn. Men is trots op de manier waarop we samenleven. Hoewel mensen zich zorgen maken over de verharding en de ik-cultuur, zien zij toch ook veel goede dingen gebeuren in Nederland. Zeker in de directe omgeving van de buurt en de familie blijken mensen veel voor elkaar over te hebben. Het vrijwilligerswerk bloeit nog altijd. Een ander punt dat als positief wordt gezien is de als typisch Nederlands gepercipieerde mentaliteit van handelen en aanpakken. Andere sterke punten zijn de sociale verworvenheden. De publieke voorzieningen, zoals de gezondheidszorg, het onderwijs en het sociale stelsel, zijn goed geregeld. Zorg en onderwijs ervaart men als goed, betaalbaar en voor iedereen toegankelijk en voor mensen die echt niet mee kunnen komen is er een vangnet.

13.3 Welke gevolgen van de crisis zijn merkbaar?

Wat zijn de meest in het oog springende uitkomsten op de hier onderzochte maatschappelijke terreinen? Wat kunnen we zeggen over de al dan niet zichtbare gevolgen van de economische crisis? Hier geven we de grote lijnen aan; in de voorgaande hoofdstukken staan de ontwikkelingen in meer detail beschreven.

Inkomen en sociale uitkeringen

De economische crisis heeft zich de laatste jaren laten gelden in termen van koopkrachtverlies, een oplopende werkloosheid en een toename van de armoede. Zolang men een betaalde baan in loondienst heeft, merkt men hier echter (vooralsnog) persoonlijk weinig van. Het zijn vooral degenen met een verhoogd risico op het verlies van hun baan of die al werkloos zijn, die de crisis voelen.

Tussen 2008 en 2011 is de gemiddelde koopkracht met 3% gedaald. Vooral zelfstandig ondernemers zijn er in die periode echter veel sterker op achteruit gegaan; hun koopkrachtverlies bedraagt 11 procentpunten. Daarentegen hebben loontrekkers en pensioenontvangers hun koopkracht min of meer weten te behouden.

In het afgelopen jaar is er veel discussie geweest over de inkomens van ouderen. In april 2013 moesten 66 van de 274 pensioenfondsen hun pensioenen verlagen en dit betekende voor circa 1,1 miljoen gepensioneerden dat hun netto-inkomen duidelijk achteruit ging. De pensioenkortingen zijn een direct gevolg van de economische crisis. Naast deze kortingen worden de aanvullende pensioenen al een aantal jaren niet meer geïndexeerd. De cijfers uit hoofdstuk 5 laten zien dat dit laatste weinig effect heeft gehad op de inkomenspositie van ouderen. Ouderen vormen juist vrijwel de enige groep die er in het recente verleden (2007-2011) niet in inkomen op achteruit is gegaan.

De koopkrachtontwikkelingen ná 2011 laten daarentegen een ander beeld zien. Het achterwege blijven van indexering van de pensioenen en de pensioenkortingen hebben een negatief effect op de koopkracht. Daardoor is de verwachting dat ouderen met een aanvullend pensioen van 10.000 euro (op jaarbasis) er in de periode 2011-2014 zo'n 6%-6,5% in koopkracht op achteruit gaan. Ter vergelijking: de achteruitgang in koopkracht van alle huishoudens bij elkaar zal 4,1% bedragen. Ouderen zonder aanvullend pensioen schieten er minder bij in: in de periode 2011-2014 bedraagt hun koopkrachtverlies naar schatting 0,6% (alleenstaanden) tot 2% (paren).

Sinds 2008 is ook de armoede in Nederland toegenomen. Het aandeel van de bevolking met een inkomen onder het criterium 'niet veel maar toereikend' bedroeg 7,6% in 2012, tegen ruim 5% in 2008. Uitkeringsgerechtigden, eenoudergezinnen en niet-westerse migranten vormen de belangrijkste risicogroepen, met zo'n 20% tot 35% armen. Ook kinderen en jongeren tot 18 jaar zijn, met bijna 11% armen, als risicogroep aan te merken. Onder de 65-plussers is slechts iets meer dan 3% arm te noemen.

Nederland heeft een middenpositie in Europa wat betreft de mate van inkomensongelijkheid. De Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) heeft er recent op gewezen dat de economische crisis bestaande inkomensverschillen verder kan vergroten (OECD 2013). Er lijkt echter geen duidelijk verband te zijn tussen economische groei en de mate van inkomensongelijkheid. Evenmin wijzen de cijfers

erop dat landen met een geringere groei of zelfs krimp grotere of lagere inkomensverschillen kennen.

Door de aanhoudende economische crisis is het aantal werkloosheids- en bijstandsuitkeringen fors gestegen, naar respectievelijk 382.000 en 348.000 (cijfers juni 2013). Najaar 2013 temperde de stijging van de werkloosheid, vooral onder jongeren, zo bleek uit de cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Dit kwam niet door een groei van het aantal banen, maar doordat steeds meer werkzoekenden de moed lijkten op te geven en zich terugtrekken van de arbeidsmarkt. Jongeren kiezen ervoor om een vervolgstudie te doen.

De grootste – en tevens groeiende – groep die een beroep doet op de sociale zekerheid, betreft de AOW'ers. In 2002 ging het om ruim 2,2 miljoen mensen, tien jaar later ligt hun aantal op ruim 2,8 miljoen. Logischerwijs drukken zij een zware stempel op de maat voor uitkeringsafhankelijkheid, de I/A-ratio; inclusief de AOW'ers staan er 70 inactieven tegenover iedere 100 actieven. Wanneer zij buiten beschouwing worden gelaten, bedraagt de uitkeringsafhankelijkheid 26%. Ook hier blijkt dat de economische crisis zich doet gelden; in 2008 lag deze ratio nog op 24. Ramingen wijzen erop dat deze stijging doorzet. Naar verwachting zijn er in 2014 per 100 mensen met een betaalde baan 29 mensen met een uitkering, AOW'ers niet meegerekend.

Betaald werk en zorgtaken

De onzekerheid voor Nederlandse werknemers lijkt groter te worden door een toenemende flexibilisering van de arbeidsmarkt, een ontwikkeling die veel aandacht krijgt in het Sociaal Akkoord (szw 2013). Een groeiend deel van de werkzame beroepsbevolking heeft een flexibele arbeidsrelatie, dat wil zeggen als zelfstandige, als tijdelijke werknemer of als oproep- of uitzendkracht. Zowel het aandeel werknemers met een flexibel contract als het aandeel zelfstandigen nam toe. In 2002 was nog 12% van de werkzame beroepsbevolking werknemer met een flexibel contract; in 2012 was dit toegenomen naar 16%. Tijdelijke werknemers zijn in veel opzichten slechter af dan werknemers met een vast contract. Niet alleen zijn zij onzekerder over baan en inkomen, ook hebben ze vaak een lager uurloon, lagere kwaliteit van arbeid en minder ontwikkel- en opleidingsmogelijkheden. Het aandeel zelfstandigen nam in de periode 2002-2012 toe van 12% naar 15%. Dit is volledig toe te schrijven aan de stijging van het aandeel zzp'ers, de zelfstandigen zonder personeel. In 2012 was één op de tien werkzame personen in Nederland, ongeveer 750.000 personen, zzp'er.

De arbeidsdeelname in Nederland behoort tot de hoogste van Europa. De arbeidsparticipatie lag de afgelopen jaren rond de 67%, maar is begin dit jaar door de economische crisis licht gedaald. De arbeidsdeelname van ouderen is de laatste jaren sterk toegenomen. Werkte in 2002 ruim een derde (36%) van de 55-65-jarigen, in 2012 was dit meer dan de helft (53%). Ook de gemiddelde pensioenleeftijd steeg. De arbeidsdeelname van vrouwen is het laatste decennium eveneens toegenomen. Toch ligt de arbeidsdeelname van vrouwen nog 13 procentpunten onder die van mannen en is bijna de helft van de 55-65-jarigen niet werkzaam. Het verhogen van de arbeidsdeelname wordt deels belemmerd door de voorkeuren van mensen zelf. Veel vrouwen zijn tevreden met hun deeltijdbaan en willen niet meer uren werken, en de gemiddelde leeftijd waarop werknemers willen uittreden

ligt nog ver beneden de wettelijke pensioenleeftijd. Ook de voorkeuren van werkgevers spelen echter een rol. Werkgevers zijn vaak terughoudend bij het in dienst nemen van oudere werknemers, onder andere door potentiële hoge kosten van ziekteverzuim. Ook de arbeidsdeelname van mensen met gezondheidsbeperkingen blijft duidelijk achter bij die van gezonde werknemers. Er lijkt een cultuuromslag nodig om werkgevers bereid te vinden ouderen en mensen met gezondheidsbeperkingen in dienst te nemen.

Hoewel Nederland het in internationaal opzicht niet slecht doet, is het risico op werkloosheid voor sommige groepen in de samenleving aanzienlijk. Met name jongeren van 15 tot 25 jaar en niet-westerse migranten worden hard getroffen. Met de Aanpak Jeugdwerkloosheid zijn extra middelen beschikbaar gesteld om de hoge werkloosheid onder jongeren te bestrijden. Opvallend is dat hoewel de werkloosheid onder niet-westerse migranten hoger ligt dan onder jongeren, er veel minder specifieke aandacht is voor deze groep in het beleid.

De tijd die Nederlanders aan betaalde arbeid besteden is de laatste jaren niet noemenswaardig toegenomen. Ook is er weinig veranderd in de verdeling van taken tussen mannen en vrouwen. Vrouwen besteden nog altijd tweemaal zoveel tijd aan huishouden en zorgtaken als mannen.

Onderwijs

Tussen 2001 en 2011 nam het aandeel jongvolwassen mannen (25-34 jaar) met een hoog opleidingsniveau (hbo, wo) toe met 8 procentpunten; bij jongvolwassen vrouwen bedroeg de stijging 14 procentpunten. Intussen zijn vrouwen mannen voorbijgestreefd: in 2011 had 44% van de jongvolwassen vrouwen en 36% van de jongvolwassen mannen een hoog opleidingsniveau. Onder migrantengroepen stijgt het opleidingsniveau sneller dan onder autochtone Nederlanders. Migrantengroepen staan weliswaar nog steeds op achterstand, maar het aandeel met een zeer laag opleidingsniveau (geen of alleen basisonderwijs) is in de afgelopen decennia sterk afgenomen en het aandeel hoogopgeleiden is toegenomen.

In vergelijking met andere landen doet het Nederlandse onderwijs het goed aan de onderkant van de onderwijsverdeling: er zijn weinig slechtpresteerders en het voortijdig schoolverlaten is sterk gedaald. Recent internationaal vergelijkend onderzoek toont aan dat Nederlandse volwassenen relatief goed scoren in de beheersing van kernvaardigheden (taal, gecijferdheid en probleemoplossend vermogen). Op alle terreinen scoort Nederland fors hoger dan het OECD-gemiddelde. Volgens het onderzoek heeft ons land ook een groot aandeel (18%) 'excellenten'. Alleen Japan en Finland gaan ons voor. Deze excellenten zijn vooral te vinden in de leeftijdscategorie 26-35 jaar, en – niet verwonderlijk – in de hogere opleidingsniveaus, maar niet uitsluitend daar. Echter, in Nederland is ook 12% van de volwassen bevolking laaggeletterd. Dat betekent dat men moeite heeft met het begrijpen en toepassen van relatief eenvoudige taal- en rekenopdrachten. Het aandeel laaggeletterden is de afgelopen jaren toegenomen.

De eerder geconstateerde gunstige positie qua excellentie onder de volwassen bevolking zien we niet terug bij leerlingen in het funderend onderwijs. Voor de internationale concurrentiepositie en Nederland als kenniseconomie worden – ook al is Nederland hoogopgeleid – nog betere prestaties en meer excellentie van groot belang geacht. Er

is onder ouders met een kind in het basis-, voortgezet en middelbaar beroepsonderwijs een groep die meer nadruk op uitblinken in het onderwijs wil. Een grotere groep ouders is evenwel van mening dat die focus niet ten koste mag gaan van het bestrijden van onderwijsachterstand.

Extra ruimte in de begroting voor onderwijs in tijden van crises ligt moeilijk. Volgens het recent gesloten begrotingsakkoord gaat er echter 650 miljoen euro extra naar onderwijs om het gewenste kwaliteitsbeleid (betere leraren, meer excellentie) te realiseren. Naar verwachting zullen jongeren als gevolg van de economische crisis langer in het onderwijs blijven. Er zal meer doorstroom komen van bijvoorbeeld mbo naar hbo. Hierdoor kan het opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking verder stijgen, maar het is de vraag of mensen daarmee nog wel voor de juiste plek worden opgeleid. Nederland heeft immers niet alleen behoefte aan kenniswerkers, maar ook aan lageropgeleide en vakgeschoolde arbeidskrachten. Anderzijds kan bij een algehele neerwaartse verdringing op de arbeidsmarkt een verdere investering in de studieloopbaan toch een goede keuze zijn, want ook dan loont een hogere opleiding.

Gezondheid en zorg

De levensverwachting is tussen 2001 en 2011 sterk gestegen, voor mannen van 75,8 naar 79,2 jaar en voor vrouwen van 80,7 naar 82,9 jaar. Omgerekend betekent dit dat mannen er ieder jaar vier maanden meer levensverwachting bij hebben gekregen en vrouwen 2,5 maand. Onlangs heeft het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) berekend dat van de in 2012 geboren baby's een derde (van de jongens) tot de helft (van de meisjes) wel eens 100 jaar of ouder zou kunnen worden. De levensverwachting bij geboorte voor Nederlandse mannen behoort tot de hoogste in de Europese Unie (EU) en is tussen 2000 en 2010 iets meer gestegen dan het EU-gemiddelde. De verschillen tussen de EU-landen zijn groot. In Hongarije, Slowakije en Polen is de levensverwachting voor mannen zeven tot acht jaar korter dan in Nederland. De levensverwachting bij geboorte voor Nederlandse vrouwen is sinds 2000 nagenoeg gelijk aan het EU-gemiddelde en dus met dezelfde snelheid gestegen. In 1970 werden Nederlandse vrouwen nog het oudst van Europa, maar tussen 1980-2000 wonnen zij er nauwelijks extra levensjaren bij. Dit kwam mede doordat Nederlandse vrouwen relatief veel roken.

Het goede nieuws rond de gestegen levensverwachting is dat deze extra jaren voor een groot deel in goed ervaren gezondheid en zonder lichamelijke beperkingen worden doorgebracht. Het slechte nieuws is dat dit gemiddeld genomen wel jaren zijn met ziekten. Het aantal mensen met een of meer chronische ziekten is namelijk toegenomen; het gaat nu om een op de drie Nederlanders. Het aantal mensen met twee of meer aandoeningen is toegenomen van 9% in 2004 naar 12% in 2011. Overigens heeft de toename van het aantal chronisch zieken niet direct grote gevolgen voor de maatschappelijke participatie als vrijwilliger of mantelzorger. Chronisch zieken die zich gezond voelen, participeren namelijk nauwelijks minder dan mensen zonder ziekte. De aanwezigheid van beperkingen en de beleving van de gezondheid bepalen veel meer of mensen participeren dan de aanwezigheid van een chronische ziekte. De arbeidsparticipatie (in de vorm van betaald werk) vermindert wel meer dan andere participatievormen als er gezondheidsproblemen zijn.

Hoogopgeleiden leven gemiddeld zeven jaar langer dan mensen met een lage opleiding en zij leven ook langer in goed ervaren gezondheid, zonder beperkingen en zonder chronische ziekte. Een verschil in levensverwachting van zeven jaar is groot: het is groter dan het verschil tussen mannen en vrouwen.

Hoewel recente trends in ongezond gedrag relatief gunstig zijn, zijn er nog altijd veel mensen die zich ongezond gedragen. Nog steeds rookt 26% van de Nederlanders van 15 jaar en ouder. Ook heeft 53% van de mannen en 44% van de vrouwen van 19 jaar en ouder overgewicht en 11% van de mannen en 14% van de vrouwen ernstig overgewicht (obesitas). Bovendien heeft 37% van de mannen en 26% van de vrouwen van 30-70 jaar een hoge bloeddruk en/of gebruikt bloeddrukverlagende medicatie. Ongeveer drie op de tien bewegen niet voldoende.

Het valt moeilijk te zeggen of de huidige crisis gevolgen gaat hebben voor de volksgezondheid in Nederland. In zijn algemeenheid geldt dat eventuele gevolgen afhangen af van de ernst en duur van een crisis, van de hoogte en duur van de bijkomende werkloosheid en van de sterkte van de sociale vangnetten. De sociaaleconomisch zwakkeren zullen eerder worden getroffen. Belangrijk is op de langere termijn de vraag of de toegankelijkheid van de zorg onder druk komt te staan, bijvoorbeeld door het sluiten van voorzieningen en hogere eigen bijdragen.

Internationaal onderzoek naar de gezondheidseffecten van economische crises laat op de korte termijn effecten zien op de psychische gezondheid en op sterfte aan suïcide. Suïcides stijgen, vooral bij mannen in de werkzame leeftijd, en dit hangt samen met toegenomen en langdurige werkloosheid. Het aantal dodelijke verkeersslachtoffers neemt in tijden van economische crisis af, doordat het autogebruik daalt. In de afgelopen vijf jaar is het aantal zelfdodingen in Nederland sterk toegenomen. In 2008 maakten nog 1353 mensen een eind aan hun leven; in 2012 is dat aantal gestegen naar 1753. In de vijf jaar daarvoor daalde het suïcidecijfer juist. (CBS 2013). Een relatie met de economische crisis lijkt aannemelijk.

Maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid

Afgaande op de meest recente data is de positie van Nederland in Europa onveranderd: politiek zeer geïnteresseerd, een hoog niveau van vrijwilligerswerk en een gemiddeld tot iets bovengemiddeld niveau van activisme.

Bij grote maatschappelijke organisaties zien we in wisselende mate een invloed van de economische crisis. De donateurs aantallen van natuur- en milieuorganisaties zijn gedaald en de groei van consumentenorganisaties is tot stilstand gekomen. De procentuele daling van het donateurs aantal van de vijftien grootste natuur- en milieuorganisaties is het grootst. Deze daling zette al tussen 2001 en 2008 in (3%) en zet sinds 2008 sterker door (krimp van 7%). De crisis lijkt de negatieve ontwikkelingen bij natuur- en milieuorganisaties dus te versterken. Daarentegen kennen politieke partijen sterk schommelende ledentallen die niet te relateren zijn aan de crisis en geldt voor vakbonden dat de ledendaling vooral aan de vergrijzing te wijten is. De economische crisis heeft er niet toe geleid dat een grotere groep werknemers zekerheid zoekt bij vakbonden. Bijna drie op de tien Nederlanders verrichten vrijwilligerswerk. Dit percentage is de afgelopen jaren iets toegenomen: van 24% in 2004 naar 28% nu. Net als in vorige jaren

zijn (georganiseerde) burenen-, bejaarden-, of gehandicaptenhulp of vrijwilligerswerk bij sportverenigingen de meest voorkomende vormen. Vrijwilligerswerk wordt vooral door 35-64-jarigen (31%) en 65-plussers (27%) gedaan. Wel is de percentuele stijging van het aandeel vrijwilligers het grootst onder 18-34-jarigen. Tussen 2004 en 2012 steeg dit van 16% naar 22%.

Informeel hulp (aan mensen met gezondheidsproblemen) wordt vooral geleverd door vrouwen, mensen van middelbare leeftijd en mensen die frequent naar de kerk gaan. Wat betreft het vrijwilligerswerk valt op dat hoe hoger men is opgeleid hoe meer men vrijwilligerswerk doet. Verder verrichten vrouwen iets minder vaak vrijwilligerswerk dan mannen, zijn vooral mensen van middelbare leeftijd als vrijwilliger actief, maakt het inkomen van een huishouden weinig verschil maar verricht men wel minder vaak vrijwilligerswerk als men ook al betaalde arbeid verricht. Hoe vaker men naar de kerk gaat, hoe groter de kans dat men als vrijwilliger actief is.

De keuze voor vrijwilligerswerk is minder vrijblijvend geworden. Sinds de nieuwe Wet werk en bijstand in 2012 kunnen gemeenten ontvangers van een bijstandsuitkering verplichten vrijwilligerswerk te doen. Daarnaast is er wellicht een grotere druk om vrijwilligerswerk te doen om zo een (betere) baan te krijgen. Nogal wat mensen doen vrijwilligerswerk omdat dat goed staat op het cv. Of 'gedwongen' vrijwilligerswerk door de ontvangers gewaardeerd wordt, is nog wel een vraag. De recente plannen van het kabinet om hulpbehoevende ouderen waar mogelijk, als tegenprestatie voor de ontvangen zorg, vrijwilligerswerk te laten doen, heeft veel tegenstand opgeroepen. De bezwaren zijn niet alleen praktisch van aard – de beperkingen van veel ouderen zijn zodanig dat zij niet inzetbaar zullen zijn –, maar ook principiële. Het werk dat van ouderen wordt verwacht is geen vrijwilligerswerk maar onbetaald werk, en het principe dat de overheid verplicht is tegenover premiebetaling hulp aan te bieden wordt losgelaten. Zorg was een verzekerd recht en het wordt een voorziening.

35-64-jarigen (29%) en 65-plussers (24%) besteden vaker tijd aan informele zorg (voor zieken of gehandicapten) dan jongeren (14%). Dit zal ermee samenhangen dat de kans dat een naaste (zoals een ouder of partner) behoefte heeft aan zorg toeneemt met de leeftijd. Het aandeel informele hulpverleners neemt de laatste jaren toe. Het ligt voor de hand dat dit te maken heeft met de vergrijzing van de samenleving: het aandeel ouderen en dus ook het aandeel hulpbehoevenden neemt daardoor immers toe. De ouderen die informele zorg verlenen, besteden daar gemiddeld meer uren aan dan hun jongere evenknieën. Dit komt ook doordat ouderen relatief vaak hun hulpbehoevende partner intensief verzorgen.

Vrijtijdsbesteding

In het totaal hebben Nederlanders gemiddeld 47,8 uur per week aan vrije tijd te besteden en bijna driekwart is daar tevreden mee, in de zin dat zij dit voldoende vinden. Dit aantal uren bleef de laatste jaren vrijwel ongewijzigd. In de besteding van de vrije tijd deden zich wel verschuivingen voor. Zo nam tussen 2006 en 2011 de tijd besteed aan media-gebruik toe en namen de tijd voor sociale contacten en de reistijd in het kader van de vrije tijd juist af.

Al geruime tijd voert Nederland de Europese ranglijst aan met de hoogste internet-toegang, gevolgd door de Scandinavische landen. In 2012 heeft 96% van de Nederlanders tussen 12 en 75 jaar toegang tot het internet. De opkomst van internet leidde tot discussies over gevolgen voor het sociale leven. Aan de ene kant, en vooral in de vroege dagen van het internet, zagen onderzoekers vereenzaming of een verdringing van face-to-facecontact door online contact. Aan de andere kant werd gewezen op de vorming van nieuwe gemeenschappen. Later bleek dat er vooral sprake was van een vervlechting van offline en online netwerken en dat internet een aanvullend karakter heeft. Mensen blijven elkaar gewoon zien, al komen die ontmoetingen steeds vaker via internet tot stand. Dat neemt echter niet weg dat de tijd besteed aan face to face sociaal contact al geruime tijd daalt, zowel persoonlijk contact met huisgenoten als contact met derden (visites). Deze daling is al vanaf de jaren zeventig ingezet en was dus al ruim voor de verspreiding van internet zichtbaar.

Vergeleken met de inwoners van een aantal andere Europese landen komen Nederlanders er met hun hoeveelheid vrije tijd niet slecht van af. Gebaseerd op internationaal vergelijkbare tijdsbestedingsgegevens over een doordeweekse dag en een weekenddag en toegespitst op de leeftijdsgroep van 20-74-jarigen, hebben Nederlanders dagelijks bijna een half uur langer vrije tijd dan gemiddeld in de onderzochte Europese landen (5:24 uur in Nederland versus 4:57 uur gemiddeld). Belgen, Duitsers en Finnen hebben gemiddeld iets meer vrije tijd dan Nederlanders.

Gaan mensen er vanwege de economische crisis minder op uit in de vrije tijd? Dit lijkt niet het geval te zijn. Wel lijkt men voor goedkopere opties te kiezen. Tussen mei 2010 en mei 2011 gaven alle Nederlanders tezamen bijna 44 miljard euro uit aan uithuizige vrijetijdsactiviteiten. Twee jaar eerder was dat nog 47 miljard euro; een daling dus van bijna 7%. Ook wat betreft de vakanties is er een kentering. De verwachtingen voor 2013 zijn negatiever dan die voor 2012. Hoewel Nederlanders wel op vakantie blijven gaan, gaat men minder vaak, minder lang, minder ver weg en geeft men minder uit.

Het bereik van cultuur laat de afgelopen jaren op hoofdlijnen een stabiel beeld zien. Bijna de helft van de bevolking bezoekt jaarlijks eens (of vaker) een museum. Gemiddeld een op de zeven Nederlanders bezoekt de gecanoniseerde kunstvormen, bij vier populaire kunstvormen is dat op een op de drie. Bioscopen kennen een groter bereik dan musea. Binnen de diverse voorstellingen kennen popmuziek, toneel, musical en cabaret een beduidend groter bereik dan opera en ballet. Recent lijkt zich in den brede een lichte kentering af te tekenen, maar van een scherpe daling in het bereik is ondanks de economische crisis geen sprake.

Tussen 2006 en 2011 is de tijd die Nederlanders besteden aan sporten toegenomen. Het aandeel van de bevolking dat iedere week aan sport doet is echter sinds 2001 stabiel. Mensen die al aan sport deden, zijn er blijkbaar meer tijd aan gaan besteden. 7% van de bevolking geeft aan in 2013 te bezuinigen op sport en aanverwante zaken. Dit is weinig in vergelijking met bezuinigen op uit eten gaan (46%) of op uitgaan (32%). Gevolgen van de crisis voor de sportdeelname lijken daarmee beperkt.

Sociale veiligheid

Vergeleken met andere Europese landen ontwikkelde de ondervonden criminaliteit in Nederland zich tussen 2004 en 2009 gunstig. Ook de criminaliteit die de politie registreerde steekt niet ongunstig af bij andere Europese landen.

In 2011 was er met 428 delicten op 1000 Nederlanders nagenoeg evenveel criminaliteit als in 2010. Hiervan betreft ruim twee vijfde vandalisme, een derde vermogensmisdrijven en een vijfde geweldsdelicten. Geen van deze drie hoofdcategorieën is significant veranderd ten opzichte van 2010.

Niet al deze slachtofferervaringen komen bij de politie terecht, waardoor politiecijfers de criminaliteit onderschatten. In 2011 werd, net als in de jaren ervoor, 35% van de ondervonden delicten bij de politie gemeld. Met 50% werden vermogensdelicten het vaakst gemeld, omdat slachtoffers vaak een bewijs voor de verzekering willen. De meldingsbereidheid voor geweld en vandalisme ligt met 25% en 23% aanzienlijk lager. De meest voorkomende redenen om niet te melden waren in 2011 dat het toch niets zou helpen (37%) en dat het voorval niet belangrijk genoeg was (27%); 1% zegt bang te zijn voor represailles.

Net als in 2010 registreerde de politie in 2011 1,2 miljoen delicten. Hiervan is 60% een vermogensmisdrijf, 15% vernielingen en misdrijven tegen de openbare orde en gezag en 9% een geweldsmisdrijf. De totale geregistreeerde criminaliteit daalt al sinds 2002 in lichte mate, tot de stabilisering in 2011.

In 2006 ging het programma Veilige Publieke Taak van start om agressie en geweld tegen werknemers in de publieke dienstverlening tegen te gaan. Hoewel het percentage slachtoffers van agressief gedrag inderdaad terugliep van 66% in 2007 naar 59% in 2011, is het streefcijfer van 51% niet gehaald. Verbaal geweld is veruit het meest voorkomend; daarmee werd 57% van de functionarissen geconfronteerd, 20% kreeg te maken met fysiek geweld en 19% met intimidatie (o.a. bedreigen, achtervolgen, chanteren).

Al enige jaren regelen we onze aankopen en bankzaken voor een groot deel via het internet. Ook de overheid verlangt steeds meer dat we privacygevoelige zaken, zoals de belastingaangifte en burgerzaken, digitaal afhandelen. Volgens de voorzitter van de Europese Toezichthouder voor gegevensbescherming zijn Nederlanders vergeleken met andere Europeanen laconiek over de bescherming van hun persoonsgegevens op het internet, vanuit de gedachte 'wie niets te verbergen heeft, heeft niets te vrezen'. Hij heeft kritiek op de Nederlandse overheid die wel op de voordelen van nieuwe systemen zou wijzen, zoals het elektronisch patiëntendossier of de ov-chipkaart, maar niet op de risico's. Omdat het IT-gebruik in Nederland relatief diep in de samenleving geworteld is, zijn er juist veel incidenten. Het blijkt dat 12% van de Nederlanders er in 2011 de dupe van is geworden. Met 6% kregen de meesten te maken met hacken. Cyberpesten trof 3%, evenals koop- en verkoopfraude. Van identiteitsfraude werd 1,5% het slachtoffer.

Er wordt al enkele jaren beleid gevoerd om huiselijk geweld te bestrijden. Vanwege de afhankelijkheidsrelatie tussen dader en slachtoffer gaat het vaak om structureel geweld. Onderzoek uit 2011 wees uit dat 56% van de vrouwelijke geweldsslachtoffers hun dader kende. Onder mannelijke slachtoffers is 38% slachtoffer van een bekende geworden. In verreweg de meeste gevallen gaat het om een buurtgenoot, iemand van het werk of een andere bekende. Van huiselijk geweld is sprake bij 11% van de vrouwelijke

geweldsslachtoffers. Onder mannelijke geweldsslachtoffers is dat met 3% veel minder vaak. Geschat wordt dat er jaarlijks ruim 197.000 slachtoffers van huiselijk geweld zijn en bijna 113.000 verdachte plegers.

Het ministerie van Veiligheid en Justitie houdt er rekening mee dat meer mensen door de crisis het criminele pad op gaan. Verschillende internationale empirische studies tonen een verband tussen werkloosheid en inkomensongelijkheid enerzijds en met name vermogenscriminaliteit anderzijds. Financiële ‘nood’ door faillissementen, ontslagen en schulden kan illegale verdienmodellen aantrekkelijker maken en zowel witteboorden-criminaliteit, zoals fraude en belastingontduiking, als straatcriminaliteit stimuleren. Tekent een dergelijk crisiseffect zich al af? Volgens zowel de bevolking als de politie was er in 2011 ongeveer evenveel criminaliteit als in 2010, maar minder dan in de jaren daarvoor. Een optimistische lezing is dus dat de criminaliteit niet is gegroeid, ondanks een gestegen registratiebereidheid die de politiecijfers opdrijft. Nog geen spoor van de crisis dus. Een pessimistische lezing is dat de daling van criminaliteit vooralsnog niet doorzet na 2010. Ook in het gestegen aantal gerapporteerde pogingen tot inbraak in 2011 zou men vroegtijdige steun voor deze lezing kunnen zien.

Als vertrouwen en optimisme in de gemoedstoestand van mensen plaatsmaken voor typische crisisbegrippen als verlies, uitzichtloosheid en onzekerheid kan de crisis ook het gevoel van veiligheid negatief beïnvloeden. Ook hiervan vinden we nog geen spoor: het algemene gevoel van veiligheid is al een aantal jaren vrij stabiel. De vraag blijft natuurlijk of de veiligheidsbeleving zich zonder crisis niet nog gunstiger zou hebben ontwikkeld.

Wonen

Het eigenwoningbezit is in Nederland de afgelopen decennia aanhoudend (fiscaal) gestimuleerd en bedraagt nu bijna 60% van de woningvoorraad. Daarmee is Nederland dichterbij het Europese gemiddelde van ruim 70% gekomen. In de afgelopen jaren van economische crisis en stagnatie op de woningmarkt nam het aantal verhuizingen af, vooral in de koopsector. De vraag naar huurwoningen nam toe, zowel naar sociale als naar commercieel verhuurde woningen. Het aantal koophuizen nam nog wel iets toe, maar veel minder dan de afgelopen decennia. Er werden minder koophuizen gebouwd en (sinds 2008) ook minder huurwoningen verkocht. Na een lange periode van toename van het eigenwoningbezit nam het aandeel huishoudens in koopwoningen nauwelijks meer toe tussen 2009 en 2012; het bleef 59%. Onder de jongere huishoudens (hoofd tot 30 jaar) nam het eigenwoningbezit af ten opzichte van 2009, voor het eerst sinds jaren; onder ouderen nam het juist verder toe door het ouder worden van mensen die eerder een woning kochten. Bijzonder is dat in Nederland het overgrote deel van de eigenaren een hypotheek heeft en dat die hypotheek ook hoger is dan elders in Europa. Het aantal woningzoekenden dat een huis wil kopen daalde ten opzichte van 2009 (met 6%; 29.000 huishoudens), ondanks daling van de woningprijzen en de overdrachtsbelasting. Die weegt kennelijk onvoldoende op tegen allerhande onzekerheden en zwaardere hypotheekvoorwaarden.

De crisis op de woningmarkt eist hier en daar zijn tol. Steeds vaker is er sprake van gedwongen verkoop met restschuld, al zijn de absolute aantallen nog laag. Potentiële

restschulden komen steeds vaker voor (onder bijna een kwart van de eigenaren). In 2012 blijven 570.000 huishoudens waarschijnlijk met een restschuld achter wanneer ze de eigen woning zouden verkopen. In 2013 neemt dit aantal door voortgaande prijsdaling waarschijnlijk nog verder toe. 210.000 andere huishoudens hadden in 2012 een hypotheek die 90-100% van de waarde van de woning besloeg. Sinds 2012 daalde de gemiddelde prijs met nog eens 6% (stand augustus 2013, CBS StatLine), zodat in 2013 naar verwachting een kleine 800.000 huishoudens kwetsbaar zijn. Dit is bijna 20% van alle eigenaarbewoners.

Er wordt veel minder verhuisd doordat mensen met restschulden minder snel doorstromen naar een ander koophuis, door algehele onzekerheid over de prijsontwikkeling en door strengere leennormen, en in het verlengde daarvan problemen om de huidige woning verkocht te krijgen. Mede daardoor zit de woningmarkt op slot. De tevredenheid met de woning is desondanks nog onverminderd hoog, net als de kwaliteit van de woningen, zeker in Europees perspectief.

Onzekerheid omtrent de prijsontwikkeling van koopwoningen, de zwaardere hypotheekvoorwaarden, maar ook de flexibilisering van de arbeidsmarkt hebben de vraag naar huurwoningen doen toenemen. Corporatiewoningen zijn door recent EU-beleid voor de lagere middeninkomens onbereikbaar geworden en voor deze groep worden de wachttijden voor een duurder huurwoning aanzienlijk langer, omdat die een schaars segment vormen. Ook in een ander opzicht zijn de verwachtingen voor huurders ongunstig. Hun inkomens liggen gemiddeld lager dan die van eigenaren, zodat hun ruimte om tegenvalers op te vangen kleiner is. Bij huurders ligt het aandeel armen volgens de gangbare definitie rond de 10%, tegen ongeveer 4% bij eigenaren.

Eind 2013 heeft ruim 2% van de eigenaarbewoners een betalingsachterstand op de hypotheek van vier maanden of meer. Het tempo van de gedwongen verkopen met verlies (geregistreerd in verband met de Nationale Hypotheek Garantie, NHG) is recent gestegen en ligt in 2013 naar verwachting op 4500. In 2012 waren er 1,35 miljoen huishoudens met een hypotheek met NHG; de gedwongen verkopen in dit segment liggen dus op jaarlijks 0,33%. Dit zijn nog lage aantallen, maar het betreft wel heel vervelende situaties. Echtscheidingen (in combinatie met gedaalde huizenprijzen) zijn in meer dan de helft van de gevallen de oorzaak; werkloosheid is dat veel minder vaak.

13.4 Wat brengt de toekomst voor kwetsbare burgers: naast de economische crisis ook ingrijpende veranderingen in het sociale domein

In deze *Sociale Staat van Nederland* hebben we extra gekeken naar de invloed van de economische crisis op de kwaliteit van leven van de Nederlandse burgers en van kwetsbare groepen in het bijzonder. Niet alle maatschappelijke ontwikkelingen zijn echter toe te schrijven aan de crisis. Enkele zaken springen in het oog. De eerste is dat niet alleen de economische crisis op zich de mensen raakt – dat is evident –, maar ook de manier waarop de crisis gepareerd wordt door de politiek. De internationale dimensie van de huidige crisis overstijgt de nationale politiek van de afzonderlijke landen. Er zijn Europese en mondiale besluitvormingsprocessen ontstaan die beperkt onderworpen zijn aan democratische controle. Bij burgers kan dit de vrees aanwakkeren dat de economische crisis

en de manier waarop die bestreden wordt tot minder democratie leidt. Sinds 2008 is het aandeel burgers dat tevreden is over het functioneren van onze democratie gedaald van 79% naar 72%. Vooral bij lageropgeleiden is de waardering voor de democratie sterk gedaald, van 76% naar 64%. Het politieke vertrouwen van de Nederlanders is erg volatiel, maar ondanks dat lijkt er sinds het begin van de crisis een neergaande trend te zijn. Afnemend vertrouwen in democratie en politiek kan schadelijk zijn voor de samenleving. Veel mensen vinden dat 'Den Haag' besluiteloos is, geen daadkracht toont en geen visie heeft. De snel wisselende economische ramingen en de politieke reacties daarop doen daar geen goed aan. Het politieke landschap is minder stabiel en minder (snel) in staat is oplossingen voor de crisis tot stand te brengen.

Politiek is ook het bieden van perspectief, van hoop op een betere toekomst voor de burgers. Feiten en fictie lijken daarbij wel eens door elkaar te lopen. Hoe langer de crisis duurt, hoe vaker wensdenken en psychologische terminologie de overhand lijken te krijgen. Het lijkt gemeengoed te worden om, bij gebrek aan feitelijk bewijs van verbetering, de werkelijkheid te *reframen*. De economie krimpt nog steeds, maar minder sterk dan in hetzelfde kwartaal een jaar geleden, 'dus' gaat het de goede kant op. Ook de grege behoefte van politieke partijen aan doorrekeningen van bezuinigingen en beleid illustreert een meer functionalistisch gebruik van wetenschappelijk onderzoek. Een wat kritischer distantie en reflectie in het publieke en politieke debat op de 'hardheid' van en de vooronderstellingen bij de beweringen en doorrekeningen ontbreekt echter nogal eens. Financieel-economische trends worden bepaald door het vertrouwen en het gedrag van burgers (consumenten) en bedrijven: economische ontwikkelingen zijn in de kern sociale ontwikkelingen die zich niet eenvoudig modelmatig laten voorspellen.

In het publieke debat over de kwaliteit van leven wordt steeds meer beklemtoond dat die meer omvat dan alleen materiële welvaart. Welbevinden, sociale cohesie, zorgen om de natuur, het milieu, de houdbaarheid van de aarde en de toekomst van hun kinderen, het zijn zaken die voor burgers van belang zijn bij de waardering van hun leven. Dat neemt niet weg dat een goede economische basis (een inkomen) en de zekerheid dat er in geval van tegenslagen een vangnet is, onverminderd van groot belang zijn.

Juist bij dat door de overheid georganiseerde vangnet, de verzorgingsstaat, staan echter belangrijke ontwikkelingen op stapel. In de nabije toekomst vindt een aantal ingrijpende veranderingen in het denken over en de uitvoering van de verzorgingsstaat plaats. Het is goed nu al na te denken in hoeverre die veranderingen de leefsituatie van met name kwetsbare groepen kunnen raken. We doelen op de onlangs geuite ideeën van het kabinet-Rutte II om de huidige verzorgingsstaat te evolueren tot een zogenoemde participatiesamenleving. De concrete plannen om op de maatschappelijke terreinen van zorg, jeugd en arbeid taken en verantwoordelijkheden naar de lokale overheden te decentraliseren sluiten ook aan bij deze gedachten.

Relatie tussen burger en overheid: van verzorgingsstaat naar participatiesamenleving

Het denken over de rol van de overheid bij het beschermen en ondersteunen van burgers die om welke reden dan ook kwetsbaar zijn, is aan het veranderen. De noodzaak om het financiële tekort van de overheid terug te dringen zal ongetwijfeld hierbij een

rol spelen. Er zijn twee bewegingen tegelijkertijd gaande. De eerste is die van een zich terugtrekkende overheid. Het kabinet-Rutte II heeft als opgave voor de samenleving geformuleerd dat burgers zich, meer dan voorheen, moeten afvragen wat zij zelf kunnen doen voor anderen en hun omgeving en minder snel naar de overheid moeten kijken om hun problemen opgelost te krijgen. 'Burgerkracht' moet optimaal benut worden (RMO 2011). Er zouden andere omgangsvormen tussen burgers en instituties moeten komen. De bestaande verzorgingsstaat zou zijn doel voorbij schieten en financieel onbeheersbaar zijn en moet volgens het kabinet evolueren naar een participatiesamenleving. De tweede beweging bestaat uit de reeks decentralisaties vanaf 2015 waarmee in het sociale domein de verantwoordelijkheid voor de ondersteuning van zwakkeren in de samenleving bij de gemeenten wordt gelegd. Niet alle burgers zullen in staat zijn hun financiële of zorgproblemen zelf, al dan niet met hulp van anderen, op te lossen. De overheid blijft een vangnetfunctie behouden, maar de regie komt bij het lokale bestuur te liggen.

Over de eerste ontwikkeling – de transitie naar een participatiesamenleving – waren de kritieken aanvankelijk niet mals. De verzorgingsstaat, waar Nederland zo trots op kan zijn, zou worden afgebroken. De overheid zou de zwakste burgers in de kou laten staan. Hoewel het begrip participatiesamenleving niet helder is omschreven door het kabinet, doemen er bij het woord blijkbaar veel schrikbeelden op.

De beschuldiging van afbraak van de verzorgingsstaat lijkt echter een wat te gemakzuchtige kritiek op de ideeën van het kabinet. De angst dat de overheid zich zou willen terugtrekken in de negentiende-eeuwse rol van 'nachtwakersstaat', lijkt eveneens wat zwaar aangezet. In de Miljoenennota 2013 is te zien dat 64% van alle uitgaven van het rijk het komende jaar worden besteed aan zorg, onderwijs, sociale voorzieningen en sociale uitkeringen. De klassieke verzorgingsstaat is in Nederland dus nog springlevend, ofschoon er wel degelijk versoeringen worden ingevoerd in de hoogte en duur van sociale uitkeringen en toeslagen.

Een belangrijker kritiek op het idee dat er een participatiesamenleving moet komen, is dat dit de suggestie wekt dat het nu slecht gesteld zou zijn met die participatie en de bereidheid van mensen om medeburgers bij te staan. De feiten tonen aan dat dit niet het geval is. We constateren in deze *Sociale Staat van Nederland* dat de bereidheid om iets te doen voor anderen groot is, en zeker niet afneemt. Het aandeel mensen dat vrijwilligerswerk en mantelzorg verricht is in vergelijking met andere landen hoog. Veel onderzoek van onder meer het SCP toont aan dat de hulpbereidheid groot is. Het aantal lokale en kleinschalige initiatieven van burgers op het gebied van eigenhandig groenbeheer in de wijk, de buurtbus, lokale energieopwekking, ondersteunen van hulpbehoevende buurtgenoten, vrijwilligerswerk in de bibliotheek, en zo meer, neemt toe. Natuurlijk kan nagedacht worden of het nog meer kan, of andere vormen van participatie gewenst zijn, of dat de wederkerigheid van de geboden hulp misschien beter kan, maar de participatiesamenleving is er al. Participatie is niet per definitie gekoppeld aan of afhankelijk van een andere rol voor de overheid. Er ontstaan ook los van beleid burgerinitiatieven, meer vanuit maatschappelijke verbanden van ouders rond kinderopvang, van ouderen in de zorg of van buurten in coöperaties. Er is dus ook een autonome trend waarneembaar, die niet per definitie gestuurd wordt door de wens van een kabinet of overheid.

Relevant is de vraag of het idee van de participatiesamenleving niet te optimistisch is geformuleerd door het kabinet. Is het reëel te veronderstellen dat ‘eigen kracht’ en zelfredzaamheid van burgers overal en bij iedereen aanwezig zijn? Dreigen er geen groepen burgers buiten de boot te vallen? Niet alle burgers hebben de mogelijkheden en competenties, financieel, fysiek of psychologisch, om zich in te zetten voor hun omgeving. In armere wijken zullen relatief vaak de mogelijkheden en competenties ontbreken. Maar niet alleen daar. We weten bijvoorbeeld ook dat veel mantelzorgers, meestal vrouwen, overbelast zijn. Inzet voor anderen moet niet ten koste gaan van de eigen kwaliteit van leven, anders schiet de samenleving er niet veel mee op. Er zijn in Nederland structureel kwetsbare mensen die geen netwerk van mensen hebben die voor hen zorgen. Zij hebben het vangnet van de overheid nodig. Bijvoorbeeld omdat ze uitgesloten worden, of omdat ze zo lang mogelijk zichzelf willen kunnen redden, niet afhankelijk willen zijn van anderen, juist niet van mensen die dicht bij hen staan. En er zijn ook veel mensen met zodanig complexe problemen dat professionele zorg onontkoombaar is. Zo zijn er vele redenen waarom ‘zorgen voor elkaar’ en solidair zijn met medeburgers niet vanzelfsprekend zijn. De Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling heeft onlangs (RMO 2013) getracht richting te geven aan het denken over solidariteit. De raad schetst een beeld van solidariteit aan de hand van vier dimensies. Solidariteit zal in de toekomst tot stand komen door voortdurende en wisselende afwegingen omtrent identiteit (met wie ben ik solidair?), belangen (wat heb ik aan solidariteit?), kennis (hoeveel risico’s wil ik delen op basis van wat ik van de ander en van mijzelf weet?) en organisatie (leggen we de uitvoering in handen van de samenleving of van de overheid?). Er zal zorgvuldig gekeken moeten worden naar de mogelijkheden en de grenzen van de burgers, kwetsbaar of niet, hoeveel en welke solidariteit er van hen verwacht mag worden in een participatiesamenleving.

Kansen en risico’s van de decentralisaties in het sociale domein

Bij de overheveling van taken van het rijk naar de gemeenten blijft het rijk weliswaar op hoofdlijnen systeemverantwoordelijk, maar de gemeenten worden verantwoordelijk voor de uitvoering. Achterliggend idee is dat de gemeenten hun burgers het beste kennen, en dan ook in staat zijn maatwerk te leveren, goed aansluitend bij de lokale situatie. Hoewel al enige decennia deze beweging stapje voor stapje gaande is, heeft nog nooit op zo’n grote schaal in zo’n kort tijdsbestek een dergelijke operatie plaatsgevonden. Bovendien gaat zij nu gepaard met een breder maatschappelijk debat over de betekenis ervan. De voorgenomen decentralisaties hebben betrekking op drie onderdelen van het sociaal domein: jeugdzorg, het extramurale deel van de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ) en participatie/werk. In geld uitgedrukt gaat het om taken waarmee jaarlijks ongeveer 16 miljard euro is gemoeid. De decentralisatie gaat echter gepaard met bezuinigingen – afgesproken in het regeerakkoord – die oplopen tot structureel ruim 3,5 miljard euro. Precieze financiële kaders zijn echter nog niet bekend. Dat komt onder meer doordat de wetsvoorstellen nog moeten worden behandeld in het parlement en het kabinet zelf nog niet alle besluitvorming heeft afgerond. Voor gemeentes ligt hier een grote zorg: is er voldoende budget voor de taken die zij moeten gaan vervullen? En wat wordt nu precies hun verantwoordelijkheid? Het is de vraag of er voldoende tijd zal

zijn om op 1 januari 2015, over ruim een jaar dus, de nieuwe wetgeving zorgvuldig ingevoerd te krijgen.

Wat gaat er veranderen? Gemeenten worden met de nieuwe Jeugdwet verantwoordelijk voor het geheel aan preventie, ondersteuning, begeleiding, hulpverlening en behandeling bij problemen in het gezond en veilig opgroeien van kinderen tot volwassenen. Ook als de hulpverlening in een gedwongen kader plaatsvindt. Gemeenten krijgen een jeugdhulpplicht. Het gaat in totaal om zo'n 260 duizend jongeren.

De decentralisatie van de AWBZ richting een nieuwe Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) houdt in dat de begeleiding en lichtere vormen van intramurale verzorging overgebracht worden van de AWBZ naar de Wmo. Extramurale verpleging en persoonlijke verzorging gaan als aanspraak 'wijkverpleging' over naar de zorgverzekering. Voorts worden ook de middelen voor inkomensondersteuning en cliëntondersteuning naar de Wmo overgeheveld. De huidige Wmo wordt vervangen door een nieuwe wet, de Wmo 2015. De overheveling van AWBZ-taken naar de gemeenten raakt circa 340.000 mensen.

De derde decentralisatie betreft werk. In 2015 treedt de Participatiewet in werking. Vanaf die datum krijgen de gemeenten niet alleen de bijstand en de sociale werkvoorziening maar ook de Wajong (Wet werk en arbeidsondersteuning jonggehandicapten) onder hun hoede. De gemeenten worden verantwoordelijk voor de uitkeringsverstrekking en re-integratie van gedeeltelijk of tijdelijk arbeidsongeschikte jongeren en een voorziening voor beschermt werk voor wie geen regulier werk kan verrichten. De toegang tot de Wajong wordt beperkt tot mensen zonder arbeidsvermogen. De Wet Sociale Werkvoorziening wordt afgesloten voor nieuwe instroom. De Participatiewet raakt bijna 700.000 mensen.

Een belangrijke vraag bij deze majeure operaties, die – als we corrigeren voor de mensen die met meerdere regelingen te maken hebben – in totaal ongeveer 7% van de Nederlandse bevolking direct zullen raken, is of de burgers die het treft er op vooruit zullen gaan, of er in ieder geval niet slechter van zullen worden. De doelgroepen van deze regelingen bestaan uit burgers met sociale, gezondheids- of financiële problemen, en zij bevinden zich in een kwetsbare maatschappelijke situatie. Worden zij beter, sneller, efficiënter geholpen als de verantwoordelijkheid op al deze terreinen verschuift naar de gemeenten? Hoe zeker is de burger nog van zijn zorg? Hoe ver mag de gemeente straks ingrijpen in het persoonlijk leven van de burgers? Dat zijn niet onbelangrijke vragen gegeven het feit dat het hier een aantal (inter)nationaal verankerde sociale grondrechten van burgers betreft, bijvoorbeeld op zorg, die progressief van aard zijn (Verenigde Naties 2000). Dat wil zeggen, bij veranderingen in beleid zou de situatie van burgers op die terreinen er niet slechter van mogen worden. Het impliceert dus altijd een andere wijze van zorgen of bieden van zekerheid en niet eendimensionaal 'minder'.

Het CPB heeft onlangs op verzoek van de ministeries van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) en Financiën en de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) een inventarisatie gemaakt van de financiële kansen en risico's van deze decentralisaties (CPB 2013). Daaruit bleek dat er efficiencywinst en synergie is te behalen, en dat de prikkels voor doelmatiger werken sterker worden omdat de gemeenten vanaf 2015 risicodragend worden. Het CPB zag ook risico's. Decentrale uitvoering kan gepaard gaan

met schaalnadelen. De relatief kleine schaal waarop gemeenten opereren leiden tot relatief hoge uitvoeringskosten vanwege het arbeidsintensieve maatwerk dat beoogd wordt. Daarnaast is er het risico van versnippering van kennis en inkoopmacht. Bij kleinere gemeenten kan er ook een cumulatie van financiële risico's optreden.

Maar misschien wel het belangrijkste risico, van niet-financiële aard, dat werd benoemd is dat er verschillen in kwaliteit en niveau van voorzieningen tussen de gemeenten kunnen ontstaan. Niet alleen de politiek is er nog niet uit wat en hoe er gedecentraliseerd moet worden, ook belangrijke adviesorganen uiten kritiek op (onderdelen van) de plannen. Zo concludeert de Raad voor de Rechtspraak in het door het kabinet gevraagde wetgevingsadvies dat de nieuwe Wmo leidt tot rechtsongelijkheid en minder rechtsbescherming van mensen die zorg nodig hebben. Gemeenten krijgen veel beleidsvrijheid bij het invullen van de voorzieningen. De ene gemeente kan een voorziening toewijzen, terwijl een andere gemeente die in een soortgelijk geval kan afwijzen.

De Raad voor de Rechtspraak wijst er op (zonder een oordeel te vellen over de vraag of het wel of niet een goede keuze is om een aantal voorzieningen van de AWBZ over te hevelen naar de Wmo), dat dergelijk versnipperd beleid leidt tot rechtsongelijkheid en naar verwachting tot een toename van rechtszaken. Het is dus de cruciale opgave voor (het rijk en) de gemeenten om duidelijk te maken hoe het sociaal grondrecht op zorg in de praktijk geborgd wordt. Een van de randvoorwaarden daarbij is de lokale democratie die gelegitimeerd besluiten neemt over de allocatie van middelen en voorzieningen. Dat zal voor de houdbaarheid van besluiten over het toewijzen van voorzieningen bij de rechter van groot belang blijken te zijn.

Indien de uitvoering van de gedecentraliseerde taken door de gemeentes sterk gaat verschillen, dreigen er nieuwe scheidslijnen in de samenleving te ontstaan. Meer taken krijgen met minder middelen dwingt gemeenten tot prioriteiten. Een moeilijke maar belangrijke maatschappelijke opgave zal de komende jaren zijn om helderheid te brengen over de vraag wat gerechtvaardigde en niet-gerechtvaardigde verschillen zijn in rechten en plichten van hulpbehoevenden vanwege lokale omstandigheden. Want dat er verschillen zullen zijn, staat buiten kijf, dat hebben eerdere decentralisaties al laten zien. Burgers, en het gaat hier vooral over de meest kwetsbare groepen, moeten echter wel op hun rechten en plichten aan kunnen. Het zou slecht zijn indien zij na iedere lokale verkiezingsronde in onzekerheid verkeren over wat er door de gemeente van hen verwacht wordt qua zelfredzaamheid. Daarnaast is er ook onzekerheid bij burgers over de mate waarin gemeenten kunnen ingrijpen in hun persoonlijk leven en welke rechten ze dan hebben. Een vorm van monitoring van landelijk en gemeentelijk beleid, waarin dan niet alleen de financiële gevolgen van de decentralisatieoperatie in kaart gebracht worden, maar ook de maatschappelijke kosten en baten vanuit een meer integraal perspectief op voorzieningen en behoeften in het sociale domein, is verstandig.

Natuurlijk dienen de gemeentes voldoende kennis en kunde in huis te hebben om de enorme taken die op hen afkomen goed uit te voeren. Onderzoek naar eerdere decentralisaties zou op dit punt echter tot alertheid moeten leiden. Uit het rapport 'Decentralisatie als opgave' (Boogers et al. 2008) zijn veel lessen te trekken die ook voor de huidige decentralisatievoornemens relevant zijn. De centrale vraag in dat onderzoek

was of gemeenten in staat zijn om gedecentraliseerde taken naar behoren uit te voeren en of het rijk hen hiertoe in voldoende mate in staat heeft gesteld.

Wat betreft de uitvoering bleek dat gemeenten vooral een gebrek aan kennis en kunde hadden om gedecentraliseerde taken uit te voeren. Meestal kiezen gemeenten er dan voor taken uit te besteden aan andere gemeenten of aan andere publieke of private partijen.

De besliscapaciteit verwijst naar het vermogen van gemeenten om gedecentraliseerd beleid af te stemmen op plaatselijke wensen en omstandigheden. Het bleek tegen te vallen, gemeenten slaagden er meestal niet in om eigen beleid te formuleren. In plaats daarvan werd vaak gebruik gemaakt van modelverordeningen van de vng. Bovendien blijft het rijk toch vaak nog aanvullend sturen en toezicht houden op gemeenten nadat de betreffende taken zijn gedecentraliseerd.

De verantwoordingscapaciteit is de mate waarin gemeenten in staat zijn verantwoording af te leggen over de realisatie van landelijke beleidsdoelen en de wijze waarop die verantwoording van invloed is op de uitvoerings- en besliscapaciteit. Er bleek een sterke verantwoordingsdruk te zijn, vooral door een gebrek aan vertrouwen op departementen dat gemeenten in staat zijn de overgedragen taken op de juiste wijze uit te voeren.

De recentere evaluaties van het scp van de invoering van de Wmo sinds 2007 (De Klerk et al. 2010) laten eveneens zien dat decentralisatie in het sociale domein niet zonder slag of stoot gaat. Gebruikers zijn overwegend positief over het gemeentelijk loket, de indicatiestelling en de ondersteuning. Belangrijker is dat de ondersteuning naar hun mening sterk bijdraagt aan de redzaamheid en de participatie. Maar er is ook kritiek. Er is een onvervulde vraag, doordat mensen de weg naar het loket niet weten te vinden en de loketfunctionaris in de ogen van de aanvragers nogal eens nalaat de totale behoefte aan ondersteuning in kaart te brengen. Bovendien is een aantal groepen minder tevreden: personen jonger dan 55 jaar, lageropgeleiden en mensen met een psychische aandoening. Ook wordt bij de aanvraag nog weinig gelet op wat de mantelzorg aankan; veel mensen weten niet wat de gemeente voor hen kan betekenen. Gemeenten hebben ook hier nog een lange weg te gaan voordat de burger met beperkingen wordt ondersteund zoals de Wmo beoogt.

Het lijkt dus geen overbodige luxe om de 'decentralisatiedoctrine' zorgvuldig te laten doorlichten. Meer doen voor minder geld lijkt al te mooi om waar te zijn. Gemeenten die dicht bij de burger staan en diens noden en behoeften beter zouden kennen en daar efficiënter mee omgaan: zijn het feiten of is het wensdenken? Er zijn ook nu al gemeenten, zeker de wat grotere, die creatief en innovatief te werk gaan. Bijvoorbeeld in het leggen van verbindingen tussen werk, zorg en scholing. Het is dus niet alleen maar kommer en kwel. Wel is de bredere zorg terecht of gemeenten het allemaal kunnen bijbenen en de benodigde professionele, bestuurlijke en uitvoeringscapaciteit kunnen en zullen ontwikkelen.

Er is al veel geschreven voor en tegen de decentralisatievoornemens. Vaak gaat het over geld en over wie zeggenschap en macht moet hebben, het rijk of de gemeenten. Maar de belangen van circa 1,1 miljoen kwetsbare burgers staan op het spel. Dat is de

maatschappelijke opgave: zorgen dat er geen ongewenste scheidslijnen of ongelijkheden tussen burgers ontstaan. De kansen en risico's van de plannen voor die burgers moeten dan ook tijdig en goed in kaart gebracht worden. De decentralisaties die in het sociale domein op stapel staan zijn zo omvangrijk en complex – en nog steeds aan verandering onderhevig – dat alertheid geboden is voor een te groot beleidsoptimisme over wat lokale overheden aankunnen en wat met zelfredzaamheid kan worden opgelost. Vooral de leefsituatie van kwetsbare burgers verslechtert momenteel, zo bleek uit deze *Sociale Staat van Nederland*. Bij aanhoudend onzeker economisch tij lopen zij dus de grootste risico's.

Literatuur

- Boogers, M., L. Schaap, E.D. van den Munckhof, N. Karsten (2008). *Decentralisatie als opgave. Een evaluatie van het decentralisatiebeleid van de Rijksoverheid, 1993 – 2008*. Tilburg: Tilburgse School voor Politiek en Bestuur.
- CBS (2013). Toename aantal zelfdodingen sinds 2008. In: *cbs Webmagazine*, 23 oktober 2013 (<http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/dossiers/allochtonen/publicaties/artikelen/archief/2013/2013-3995-wm.htm>).
- CPB (2013). *Decentralisaties in het sociale domein*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Helliwell, John F., Richard Layard and Jeffrey Sachs (editors). *World Happiness Report 2013*. New York: UN Sustainable Development Solutions Network.
- Klerk, Mirjam de, Rob Gilsing en Joost Timmermans (red.) (2010). *Op weg met de Wmo*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- OECD (2013). *Economic Outlook 93*, June 2013 (geraadpleegd via www.oecd.org/statistics, september 2013).
- RMO (2011). *Burgerkracht. De toekomst van het sociaal werk in Nederland*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- RMO (2013). *Een rondje voor de publieke zaak. Pleidooi voor de solidaire ervaring*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- SZW (2013). Kamerbrief 'Resultaten sociaal overleg' van 11 april 2013. Voorburg: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Verenigde Naties (2000). *The right to the highest attainable standard of health* (article 12 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights). Genève: Verenigde Naties, Economic and Social Council.
- World Economic Forum (2013). *The Global Competitiveness Report 2013-2014*. Genève: World Economic Forum.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt twee keer per jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel, of via de website van het SCP. Een complete lijst is te vinden op www.scp.nl/publicaties.

Sociaal en Cultureel Rapporten

Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008.

ISBN 978 90 377 0368-9

Wisseling van de wacht: generaties in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2010. Andries van den Broek, Ria Bronneman-Helmers en Vic Veldheer (red.). ISBN 978 90 377 0505 8

Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid? Sociaal en Cultureel Rapport 2012. Vic Veldheer, Jedid-Jah Jonker, Lonneke van Noije, Cok Vrooman (red.).

ISBN 978 90 377 0623 9

SCP-publicaties 2012

2012-1 *Niet alle dagen feest. Nieuwjaarsuitgave 2012 (2012).* Paul Schnabel (red.).

ISBN 978 90 377 0598 0

2012-2 *Waar voor ons belastinggeld? Prijs en kwaliteit van publieke diensten (2012).* Bob Kuhry en Flip de Kam (red.). ISBN 978 90 377 0596 6

2012-3 *Jaarrapport integratie 2011 (2012).* Mérove Gijsberts, Willem Huijnk en Jaco Dagevos (red.). ISBN 978 90 377 0565 2

2012-4 *Bijzondere mantelzorg. Ervaringen van mantelzorgers van mensen met een verstandelijke beperking of psychiatrische problematiek (2012).* Y. Wittenberg, M.H. Kwekkeboom en A.H. de Boer.

ISBN 978 90 377 0566 9

2012-5 *VeVeRa-1v. Actualisatie en aanpassing ramingsmodel verpleging en verzorging 2009-2030 (2012).* Evelien Eggink, Debbie Oudijk en Klarita Sadiraj. ISBN 978 90 377 0594 2

2012-6 *Van Anciaux tot Zijlstra. Cultuurparticipatie en cultuurbeleid in Nederland en Vlaanderen (2012).* Quirine van der Hoeven. ISBN 978 90 377 0583 6

2012-7 *Vraag naar arbeid 2011 (2012).* Edith Josten, Jan Dirk Vlasblom, Marian de Voogd-Hamelink. ISBN 978 90 377 0601 7

2012-8 *Measuring and monitoring immigrant integration in Europe (2012).* Rob Bijl en Arjen Verweij (red.). ISBN 978 90 377 0569 0

2012-9 *IQ met beperkingen. De mate van versandelijke handicap van zorgvragers in kaart gebracht (2012).* Isolde Woittiez, Michiel Ras en Debbie Oudijk. ISBN 978 90 377 0602 4

2012-10 *Niet te ver uit de kast. Ervaringen van homo- en biseksuelen in Nederland (2012).*

Saskia Keuzenkamp (red.), Niels Kooiman, Jantine van Lisdonk. ISBN 978 90 377 0603 1

2012-11 *The Social State of the Netherlands 2011. Summary (2012).* Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Mariëlle Cloin en Evert Pommer (red.) ISBN 978 90 377 0605 5

- 2012-13 *Sturen op geluk. Geluksbevordering door nationale overheden, gemeenten en publieke instellingen* (2012). Cretien van Campen, Ad Bergsma, Jeroen Boelhouwer, Jacqueline Boerefijn, Linda Bolier. ISBN 978 90 377 0608 6
- 2012-14 *Countries compared on public performance. A study of public sector performance in 28 countries* (2012). Jedid-Jah Jonker (red.). ISBN 978 90 377 0584 3
- 2012-15 *Versterking data-infrastructuur sport* (2012). Annet Tiessen-Raaphorst en Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0613 0
- 2012-16 *De sociale staat van de gemeente. Lokaal gebruik van de scp-leefsituatie-index* (2012). Jeroen Boelhouwer (SCP), Rob Gilsing (Verwey-Jonker Instituut). ISBN 978 90 377 0612 3
- 2012-17 *Belemmerd aan het werk. Trendrapportage ziekteverzuim, arbeidsongeschiktheid en arbeidsdeelname personen met gezondheidsbeperkingen* (2012). Maroesjka Versantvoort en Patricia van Echtelt (red.). ISBN 978 90 377 0616 1
- 2012-18 *Monitor Talent naar de Top 2011* (2012). Ans Merens (red.) en Commissie Monitoring Talent naar de Top. ISBN 978 90 377 0610 9
- 2012-19 *Tevreden met pensioen. Veranderende inkomens en behoeften bij ouderen* (2012). Arjan Soede. ISBN 978 90 377 0572 0
- 2012-20 *Verzorgd uit de bijstand. De rol van gedrag, uiterlijk en taal bij de re-integratie van bijstandsontvangers* (2012). Patricia van Echtelt en Maurice Guiaux. ISBN 978 90 377 0614 7
- 2012-21 *De virtuele kunstkar. Cultuurdeelname via oude en nieuwe media* (2012). Nathalie Sonck en Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0619 2
- 2012-22 *Op zoek naar bewijs. Evaluatieontwerpen onderwijsmaatregelen* (2012). Lex Herweijer en Monique Turkenburg. ISBN 978 90 377 0618 5
- 2012-23 *Startklaar voor vier jaar. Een verkenning van publieke prestaties voor de kabinetsformatie 2012* (2012). Evert Pommer (red.). ISBN 978 90 377 0640 6
- 2012-24 *Op afstand gezet. Een onderzoek naar de publieke opinie op verzoek van de Parlementaire Onderzoekscommissie 'Privatisering en verzelfstandiging'* (2012). Josje den Ridder en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0639 0.
- 2012-25 *Moslim in Nederland 2012* (2012). Mieke Maliepaard en Mérove Gijsberts. ISBN 978 90 377 0621 5
- 2012-26 *Statusontwikkeling van wijken in Nederland 1998-2010* (2012). Frans Knol. ISBN 978 90 377 0533 1
- 2012-27 *Maten voor gemeenten 2012. Prestaties en uitgaven van de lokale overheid in de periode 2005-2010* (2012). Evert Pommer, Ingrid Ooms, Ab van der Torre, Saskia Jansen. ISBN 978 90 377 0624 6
- 2012-28 *Op achterstand. Discriminatie van niet-westerse migranten op de arbeidsmarkt* (2012). Iris Andriessen, Eline Nievers en Jaco Dagevos. ISBN 978 90 377 0615 4
- 2012-29 *Particuliere initiatieven in ontwikkelings samenwerking. Een casestudy naar nieuwe verbanden in de Nederlandse civil society* (2012). Esther van den Berg m.m.v. Irene de Goede. ISBN 978 90 377 0631 4
- 2012-30 *Worden wie je bent. Het leven van transgenders in Nederland* (2012). Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0625 3
- 2012-31 *Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid? Sociaal en Cultureel Rapport 2012* (2012). Vic Veldheer, Jedid-Jah Jonker, Lonneke van Noije, Cok Vrooman (red.). ISBN 978 90 377 0623 9
- 2012-32 *Meebetalen aan de zorg. Nederlanders over solidariteit en betaalbaarheid van de zorg* (2012). Sjoerd Kooiker, Mirjam de Klerk, Judith ter Berg en Yolanda Schothorst. ISBN 978 90 377 0628 4
- 2012-33 *Dichter bij elkaar. De sociaal-culturele positie van niet-westerse migranten in Nederland* (2012). Willem Huijnk en Jaco Dagevos. ISBN 978 90 377 0627 7
- 2012-34 *Armoedesignalement 2012* (2012). SCP en CBS. ISBN 978 90 377 0633 8

- 2012-35 *Emancipatiemonitor 2012* (2012). Ans Merens, Marijke Hartgers en Marion van den Brakel. ISBN 978 90 377 0630 7
- 2012-36 *Meldingen van discriminatie in Nederland* (2012). Iris Andriessen en Henk Fernee. ISBN 978 90 377 0643 7

SCP-publicaties 2013

- 2013-1 *Van pech en rampspoed. Nieuwjaarsuitgave 2013* (2013). Paul Schnabel (red.). ISBN 978 90 377 0611 6
- 2013-2 *Terecht in de jeugdzorg. Voorspellers van kind- en opvoedproblematiek en jeugdzorggebruik* (2013). Sander Bot (red.), Simone de Roos, Klarita Sadiraj, Saskia Keuzenkamp, Angela van den Broek, Ellen Kleijnen. ISBN 978 90 377 0629 1
- 2013-3 *Gezinnen onderweg. Dagelijkse mobiliteit van ouders van jonge kinderen in het combineren van werk en gezin* (2013). Marjolijn van der Klis (red.) ISBN 978 90 377 0568 3
- 2013-4 *Acceptatie van homoseksuelen, biseksuelen en transgenders in Nederland 2013* (2013). Saskia Keuzenkamp en Lisette Kuyper. ISBN 978 90 377 0648 2
- 2013-5 *Towards Tolerance. Exploring changes and explaining differences in attitudes towards homosexuality across Europe* (2013). Lisette Kuyper, Jurjen Iedema, Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0650 5
- 2013-6 *Sprekend op schrift. Een selectie uit vijftien jaar lezingen en artikelen van Paul Schnabel, 1998-2013* (2013). ISBN 978 90 377 0647 5
- 2013-7 *Acceptance of lesbian, gay, bisexual and transgender individuals in the Netherlands 2013* (2013). Saskia Keuzenkamp en Lisette Kuyper. ISBN 978 90 377 0649 9
- 2013-8 *Gemeentelijk Wmo-beleid 2010. Een beschrijving vanuit het perspectief van gemeenten* (2013). Frieke Vonk, Mariska Kromhout, Peteke Feijten, Anna Maria Marangos. ISBN 978 90 377 0651 2
- 2013-9 *Aanbod van arbeid 2012* (2013). Jan Dirk Vlasblom, Edith Josten, Marian de Voogd-Hamelink. ISBN 978 90 377 0654 3
- 2013-10 *De dorpenmonitor* (2013). *Ontwikkelingen in de leefsituatie van dorpsbewoners*. Anja Steenbekkers en Lotte Vermeij (red.) ISBN 978 90 377 0634 5
- 2013-11 *Van Paars 2 naar Rutte II. Rede van Paul Schnabel bij zijn afscheid van het Sociaal en Cultureel Planbureau, 11 maart 2013*. ISBN 978 90 377 0660 4
- 2013-12 *Kunstminnend Nederland? Interesse en bezoek, drempels en ervaringen. Het culturele draagvlak, deel 12* (2013). Andries van den Broek. ISBN 978 90 377 0652 9
- 2013-13 *Zwevende gelovigen. Oude religie en nieuwe spiritualiteit* (2013). Joep de Hart. ISBN 978 90 377 0644 4
- 2013-14 *Nieuw in Nederland. Het leven van recent gemigreerde Bulgaren en Polen* (2013). Mérove Gijsberts (SCP) en Marcel Lubbers (RU). ISBN 978 90 377 0655 0.
- 2013-15 *Werk aan de wijk. Een quasi-experimentele evaluatie van het krachtwijkenbeleid* (2013). Matthieu Permentier, Jeanet Kullberg, Lonneke van Noije. ISBN 978 90 377 0663 5
- 2013-16 *Lasten onder de loep. De kostengroei van de zorg voor verstandelijk gehandicapten ontrafeld* (2013). Michiel Ras, Debbie Verbeek-Oudijk en Evelien Eggink. ISBN 978 90 377 0662 8.
- 2013-17 *De studie waard. Een verkenning van mogelijke gedragsreacties bij de invoering van een sociaal leenstelsel in het hoger onderwijs* (2013). Monique Turkenburg, Lex Herweijer, Jaco Dagevos, m.m.v. Iris Andriessen, Lenie van den Bulk (CED-groep). ISBN 978 90 377 0664 2
- 2013-18 *Het persoonsgebonden budget in de AWBZ. Monitor 2012*. Ab van der Torre, Ingrid Ooms, Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0657 4

- 2013-19 *Informeel zorg in Nederland. Een literatuurstudie naar mantelzorg en vrijwilligerswerk in de zorg.* Alice de Boer en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0679 6
- 2013-20 *De ondersteuning van Wmo-aanvragers en hun mantelzorgers in 2012 (2013).* Peteke Feijten, Anna Maria Marangos, Mirjam de Klerk, Alice de Boer, Fieke Vonk. ISBN 978 90 377 0667 3
- 2013-21 *Met zorg ouder worden. Zorgtrajecten van ouderen in tien jaar (2013).* Cretien van Campen, Marjolein Broese van Groenou, Dorly Deeg, Jurjen Iedema. ISBN 978 90 377 0626 0
- 2013-22 *Using smartphones in survey research: a multifunctional tool.* Nathalie Sonck en Henk Fernee. ISBN 978 90 377 0680 2
- 2013-23 *Seksuele oriëntatie en werk. Ervaringen van lesbische, homoseksuele, biseksuele en heteroseksuele werknemers.* Lisette Kuiper. ISBN 978 90 377 0668 0
- 2013-24 *Ontwikkelingen in ondersteuning van mensen met lichamelijke beperkingen en de effecten van ondersteuning op participatie (2013).* Jolien Hofstede, Mieke Cardol, Mieke Rijken. ISBN 978 90 377 0676 5
- 2013-25 *Samen scholen. Ouders en scholen over samenwerking in basisonderwijs, voortgezet onderwijs en middelbaar beroepsonderwijs.* Lex Herweijer en Ria Vogels. ISBN 978 90 377 0671 0
- 2013-26 *Met het oog op de tijd. Een blik op de tijdsbesteding van Nederlanders.* Mariëlle Cloïn (red.). ISBN 978 90 377 0670 3
- 2013-27 *Vrijwillige inzet en ondersteuningsinitiatieven. Een verkenning van Wmo-beleid en -praktijk in vijf gemeenten (2013).* Wouter Mensink, Anita Boele, Pepijn van Houweligen. ISBN 978 90 377 0659 8
- 2013-30 *De sociale staat van Nederland 2013 (2013).* Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Evert Pommer, Nathalie Sonck (red.). ISBN 978 90 377 0685 7
- 2013-31 *De weg naar maatschappelijke ondersteuning. Een onderzoek naar de kanteling in tien gemeenten (2013).* Maaïke den Draak (SCP), Wouter Mensink (SCP), Mary van den Wijngaart (Lokaal Centraal BV), Mariska Kromhout (SCP). ISBN 978 90 377 0686 4
- 2013-32 *Maten voor gemeenten 2013.* Evert Pommer, Ingrid Ooms, Saskia Jansen. ISBN 978 90 377 0688 8
- 2013-34 *Groeit de jeugdzorg door? Het beroep op de voorzieningen: realisatie 2001-2011 en raming 2011-2017 (2013).* Klarita Sadiraj, Michiel Ras, Lisa Putman en Jedid-Jah Jonker. ISBN 978 90 377 0677 2

Overige publicaties

- Hoe het ons verging... Traditionele nieuwjaarsuitgave van het SCP (2010).* Paul Schnabel (red.). ISBN 978 90 377 0465 5
- Wmo Evaluatie. Vierde tussenrapportage. Ondersteuning en participatie van mensen met een lichamelijke beperking; twee jaar na de invoering van de Wmo (2010).* A. Marangos, M. Cardol, M. Dijkgraaf, M. de Klerk. ISBN 978 90 377 0470 9
- Op weg met de Wmo. Journalistieke samenvatting door Karolien Bais.* Mirjam de Klerk, Rob Gilsing en Joost Timmermans. Samenvatting door Karolien Bais (2010). ISBN 978 90 377 0469 3
- NL Kids online. Risico's en kansen van internetgebruik onder jongeren (2010).* Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0430 3
- Kortdurende thuiszorg in de AWBZ. Een verkenning van omvang, profiel en afbakening (2010).* Maaïke den Draak. ISBN 978 90 377 0471 6
- De publieke opinie over kernenergie (2010).* Paul Dekker, Irene de Goede, Joop van der Pligt. ISBN 978 90 377 0488 4

- Op maat gemaakt? Een evaluatie van enkele responsverbeterende maatregelen onder Nederlanders van niet-westerse afkomst* (2010). Joost Kappelhof. ISBN 978 90 377 0495 2
- Oudere tehuisbewoners. Landelijk overzicht van de leefsituatie van ouderen in instellingen 2008-2009* (2010). Maaïke den Draak. ISBN 978 90 377 0499 0
- Kopers in de knel? Een scenariostudie naar de gevolgen van de crisis voor huiseigenaren met een hypotheek* (2010). Michiel Ras, Ingrid Ooms, Evelien Eggink. ISBN 978 90 377 0498 3
- Gewoon anders. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland* (2010). Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0502 7
- De aard, de daad en het Woord. Een halve eeuw opinie- en besluitvorming over homoseksualiteit in protestants Nederland, 1959-2009* (2010). David Bos. ISBN 978 90 377 0506 5
- Werkloosheid in goede banen. Bijdragen aan de SCP-studiemiddag 2010* (2010). Patricia van Echtelt (red.). ISBN 978 90 377 0516 4
- Europa's welvaart. De Lissabon Agenda in een breder welvaartspectief en de publieke opinie over de Europese Unie* (2010). Harold Creusen (SCP), Paul Dekker (SCP), Irene de Goede (SCP), Henk Kox (CPB), Peggy Schijns (SCP) en Herman Stolwijk (CPB). ISBN 978 90 377 0492 1
- Maakt de buurt verschil?* (2010). Mérove Gijsberts, Miranda Vervoort, Esther Havekes en Jaco Dagevos. ISBN 978 90 377 0227 9
- Mantelzorg uit de doeken* (2010). Debbie Oudijk, Alica de Boer, Isolde Woittiez, Joost Timmermans, Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0486 0
- Monitoring acceptance of homosexuality in the Netherlands* (2010). Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0484 6
- Registers over wijken* (2010). Matthieu Permentier en Karin Wittebrood (SCP), Marjolijn Das en Gelske van Daalen (CBS). ISBN 978 90 377 0499 0
- Data voor scenario's en ramingen van de GGZ* (2010). Cretien van Campen. ISBN 978 90 377 0494 5
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2010. Deel 1* (2010). Paul Dekker, Josje den Ridder en Irene de Goede. ISBN 978 90 377 0490 7
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2010. Deel 2* (2010). Josje den Ridder en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0507 2
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2010. Deel 3* (2010). Josje den Ridder, Lonneke van Noije en Eefje Steenvoorden. ISBN 978 90 377 0508 8
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2010. Deel 4* (2010). Josje den Ridder, Paul Dekker en Eefje Steenvoorden. ISBN 978 90 377 0531 7
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2011. Deel 1* (2011). Eefje Steenvoorden, Paul Dekker en Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0549 2
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2011. Deel 2* (2011). Josje de Ridder, Paul Dekker en Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0564 5
- Burgerperspectieven 2011 | 3* (2011). Paul Dekker en Josje den Ridder. ISBN 978 90 377 0582 9
- Advies over het Wmo-budget huishoudelijke hulp 2012* (2011). Ab van der Torre, Saskia Jansen en Evert Pommer. ISBN 978 90 377 0573 7 (webpublicatie)
- Oudere migranten. Kennis en kennislacunes* (2011). Maaïke den Draak en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0597 3 (webpublicatie)
- Armoedesignalement 2011* (2011). CBS/SCP. ISBN 978 90 357 1870 8
- Burgerperspectieven 2011 | 4* (2012). Josje den Ridder, Jeanet Kullberg en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0593 5
- Burgerperspectieven 2012 | 1* (2012). Paul Dekker, Josje den Ridder en Paul Schnabel. ISBN 978 90 377 0607 9
- Burgerperspectieven 2012 | 2* (2012). Josje den Ridder en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0617 8

Burgerperspectieven 2012 | 3 (2012). Paul Dekker, Pepijn van Houwelingen en Evert Pommer.

ISBN 978 90 377 0622 2

Burgerperspectieven 2012 | 4 (2012). Josje den Ridder, Paul Dekker en Mathilde van Ditmars.

ISBN 978 90 377 0645 1

Burgerperspectieven 2013 | 1 (2013). Paul Dekker en Hanneke Posthumus. ISBN 978 90 377 0656 7

Burgerperspectieven 2013 | 2 (2013). Josje den Ridder, Hanneke Posthumus en Paul Dekker.

ISBN 978 90 377 0658 1

Burgerperspectieven 2013 | 3 (2013). Josje den Ridder en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0675 8